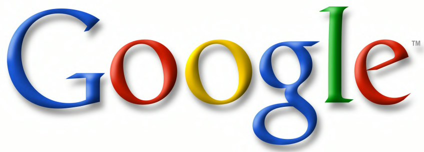
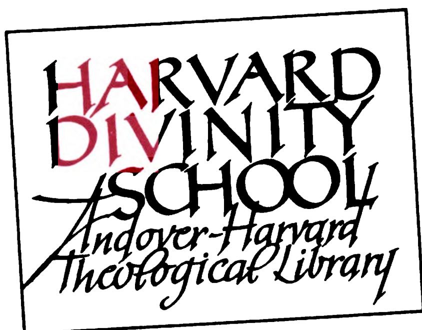

ANDOVER-HARVARD LIBRARY
AH 5ASZ J

HARVARD
DIVINITY
SCHOOL
Andover-Harvard
Theological Library

VOORLEZINGEN

OVER DE

GESCHIEDENIS

DER OPVOEDING DES MENSCHDOMS DOOR GOD

TOT OP DE KOMST VAN JEZUS CHRISTUS.

DOOR

P. HOFSTEDE DE GROOT,

HOOGLEERAAR TE GRONINGEN.

TWEEDE DEEL.

TWEEDE, HERZIENE DRUK.

GRONINGEN,

A. L. SCHOLTENS.

1849.

Is God een God van Joden alleen? Is Hij het niet ook van Heidenen? Ja, ook van Heidenen.

PAULUS, Rom. 3: 29.

INHOUD VAN HET TWEEDE DEEL.

EERSTE VOORLEZING.

TWEEDE VOORLEZING.

DERDE VOORLEZING.

VIERDE VOORLEZING.

VIJFDE VOORLEZING.

ZESDE VOORLEZING.

ZEVENDE VOORLEZING.

ACHTSTE VOORLEZING.

NEGENDE VOORLEZING.

TIENDE VOORLEZING.

ELFDE VOORLEZING.

TWAALFDE VOORLEZING

DERTIENDE VOORLEZING.

VEERTIENDE VOORLEZING.

VIJFTIENDE VOORLEZING.

ZESTIENDE VOORLEZING.

ZEVENTIENDE VOORLEZING.

EERSTE VOORLEZING.

Vruchten der wegvoering naar Babel. Bijzonderheden omtrent Babel, vruchtbaarheid des lands, grootte en handel der stad. Godsdienst van Zoroaster. Invloed er van op de voorstelling der Joden omtrent den oorsprong en aard der zonde.

Mijne Heeren!

Wij hebben in de bijeenkomsten van het vorige jaar de opvoeding van het menschdom door God beschouwd, naar den leiddraad des Bijbels, van den aanvang af tot op Israëls ballingschap toe. Ten laatste hebben wij het Israëlietische volk vergezeld in deszelfs treurige wegvoering naar Assyrië en Babel, en daarin de natuurlijke en welverdiende straf voor den afval van den eenigen waarachtigen God gezien. Nu wij onze taak weder opvatten, letten wij er vooreerst op, hoe ook deze straf der zonde, in de hand van den hemelschen Opvoeder des menschdoms, eene weldaad was voor de zondaren. Daartoe wensch ik nu tot u te spreken over de *vruchten der wegvoering naar Babel voor Israël.*

De eerste en voornaamste vrucht van de wegvoering der Israëlieten naar Babel was deze, dat de beste leden

des volks nu prijs leerden stellen op de godsdienstige voorregten, welke zij dikwijls hadden versmaad, toen zij ze bezaten. Het ging met dit volk, gelijk het met den bandeloozen jongeling gaat, die brooddronken de ouderlijke tucht ontvliedt, in het vreemde land gebrek lijdt, tot nadenken komt, en nu uitroept: »Hoe goed had ik het onder het ouderlijke dak! Ware het mij nu mogelijk, de stem mijner moeder, het bevel mijns vaders te hooren en op te volgen!" Wilt gij zulk eenen uitroep uit den mond van een Israëliet vernemen, hoort dan het begin van den 137en Psalm:

Aan Babels waterstroomen,
Dáár zitten wij en weenen,
Wanneer we aan Sion denken.
Dáár hangen wij de cithers aan de wilgen.
Hoe eischen zij, die ons gevangen houden,
Van ons een feestgezang?
Zij, die ter aarde ons wierpen, vreugdeliedren?
»Zingt ons een Sions lied!"
Hoe? Zouden we in dit vreemde land
Een lied Jehova's zingen?....
Jeruzalem, indien ik u vergete,
Dat dan mijn regterhand verdorre!
Dat mijne tong aan mijn gehemelt' kleve,
Indien ik uwer niet gedenke,
Indien ik niet Jeruzalem verheffe,
Jeruzalem mijn hoogste blijdschap keure!

Van deze hooge achting, die de Israëlieten nu voor de dienst van Jehova opvatteden, is altijd veel overgebleven; ja zoo veel, dat na de Babylonische ballingschap bijna geene Israëlieten weder tot afgoderij of beeldendienst zijn vervallen, maar zij, zoo men de weifeling onder Antiochus Epiphanes uitzondert, van nu af altijd Jehova als hun God hebben vereerd. Zelfs nog meer leerden zij nu erkennen en gevoelen, namelijk,

dat Jehova niet alleen hun God, maar ook de eenige God was. Vóór de ballingschap was het algemeene denkbeeld omtrent Jehova, dat Hij veel grooter en magtiger was, dan alle andere goden; maar deze andere goden werden dan toch als Bescherm-goden van de Heidensche volken geacht te bestaan (1). Alleen Mozes en de Profeten beschouwden hen als voortbrengsels van de verbeelding der menschen, en hunne beelden als gewrochten van 's menschen kunstvaardige hand. Hoort hoe Jezaja er over spot (Jez. 44: 12—17):

De ijzersmid stroopt de armen op en werkt in den gloed, en formeert het (beeld) met den hamer, en bewerkt het met zijn sterken arm; ook lijdt hij honger en wordt krachteloos, hij drinkt geen water, en wordt aêmechtig.

De timmerman rekt het meetsnoer uit, hij teekent het (beeld) af met de stift, hij bearbeidt het met den beitel, en teekent het met den passer, en maakt het naar de beeldtenis eens mans, als eene schoone menschen-gestalte, om in een huis te staan.

Hij houwt zich een ceder af, of een cipres of eenen eik, en hij kiest zich een harden boom onder de boomen des wouds; of hij plant eenen olmboom, opdat de regen hem doe groeijen.

Elk dezer is voor den mensch om te verbranden; hij neemt daarvan, en warmt er zich bij; hij ontsteekt ze, en bakt er brood op: daarenboven maakt hij er van — eenen god en buigt zich daarvoor; hij maakt er een beeld van, en knielt er voor neder.

De helft heeft hij in het vuur verbrand; of bij de helft vleesch bereid; hij braadt er een gebraad op, en hij wordt verzadigd; hij warmt zich, en zegt: Hei! ik ben warm geworden, ik voelde den gloed!

Hetgeen er van overig is, daarvan maakt hij eenen god, een beeld, waarvoor hij knielt en zich buigt, 'twelk hij aanbidt en waartegen hij zegt: Red mij, want gij zijt mijn God!

Deze denkwijze over de afgoden, vroeger alleen aan dezen of genen Profeet eigen, werd nu de algemeene. De Israëlieten zagen de ijdelheid der afgoderij bij de volken, onder welke zij nu moesten verkeeren; de reine eeredienst van Jehova, nu gemist, klom steeds in hunne schatting; ook verre van Jeruzalem baden zij tot Jehova; Jehova werd nu, ook in de volkschatting, de God der geheele aarde, de afgoden werden, wat de Profeten hen noemden — *ijdelheden.*

Voorts werd de dienst zelve van Jehova nu veel geestelijker. Toen de Israëlieten nog den tempel hadden, steunden zij op dit steenen-gevaarte, op de offers en op de plegtigheden; zij achtten dien tempel zoo heilig, dat zij vóór deszelfs verwoesting telkens weder schreeuwden (Jerem. 7: 4): »De tempel des Heeren is hier," en meenden, dat deze, en dus ook Jeruzalem, onmogelijk verwoest kon worden. Nu hij evenwel verwoest was, moesten zij zich wel gewennen aan eene dienst van Jehova zonder tempel, zonder bazuingeschal en zonder offerdieren, eene dienst van God in den geest. Hetgeen David het hoogste achtte, de offers der gebeden en der lofzeggingen, de dank en vrucht der lippen, werd nu algemeen voor het hoogste en beste geacht. De Profeten in de ballingschap en vooral na dezelve prijzen deze geestelijke offers als de ware (2). — Een merkwaardig blijk vinden wij hier, hoe God aan de opvoeding des menschdoms door tegenovergestelde, schijnstrijdige middelen pleegt te werken. Tot een en hetzelfde doel diende de opbouwing des tempels door Salomo en deszelfs vernietiging door Nebukadnezar. Opgebouwd moest hij worden als een steun en stut voor de nog wankelende dienst van Jehova; maar nu deze dienst bij een deel des volks genoeg was bevestigd, om zich verder te kunnen staande houden, ja de stut nevens den jeugdigen boom

dezen in zijnen groei belemmerde, daar Israël meer op den steenen tempel, dan op de geestelijke dienst van Jehova steunde; toen moest de stat vallen — tot diepe smart, en toch ook tot wezenlijk heil van allen, die het zagen.

Dit zijn vruchten der ballingschap; doch die zich ook zouden vertoond hebben, zoo het volk niet naar Babel, maar naar Egypte of Syrië ware vervoerd. Ook daarin zien wij Gods opvoedende zorg, dat Israël nu, als naar eene nieuwe en hoogere school, juist naar *Babel* werd weg geleid. Om al het gewigt dezer zaak te doen gevoelen, zal ik u eenigen tijd met de beschouwing van deze stad moeten bezig houden. Ik zal iets moeten zeggen over den landbouw, den handel en de nijverheid, den kunstzin, en vooral over de godsdienst der Babyloniërs.

Babel was de oudste stad der wereld. Toen Noachs nakomelingen, langs den Eufraat afzakkende, een vruchtbaar en aangenaam land zochten, bleven zij in de vlakte Sinear en bouwden daar eene stad met eenen toren, die ten hemel zou reiken. Gij weet, dat dit plan, waardoor het menschdom toen op ééne plek zou opgehoopt zijn, Gods goedkeuring niet wegdroeg; en dat Hij de torenbouwers door een onweder verschrikte, zoodat zij zich her- en derwaarts verspreidden. Babel werd echter eene aanzienlijke stad (3) en de landbouw vooral bloeide er uitstekend. Het ontbrak er niet, waaraan het in warme landen dikwijls ontbreekt, aan water. Twee groote rivieren, de Eufraat en Tigris, sloten het land in zich, en, ten einde de tusschen deze beide stroomen liggende akkers te bevochtigen, groeven de oude inwoners vele kanalen. De hoofdkanalen liepen van den hooger liggenden Eufraat naar den lager vloei-

jenden Tigris, doch zij verspreidden zich ook in talłooze zijtakken over de anders dorre landen. De vlijt der menschen werd heerlijk beloond; Babylonië werd een zoo vruchtbaar land, dat de oude geschiedschrijvers het naauwelijks wagen, bepaalde opgaven er over mede te deelen, dewijl zij vreezen niet geloofd te zullen worden. »Onder alle landen, die wij kennen," zegt een Grieksch schrijver, die ook het vruchtbare Egypte naauwkeurig had onderzocht (4), »is dit land verreweg het beste, om koorn voort te brengen; want boomvruchten poogt het zelfs niet te geven, noch vijgen, noch druiven, noch olijven; maar voor het bouwen van koorn is het zoo goed, dat het in 't algemeen tweehonderdvoudig wedergeeft, en, waar het allerbest is, tot driehonderdvoudig draagt. De bladen van tarwe en gerst worden daar ligt vier vingeren breed. Maar tot welk eene boomshoogte dáár de rijstplant en de sesamheester (5) opschiet, wil ik, hoe goed ik het weet, niet vermelden; dewijl ik wel begrijp, dat hun, die niet in Babylonië komen, reeds het gezegde over de andere vruchten ongeloofelijk zal schijnen."

Deze vruchtbaarheid lokte natuurlijk vele inwoners en ook veel handel naar Babylon; de handel werd echter ook aanmerkelijk bevorderd, dewijl Babylon midden tusschen Indië en Phenicië in lag. Indië leverde edelgesteenten, ivoor, goud, parelen, wierook, kaneel en andere reukwerken en specerijen, die in het westen zeer gezocht waren, en de Pheniciërs voerden deze waren vooral over Babylon naar hunne havens, vanwaar zij te schepe naar Europa werden overgebragt. Zoo geschikt was deze ligging van Babel voor den handel, dat, toen deze stad verwoest was, in hare nabijheid weldra eene andere voorname handelstad weder oprees, en, na de sloping van zulk eene, telkens weder eene

andere, tot dat eindelijk de weg naar Indië over zee, rondom Afrika, gevonden was, en de wereldhandel een zeehandel werd; toen eerst vervielen de wereldsteden aan Eufraat en Tigris (6). De handel der Babyloniërs werd echter ook nog vermeerderd door hunne kunstvlijt. Vele ruwe stoffen, hun uit Indië en van elders toegevoerd, werden door hen verarbeid, vooral de boomwol, die zij sponnen en weefden, dan met de schitterendste verwen kleurden, en tot kostbare tapijten en kleedingstukken verwerkten. Dit geschiedde al zoo vroeg, dat onder den buit van Jericho, in *Jozua's* tijd, ongeveer 900 jaar vóór Nebukadnezar, reeds een schoon sierlijk Babylonisch overkleed was, 't welk Achan tot een ongehoorzamen roof verleidde (Joz. 7: 21).

Door den rijkdom, welken landbouw, handel en nijverheid in Babel ophoopten, werd de kunstzin der inwoners welhaast gewekt. Deze openbaart zich bij alle volken het eerst in den lust tot bouwen, die weder vroeger meer tot het bouwen van zeer groote en hooge gedenkstukken, dan van fijne en smaakvolle kunstgewrochten neigt. Zoo waren dan ook reeds in het aloude Babel, vóór Nebukadnezar, tempels, paleizen en muren verrezen van ongeloofelijke grootte en hoogte. De nog onzekere geschiedenis of overlevering schrijft die aan eene vorstin Semiramis toe. De zekere geschiedenis verhaalt ons, dat Nebukadnezar zelf de voorname uitbreider en versierder van Babel geweest is. Hij behoorde echter niet tot de aloude inwoners dier wereldstad, maar tot een ruw bergvolk, de Chaldeën genoemd, 't welk van het Noorden in de vruchtbare vlakte was gevallen en de door weelde verslapte Babyloniërs had ten onder gebragt (7). Nu kwam er een nieuwe, krachtige geest in het Babylonische rijk, 't welk de rol der Assyriërs voortzette, en, door de Chaldeeuwsche keurbenden onverwinnelijk,

volk bij volk aan zich onderwierp. Van den buit al dezer volken maakte Nebukadnezar Babel nog veel grooter, dan het vroeger reeds was. Een oud geschiedschrijver deelt er ons dit over mede (8): »Eene der eerste zaken, welke hij deed, was de medegebragte gevangenen door zijn gansche gebied in volkplantingen te verdeelen; voorts verrijkte hij uit den kostelijken buit, dien hij bekomen had, den tempel van Bel en andere tempelen; en hij vergenoegde zich niet met de oude stad te verbeteren, en er eene nieuwe bij te voegen, maar hij versterkte haar ook, opdat de vijanden, door het afleiden der rivier, haar niet mogten kunnen bemagtigen, met driedubbele muren van gebakken steen, van binnen, naar de zijde van de rivier [den Eufraat, die er door vloeide], en van buiten [naar de landzijde]. Na het bemuren der stad, deed hij er prachtige poorten bouwen, en stichtte een nieuw paleis digt bij dat van den Koning, zijnen vader. En omdat zijne gemalin, die, in Medië opgevoed, eenige gelijkenis van haar [bergachtig] vaderland begeerde te zien, deed hij, om haar te behagen, gewelven op dat paleis maken, van zulk een hoogen bouw, dat het wel bergen geleken; die gewelven deed hij met aarde bedekken en er allerlei soorten van boomen in planten, en zoo maakte hij hangende tuinen, gelijk men ze noemt."

Nog vele andere werken worden hem toegeschreven (9), zoodat Babel door hem het toppunt harer grootheid bereikte. De omvang der stad werd zoo wijd, dat wij bezwaarlijk er geloof aan zouden slaan, indien niet andere gedenkteekenen van het oude Azië, b. v. de Chinesche muur, ons leerden, dat wij, Europeërs, ons naauwelijks een begrip kunnen maken van 'tgeen een Oostersch Alleenheerscher door honderdduizenden zijner onderdanen, die hij als knechten gebruikt, dáár kan uit-

voeren; indien niet ook de opgaven van geloofwaardige geschiedschrijvers, die er geweest zijn, toen het nog bloeide, bestemd en overeenstemmend waren; en indien eindelijk de nog voorhandene puinhoopen, hoezeer door den tijd en de menschen misvormd, niet nog menige bevestiging van hunne verhalen opleverden. Uit dit alles weten wij, dat de stad vierkant was en aan elke zijde zes uur groot, dus vierentwintig uur in den omtrek; doch dat deze ruimte niet enkel met huizen, maar ook met tuinen en korenakkers was aangevuld, opdat in eene belegering de bewoners zich hieruit onderhoud mogten verschaffen (10). Voorts weten wij, dat de Eufraat, die midden door de stad liep, met steenen kaden, in welke koperen waterpoorten waren aangebragt, was voorzien; dat de stad door regte straten was doorsneden en eenen prachtigen tempel voor den afgod Bel had, bestaande in een pyramied-achtigen toren, met een schuins oploopenden omgang van buiten, die achtmaal boven elkander zich verhief; van welk gebouw nog eene ruïne van bij de 300 voet hoog over is gebleven. En hiernaar te oordeelen is het niet meer ongeloofelijk, dat de stads-muren in hoogte en dikte nergens huns gelijken ooit hebben gevonden (11).

Moest eene stad van zooveel merkwaardigheid elk bezoeker, en dus ook den Israëlietischen, verbazen en veel leeren, er was in dezelve nog meer belangrijks, 't welk in het bijzonder voor de Israëlieten, toen zij er kwamen wonen, niet onverschillig kon blijven. Het was verre van alles goed te zijn. Door weelde en handel was er eene mate van ontucht heerschend geworden, waarvan wij ons gelukkig geen denkbeeld kunnen vormen (12). En hoeverre de gewoonlijk daarmede verbondene brasserij en brooddronkenheid ging, weet men onder anderen uit de omstandigheden, waaronder Babel, ongeveer eene halve eeuw na Nabukadnezars dood, door

de Perzen werd ingenomen. De Koning en zijne grooten zaten aan weelderige gastmalen, en zelfs de schildwachten waren dronken — in de belegerde stad.

Deze weelde zal echter de bannelingen wel minder besmet hebben, dan de rijke overwinnaars, en van deze, of althans in hunne stad van anderen, leerden zij velerlei goeds en eene nieuwe godsdienstige beschaving kennen, door welke God hen blijkbaar veel verder heeft willen vormen en opvoeden.

Het velerlei goede, 't welk Israël er leerde kennen, moeten wij niet zoeken in de eigenlijk Babylonische wetenschap, de sterrekunde, die er eene hooge mate van bloei had bereikt (13); daarmede schijnen de Joden zich niet te hebben ingelaten. Wij moeten het zoeken in den wereldhandel, dien Israël, gelijk vroeger eerst van de Pheniciërs, zoo nu nog verder van de Babyloniërs leerde, en in de groote uitgebreidheid des rijks, waardoor in de hoofdstad eene zamenvloeijing was van menschen, denkbeelden, kundigheden en van velerlei ontwikkeling, welke eene zeer opwekkende kracht op elken levendigen geest moesten uitoefenen. Doch belangrijker dan dit alles nog was de nieuwe, merkwaardige godsdienst, waarmede Israël nu bekend werd, die van Zoroaster, welke de helderdenkende Israëlieten met hunne eigene vergeleken, zoodat eene ontwikkeling hunner godsdienstige inzigten hieruit noodwendig voortvloeide. Ik moet uwe aandacht verzoeken deze godsdienst van Zoroaster kortelijk na te gaan.

Wij kunnen er met grond over oordeelen, door de onvermoeide werkzaamheid en zelfopoffering van een Fransch Geleerde, Anquetil du Perron. Drieëntwintig jaren oud viel hem een blad in handen, uit de heilige boeken der Oosterlingen gescheurd en naar Europa over-

gebragt. Dat het zulk een blad was, wist men, maar hetzelve lezen kon niemand. De geletterde jongeling stelde zich al de wijsheid voor der oude wereld, waarvan dit geheimzinnige blad eene proeve moest zijn. Maar nergens dan in het Oosten was die wijsheid te vinden en te ontcijferen; en hij had geen geld, om haar dáár, in hare bakermat, op te zoeken. Wat te doen? Naar wetenschap dorstend neemt hij dienst als gemeen soldaat voor Oost-Indië. Toen zijne dienstjaren geeindigd waren, ondernam hij dáár, geheel alleen, gevaarlijke reizen, om de oude talen en geschiedenissen van het Oosten te kunnen onderzoeken en de heilige schriften der vorige eeuwen te vinden. Ten laatste leerde hij aldaar, te Surate, twee Priesters kennen, nog aanhangers van Zoroaster, van wie de een hem, na tien jaren verkeering, de heilige boeken van en over Zoroaster in handschrift mededeelde en de heilige, uitgestorvene taal, waarin zij geschreven waren, in het geheim leerde verstaan. Deze boeken heeft hij in 1771 in het Fransch uitgegeven, en door zijne zelfopoffering kunnen wij dus, met genoegzame kennis, over eene godsdienst oordeelen, die zeven of acht eeuwen ouder dan de onze is.

In plaats van de sterredienst, of de vereering der sterren als Goden, voerde Zoroaster eene veel betere godsdienst in onder de Mediërs en andere volken, die bij de Caspische zee woonden. Hij leerde, dat er, onder éénen Oppergod (*den oneindigen Tijd*), twee mindere Goden waren, Ormuzd en Ahriman geheeten; beide waren eerst goed geweest, maar uit nijd op Ormuzd was Ahriman gevallen en boos geworden, zoodat er van de mindere Goden nu één goed en één slecht was. Twee rijken bestuurden zij; de eene dat van licht en deugd, de andere dat van duisternis en zonde. Tot het goede rijk behoorden de zon, het licht, het vuur, de goede

engelen, de brave menschen, de reine en vreedzame dieren, de nuttige en voedzame planten, de vruchtbare landen; tot het andere de nacht, de booze engelen, de slechte menschen, de onreine en verscheurende dieren, de vergiftige en schadelijke planten, de dorre en woeste landen. Onder deze booze en goede engelen waren velerlei rangen en ordeningen, met welker optelling ik u niet wil vermoeijen. Tusschen die twee Goden en rijken was een onophoudelijke strijd. De menschen, door het magtwoord van den goeden God geschapen, hadden oorspronkelijk tot het goede rijk behoord; maar door den boozen God verleid, waren reeds de twee eerste menschen, en wel eerst de vrouw, toen de man, in zonde vervallen. Nu streed de goede God, om steeds meer menschen tot zijn rijk terug te brengen, 't welk hem ook hoe langer zoo meer gelukte. Daartoe was nu ook Zoroaster door hem gezonden, en zou eens een held, als een tweede Zoroaster komen, Sosiosch genoemd, die al het kwade zou overwinnen. Intusschen moesten alle menschen door gedachten, woorden en daden met den goeden God medewerken. In hunne gedachten moesten zij zich steeds zijn doel en zijnen wil voorstellen; in hunne woorden, biddend, zingend, sprekend, zijn woord herhalen; in hunne daden de zijne navolgen, en dus het goede in de zinnelijke en zedelijke wereld bevorderen, door de menschen braaf te maken, reine dieren en nuttige planten te kweeken, de aarde vruchtbaar te doen worden, het water, den grond, de huizen zuiver te houden; zóó zou het kwade verminderen, het goede meer en meer de overhand verkrijgen, en eenmaal het goede rijk geheel zegepralen, als namelijk aan deze orde van dingen een einde kwam, de dooden in het leven terugkeerden, en de aarde geheel rein en een verblijf van zaligen zijn zou (14).

Hoeveel invloed Zoroaster door deze godsdienst op vele Oostersche volken gehad heeft, zullen wij vooral zien, als wij over de Perzen spreken, daar deze hem geheel en al, de Babyloniërs maar gedeeltelijk, gevolgd zijn. Doch wij gevoelen reeds bij het hooren van zulke denkbeelden, dat de man, die er ingang aan wist te verschaffen, een uitmuntend middel in hoogere hand was, om Gods bedoelingen te bevorderen, waarlijk een Godsman, door God verwekt, om krachtig aan de opvoeding des menschdoms te werken. Wij begrijpen gemakkelijk, wat de geschiedenis ons leert, dat allerlei volken, die Zoroaster volgden, vlijtig en arbeidzaam werden; want kanalen graven, boomen planten, woestijnen bebouwen was dienst van den goeden God; — dat zij het onderscheid tusschen deugd en zonde leerden kennen, als een natuurlijk en onveranderlijk onderscheid, want het hing niet af van menschelijke, maar van goddelijke wetten, was niet op willekeurige bepalingen van Koningen, maar op den aard der dingen, in planten, dieren, menschen, engelen en Goden gegrond; — dat zij moed verkregen, om tegen de zonde te strijden; want onder het bestuur van den goeden God zou deze eenmaal zeker en geheel overwonnen worden.

Naauwkeuriger moeten wij nagaan, welken invloed Zoroasters godsdienst op de *Joden* gehad heeft. Dat gevoelen wij al dadelijk, dat zij, die door hun verblijf in Babel in menig opzigt Babyloniërs werden, zoodat zij zelfs de taal van deze overnamen — gelijk daaruit blijkt, dat reeds een deel van het boek van Ezra in deze taal is geschreven —, met de taal ligtelijk ook menig denkbeeld van anderen overnamen (15). En, hoeveel verschil er tusschen hunne denkbeelden en de Zoroastri-

sche dan mogt zijn, vooral door de wijdloopige geslachts- en orderekeningen der engelen, waarvan de Joden toen niets wisten: getroffen moesten zij evenwel worden en aangetrokken door de vele punten van overeenstemming tusschen Zoroaster en Mozes. Dezelfde gronddenkbeelden vonden zij bij den Medischen Godsdienstleeraar als bij hun eigen Wetgever omtrent de schepping der menschen, het eerste menschenpaar, hunnen eerst onschuldigen, toen zondigen toestand, omtrent den strijd tusschen goed en kwaad, en de eindelijke overwinning van het goede door een grooten Godsgezant. — Vragen wij, vanwaar deze overeenstemming in zulke gewigtige zaken? Wij kunnen niet antwoorden, dat Zoroaster ze had uit de boeken van Mozes: wel is daarvoor mogelijkheid; maar het schijnt bovendien, dat de geschiedenis van de wording der wereld en der eerste menschen, welke wij in oude gedenkstukken door Mozes verzameld nog lezen, onder de volken van Midden-Azië, waar Zoroaster leefde, door de overlevering vrij getrouw was bewaard gebleven, en uit deze, of misschien uit oudere boeken, door Zoroaster was opgeteekend. Want waarom zou men ook in die oorden geene zeer oude schriftelijke gedenkstukken kunnen gehad hebben (16)? — Doch over de vraag, *hoe* Zoroaster zoo eenstemmig met Mozes konde verhalen, zullen de Joden wel weinig hebben nagedacht; terwijl de eenstemmigheid zelve hen zeer moest treffen. Hierdoor met een gunstig vooroordeel voor hem bezield, gingen zij nu over twee voorname zaken verder nadenken, *den oorsprong en aard van het zedelijk kwaad*, en *den toestand der menschen na den dood;* twee zaken, waarover Zoroaster denkbeelden had, welke hun tot dusverre nog niet zoo helder waren geworden.

Zien wij vooreerst, hoe God, gelijk Hij de Israëlieten vroeger door den invloed der Egyptenaren en Pheniciërs had gevormd, hen nu ook in Babel door de godsdienst van Zoroaster verder opvoedde en bijzonder leerde nadenken over den oorsprong en den aard van het zedelijk kwaad.

Over dit onderwerp hadden de Hebreën vóór de Babylonische ballingschap weinig nagedacht; het was te hoog voor hunnen nog zoo kinderlijken en weinig ontwikkelden geest. De hoofdleer der Mozaïsche godsdienst was, dat er maar één waarachtig God is, die heilig is, en wien Israël door heiligheid moest dienen. Alle toeval, alle noodlot sloten zij dus uit de wereld en haar bestuur. God leefde en werkte in de zinnelijke natuur, God in de geestelijke wereld. Van Hem is regen en sneeuw, van Hem vooral de donder, zijne stem, de bliksem, zijne pijlen. Van Hem is heldenmoed, regentendeugd, kunstvaardigheid, en al wat uitstekend is in den mensch (17). Maar vanwaar is nu het zinnelijk en zedelijk kwade? Het zinnelijk kwaad, aardbeving, hongersnood, pest, is van God. Bij Jezaja (45: 7) lezen wij: »Ik formeer het licht en schep de duisternis, Ik maak den vrede en schep het kwaad, Ik, de Heere, doe al deze dingen." En bij Amos (3: 6): »Zal er een kwaad in de stad zijn, dat de Heer niet doet?" Het zedelijk kwaad echter, het kwade in de geestelijke wereld, de zonde, vanwaar is dit? Het is, volgens de Hebreën, *in* den mensch; het is ook *aan* den mensch toe te rekenen, en dus aan hem te straffen. Zeer dikwijls vinden wij deze voorstelling in het Oude Verbond. Maar ook eene andere. Alles is aan den eenigen God onderworpen, alles komt van Hem; Hij is eigenlijk de eenige, die leeft en werkt; zou dus ook niet de zonde van Hem zijn? *Wij* hui-

veren bij dit denkbeeld; maar de kinderlijke Hebreën wagen het uit te spreken, zoo dikwijls zij de menschen zooverre in de zonde zien gaan, dat zij zich geene oorzaak daarvan in hen zelve kunnen denken. Toen Pharao de Israëlieten in Egypte wilde houden, onbewogen door de vreeselijke plagen, schreven zij zijne verstoktheid nu en dan aan Jehova toe (18). Toen Saul door hoogmoed en achterdocht in eene zwaarmoedigheid, aan waanzin grenzende, verviel, was het den Israëlieten een booze geest van den Heer, die hem kwelde (19). Toen David na Absaloms opstand zich trotsch met een groot leger wilde omringen, en dus Israël ter krijgsdienst doen opschrijven, was het bij hen de Heer, die David aanporde, om Israël te tellen (20). Toen Achabs Leugen-Profeten hem rieden, Ramoth te gaan belegeren, waarbij hij intusschen zou omkomen, zag de ware Profeet Micha, dat er een Leugen-geest van *Jehova* was uitgegaan, om in den mond van Achabs Profeten te zijn (21).

De wegvoering naar Babel wekte het nadenken, welke toch wel in waarheid de oorsprong en ook de aard der zonde mogt zijn; men ondervond de gevolgen en vroeg dus naar de oorzaak. Het eerste antwoord was, dat de ballingen de ongeregtigheid hunner voorouders moesten boeten (Klaagl. 5: 7). Hiertegen kwam echter de zedelijke zin van Ezechiël op. Hij spreekt tot zijne landgenooten (18: 20): »Gij zegt: Draagt de zoon niet de ongeregtigheid des vaders?" Maar zijn antwoord luidt: »De ziel, die zondigt, die zal sterven; de zoon zal niet dragen de ongeregtigheid des vaders, en de vader zal niet dragen de ongeregtigheid des zoons; de geregtigheid des regtvaardigen zal op hem zijn, en de goddeloosheid des goddeloozen zal op hem zijn." Doch hiermede was de zwarigheid nog

niet opgelost. Wel droeg de zoon niet de zedelijke *schuld* der zonde zijns vaders, maar toch het *gevolg* dier zonde. Of is niet de armoede van dezen, en de ziekelijkheid van dien zoon een gevolg van de verkwisting en ontucht hunner vaders? Waren de beide rijken van Israël en Juda niet overheerd en vernield ten gevolge van zonden, door eeuwen opeen gehoopt? Aldus denkende ontvingen de Joden, onder het weldadig Godsbestuur, door de Zoroastrische voorstellingen meerder licht. Haar geheel overnemen konden zij niet; er was te veel dwaling en willekeur in. Maar het grond-denkbeeld van den Medischen Godsdienstleeraar, dat er twee rijken zijn, een van licht en deugd en een van duisternis en zonde, konden zij gemakkelijk met hunne heilige overleveringen en boeken vereenigen. Dit deed reeds Zacharia, die in het laatst der ballingschap en bij haar einde bloeide (Zach. 1: 1); hij zag reeds de twee ondergoden van Zoroaster, Ormuzd en Ahriman, maar onder de namen Engel des Heeren en Satan (3: 1, 2). En dit deden ook zijne tijdgenooten. Zij kwamen tot het inzigt, dat zij zich het Godsbestuur tot dusverre te eenzijdig hadden voorgesteld, er niet genoeg op hadden gelet, dat God aan zijne redelijke schepselen ook een eigen leven heeft geschonken, en God dus niet de eenige werker (factor) in de wereldgebeurtenissen is, maar de menschen er ook in werken, en dat zij derhalve (hun eigen geweten zeide het hun nu zoo luide!) ook moesten zien op de menschen als werkers der zonde, en op den zamenhang der zonde in al Gods redelijke schepselen. Ja, er was één Godsrijk, maar in hetzelve was als eene zamenzwering van vrijwerkende schepselen ontstaan, waaruit openbare opstand was voortgesproten; uit dien opstand was al het zedelijke kwaad, ook menig zinnelijk onheil, voortgekomen. Over de

menschen niet alleen, ook over de Engelen strekte zich de opstand uit; en konden zij niet met Zoroaster een boozen *God* aannemen, waarom zoude niet een magtig *Engel* uit nijd en hoogmoed met dien opstand tegen God een aanvang hebben kunnen maken? waarom die niet onder Engelen en menschen zijnen aanhang hebben kunnen zoeken? Zoo kwamen zij tot de voorstelling van een rijk des Satans, tot hetwelk slechte Engelen en slechte menschen behoorden, een wel wederregtelijk, maar toch werkelijk bestaand rijk; ofschoon de Satan en de booze Engelen in dit rijk eigenlijk maar de dichterlijke, voor de levendige verbeelding dier menschen noodige, inkleeding uitmaken van het wijsgeerig denkbeeld, dat de zonde niet uit God is, maar een afval van God, uit eigenwaan, nijd en hoogmoed ontstaan, en wel een doorgaande, zamenhangende afval; een afval, een opstand, een rijk, 't welk zich over eeuwen en volken uitstrekt.

Deze verheldering van denkbeelden had dadelijk een heerlijk gevolg; men leerde in het bestuur van God berusten, dewijl men inzag, dat Hij het kwade, de zonde, niet werkte, maar alleen toeliet, en wel voor een tijd alleen toeliet, en haar eenmaal geheel zou vernietigen. Aan God kon men dus geene zonde meer toeschrijven. En had een *vóór* de ballingschap levend Schrijver (2 Sam. 24: 1) gezegd: »*God* porde David aan, om Israël te tellen;" toen een ander, *na* de ballingschap levend, schrijver hetzelfde voorval wilde verhalen, schreef deze (1 Chron. 21: 1): »De *Satan* porde David aan, dat hij Israël telde." Opstand tegen God — dit werd nu bij Israël de zonde, in hare zedelijke snoodheid werd zij veel dieper gevoeld, veel meer verfoeid; want haren oorsprong en aard leerden de Joden veel duidelijker inzien.

Dus onderwees God Israël, gelijk vroeger door de wijsheid der Egyptenaren (Hand. 7: 22), zoo nu door de wijsheid van Zoroaster. Ik zeg echter niet, dat zij van Zoroaster deze denkbeelden overnamen; neen, het veelgodendom van dien Wijze kon hun niet behagen: maar door de ballingschap en door het hun nieuwe en het ware in *zijne* denkbeelden ontwikkelden en verhelderden zij de *hunne* verder.

Hoe dit ook plaats had omtrent hunne voorstellingen over den toestand der menschen na den dood, hoop ik in de volgende Voorlezing aan te toonen.

AANTEEKENINGEN.

(1) Bl. 3. Wat hieromtrent het *volks*-geloof was, kan men zien b. v. 2 Moz. 18: 11, 5 Moz. 3: 24, 4: 7, 29: 26, 32: 12, Rigt. 11: 23, 24, Ps. 97: 9, Jez. 8: 19.

(2) Bl. 4. Inzooverre dit vooral *na* de ballingschap geschiedde, zegt HUGO DE GROOT er reeds van (*Annot. ad Hebr.* 13: 15): » Dit was niet alleen eene voorbeduiding, maar ook eene voorbereiding voor het Evangelie;" en haalt dan aan, behalve Hos. 14: 3, wiens woorden Hebr. 13: 15 worden herhaald, Dan. 9: 27, Micha 6: 7, 8, Joh. 4: 24, 1 Petr. 2: 5, Rom. 12: 1. Voorts kan men over deze en dergelijke vruchten der ballingschap raadplegen de prijsverhandelingen van SURINGAR, in de *Annales Acad. Lugd. Bat.* 1818—1819, en van GERRITZEN, in de *Annales Acad. Traj.* 1822—1823. Kort en krachtig spreekt er over LESSING, *Die Erziehung des Menschengeschlechts*, § 19.

(3) Bl. 5. 1 Moz. 10: 10, 11: 1—9. Dat Babel de oudste der aanzienlijke wereldsteden geweest is, vanwaar handel en volkeren-verspreiding werkelijk is uitgegaan, zagen wij boven D. I, bl. 184 (8).

(4) Bl. 6. HERODOTUS, I, 193.

(5) Bl. 6. Welke planten dit mogen zijn, geeft HEEREN, *Ideën* I, 2, bl. 145, naauwkeurig op. Het eerste woord beteekent gierst, waarmede Herodotus ook de rijst te kennen geeft; het tweede is een gewas, vooral dienende om olie uit te slaan.

(6) Bl. 7. Verg. HEEREN, I, 2, bl. 134, 149.

(7) Bl. 7. Het naauwkeurigst is dit onderzocht door GESENIUS op Jez. 23: 13.

(8) Bl. 8. BEROSUS, in een fragment bij JOSEPHUS, *Antiq. Jud.* X, 11, 1.

(9) Bl. 8. Verg. HEEREN, bl. 173, 174, 181, 422.

(10) Bl. 9. CURTIUS, V, 1.

(11) Bl. 9. Verg. HEEREN, I, 2, bl. 159—194, die de berigten der oude geschiedschrijvers omtrent het bloeijende Babel en der nieuwe reizigers omtrent de ruïnen van het vergane gelukkig vereenigt.

(12) Bl. 9. Deze ontucht werd ten deele door de godsdienst geheiligd. Zie HERODOTUS, I, 199 en de uitleggers aldaar, alsook CREUZER, *Symbolik*, D. II, bl. 350 en volg.

(13) Bl. 10. Eervol is voor de oude Babyloniërs het oordeel over hunne vorderingen in de sterrekunde, door IDELER geveld, volgens HEEREN, I, 2, bl. 195.

(14) Bl. 12. Verg. bij Zoroasters heilig boek, den *Zend-Avesta* zelf, die eerst in het Fransch en daaruit ook in het Hoogduitsch is vertaald, HEEREN I, 1, bl. 430, 433, 437, 443—449, die meer het staatkundige, en v. VELZEN, *Comm. de hominis cum Deo similitudine*, I, p. 31—37, die meer het zedelijke in Zoroasters godsdienst heeft opgemerkt. Meer licht is ook over Zoroaster verspreid door E. RÖTH, *Die ägyptische und die zoroastrische Glaubenslehre*, D. I, bl. 246 aangehaald, hoewel deze Geleerde meer nieuws over Egypte dan over Zoroaster heeft aan den dag gebragt. HEGEL, *Philos. der Religion*, I, 330, kenmerkt haar zeer juist door haar *de godsdienst van het goede* te noemen. Het dichterlijk-schoone in deze voorstellingen is uitnemend aangewezen door GÖTHE, in zijn *Vermächtniss altpersischen Glaubens*, *West-östlicher Divan*,

Werke V, 243—246, verg. VI, 20—25. Deze godsdienst kreeg den eersten geweldigen slag door Alexanders veroveringen, welke ook in Perzië en Medië taal, zeden en godsdienst der Grieken tot de heerschende maakten. Evenwel verging zij niet. Toen de Sassaniden in het begin der derde eeuw haar weder in Perzië wilden invoeren, was er dadelijk bij en over de grenzen van Indië een groot aantal van Priesters, welke haar dáár hadden staande gehouden. In de zevende eeuw door de Mohamedanen op nieuw uit Perzië verdreven, trok zij zich weder naar Indië terug, waar zij nog tegenwoordig bestaat, en rijke en zeer beschaafde gemeenten van hare belijders heeft. Dáár heeten zij *Parzen*, *Guebers* of *Vuuraanbidders* en zijn het talrijkste in en bij de stad Bombay. Ze zijn ondernemend, welgesteld en naauw aan elkander verbonden, rijke kooplieden, bekwame handwerkers, zeer dikwijls in dienst der Regering en der dáár gevestigde Europeanen. Onder hen vindt men zelfs, die, in den kamp tegen de Christelijke Zendelingen, met aanhalingen uit Voltaire en Engelsche Deïsten de zwakke zijden van het kerkelijk leerstelsel weten aan te vallen, en hunne eigene denkwijze onwillekeurig veel ontwikkelen en verbeteren. Zoo maken eenige van hunne Geestelijken Ormuzd tot den eenigen God en Ahriman tot bloote persoonsverbeelding van de zonde. Men zie over deze laatste punten JOHN WILSON, *The Parsi religion, as contained in the Zand-Avesta, and proponed and defended by the Zoroastrians of India and Persia, unfolded, refuted and contrasted with Christianity. Bombay, American mission press* 1843.

(15) Bl. 13. Welken invloed Babel op den geheelen geest der Joden had, zien wij reeds dadelijk in den balling Ezechiël, over wien en wiens invloed op latere tijden deze schoone woorden worden gevonden bij SCHLOSSER, *Universalhist. Uebersicht der Gesch. der alten Welt*, Th. I, Abth. 1, S. 240, 241: »In Ezechiël zal men dikwijls Jezaja weder vinden, doch in kleiner maatstaf. Maar in zijne gezangen heerscht zoo duidelijk een Chaldeeuwsche en Babylonische toon, dat hij het eigenaardige van zijn tijd voortreffelijk uitdrukt. Die

symbolische manier, die donderwagen, die vreeselijke donderpaarden, die hem trekken, die troon van saffier, dat dakgewelf, met de kleuren des regenbogen pralend, behooren in Babels tempelen en aan Babels hof, en de symbolische voorstelling is juist zoo veel sterker bij Ezechiël, dan bij Jezaja, als zijne poëzij, bij die van anderen vergeleken, zwakker is. Maar juist het symbolische deel van Ezechiëls voorstellingen is voor de geschiedenis der menschheid van groote beteekenis en heeft op de poëzij en de beeldende kunst der middeneeuwen, zoo als ook op de eeredienst een niet onbeduidenden invloed gehad. Reeds de Ziener op Patmos dronk uit Ezechiëls bron, toen hij zijn heilig drama dichtte, en uit hem namen de Vaders der Kerke beelden en inkleeding. Dionysius de Areopagiet bevolkte, naar Johannes aanleiding, den hemel en rigtte om den troon van God de pracht en hofhouding van Ezechiël op. Alle Mystieken en met hen de beeldende kunstenaars ontleenden aan Ezechiël eene aanwijzing, hoe zij aan Heidensche beelden eene plaats konden geven in de Christelijke eeredienst, en de regellooze phantasie der Christelijke dichters in de middeneeuwen schiep behagen in het onmetelijke en overdreven wonderbare, 't welk met den ouden dichtsmaak van hun moederland, in het Noorden en Oosten, zoo goed rijmde."

Ik haalde deze woorden te liever aan, dewijl ze toonen, hoe naauw de denkwijze en beschaving der verschillendste volken kan zamenhangen.

(16) Bl. 14. De overeenstemming van de verhalen van allerlei volken omtrent de wording der dingen met die van Mozes heb ik Deel I, Voorl. 6 aangewezen. Hier nog eene vraag. Zou Zoroaster, die van het westen der Kaspische zee is gekomen, dáár ook in aanraking geweest zijn met ballingen der Tien Stammen, en van hen over den oorsprong der menschen en een toekomstigen Verlosser iets vernomen hebben? — Plaats en tijd maken het niet onwaarschijnlijk. Doch ook dan blijft er nog veel oorspronkelijks in hem.

(17) Bl. 15. Zie vele plaatsen bij DE WETTE. *Bibl. Dogm.* § 105, 111.

(18) Bl. 16. Zie daarover boven D. I, bl. 278 (9).

(19) Bl. 16. 1 Sam. 16: 14. Evenwel niet de booze geest *des Heeren*, maar een booze geest, *die ook van Jehova uitgaat;* niet רוּחַ אֱלֹהִים, maar רוּחַ מֵאֵת יְהוָה, doch naderhand wordt het de *booze geest Gods*, vs. 15, ja *de geest Gods*, vs. 23.

(20) Bl. 16. 2 Sam. 24: 1.

(21) Bl. 16. 1 Kon. 22: 19—23. Deze voorstelling, dat ook het kwade van Jehova kwam, was niets dan eene consequente, maar ook eenzijdige toepassing van de leer, dat er maar één God is, Jehova, door wiens geest alles leeft. Derhalve, zoo dachten zij ligt, leefden de menschen eigenlijk niet zelve, maar Jehova in hen, zoodat hetgeen *zij* deden, *Jehova* in en door hen deed. Verg. J. MEIJER, *Spec. de vi, quam institutum Mos. habuit in Hebraeorum de vita futura notiones*, *Gron.* 1835, die dit naauwkeurig heeft uiteengezet. Ja Spinoza's Pantheïsmus, of leer, dat eigenlijk God alleen alles is en God alleen leeft en werkt, terwijl wij, menschen, niet zelve leven en werken, dan inzooverre wij deelen van God zijn — deze leer van Spinoza is niets dan een gevolg van zijne geheel Joodsche denkwijze. Dit is niet alleen opgemerkt door V. COUSIN, *De l'instruction publique en Hollande*, T. I, p. 96; maar ook door I. DA COSTA, *Stemmen en Beschouwingen*, D. I, bl. 404—406: » In zijne ziel lag een denkbeeld van *Jehova*, van dat Wezen, wiens naam is *Ik ben!* diep ingeprent. — De God van Spinoza is het eenige en eeuwige *zijn:* dat *zijn* niet slechts begrepen als *denken*, maar tevens als *uitgebreidheid:* als geest en stof derhalve evenzeer. In dat eenige Wezen nu zijn alle dingen begrepen, daar die ééne zelfstandigheid tegelijk de oorzaak en het veroorzaakte is (*Natura naturans* en *Natura naturata*). Met dat begrip van de Godheid hing onmiddellijk te zamen dat eener hoogere zedekunde: » God moet gekend worden, Hem te kennen en belangeloos lief te hebben, is het beginsel van alle pligt en de zaligheid zelve." "

TWEEDE VOORLEZING.

Invloed der ballingschap op de voorstellingen der Joden van der menschen toestand na den dood. — Verlossing uit Babel. De Perzen, beschaafder dan andere Aziatische volken.

Mijne Heeren!

Eenige der vruchten, welke de Babylonische ballingschap voor Israël droeg, hebben wij in de vorige bijeenkomst beschouwd. De Joden leerden prijs stellen op hunne godsdienstige voorregten, nu zij ze verbeurd hadden; zij begonnen nu Jehova als den eenigen God opregt te dienen, te dienen met de geestelijke offers van gebeden en lofzeggingen. Wij hebben ook bij aanvang gezien, hoeveel zij in 't bijzonder in het groote, handeldrijvende, nijvere Babel konden winnen en werkelijk gewonnen hebben, vooral daar zij in die wereldstad, of ten minste door hunne wegvoering daarhenen, bekend werden met de godsdienst van Zoroaster, den merkwaardigen Godsman, door den grooten opvoeder des menschdoms verwekt, om de volken van Midden-Azië te verlichten en te beschaven, en om nu ook de Joden tot dieper nadenken en helderder inzigt te brengen. In één opzigt hebben wij den invloed van Zoroaster op hen reeds

nagegaan, namelijk, wat het nadenken over den oorsprong en den aard van het zedelijk kwaad betreft. Wij zagen, hoe de Joden wel niet het Twee-godendom van Zoroaster daaromtrent overnamen; maar toch door hem tot dieper nadenken kwamen, en, terwijl zij tot dusverre te zeer op God alleen hadden gelet, als de oorzaak en werker van alle dingen, nu ook begonnen te letten op Gods schepselen, die, de hun verleende vrijheid misbruikende, ook oorzaken en werkers van vele dingen waren, bijzonder van het zedelijk kwaad.

In dit uur hebben wij in de eerste plaats aan te wijzen, hoe Zoroaster, en ook de ballingschap zelve, hen bragt tot helderder inzigt omtrent *der menschen toestand na den dood.*

Teregt beweert men, dat er geen volk is, 'twelk niet eenige verwachting van een volgend leven koestert; zij is ons als ingeschapen; zoodra wij ons aanzijn gevoelen, onze voor eeuwige ontwikkeling vatbare vermogens leeren kennen, ja dit aardsche leven zelf met eenige bewustheid smaken, gevoelen wij ook behoefte aan het geloof, dat wij niet vergaan, als dit ligchaam wederkeert tot het stof, waaruit het genomen is. Zulk een gevoel vinden wij ook in het Oude Verbond meermalen uitgedrukt; wij vinden het bij de Aartsvaders, vooral bij Jakob, die het tweemalen ook op merkwaardige wijze uitte; eens toen hij, zijnen Jozef dood wanende, uitriep: »Ik zal rouw bedrijvende *tot mijnen zoon* in het doodenrijk nederdalen," en eens, toen hij, voor Pharao gesteld, zijn leven *dagen van vreemdelingschappen* noemde (1).

Doch hoewel wij naar onze wijsheid nu ligt konden meenen, dat God deze flaauwe verwachtingen door de Mozaïsche Godsdienst moest hebben bevestigd en ontwikkeld: dit is, getuige de geschiedenis, niet gebeurd;

veeleer het tegendeel. De Mozaïsche staatsinrigting was, hoewel op godsdienst gegrond, toch eene staatsinrigting, en een staat is eene instelling voor dit leven. Evenmin nu als zulks in onze burgerlijke wetgeving geschiedt, heeft Mozes in de zijne iets over het toekomende leven gesproken, zoodat hij zijn volk, hoewel hij het door deugd en godsvrucht voor den hemel vormde, evenwel in dit opzigt niet verder heeft verlicht, ja niet willen verlichten. *Waarom* hij, of liever God door hem, het niet wilde, zullen wij straks zien; eerst wil ik u aanwijzen, dat de Israëlieten vóór de ballingschap in dit opzigt niet verder zijn gekomen, dan vader Jakob reeds was.

In 't algemeen stelden de Hebreeën zich voor, dat de mensch in het graf nedergedaald dáár eenen vasten slaap hield; maar de verzameling van begravenen maakte, voor hunne verbeelding, als een rijk van dooden uit, en wel onder de aarde. Eigenlijk leven was er in dat rijk niet; het heet *het rijk des verderfs*, *des zwijgens*, *der ijdelheid* of *nietigheid* (2). Het is een duister, akelig rijk, onder de wateren òf de aarde bedolven, zonder wetten, zonder leven of beweging, waarin de dooden een onbegrijpelijk midden innemen tusschen zijn en nietzijn. Hoort enkele beschrijvingen van dat doodenrijk.

Job vraagt eerst, waarom hij niet gestorven zij, en vervolgt dan (3: 13, 14, 17, 19): »Hoe zou ik dan nu nederliggen in stillen vrede; ik zou slapen, er zou voor mij rust wezen; met de Koningen en Grooten der aarde, die in woeste plaatsen grafgestichten voor zich bouwden. Dáár houden de boozen op te beroeren, en rusten, er van krachten uitgeput; dáár hebben de geboeiden vrede: zij hooren de stem des drijvers niet. Kleinen en grooten zijn daar één, en de knecht is er vrij van zijnen heer." — In een Psalm bidt de dichter, dat God hem toch moge sparen, opdat hij Hem prijze;

» want," voegt hij er bij (6: 6), » in den dood vermeldt men U niet; wie zal U loven in het graf?" — Elders vraagt een dichter (Ps. 88: 11—13): » Zult Gij wonderen doen aan de dooden? of zullen de overledenen opstaan, zullen zij U loven? Zal uwe goedertierenheid in het graf verteld worden, uwe getrouwheid in het oord des verderfs? Zullen uwe wonderen bekend worden in het rijk der duisternis, en uwe geregtigheid in het land der vergetelheid?" — Neen, verzekert ons een ander dichter (Ps. 115: 17): » De dooden kunnen den Heer niet prijzen, noch zij, die in de stilte daalden." — Hiskia betuigt in zijn danklied na zijne herstelling (Jez. 38: 18): » Het schimmenrijk zal U niet loven, de dood zal U niet prijzen; die in het graf gezonken is, kan op uwe waarheid niet meer hopen." — En daarom vermaant de les des Predikers (9: 10): » Al wat uwe hand vindt om te doen, doe dat met uwe magt; want er is geene bezigheid noch overleg, noch wetenschap, noch wijsheid in het graf, daar gij heengaat."

Er is evenwel, naar de Oud-Testamentische voorstelling, geen volstrekt gebrek aan leven in hen, die daar nederliggen. Vast is wel hun slaap, maar ontwaken kunnen ze toch. Zoo ontwaakten ze b. v., toen een groote schok de onderwereld deed daveren, dewijl Nebukadnezar van zijnen troon er in nederstortte. Jezaja beschrijft het ons (14: 9—15): » Het schimmenrijk beneden kwam in beroering om uwentwil, om u te gemoet te gaan; het wekte om uwentwil de dooden op, al de dwingelanden der aarde; het deed al de Koningen der volken van hunne troonen opstaan. Die allen spreken beurtelings u toe en zeggen: Gij zijt ook krachteloos geworden, gelijk wij, gij zijt ons gelijk geworden. Uwe hoovaardij is in het graf nedergestort, met het geklank uwer luiten; de maden zijn uw bed, de wormen uw deksel. Hoe zijt gij

uit den hemel gevallen, gij morgenster, gij zoon des dageraads! hoe zijt gij ter aarde nedergehouwen, gij volken-verdrukker! Gij zeidet in uw hart: Ik zal ten hemel opklimmen, ik zal mijnen troon boven de sterren Gods verhoogen; en ik zal mij zetten op den berg der zamenkomst [der Goden] in het allerdiepste noorden. Ik zal boven de hoogten der wolken klimmen, ik zal den Allerhoogste gelijk worden. Ja, ter helle zijt gij nedergestooten in het diepste des afgronds!"

Daar zoodanige denkbeelden over het schimmenrijk heerschten, meende dan ook het volk, dat men eenen gestorvene door bezweringen nog wel weder kon doen terugkomen op aarde; maar niet dan tot zijn verdriet. Toen de tooveresse te Endor Samuel, zoo als het heette, liet verschijnen, liet zij hem ook klagen (1 Sam. 28:15): »Waarom hebt gij mij *onrustig* gemaakt, mij doende opkomen?"

Zoolang de Hebreën in een meer kinderlijken toestand verkeerden en zich dus om de toekomst na den dood weinig bekommerden, hadden zij rust bij deze, ons zoo weinig voldoende, voorstellingen. Maar toen zij verder ontwikkeld werden, vooral kort vóór de Babylonische ballingschap, begonnen zij het onvoldoende en troostelooze dezer denkbeelden te ondervinden. En dat moesten zij immers ook vooraf, zouden zij vatbaar worden, om een hooger onderrigt hierover te ontvangen. Wij merken dit in de radeloosheid van den Psalmdichter, die den voorspoed der goddeloozen zag (Ps. 73: 3—5, 12—14): »Ik was nijdig op de dwazen, ziende der goddeloozen vrede. Want zij weten van geene banden tot hunnen dood toe, hunne kracht is frisch. Zij zijn niet in moeiten, als andere stervelingen, en lijden geene smart, als andere menschen. Ziet, deze zijn goddeloos; nogtans hebben zij rust in de wereld, zij vermeerderen steeds

hun vermogen. Zoo heb ik dan te vergeefs mijn hart gezuiverd, en mijne handen in onschuld gewasschen. Dewijl ik den ganschen dag geplaagd ben, en er elken morgen een nieuwe ramp voor mij is." Wij zien ook, hoe Hiskia, de vrome Koning van Juda, gesteld was, toen Jezaja hem het berigt gaf: »Geef bevel aan uwen huize; want gij zult sterven en niet leven." Hoe nam de godvruchtige Vorst deze aankondiging op? Gelijk een Paulus, die verlangde op reis te gaan naar het betere vaderland? Neen, hij werd bitter bedroefd, »Toen keerde," verhaalt ons Jezaja (38: 2, 3), »Hiskia zijn aangezigt om naar den wand, en bad tot den Heer, en zeide: Och Heer! gedenk toch, dat ik voor uw aangezigt met getrouwheid en een volkomen hart gewandeld, en wat goed in uwe oogen is gedaan heb. En Hiskia weende zeer." Met een nieuw berigt kwam Jezaja daarna tot zijnen Vorst (vs. 5): »Zoo zegt de Heer, de God van uwen vader David: Ik heb uw gebed gehoord, Ik heb uwe tranen gezien; zie, ik zal vijftien jaren tot uwe dagen toedoen." En deze aankondiging maakt Hiskia blijde, juichend, dankbaar, als een kind. Hij wordt dichter en stort zijn gevoel in een verheven danklied uit (vs. 10—20).

Een ander voorbeeld, dat de voorstellingen van het volgende leven niet meer voldoende waren, vinden wij in het boek Job, 't welk kort vóór de Babylonische ballingschap geschreven schijnt (3). Gij kent deszelfs inhoud. Job wordt, na de grootste rampspoeden geleden te hebben, door zijne vrienden bezocht. Maar als deze hem zien, lost zich elk troostwoord in tranen op. Nu begint Job te spreken, en vervloekt den dag zijner geboorte. Zijne vrienden willen hem troosten; zij zeggen, dat hij nog wel weder herstellen zal en in eere en voorspoed blinken, zoo hij onschuldig is, want

dat de regtvaardige God hem niet kan doen verkwijnen. Job kon echter niet herstellen; de kwaadaardigste melaatschheid had hem aangetast, en toch was hij onschuldig. Dit kunnen zijne vrienden niet toegeven; de regtvaardige God moet den goeden geluk, den slechten ongeluk toezenden, en dus moet de rampspoedige Job in 't geheim een slecht mensch geweest zijn. Job kan hunne redenen niet wederleggen; maar wordt wanhopig, nu hij, niet alleen bezittingen, kinderen en gezondheid, maar, in 't oog zijner vrienden, ook zijne deugd moet missen. Vanwaar nu deze verdenking der vrienden van Job, vanwaar Jobs wanhoop? Vandaar, dat zij geen toekomend leven kenden, en de raadselen van het Godsbestuur hier beneden niet uit ons hooger bestaan daar boven wisten te ontwarren; vandaar, dat er voor hen op de duisternis der aarde nog geen licht viel uit den glans des hemels.

Had God echter in de Mozaïsche wetten geen woord van toekomstige vergelding doen schrijven, en behoefden de Israëlieten in hunnen kinderlijken toestand, welken het eigen is, zich over de toekomst na den dood weinig te bekommeren, geene heldere denkbeelden over een volgend leven te bezitten: Hij zorgde evenwel, doch naar *zijne* wijsheid en op *zijnen* tijd, dat de Israëlieten er langzamerhand eenig denkbeeld van erlangden. Daartoe nam Hij Henoch en Elia van de aarde weg, als vingerwijzingen en wenken, dat juist de braven een beter leven hebben te wachten, niet dáár beneden in een duister doodenrijk, maar hier boven in hoogere sfeeren. Daartoe leidde Hij het volk eindelijk ook uit hun land weg, en wel juist naar Babel.

De wegvoering van het volk uit het vaderland werd in Gods hand een krachtig werkend middel, om hetzelve meer aan het ware, eeuwige vaderland te doen denken.

Zoolang er een tempel stond, eene vaste hoofdstad prijkte, een eigen Koning over hen regeerde, bleven de Joden geheel en alleen aan dit aardsche leven gehecht. Mozes had volksvoorspoed op volksdeugd beloofd, en de volkszonden met volksrampen bedreigd; en het streven van de edele mannen, die voor 's volks welzijn leefden, was altijd geweest, om door volksdeugd de staatsrampen af te weren en den Staat zoo gelukkig mogelijk te maken. Doch met de wegvoering des volks hield de Staat op aanwezig te zijn. Waar zou men nu de goddelijke beloften en bedreigingen op toepassen? Op het lot van enkele personen? In Jobs voorbeeld stelde een verheven dichter aanschouwelijk voor oogen, dat dit niet mogelijk is; dat de deugdzame dikwijls onverdiend lijdt. De ontknooping, die *hij* er voor vindt, dat de deugdzame ten laatste nog weder voorspoedig wordt, mogt in een enkel geval doorgaan, regel was zij niet. Wie zou hier eene algemeen geldige ontknooping vinden?

God, de wijze Opvoeder, kwam zijnen kinderen te hulpe. Nu zij zoo verre waren, dat zij behoefte hadden aan nieuw onderrigt, schonk Hij het hun door de wegvoering naar Babel. De wegvoering oefende hen, om het hart van den aardschen Staat af te trekken; Babel wees hun in Zoroasters godsdienst, dat er nog een andere Staat aanwezig is, dat er eene opstanding der dooden en alsdan eene regtvaardige vergelding zal plaats hebben. Van hun verblijf aldaar af zijn ze aan die opstanding en vergelding gaan denken, en hebben zij rust gevonden in de rampen dezes levens, omdat zij het waarachtige eeuwige leven begonnen te leeren kennen.

Uit eenige sporen kunnen wij ook zien, *hoe* zich nu dit denkbeeld bij de Joden heeft ontwikkeld. Een in het land van Babel levend Profeet, Ezechiël, is de eerste, die van de Zoroastrische voorstelling gebruik maakt. Hij be-

schrijft eene opstanding van doode ligchamen (37: 1—10): »De hand des Heeren was op mij; Hij voerde mij naar buiten in den geest, en zette mij neder in het midden eener vallei; en ziet, zij was vol doodsbeenderen. En Hij deed mij bij dezelve rondgaan; en ziet, er waren zeer vele op den bodem der vallei, en ziet, zij waren zeer dor. En Hij zeide tot mij: Menschenkind! zullen deze beenderen herleven? En ik zeide: Heere Heere, Gij weet het! Toen zeide Hij tot mij: Profeteer over deze beenderen, en zeg tot hen: Gij dorre beenderen, hoort des Heeren woord. Alzoo zegt de Heere Heere tot deze beenderen: Ziet, Ik zal geest in u brengen, en gij zult herleven. En Ik zal pezen op u leggen, en vleesch op u doen komen, en met eene huid u overtrekken, en geest in u brengen, en gij zult herleven, en weten, dat Ik de Heer ben. Toen profeteerde ik, gelijk mij bevolen was, en er geschiedde een geluid, toen ik profeteerde, en ziet, eene beroering! en de beenderen naderden tot elkander, been tot been. En ik zag, en ziet, er kwamen pezen op hen, en er kwam vleesch op; en Hij overtrok ze met eene huid, maar er was nog geen geest in hen. En hij zeide tot mij: Profeteer tot den geest: Zoo zegt de Heere Heere: Gij geest! kom aan van de vier winden, en blaas in deze gedooden, opdat zij levend worden. En ik profeteerde, gelijk als Hij mij bevolen had. Toen kwam er geest in hen, en zij werden levend en stonden op hunne voeten, een bovenmate zeer groot heir."

Gij meent hier ligtelijk eene opstanding van overledene menschen te zien. En toch verkondigt Ezechiël hier geene leer van eene opstanding van *menschen*, van enkele personen; neen, deze geheele schilderij is alleen een zinnebeeld, om de opstanding van het *volk*, de herleving van den Joodschen *Staat*, levendig voor

te stellen. Hij laat toch op de voorgelezene woorden volgen (11—14): »Toen zeide Hij tot mij: Menschenkind! deze beenderen zijn het gansche huis Israëls. Zie, zij zeggen: Onze beenderen zijn verdord, en onze verwachting is verloren, wij zijn afgesneden. Daarom profeteer en zeg tot hen: Zoo zegt de Heere Heere: Ziet, Ik zal uwe graven openen, en zal ulieden uit uwe graven doen opkomen, o mijn volk! en Ik zal u brengen in het land Israëls. En gij zult weten, dat Ik de Heer ben, als Ik uwe graven zal hebben geopend, en als Ik u uit uwe graven zal hebben doen opkomen, o mijn volk! Want Ik zal mijnen geest in u geven, en gij zult leven, en Ik zal u in uw land zetten; en gij zult weten, dat Ik, de Heer, het gesproken en gedaan heb, spreekt de Heer." Wij zien dus, dat de Profeet van de vreemde voorstelling nog geen ander gebruik maakt, dan om in dit beeld de nationale verwachting van de herstelling des Joodschen *Staats* te kleeden. Bij Ezechiël is dus het verbannen volk als een boom, die door de winterkoude ontbladerd is; de boom verkrijgt eenen nieuwen bladerendosch; maar de doode bladeren blijven dood. Het volk blijft leven en herstelt zich; maar de gestorvene individuen blijven gestorven. Eerst later gevoelde men, dat dit voor redelijke menschen niet genoeg was; bladeren mogten dood blijven, maar menschen niet vergaan. Tot het denkbeeld van opstanding van enkele menschen komt reeds het later geschreven boek, Daniël (12: 2): »En velen van hen, die in het stof der aarde slapen, zullen ontwaken, deze tot eeuwig leven, en gene tot eeuwigen smaad en hoon." Zoo verhaalt ook een nog later Schrijver (2 Macc. 7: 9, 11, 14, 23) van een der zeven broeders, die onder Antiochus Epiphanes gemarteld werden: »Als hij nu den laatsten adem uitblies, zeide hij: Gij booswicht, gij

beneemt ons wel het tegenwoordige leven, maar de Koning der wereld zal ons, die voor zijne wetten sterven, tot eene opstanding des eeuwigen levens wederom opwekken." En van een ander der broeders: »Hij sprak kloekmoedig: Deze leden heb ik van God uit den hemel verkregen, en veracht ze, als het zijne wetten geldt, daar ik hoop, dat ik die van Hem zal wederkrijgen." Nog een ander zeide, toen hij sterven zoude: »Het is wenschelijk, door menschenhanden stervende, hoop en verwachting van God te hebben, dat men door Hem weder opgewekt zal worden; doch voor u zal geene opstanding ten leven zijn." Eindelijk sprak de moeder zelve nog tot hare zonen: »De Schepper der wereld zal u den geest en het leven genadig wedergeven, indien gij nu u zelve niet acht om zijner wetten wille." Voorts wordt dáár van Judas den Maccabeër verhaald (12: 43—46), dat hij offers voor de gesneuvelde Joden instelde, »vermits hij dacht aan de opstanding. Want indien hij niet had verwacht, dat degene, die gevallen waren, wederom zouden opstaan, zoo zoude het te vergeefs en dwaas geweest zijn, voor de dooden te bidden. Waarom hij voor de gestorvenen eene verzoening maakte, opdat zij van de zonden zouden ontslagen worden."

Spreekt aldus een Apocryphisch Schrijver, ons is eindelijk uit het Nieuwe Verbond bekend, dat de Joden toen in 't algemeen, met uitzondering der Sadduceën, eene persoonlijke opstanding verwachtten. Zoo zegt Martha van Lazarus (Joh. 11: 24): »Ik weet, dat hij opstaan zal in de opstanding ten laatsten dage." De Pharizeën echter namen niet alleen de opstanding der enkele menschen aan, maar dachten die zich ook nog grofzinnelijk, van welke denkwijze wij ook de sporen in het aangehaalde uit het boek der Maccabeën aantreffen, alsof hetzelfde ligchaam en dus al de leden er van zou-

den opstaan; weshalve onze Heer, die het leven en de onsterfelijkheid eerst regt aan het licht heeft gebragt, hunne denkbeelden aanmerkelijk moest wijzigen (4).

Ik vermoed, dat meer dan een van u mij de zwarigheid zal opperen, waarom God zulke gewigtige waarheden, als de oorsprong en aard van het zedelijk kwaad en de toestand van ons menschen na dit leven, niet vroeger aan Israël heeft bekend gemaakt. Ik antwoord: dewijl Israël iets nog noodigers, 't welk het vooraf moest begrijpen en vasthouden, niet vroeger had begrepen en vastgehouden. »Er is maar één God, en deze ééne God regeert de wereld, om de menschen meer en meer aan zich te doen gelijken," dit was de les, die eerst in het hoofd, en in het hart, en in het leven der Israëlieten moest gegrift zijn. Zij was bij alle andere natieën verloren gegaan; zij moest bij deze ééne bewaard blijven, om van haar eindelijk tot al de andere weder overgebragt te worden. Maar het was verbazend zwaar, deze ééne les in haar binnenste te schrijven. Eene geheele staatsregeling liet God dus door Mozes instellen, om deze ééne les door Israël te doen vatten en bewaren. Mogt dan ook juist het geloof aan Gods eenheid en eenigheid zelfs het zedelijk kwaad wel eens aan Hem doen toe schrijven; mogt het geloof aan Gods wereldbestuur de ontwikkeling der verwachting van eene hoogere wereld, die voor ons bestaat, terughouden: geen nood, zoo Israël toch maar eerst vast hield aan één God, die regtvaardig de wereld regeert! Duizend jaar ongeveer, van Mozes tot de ballingschap, heeft God aan het volk besteed, om hetzelve deze ons nu zoo duidelijke grondwaarheden te leeren gelooven en betrachten. Nieuwe lessen daarbij gevoegd zouden het hebben verward en de hoofdzaak om der bijzaken wille doen vergeten, gelijk

bij alle andere volken plaats had. Eerst toen het deze hoofdles onvergetelijk en onlosmakelijk had aangenomen, konden er nieuwe lessen worden bijgevoegd; en toen werden zij onder Gods bestuur er ook dadelijk bijgevoegd, door de wegvoering naar Babel (5).

Aan het slot van onze beschouwingen over de vruchten der ballingschap gekomen, moeten wij ook hier opmerken, dat zij, ja, eene straf was; maar, gelijk alle straffen van God, tevens eene weldaad, een krachtig middel, om het volk, 't welk gestraft werd, te heiligen en verder op te voeden. En dat dit volk verder werd geheiligd en opgevoed, was niet alleen voor dit volk, maar ook voor alle natieën der aarde eene weldaad. Ook wij, Mijne Mede-Christenen! mogen ons voor ons zelve verheugen, dat Israël, door deze wegvoering, te meer werd geoefend, om de leermeester aller volken te worden. Dit werd het zekerlijk ook nu reeds aanvankelijk in Babel zelf; menig Heiden is toen gewis tot Jehova gekomen; doch hiervan heeft ons de geschiedenis eerst in lateren tijd volkomen zekere bewijzen nagelaten. Maar wij zien duidelijk, dat de verbroedering van Israël met de overige menschen, die eenmaal noodig zou zijn, door dit verkeer onder vreemden en dit leeren van en aan vreemden in vele opzigten moet bevorderd zijn. Vooral ook nog in dit opzigt, dat de Israëlieten van nu af aan niet meer zoo sterk gehecht waren aan het wonen in Kanaän, maar, eenmaal met geweld van daar weggevoerd, nu ook vrijwillig zich in allerlei landen wilden gaan vestigen. Zóó ontstond die verhuizingszin bij hen, welke hen in alle werelddeelen bijna in iedere stad synagogen deed bouwen, waar zij zich stichtten, waar Heidenen kwamen luisteren naar Israëls Profeten, waar de Apostelen eenmaal den Heiland der wereld konden prediken.

Na zooveel over de ballingschap zelve en hare vruchten gesproken te hebben, moeten wij nu voortgaan, om *de verlossing uit Babel* te beschouwen.

Hoe noodig het ware, dat de Israëlieten uit hun land werden weggevoerd, God konde hen niet in de ballingschap laten, wilde Hij zijne oogmerken met hen bereiken, en de kennis van Hem, den eenigen God, die alles bestuurt, door hen, tot een zegen voor alle volken, bewaren. Immers uit het voorbeeld van die Israëlieten, die geen gebruik gemaakt hebben van de vrijheid, om naar hun land terug te keeren, blijkt het, dat zij nog niet zelfstandig genoeg waren, om, gelijk in onze dagen, hoewel onder allerlei volken verstrooid, toch een krachtig eigen volk te blijven uitmaken. Die in Babel en Assyrië zijn terug gebleven, zijn onder de vreemde volken wel niet allen versmolten, maar hebben hunne roeping toch weinig blijven opvolgen; hunne zuivere denkbeelden over God zijn met de verzwakking hunner nationaliteit daar over 't geheel verloren gegaan; terwijl de Joden, die hunnen eigenen volksaard geheel hebben behouden en hunne heilige boeken voor het eerst verzameld en altijd bewaard, of afstammelingen zijn van de naar hun land terug gekeerde ballingen, of van deze het hen kenmerkende hebben overgenomen; gelijk daaruit blijkt, dat zij overal de zeden, instellingen, denkbeelden en heilige schriften bezitten, welke wij bij deze, in hun land op nieuw wonende, Joden voor het eerst aantreffen.

Zien wij, hoe zij in dat land terugkwamen, hoe God hen uit de ballingschap verloste.

God verloste hen door een nieuw volk, 't welk nu voor het eerst op het groote tooneel der wereld den voorgrond betrad, *de Perzen.* Wij moeten hetzelve een weinig nader leeren kennen.

Er zijn in Midden-Azië geweldig groote berglanden, door zwervende herdersvolken bewoond, van welke de Tartaren en Mongolen bij name de bekendste zijn. »De grootste omwentelingen van het menschelijke geslacht, die niet alleen het lot van Azië bepaalden, maar dikwijls ook Afrika en Europa schokten, werden door hen gemaakt. Het lag, zoo als het schijnt, in het plan der Voorzienigheid, dat dit deel harer kinderen der natuur getrouwer en den oorspronkelijken toestand des menschdoms eenige graden nader zou blijven; daar zij, gelijk de geschiedenis leert, zich van die stammen pleegt te bedienen, om door hen de plaats te doen innemen van ontaarde volken, die door weekelijkheid en weelde in het binnenste bedorven, zich zelven hunnen ondergang hebben bereid" (6). Zulk een volk waren de Chaldeeën geweest, die als roofzuchtige herdersstammen, gelijk nu nog de Arabieren en Tartaren zijn, uit noordelijke streken in Mesopotamië waren ingebroken. Zulk een volk vinden wij, nu ook de harde Chaldeeën in het weelderige Babel weekelijk waren geworden, weder in de Perzen.

Oorspronkelijk bewoonden deze een landschap noordelijk van de Perzische golf, vol hooge en ruwe gebergten, die ook in den zomer nog sneeuw kunnen dragen. In enkele vruchtbare dalen is eenige akkerbouw mogelijk; maar over 't geheel is het alleen een land voor veeweiden. »De Perzen waren dus herders, bewoners van een ruw oord, regt geschikt om hen tot zeer sterke herders te maken, die onder den blooten hemel konden vertoeven en nachtwaken doorstaan, en, als het noodig was, ten oorloge konden uittrekken" (7). Toen dit volk in Cyrus een eerzuchtig, schrander en doorzettend hoofd erlangde (8), stortte het als een bergstroom op de weelderige vlaktebewoners neder, en was het in

weinige jaren gebieder over het geheele Westelijk-Azië. Het sterke Babel overwon Cyrus door list en overleg; hij leidde den Eufraat, die midden door de stad liep, af, zoodat de bedding droog werd, en deed dit in eenen nacht, waarin hij wist, dat de Babyloniërs een groot feest zouden vieren (9); trok toen door de bedding der rivier met zijn leger de stad in, vond de waterpoorten open, de schildwachten en de inwoners dronken, en was meester van de onwinbaar geachte stad en tevens van het geheele Babylonische rijk.

Dit laatste kan ons vreemd schijnen, en in 't geheel komt het met onze zeden niet overeen, dat zulke groote rijken, als het Assyrische, Babylonische en Perzische in weinige jaren ontstaan, somtijds eene of twee eeuwen duren en dan weder in een enkel jaar, ten gevolge van éénen veldslag, voor altijd verdwijnen. Doch wij moeten niet vergeten, dat in Azië toen, en ook nu nog, geene eigenlijke staten, in den Europeschen zin genomen, zijn geweest. Aan beschrevene wetten, geregelde regtsoefening, nationalen geest, doorgrijpend bestuur is hier niet te denken. Het zijn militaire rijken, door een gelukkig veroveraar gegrond, door krijgshaftige bezettingen, in vele vestingen gelegd, verzekerd, waarin aan allerlei volken vrijheid van godsdienst, bedrijf en instellingen wordt verleend, mits zij de opgelegde schattingen betalen. De eenheid dier rijken bestaat dus in de eenheid van den Vorst en de gehechtheid van zijn leger aan hem. Is deze Vorst dapper, dan blijft zijn rijk bestaan; is zijn achterkleinzoon week en laf geworden, dan valt deze voor een nieuwen, gelukkigen wereldbestormer, en zijn rijk valt met hem. Zóó ontstond door Cyrus het rijk der Perzen, zóó viel het 250 jaren later door Alexander.

Voor de Israëlieten was het eene groote weldaad, dat de Perzen Babel innamen en Azië veroverden; want geen volk was ooit gunstiger voor hen gestemd, van geen rijk hebben zij meer weldaden ontvangen. Gij weet het uit de verhalen van Ezra en Nehemia en ook uit andere Bijbelboeken, hoe zij vrijheid erlangden, om naar hun land terug te keeren en met vele geschenken werden vereerd. De oorzaak van deze gunstige stemming der Perzen jegens de Israëlieten vinden wij in de voortreffelijkheid van dit volk boven de meeste Aziatische natieën. Wel waren de Perzen ook nog weinig ontwikkeld en kinderlijk, maar zij muntten uit door reinere godsdienstigheid en groote waarheidsliefde (10). Zij kwamen toch door het huwelijk van hun Koning Cyrus met de dochter van den Koning van Medië in de naauwste betrekking met de Mediërs, een beschaafd volk, zuidelijk van de Caspische Zee wonend, onder 't welk Zoroaster had geleefd. Aldus ontstond er een Medisch-Perzisch rijk, of, gelijk het in den Bijbel heet, een rijk der Meden en Perzen, waarin de Perzen, behalve de geheele staatsinrigting der Mediërs, ook, gelijk ik vroeger reeds opmerkte, de godsdienst van Zoroaster reeds onder Cyrus overnamen. Daardoor gevoelden zij verwantschap met de Israëlieten, en terwijl zij de tempels, waarin de Godheid onder beelden werd gediend, verwoestten en vooral de Egyptische afgoderij en dierendienst, uit verontwaardiging, zochten uit te roeijen, verheugden zij zich, in de Israëlieten een volk aan te treffen, 't welk ook God zonder beeldendienst vereerde, en begunstigden zij dit eenige volk grootelijks. Wel is waar, moeten wij ons deze godsdienstigheid en waarheidsliefde niet al te rein en niet als onder het geheele volk verspreid voorstellen. Gelijk in alle oude rijken, werd ook bij de Perzen de massa des

volks met godsdienstige plegtigheden bezig gehouden, waarvan de zin en bedoeling alleen aan de Priesters en hunne leerlingen, den Koning en eenigen der alleraanzienlijksten, werd uitgelegd (11). Maar het voorbeeld van deze Grooten en Wijzen kon niet geheel verloren gaan voor de overige Perzen, of zelfs voor de door hen overwonnen natieën. Cyrus de veroveraar stelde Priesters aan, om den morgen door lofzangen en offers aan de Goden te heiligen. De Grieksche geschiedschrijver Xenophon verhaalt ons: »Toen werden voor het eerst door Cyrus de Magi (of Priesters) aangesteld, en zong hij altijd met de komst des dags ter eere der Goden, en offerde hij elken dag aan die Goden, welke de Magi aanwezen. *En hetgeen toen is vastgesteld, blijft nu nog bij elken Koning voortduren.* Ja ook hebben de overige Perzen [d. i. bij Xenophon, de aanzienlijken] hem daarin nagevolgd; meenende, dat zij zelve ook gelukkiger zouden zijn, indien zij de Goden eerden, gelijk hij, die de gelukkigste was en hun Koning; ook meenden zij zoo doende Cyrus te behagen" (12). Dat Zoroasters godsdienst een weldadigen invloed op het geheele leven en bedrijf der menschen had, heb ik in de vorige bijeenkomst reeds opgemerkt. Nu voeg ik er bij, dat dit vooral ook bij de Perzen, die haar volledig aannamen, is gebleken. Toen zij als beheerschers van Azië reeds in weelde zich baadden, werden zij toch door hunne godsdienst nog altijd aangedreven, om door landbouw en veeteelt, door kanalen graven en lusthoven aanleggen, het rijk des goeden Gods uit te breiden. Jaarlijks deed de Koning ten deele zelf, ten deele door zijne Gevolmagtigden, die met een heirleger daartoe rondreisden, onderzoek, of de Landvoogden der wingewesten, behalve voor de krijgsdienst, ook goede zorg droegen voor de aankweeking van koorn of van bosschen,

naardat de grond er geschikt voor was; terwijl aan de Landvoogden, die hierin uitmuntten, grootere provincieën werden toevertrouwd, en aan hen, die er nalatig in waren, de hunne werden ontnomen. Ja, de grootste Perzen schaamden zich niet, eigenhandig den land- en tuinbouw te bevorderen. Een Grieksch veldheer kwam eens te Sardes bij den broeder van een later Perzisch Koning, ook Cyrus genoemd, die over een deel van Klein-Azië Landvoogd was en te Sardes woonde. Cyrus leidde hem rond in zijne lusthoven, en wekte zijne bewondering door de schoonheid der boomen, de regelmatigheid van den aanleg, en de welriekendheid der geuren, die hun overal tegenkwamen. »Ik bewonder," zeide de Griek, »de schoonheid van dit alles, en verbaas mij over de bekwaamheid van hem, die het heeft aangelegd." Cyrus verheugde zich en zeide: »Ik zelf heb het aangelegd, en menigen boom heb ik zelf geplant." De Griek zag hem mistrouwend aan, en vroeg, zijn oog op de pracht der kleeding, en op de ketenen en armbanden werpende: »Wat zegt gij, Cyrus? Hebt gij met uwe handen eenige dezer boomen geplant?" Waarop de Perzische Vorst antwoordde: »Ik zweer u bij Mithras, dat ik, als ik gezond ben, nooit aan tafel ga, voordat ik mij door krijgsoefeningen of landbouw in het zweet heb gewerkt." Nu nam de Griek hem bij de regterhand en zeide: »Gij zijt met regt gelukkig, o Cyrus! want een braaf mensch is gelukkig" (13).

Mithras is de naam der zon, het zinnebeeld of de vertegenwoordiger van den goeden God, bij wien Cyrus zekerlijk ook daarom zwoer, dewijl hij uit godsdienstige beginselen zoo werkzaam was.

Dezelfde geest, dien de oude geschiedschrijvers ons in de Perzen doen opmerken, leeft en spreekt ook nog in de aanzienlijke bouwvallen van het heilig verblijf

hunner Koningen, Persepolis. Eene veel volmaaktere kunst, dan men in zulk eene hooge oudheid zou verwachten, heeft geweldige marmerblokken uit het nabijgelegene gebergte hier tot smaakvolle gebouwen opgetrokken. Zij verheffen zich, trapswijze, in groepen boven elkander, en schijnen daardoor eene voortzetting van het gebergte te zijn. Slanke pilaren, in groot aantal bijeengevoegd, zijn als een palmwoud, op de helling der heuvelen. Vrij, open en edel is alles, juistpassend voor een volk, 't welk de zon en het ruime gewelf des hemels vereerde. Ook de beeldhouwkunst, die de muren der ruime zalen met allerlei voorstellingen van de grootheid der Perzische Koningen en van het hofleven bedekte, draagt het karaktèr van ernst en waardigheid. Schoon, in den zin der Grieksche kunst, is zij nog niet; maar zij is edel en eenvoudig, houdt aangenaam bezig door hare getrouwheid en gemakkelijkheid en stemt tot eerbied voor den Koning, wiens zetel deze kunst verheerlijkte (14).

Het is waar, ook het rijk der Perzen is gevallen. Toen zij de gestrengheid en kracht der vroegere geslachten lieten verloren gaan; toen er eene serail-regering ontstond, vol driften en listen en lagen, gelijk ons het boek Esther zoo aanschouwelijk afschildert; toen ook de Landvoogden of Satrapen zich in zulk eene weelde baadden, dat hun naam een schimpnaam werd, om verweekelijkte genotbejagers aan te duiden: — toen was er geen steun meer voor hunne heerschappij, welke door den eersten Cyrus alleen op gehardheid van ligchaam en kracht des geestes was gebouwd. Maar al worden door de zonde der menschen wereldrijken in puin verkeerd, de opvoedende wijsheid en liefde van God blijft onwankelbaar; ook uit puinhoopen van heerschappijen komt zij ongeschonden weder te voorschijn. Zij heeft de Perzen

gebezigd, om de verhevene denkbeelden der Zoroastrische godsdienst over een aanzienlijk deel der aarde te verspreiden, en daardoor omtrent den oorsprong en aard van het zedelijk kwaad, omtrent den toekomstigen toestand der menschen, omtrent het leven op aarde door werkzaamheid en vlijt aan de Godheid te wijden, inzigten doen ontkiemen, die bij de oude Israëlieten en Grieken, en zelfs nog bij de tegenwoordige Mohamedanen (15), blijkbaar heilrijke vruchten hebben gedragen. Verheugen zouden wij ons, zoo de menschen wijs genoeg waren, door de vreedzame verkeering van handel en vriendschap elkander zulke inzigten mede te deelen; maar nu zij zoo dwaas zijn, zich telkens weder te beoorlogen, en vooral de meer kinderlijke volken, als dartele knapen, altijd met elkander worstelen en vechten, nu verblijden wij ons ook, dat God zelfs door deze dwaasheid der menschen zijne wijze bedoelingen bereikt, en ook de verwoestingen van steden en landen dienstbaar maakt aan de verspreiding der verhevenste denkbeelden en de opwekking der heiligste gevoelens.

Ik weet niet, of het u gaat als mij, M. H. Maar mij gaat het dus: hoe naauwkeuriger ik de geschiedenis der menschen en volken beschouw, des te meer bedroef ik mij over de vele verkeerdheden van ons geslacht, en schaam ik mij over mij zelven en mijne medemenschen; maar des te meer ook zink ik in aanbidding neder voor onzen Vader in den hemel, die

— schept uit lijden hemelvreugd,
Uit zonde een hooger trap van deugd.

AANTEEKENINGEN.

(1) Bl. 25. Zie boven, D. I, bl. 333. Vele plaatsen, uit het Oude Testament, waarin de denkbeelden der Israëlieten vóór de ballingschap over dit onderwerp voorkomen, haalt DE WETTE aan, *Bibl. Dogm.* § 114.

(2) Bl. 26. Zie den reeds meermalen aangehaalden J. MEIJER, *Disput. Theol. qua inquiritur in vim, quam institutum Mos.* caet. p. 39.

(3) Bl. 29. Dit blijkt uit taal, stijl, aanleg en inhoud des boeks; alsook uit het getuigenis der *oude* Joodsche Kerk, die dit boek onder hare jongste geschriften plaatste. De *nieuwere* Geleerden, die Job onder de oudste voortbrengselen der Hebreeuwsche dichtkunst stellen, verwarren veelal den tijd, waarin *Job* gezegd wordt te hebben *geleefd*, met den tijd, waarin een *dichter* het boek over hem *schreef*.

(4) Bl. 35. Matth. 22: 24—32. — Ik merk hierbij nog op, dat de Heer en de Apostelen nooit spreken van de opstanding onzer *ligchamen*, maar van de opstanding der *dooden*, dat is de herleving der gestorvenen; ja dat Paulus 1 Cor. 15: 50 uitdrukkelijk zegt, dat *vleesch* en bloed het koningrijk van God *niet* kunnen beërven; zoodat het leerstuk, reeds in de tweede of derde eeuw opgekomen, van *opstanding des vleesches*, in beteekenis en uitdrukking beide, lijnregt tegen Paulus overstaat. Men kan hierover vergelijken de verhandelingen van SWAAGMAN en VAN OORDT in *Waarheid in Liefde*, 1840, II, 1841, III.

(5) Bl. 36. Verg. het boven hierover gezegde D. I, bl. 333, 334, en de daar aangehaalde woorden van Bossuet en Egeling.

(6) Bl. 38. Min of meer woorden van HEEREN, *Ideën*, I, 1, bl. 60, 61.

(7) Bl. 38. Woorden van PLATO, *De Legg.* III, p. 695 A.

(8) Bl. 38. Zijn karakter wordt zeer onderscheiden voorgesteld door Herodotus en Xenophon. En toch ondersteunen zij

elkander, en geven ons dus de gelegenheid, om de waarheid vrij zeker te kennen; want de Xenophontische Cyrus is eigenlijk een zeer verfraaide Herodotische. Het bekende verhaal, bij Herodotus I, 86—88 te vinden, hoe Cyrus met Croesus handelde, is karakteristiek. Cyrus is zoo *ruw*, dat hij zijn overwonnen vijand wil laten verbranden; maar wordt door Croesus uitroep: »o Solon, Solon, Solon!" zoo *nieuwsgierig*, dat hij vraagt, wat dit beteekene; en nu wordt hij door Solons woord en Croesus lot zoo *getroffen*, dat hij hem van den brandstapel laat komen en als vriend bij zich houdt.

(9) Bl. 39. Het feest wordt beschreven Dan. 5.

(10) Bl. 40. Deze waarheidsliefde wordt niet alleen in de *Cyropaedie* van XENOPHON hun toegeschreven; deze is een historische roman, vol idealen; maar ook door den streng historischen HERODOTUS, die ons I, 136—138 deze schoone trekken van de aloude Perzen mededeelt: »De opvoeding der jongens duurt van het vijfde tot het twintigste jaar en bestaat alleen in deze drie dingen, dat men hen leert te paard rijden, met den boog schieten en de waarheid spreken. Om ééne enkele misdaad wordt niemand gedood. Men zegt, dat er geen voorbeeld onder hen is, dat iemand vader of moeder zou vermoord hebben. Wat zij niet mogen doen, mogen ze ook niet uitspreken. Het schandelijkste is bij hen, een leugen te zeggen, daarna schulden te hebben, vooral ook omdat een schuldenaar noodwendig met leugens omgaat."

(11) Bl. 41. Verg. HEEREN I, 1, bl. 397, 398, 454—457, 465.

(12) Bl. 41. XENOPHON, *Cyrop.* VIII, 1, 23.

(13) Bl. 42. XENOPHON, *Oecon.* IV, 5—25. In het begin der vierde Voorlezing zal ik van de voortreffelijkheid der Perzen nog meer blijken aanvoeren.

(14) Bl. 43. Min of meer woorden van HEEREN over Persepolis, I, 1, bl. 292—297. De laatste mij bekende Schrijver over Persepolis, de beroemde kenner der Oostersche Oudheid, LASSEN, in ERSCH *und* GRUBER, *Allg. Encyclopaedie*, Art. *Persepolis*, Dritte Section, Th. XVII, in 1842

uitgegeven; erkent bl. 370, dat Heeren boven allen de gelukkige uitlegger dezer puinhoopen is. — Bij deze Aanteekening, welke vooreerst de laatste is over de Babyloniërs en Perzen, merk ik in dezen tweeden druk, tegen de aanmerking van een recensent, nog op, dat ik mij geregtigd acht, de historische traditie over deze volken te volgen, niet, dewijl mij vele bezwaren door Geleerden daartegen ingebragt, ook nog voor weinige jaren door den zeer kundigen Hertog van Manchester, onbekend zijn, maar dewijl ik ten slotte die historische traditie nog voor de waarschijnlijkste houd, zonder dat ik in een werk, als dit, de gronden daarvoor kan opgeven. De groote Geschiedschrijver F. VON RAUMER heeft in zijne *Vorlesungen über die alte Geschichte*, in 1847 omgewerkt uitgegeven, even zoo gedaan.

(15) Bl. 44. Mohamed heeft in de drie genoemde opzigten veel meer van Zoroaster dan van de Joden of Christenen overgenomen. Verg. mijne verhandeling, *De Mohamedaansche godsdienst, uit een Christelijk oogpunt beschouwd*, in *Waarheid in Liefde*, 1838, I.

DERDE VOORLEZING.

Ontstaan van een vernieuwd volk, de Joden. Afscheiding der Samaritanen. Verzameling der Heilige Schriften. Oorsprong der synagogen. — De voortgang van der menschen opvoeding is langzaam.

Mijne Heeren!

Over de vruchten der ballingschap naar Babel en de verlossing uit haar heb ik in de beide vorige bijeenkomsten tot u gesproken. In dit uur zal ik uwe aandacht vestigen op het *ontstaan van een vernieuwd volk, de Joden.*

Van de vrijheid, den Israëlieten door (Cyrus of Cores, gelijk hij in den Bijbel wordt genoemd) gegeven, om naar hun vaderland terug te gaan, maakten niet allen, die tot deze natie behoorden, gebruik. Geen spoor ontdekken wij, dat inwoners van het voormalig rijk der Tien Stammen mede zijn teruggekeerd (1), of ook hun verlangen, om te mogen terugkeeren, hebben geopenbaard; terwijl aan dit verlangen door den zoo edelmoedig met Israël handelenden Cyrus wel zou voldaan zijn, ware het maar geuit (2). Doch ook van de onderdanen van het rijk van Juda bleef verreweg het grootste deel in Babel achter. Wij moeten

ons toch niet voorstellen, dat de Israëlieten in die stad en haren omtrek gevangen zaten; ballingen waren de door Nebukadnezar weggevoerden; maar ballingen, die door den veroveraar in volkplantingen over een zeer vruchtbaar en rijk land waren verdeeld (3). Bovendien waren de uit Palestina weggevoerden bij Cyrus komst te Babel meest overleden, en waren de nu levende Israëlieten in Babylonië geboren en opgevoed. Dáár hadden zij goede woningen en rijke akkers; even gelijk de Samaritanen, die in het rijk der Tien Stammen woonden, gevoelden zij er zich aangenaam en te huis. Zelfs hunne taal hadden zij laten varen en die der Babyloniërs, het Chaldeeuwsch, daarvoor aangenomen. Die Israëlieten derhalve in Babylonië, welke aan aardsche voordeelen en gemakken gehecht waren, hadden geene redenen, om het aangename leven, 't welk zij dáár leidden, tegen de bezwaren eener verre reis en der vestiging in het woest gewordene, voormalige vaderland te verwisselen. Zij bleven, waar zij waren. Er trokken, van de vele duizenden van Juda's rijk, bij de eerste en grootste volkplanting maar ruim 42,000 naar Palestina terug.

Maar dit was ook eene volkplanting van ondernemende en godsdienstige menschen, van wie iets goeds was te wachten.

Reeds dat *zij* den moed hadden, dien anderen misten, om het vreemd geworden, ver afgelegen vaderland weder te gaan opzoeken, doet ons in hen een krachtigen en gezonden stam vermoeden, waaruit een nieuw en jeugdig volk konde voortkomen. Of zijn het niet doorgaans (4) de krachtvolsten en moedigsten, die als volkplanters eenen nieuwen bodem voor hun bedrijf durven opzoeken? De tragen, flaauwhartigen, slaperigen onder eene natie blijven liever, waar zij zijn, zelfs al komen zij er bijna om van gebrek en jammer. Boven-

dien zijn de volkplanters na hunne aankomst niet meer dezelfden, als bij hunnen aftogt. Reeds de gevaren der reis veranderen de jongelingen in mannen of in helden. Maar nog meer kunnen wij van deze Israëlietische volkplanters verwachten, dewijl zij niet door ellende en kommer werden verdreven, dewijl niet de honger, dat scherpe zwaard, hen naar Palestina verjoeg. Neen, zij verlieten moedig en krachtvol het rijke Babyloniö en zochten het veel armere vaderland op — uit ijver voor hunne godsdienst. Het land, waar Jehova tot de vaderen had gesproken, waar zijn tempel had gestaan, waar Davids offers en liederen tot zijnen troon waren opgeklommen — dit was hunne liefde en hun verlangen. Om dien heiligen grond weder te betreden, Jehova's tempel te herbouwen en zijne feesten met toon- en zangkunst weder te verheerlijken — daartoe verlieten zij het weekderige land hunner vreemdelingschap.

Daar hunne gezindheid zoo godsdienstig en hunne verhuizing zelve eene daad van godsdienst was, verwonderen wij ons niet, dat zij zich vooral door Priesters lieten besturen, en na hunne terugkomst te Jeruzalem dadelijk met den herbouw des tempels aanvingen. Opmerkelijk is het, dat hiertoe ook nu weder, even als vijf eeuwen vroeger onder Salomo, Phenicische kunstenaars werden gebezigd (5). Doch hoewel door de gunst der Perzische Koningen aan dezen tweeden tempel ook eenige der kostbare vaten des eersten, welke Nebukadnezar had weggevoerd, werden teruggegeven: hij bereikte de schoonheid van Salomo's prachtgebouw geenszins. Toen bij de grondlegging van dit tweede huis van Jehova de menigte juichte, weenden de oude Priesters en Hoofden des volks, die het eerste nog gezien hadden. Doch zij werden getroost in hunne smarte. »Wie is er onder u lieden," sprak Haggaï, de

Profeet des Heeren (2: 4), »overgebleven, die dit huis in zijne vroegere heerlijkheid gezien heeft, en hoe ziet gij hetzelve nu? Is dit niet, alsof het niets is in uwe oogen?" Evenwel vervolgt hij in Jehova's naam (2: 8, 10): »Ik zal al de Heidenen doen beven, en zij zullen komen tot den wellust aller volken, en Ik zal dit huis met heerlijkheid vervullen, zegt de Heer der heirscharen. De heerlijkheid dezes laatsten huizes zal grooter worden dan die des eersten, zegt de Heer der heirscharen, en in deze plaats zal Ik vrede geven." Wij gevoelen, ook al gaf de Profeet het niet te kennen, waarin die heerlijkheid zou bestaan, welke grooter dan de eerste zou zijn. Niet in de versierselen van goud en zilver, van cederenhout en marmersteenen; neen, daarin, dat deze tempel zou betreden worden door Hem, die meer is dan Salomo, meer dan al de vaderen; in dit huis zou Hij de woorden des eeuwigen levens spreken; hierin zou de geest nederdalen, die alle harten tot tempelen van God zou heiligen. Zulke verwachtingen werden door de drie Profeten, welke na de ballingschap bloeiden en ons ook schriften hebben nagelaten, Haggaï, Zacharia en Maleächi levendig gehouden. Zij spraken van eene groote Spruite, den knecht Gods, dien de Heer zou doen komen (Zach. 3: 8). »Alzoo spreekt de Heer der heirscharen," zegt Zacharia (6: 12, 13): »Ziet, een man, wiens naam is Spruite, zal uit zijnen grond ontspruiten, en des Heeren tempel bouwen. Ja, hij zal den tempel des Heeren bouwen, en hij zal zich in heerlijkheid verheffen en hij zal zitten en heerschen op zijnen troon; en hij zal Priester zijn op zijnen troon." Koning en Priester zou hij dus zijn in één persoon. Terwijl Maleachi zijne godspraken eindigt met te spreken over den grooten en vreeselijken dag des Heeren, die gewisselijk komen zou (4: 5): »Ziet, Ik zend u

den Profeet Elia, eer dat die groote en vreeselijke dag des Heeren komen zal."

Maar veel, veel moest er nog gebeuren, eer die ontzettende en heerlijke dag des Heeren zou kunnen aanbreken! Ach, der Joden trots en waan zou deszelfs heerlijkheid voor hen aanmerkelijk doen tanen, en den dag van den Messias tevens tot den dag des oordeels maken! Dit bleek reeds spoedig.

Wij menschen zijn zonderlinge wezens, altijd geneigd om van het eene dwaze uiterste tot het andere even dwaze over te slaan. Ziet het ook in deze Joden! Zij achtten hunne volksinstellingen, en vooral hunne godsdienst, vroeger zoo weinig, dat zij gedurig tot de dienst der afgoden, door de Heidenen bij en om hen vereerd, vervielen. Vreeselijk werden zij er voor gestraft door middel van dezelfde Heidenen, die hen juist wegens deze afgoderij gemakkelijk aan zich onderwierpen en hen uit hun land wegvoerden. De straf genas hen; in het vreemde land werden zij ijverige aanhangers van Jehova, en deze volkplanters werden door ijver voor Jehova naar Palestina terug geleid. Maar nu vallen zij in de tegenovergestelde kwaal. De vroeger zoo dikwijls verworpene en tegen de afgoderij der Heidenen verwisselde dienst van Jehova is nu zulk een dierbare en kostelijke schat, dat zij dien voor zich alleen willen behouden, en zelfs niet aan hen mededeelen, die gaarne met hen Jehova willen dienen. Bekrompen en overmoedig stooten zij dezulken van zich af. — Waren zij niet in dit ongelukkig uiterste vervallen, dan zou hun lot geheel anders geworden zijn.

Wij weten, dat toen de Israëlieten uit het rijk der Tien Stammen naar Assyrië waren vervoerd, eene volkplanting uit deze oorden naar hun land, met name naar het gebergte van Ephraïm, door Assyrië's Koning werd overgebragt, die, zich met het overblijfsel van Israël

vereenigende, nu een gemengd volk uitmaakte, van half Heidenschen, half Israëlietischen oorsprong en geest, 't welk naar de hoofdstad des lands, Samaria, *Samaritanen* werd geheeten (6). Dit volk, eerst aan afgoderij overgegeven, naderhand de afgoden en Jehova beide dienende, wenschte zich nu met de teruggekeerde ballingen in de dienst van Jehova te vereenigen, en daarom met hen den tempel te bouwen. Zij boden hunne hulp aan, zeggende: »Laat ons met u bouwen; want wij zullen uwen God zoeken, gelijk gij. Ook hebben wij Hem geofferd sints de dagen van Ezar Haddon, den Koning van Assyrië, die ons herwaarts heeft doen optrekken" (7). Doch deze vriendelijke aanbieding werd trotsch en overmoedig afgewezen; met een volk, niet uit zuiver Israëlietisch bloed gesproten, wilden deze teruggekeerde Joden zich niet gelijk stellen, en zoo maakten zij hen, die als vrienden hadden willen helpen, zich voor altijd tot vijanden, die nu ook andere volkstammen tegen hen opzetteden en al hun werk grootelijks belemmerden (8).

Was deze handelwijze onstaatkundig en hard, nog harder, ja wreed was, hetgeen Ezra, de Priester, deed, die omstreeks eene halve eeuw later met eene nieuwe volkplanting de vroeger teruggekeerden kwam versterken. Hij hoorde van eenige Hoofden des volks de klagte, dat de Joden vrouwen hadden genomen uit de omliggende volken; »zoodat zich vermengd heeft, zeiden zij, »het *heilig zaad* met de volken dezer landen" (9). Nu was dit in de Mozaïsche wet en door de Profeten toegelaten (10) en ook wel vroeger gebeurd. Zippora, Rachab, Ruth en vele andere vrouwen waren uit vreemde volken afkomstig, en dat Salomo vele vreemde vrouwen had genomen, was hem ook niet zoo zeer tot zonde gerekend; alleen bij het innemen van Kanaän was, om

het gevaar der verleiding tot afgoderij, het verzwageren met de volkeren des lands aan Israël verboden geweest, en die verleiding tot afgoderij was ook nog later het gevaarlijke van huwelijken met vreemde volken gebleven, weshalve de afval daaruit ontstaan in Salomo grootelijks was berispt; doch dat in Ezra's tijd, de Joden zich door deze vrouwen tot afgoderij lieten vervoeren, blijkt niet; geene beschuldiging zelfs komt er van voor. De aanklagte is, dat Israëls *heilig*, edel zaad door de vermenging met de onreine Heidenen werd besmet en verlaagd. Ezra haalt het volk over, om al deze vreemde vrouwen met hare kinderen, kinderen van Israëlietische vaders, onbarmhartig weg te zenden (11).

Zoo ontaardde het heilig gevoel van nationaliteit in een hard particularismus; het gevoel, dat zij Gods uitverkoren volk waren, in de trotsche laatdunkendheid, dat zij het eenige heilige, bij God geliefde volk waren, veel te heerlijk en edel, om zich met andere natieën gelijk te mogen stellen of zich daarmede te mogen verbroederen, zelfs tot de dienst van Jehova!

Hoe onwelluidend en hard ons intusschen zulke uitboezemingen der Joden klinken, wij mogen niet voorbijzien, dat eene hervormende werkzaamheid ligtelijk overdreven en gestreng wordt, al wil zij eene oorspronkelijk milde wetgeving handhaven, en dat in die eeuw misschien alleen in deze harde schaal de kostelijke kern kon bewaard worden; dat de Joden misschien weder afvalligen van Jehova waren geworden, indien zij zich nu niet als Jehova's eenige uitverkorenen scherp van de Heidenen hadden afgescheiden (12). Ik moet daarom nog een weinig ophelderen, wat ik bij den aanvang van dit uur zeide, dat er een *vernieuwd* volk ontstaan is, de *Joden*.

Daarmede bedoelde ik niet alleen, dat de Israëlieten

op nieuw een volk, maar tevens, dat zij in menig opzigt eene geheel andere natie werden. Reeds de naam is een ander. Zij heetten nu *Joden*, naar het rijk van Juda; in het Hoogduitsch blijkt deze afleiding duidelijker; daar heet de stam *Juda*, de teruggekeerde natie, *die Juden* (13). En waarlijk, zij mogten nu wel eenen anderen naam dragen! Welk een verschil tusschen de aloude *Hebreën* en de nieuwe *Joden!* Bij gene onophoudelijke afval van Jehova, bij deze onverbrekelijke getrouwheid aan den God van Abraham; bij gene echter ook geest en vrijheid, bij deze letterdienst en bekrompenheid; bij gene krachtige en levendige voortbrenging, vooral in de Profeten zigtbaar, bij deze angstvallige opzameling van het vroeger voortgebragte en uitlegging van de wijsheid der voorgeslachten, zonder er bijna ééne nieuwe gedachte bij te durven voegen.

Over 't geheel is deze verandering van karakter in Abrahams nageslacht tot op dezen dag gebleven. Ze zijn nog *Joden*, geen *Hebreën*, en dragen nog het kenmerk, hun door de ballingschap ingedrukt. — Doch dit kenmerk, welks ongunstige zijde ik u niet wilde verbergen, geeft ons ook eene gunstige te beschouwen.

Ééne gewigtige zaak, die hier in aanmerking komt, heb ik reeds met een woord aangeduid: de Joden begonnen nu de wijsheid der voorgeslachten bijeen te zoeken; met andere woorden, zij maakten nu een begin met de verzameling hunner heilige boeken, ons Oude Testament. Niet alles, wat wij nu hierin vinden, kan reeds dadelijk na de terugkeering bijeengebragt zijn; want het eene en andere, b. v. het geschrevene door de straks genoemde drie Profeten, is van lateren oorsprong; maar alles pleit er voor, dat de Joodsche overleveringen waar zijn, waarbij aan Ezra en Nehemia de eerste ver-

zameling der Bijbelboeken wordt toegeschreven (14). Zij zal misschien de vijf boeken van Mozes, Jozua, de Rigteren, 1e, 2e Samuel, 1e, 2e Koningen, en de meeste Profeten bevat hebben. Latere geslachten voegden er nog het eene en andere bij, en zoo ontstond de nog voorhandene verzameling van de oudste en belangrijkste geschriften der wereld.

Het is waar, ook van deze zaak is weldra misbruik gemaakt. De Joodsche geest, die, bij het gevoel van vermindering zijner voortbrengingskracht, de vruchten der voorgeslachten bijeenverzamelde, stelde weldra meer prijs op de *letters* en uiterlijke voorschriften der wet, dan op de bedoeling van Mozes en den *geest* van Gods openbaringen. Maar moge dit misbruik nu ontstaan en nu ook eerst mogelijk geworden zijn (later zullen wij het nader beschouwen); het was toch misbruik van eene *goede* zaak. Of is het niet eene goede, heerlijke, niet alleen den Joden, maar ook der menschheid, allerheilzaamste zaak geweest, dat men begon den Bijbel te verzamelen, dit boek der volkeren, deze groote oorkonde van de opvoeding des menschdoms door God, welke nu, door den ijver der Christenen overal verspreid, de wetsteen wordt, waaraan de volken op Groenlands ijsvelden en in Zuid-Afrika's landouwen, aan de oevers van den weelderigen Ganges, den heeten Senegal en de breede stroomen van Amerika hunnen geest scherpen, hun gevoel opwekken en verfijnen, hun leven toetsen? Welnu, dit voor de wereld onberekenbaar kostelijke geschenk hebben wij in de eerste plaats te danken aan den godsdienstijver der uit Babel teruggekeerde ballingen, die, 't geen zij ouds en eerwaardigs in hunne letterkunde konden opsporen, hebben bijeengebragt en daardoor bewaard voor alle komende geslachten.

Zij hebben nog meer gedaan; zij hebben ook dadelijk voor zich zelve nut zoeken te trekken uit die geschriften. Doch hoe zou dit gebeuren? Honderde of duizende afschriften te maken van de gewijde rollen, was eene onmogelijkheid in eenen tijd, waarin de boeken zoo duur waren. Wat zou het bovendien gebaat hebben in eene eeuw, toen maar een enkele uit honderden kon lezen? Men kwam dus op de gedachte, om het volk plegtig zamen te roepen, en hetzelve dan uit de heilige boeken het eene en andere voor te lezen. Dit geschiedde het eerst op een loofhuttenfeest te Jeruzalem, toen Ezra en Nehemia het volk de wet voorlazen en uitleiden. Hoort, hoe de geschiedenis het ons verhaalt (Nehem. 8: 1—9): »Als nu de zevende maand aankwam, en de kinderen Israëls in hunne steden waren, verzamelde zich al het volk als een eenig man op het plein voor de Waterpoort; en zij zeiden tot Ezra, den Schriftgeleerde, dat hij het boek der wet van Mozes zoude halen, welke de Heer aan Israël geboden had. En Ezra, de Priester, bragt de wet voor de gemeente, zoo mannen als vrouwen, en voor allen, die verstand genoeg hadden, om te hooren, op den eersten dag der zevende maand. En hij las daaruit voor op het plein, dat voor de Waterpoort is, van 't morgenlicht aan tot op den middag, voor de mannen en vrouwen en de verstandigen, en de ooren des ganschen volks waren naar het wetboek. En Ezra opende 't boek voor de oogen des ganschen volks; want hij stond boven al 't volk. En toen hij het opende, stond al het volk op. En Ezra loofde den Heere, den grooten God. En al het volk antwoordde, Amen, Amen, met opheffing zijner handen, en zij neigden zich, en aanbaden den Heere met de aangezigten ter aarde. En zij lazen in 't boek, in de wet Gods, die uitleggende. En

den zin verklarende, zoo maakten zij, dat men het gelezene verstond."

Laat ons deze laatste woorden nog eens opléttend nagaan! »Zij lazen in de wet Gods, die uitleggende; zij verklaarden den zin, zoodat zij maakten, dat men het gelezene verstond." Ziet daar dus een aanvang niet alleen van wets-voorlezing, maar ook van wets-uitlegging! Ook deze laatste werd door de noodwendigheid geboden. De Joden hadden, gelijk ik reeds opmerkte, hunne taal in Babel verwisseld met de Babylonische of Chaldeeuwsche spraak, die wel naauw verwant is met de Hebreeuwsche, maar toch niet zoo naauw, of hunne in het Hebreeuwsch geschrevene heilige boeken moesten hun veel onverstaanbaarder zijn, dan vroeger. Ezra en zijne vrienden kwamen hun hierin te hulp; zij lazen, ja, in de Hebreeuwsche taal de heilige oorkonden; want deze was nog niet geheel uitgestorven (15); maar legden ze in den Chaldeeuwschen of naar het Chaldeeuwsch neigenden volks-tongval uit, zoodat het volk ze verstaan konde, Later zijn deze uitleggingen, die eerst alleen mondeling werden gedaan, ook opgeteekend, en ons nog, onder den naam van *Chaldeeuwsche omschrijvingen*, ten deele bewaard gebleven (16).

Maar ziet hier dan ook een geheel nieuw opvoedingsmiddel voor de Joden ontstaan, 't welk aan hunne voorouders gansch en al vreemd was geweest; ziet hier den oorsprong der *synagogen*, niet der gebouwen, die later zoo genoemd werden; want deze wetsvoorlezing en uitlegging geschiedde in de open lucht; maar der bijeenkomsten, om de Heilige Schriften te lezen en uit te leggen, die naderhand in de gebouwen, synagogen genoemd, plaats vonden. — Bij deze allergewigtigste zaak moeten wij een weinig stilstaan.

Vóór de ballingschap hadden de Israëlieten maar ééne plaats, waar zij godsdienstoefeningen konden houden, den Mozaïschen tabernakel en naderhand den Jeruzalemschen tempel; maar ook dáár bestond de godsdienstoefening alleen in eene plegtige eeredienst van offers en gebeden, door Mozes verordend, van lof- en dankliederen, door David er bij gevoegd. Geleerd werd het volk er niet, dan inzooverre de zinnebeeldige godsdienst-plegtigheden zelve de toeschouwers konden brengen tot nadenken en erkentenis, dat er maar één God is, boven al te prijzen, één heilig God, die door de menschen in heiligheid moet worden nagevolgd. Behalve dezen tabernakel of tempel was er geene plaats van godsdienstoefening; gelegenheden van onderrigt voor het volk, of volkscholen, waren er even min; zoodat de kinderen alleen van hunne ouders te huis onderwijs en opleiding konden erlangen. In den geestelijken toestand des volks was nu wel, gelijk wij zagen, door Samuel eene groote verbetering gekomen. Deze schrandere man had Profetenscholen, of kweekplaatsen voor volksonderwijzers, aangelegd, en daardoor gezorgd, dat er te allen tijde eenige mannen waren, die, in de wet en in zang- en toonkunst bedreven, het volk konden toespreken, opwekken, verlichten en heiligen. Heerlijk was ook de vrucht van Samuels bemoeijingen geweest. Eene geheele schare kennen wij van zulke volksleeraars, van wie eenigen, door daden en geschriften, ons nu nog onderrigten en opwekken. Maar wáár spraken deze Profeten? In den tempel, onder de stadspoorten, op de wegen en straten, in de huizen, op de velden vinden wij hen; nergens in bepaalde gebouwen, waar oudere of jongere volksgenooten zich geregeld om hen verzamelden; nergens zijn ze dus ook in bepaald en zamenhangend onderwijzen werkzaam, alleen met afgebrokene, voor

dat oogenblik en op die plaats voegende, vermaningen en opwekkingen bezig. Dit nu werd na de ballingschap anders. Er ontstonden *synagogen*, met onze kerken of scholen overeenkomende; Luther vertaalt het woord door *scholen*, eigenlijk beteekent het *bijeenkomsten*. Het is waar, alleen eens in de week, op den sabbat, hadden er zulke bijeenkomsten plaats; maar nu ontstonden deze toch ook langzamerhand in elke stad, en zelfs in elk dorp van grooteren omvang. Daarin werd gebeden, gezongen, de Heilige Schrift gelezen, en deze uitgelegd en op 't harte gedrukt, zoo als daarin nu nog plaats heeft, en zoo als reeds Ezra en Nehemia er mede aanvingen. Maar nu zien wij ook, van welk een belang deze inrigting voor het Joodsche volk was. Zij was tot voor weinige jaren, toen men begonnen is, volksscholen op elken dag der week ook voor Joodsche kinderen te openen, zelfs nog onder ons de eenige gelegenheid, welke aan Abrahams nakroost gegeven was, om tot kennis van zijne godsdienst te worden opgeleid.

Ik weet het, en zal het u later nog opzettelijk voor oogen stellen: die synagogen werden de vestingen der Schriftgeleerden (17) of Rabbynen, een nieuw soort van leeraars, van Priesters en Profeten zeer onderscheiden, menschen, die noch voor de offerdienst zorgen, noch, vol van Gods geest, hemeltaal verkonden; maar die nu, bij het uitsterven der Profeten, in hunne plaats komen, zonder hunnen vrijen, op het inwendige gerigten geest te bezitten; menschen, wier spitsvondigheid en beuzelarij ten spreekwoorde is geworden. Doch, M. H., ook dit misbruik neemt het gebruik niet weg. Wilt gij een overtuigend bewijs van het groote nut der synagogen? Let er dan op, hoe wij haar in het Nieuwe Verbond leeren kennen. Dáár zien wij op elken sabbat den Heer in de synagoge komen, en er eene schare vinden, tot

welke Hij zich met zijn goddelijk onderrigt kan wenden. Dáár treffen wij de Apostelen en andere Evangeliepredikers aan in de vele synagogen, die te Jeruzalem waren (18), in de synagogen in en nabij het Joodsche land, in de synagogen van Klein-Azië en Griekenland. Zij zetten er zich in neder op de bank der Rabbynen; uit de Wet en de Profeten worden eenige stukken voorgelezen. Nu zenden de oversten der synagoge tot de vreemde leeraars eene uitnoodiging: »Mannen broeders, indien er eenig woord van vertroosting tot den volke in u is, zoo spreekt" (19). Ik vraag u, is er eene geschiktere plaats uit te denken, om Jezus te prediken als den door de Profeten beloofden Messias en als de vervulling der Wet, dan deze? eene meer vrucht belovende wijze, dan deze? En moeten wij het dan niet dankbaar als eene gunstige besturing des hemelschen Opvoeders erkennen, dat het volk door de oprigting der synagogen is geworden, hetgeen geene andere natie der oude wereld was? dat het namelijk gevormd is geworden tot een over de godsdienst nadenkend, de Schrift onderzoekend, en daardoor voor het geloof in Jezus Christus vatbaar volk?

Ik heb hiermede de beschouwingen geeindigd over 't geen met Israël voorviel *door*, *in* en *na* de ballingschap. Het was waarlijk niet weinig of gering. *Door* de wegvoering uit hun land kwamen de Israëlieten tot besef, hoeveel goeds zij dáár hadden bezeten, leerden zij Jehova getrouw aanhangen, ja Hem als den eenigen God eerbiedigen, en Hem met geestelijke offers, offers der harten en lippen, in gebeden en lofzeggingen, verheerlijken. *In* hunne ballingschap leerden zij de godsdienst van Zoroaster kennen, die zoo veel ver-

wantschap met hunne eigene had, en kwamen zij door vergelijking en nadenken langzamerhand tot het inzigt, dat de oorsprong van het zedelijk kwade niet uit God is, maar dat het is afval van God, en dus in zijnen aard een blijvende opstand tegen God; als ook, dat er na den dood een wakrachtig leven volgt, waarin de raadsels der Voorzienigheid opgelost en den braven goed, den slechten kwalijk vergolden zal worden. *Na* de ballingschap, verzamelden zij de heilige boeken van den ouden tijd en van latere Godsmannen, lazen en verklaarden deze, rigtten synagogen op, als zondagscholen voor het volk, gelijk wij nu zouden zeggen; doch gaven zich nu ook over aan eenen dwazen volkstrots, die al wat niet zuiver Joodsch was, verachtte en van zich stiet, en hunne eigene instellingen weldra kleingeestig en spitsvondig door letterdienst en uiterlijkheden zocht te handhaven.

Dit laatste smart ons. Jammer, dat zij van het eene uiterste tot het andere vervielen; dat zij niet geheel en al kwamen in den Profetischen geest, vooral in dien van een David en Jezaja, maar nu, wel Jehova vast aanhangende, maar ook bekrompene *Joden* werden. Dat uiterste, dat overdrevene, dat eigenlijk Joodsche zouden wij zoo gaarne uit de teruggekeerde ballingen en ook uit onze Israëlietische tijdgenooten wegnemen!

Doch betreuren wij het, verwonderen wij evenwel er ons niet over, Mijne Vrienden! Het is de gewone gang der dingen, dien wij in elke eeuw, bij elk volk, ja bij iederen mensch bijna kunnen opmerken. Wij zagen het reeds bij de beschouwing van den zondvloed, die de menschen van ongeloof en goddeloosheid tot geloof en godzaligheid zou brengen, en intusschen tot het andere uiterste bragt, tot bijgeloof en afgoderij. En hetzelfde zullen wij in deze beschouwingen van de opvoeding des menschdoms

telkens zien terugkeeren. Maar trekt er geenszins het gevolg uit, dat het menschdom daarom niet vooruit komt. Hoe verre het nu links, dan regts afdwale, vooruit gaat het toch, vooruit gelijk het schip, dat laverende zijnen weg neemt. Jammer, dat wind en stroom zoo tegen zijn! hoe snel zou zulk een schip, dus uitgerust, met dien stuurman aan boord, anders zijnen loop vervolgen! Waarlijk, het ligt niet aan de uitrusting van het schip, niet aan den stuurman, dat het niet spoediger vordert; het ligt aan tegenwind en tegenstroom. En welke zijn deze anders, dan onze dwaasheid, onze eigenzinnigheid, onze verkeerde driften, in één woord, onze zonde? Ja, wij, Mijne Mede-Zondaren! — of wij Joden of Heidenen of Christenen heeten, doet er weinig toe — wij laten de stroomen en winden onzer begeerlijkheden en driften los, welke het schip van de haven, die het moet bereiken, lijnregt doen afdrijven. Afdrijven? Neen; gelukkig is de stuurman vol onuitputtelijk geduld en oneindige schranderheid, waardoor hij, ziende, dat eene onmogelijkheid is de haven te bereiken door er regt op aan te zeilen, er nu laverende heen stuurt, en, hoewel hij nu regts, dan links het schip veel te verre schijnt te laten afdrijven, toch met elken gang min of meer nadert aan het gewenschte doel. O heil ons, dat er zulk Een aan het roer zit; zonder Hem waren wij verloren, maar met Hem is geene schipbreuk, geen missen van de haven te vreezen. Duurt de reis echter wat lang en valt zij moeijelijk, wijten wij het aan ons, niet aan Hem. Bovenal, werken wij in ons en in al onze natuurgenooten onvermoeid mede, om wind en stroom te verbeteren: — bestrijden wij de zonde in de menschheid, en hare opvoeding door God zal oneindig aangenamer en voorspoediger voortgaan!

AANTEEKENINGEN.

(1) Bl. 48, Ezra 1: 5, 2: 1, 4: 1, 10: 9 en elders; JOSEPH. *Antiq.* II, 5, 2.

(2) Bl. 48. Tot op onzen tijd toe heeft men ook zelfs niet geweten, waar de overblijfselen dezer Tien Stammen mogten gebleven zijn, en gegist, dat zij onder de Heidenen waren versmolten. Maar in de laatste jaren heeft een Noord-Amerikaansch Zendeling, Dr. A. Grant, nakomelingen van hen wedergevonden in dezelfde gebergten en aan dezelfde rivieren van Assyrië en in dezelfde steden van Medië, waarheen zij door den Assyrischen Koning waren weggevoerd, doch hij heeft hen grootendeels als Christenen wedergevonden, terwijl maar een klein deel de Joodsche godsdienst nu meer belijdt. De bewijzen, welke hij voor de afstamming dier Christenen, gewoonlijk Nestorianen genoemd, van de weggevoerden uit Israël aanvoert, in zijn werk, *The Nestorians or the lost Tribes*, *Lond.* 1841, (*De Nestorianen of de Tien Stammen*, *Dev.* 1844) zijn, mijns inziens, afdoende. Die volkstammen verklaren het allen, Christenen en Joden, dat zij afstammelingen dier weggevoerde Israëlieten en dus van afkomst broeders zijn. Zij wonen in dezelfde streken, waarheen de Tien Stammen zijn weggevoerd. Zij hebben nog ééne taal, en wel de Syrische of Aramesche, die in het land der ballingschap werd aangenomen. De Christenen gelijken sprekend op de Joden onder hen, zoodat men ze niet van deze kan onderscheiden. De Christenen hebben nog vele Joodsche gebruiken, als dankoffers, sabbatsviering, afkeer van varkensvleesch, het bijgeloof der onreinheid door aanraking van lijken enz., bloedwraak en vrijplaatsen, geheel naar Mozes instelling, en nog andere volkomen Joodsche zeden. Tot de Christelijke Kerk schijnen ze reeds ten tijde der Apostelen gebragt te zijn, terwijl ze den naam van Nestorianen hebben ontvangen van de tot hen gevlugte ballingen uit de Christelijke Kerk van het Grieksche rijk in de zesde eeuw,

die, naar den Bisschop van Constantinopel Nestorius, Nestorianen werden geheeten. — Na dit geschreven te hebben, zie ik, dat ook Prof. P. J. VETH, in eene recensie van Grants werk, in *De Gids*, 1845, bl. 657 en 737, het er voor houdt, dat de zaak in 't algemeen is bewezen, 't geen hij zelf op nieuwe gronden nog nader bevestigt.

Wat echter het verblijf in het aloude Assyrië op deze ballingen hebbe uitgewerkt of zelfs kunnen uitwerken, is moeijelijk op te sporen; want van Assyrië weten wij veel minder dan van Babylonië. Tot nu toe bezaten wij er niets over dan afgebrokene berigten en onzekere volksverhalen. Van de oudste schrijvers, die over dit rijk en Ninivé, de hoofdstad, handelen, is, naar het schijnt, de Profeet Nahum de eenige, die leefde, toen het nog bestond. Of hij er zelf geweest is, kan niet uitgemaakt worden; sommigen vermoeden het, vooral uit de juiste en levendige schildering van Ninivé, bij hem te vinden; evenwel geeft hij maar enkele trekken. Meer licht zal over de beschaving, de godsdienst, den geest en de geschiedenis van Assyrië kunnen opgaan, als de bouwvallen van Nivivé, in 625 vóór Jezus Christus verwoest, en die van hare omstreken, welke na duizende jaren door twee Engelsche reizigers, Rich en Ainsworth meer bekend zijn geworden, en nu vooral door een Franschman, Botta, in 1843 voor het eerst door opgravingen eenigzins naauwkeuriger zijn onderzocht, zoodat ook vele vervoerbare gedeelten daarvan toen naar Parijs zijn overgebragt, genoegzaam begrepen zullen zijn en de vele gevondene inschriften en beeldhouwwerken zijn ontcijferd. Men zie BOTTA's Brieven, met de daarbij behoorende afbeeldingen, in het *Journal Asiatique* voor 1843 en 1844 in verscheidene nummers, terwijl in dat van Mei 1847 en vervolgens door hem over het Assyrisch letterschrift wordt gehandeld. Een beknopt overzigt van het dusver bekende geeft H. DITTMAR, *Die Gesch. der Welt*, I, 234—236. Dit blijkt er reeds uit, dat Ninivé eene zeer groote stad is geweest (Jona 3: 3, 4: 11) en dat er eene eigenaardige kunst heeft gebloeid. Een geleerd en grondig onderzoek over de ware ligging, de gesteldheid der omstreken en de bouwvallen van Ninivé (doch niet van Chorsabad, niet verre

van het eigenlijke Ninivé, waar Botta zijne meeste opgravingen deed) is geleverd door F. TUCH, *Commentationes Geogr. Part. I, de Nino urbe, Lips.* 1845. Mogten Ninivé's bouwvallen weldra eenen uitlegger vinden, gelijk Heeren van die van Persepolis was!

(3) Bl. 49. Verg. BEROSUS bij JOSEPHUS ter boven bl. 8 aangehaalde plaatse, en ook WINER, *Bibl. Realwörterb.*, Art. *Exil.* Hoe groot hun getal was, is niet uit te maken. Het verhaal 2 Kon. 25: 11, 12 doet ons denken, dat het volk in massa is weggevoerd, zoodat maar weinigen in Judea zijn overgebleven. Jeremia evenwel, een tijdgenoot, telt (Jerem. 52: 28—30) maar 4600 weggevoerden op. Maar dit getal is zeker te gering; want die weinigen konden in ongeveer 50 jaar in Babel niet tot zulk eene menigte zijn aangegroeid, dat er toen 42,000 uit Babel konden wederkeeren, terwijl er nog velen achterbleven. Wij zullen dus onder de 4600 van Jeremia moeten verstaan Jeruzalemmers alleen (verg. Jerem. 52: 29), of hoofden van huisgezinnen, of vooronderstellen, dat er eene fout schuilt in de getallen.

(4) Bl. 49. *Doorgaans* schreef ik in 1843, toen ik deze Voorlezing uitsprak. De jaren 1846 en 1847, toonen, dat er ook uitzonderingen plaats hebben, en men door dweeperij en opwinding ook wel eens aan flaauwhartigen en tragen den moed en de kracht, tot landverhuizing noodig, voor een tijd kan inblazen.

(5) Bl. 50. Ezra 3: 7.

(6) Bl. 53. 2 Kon. 17: 24—41.

(7) Bl. 53. Ezra 4: 2.

(8) Bl. 53. Ezra 4: 4—24, Nehem. 4: 1—8, 6: 1—14. Vele Christelijke Godgeleerden keuren deze handeling goed; doch zij wordt toch ook door enkelen misprezen, onder anderen door KALKAR, *Bibl. Gesch.* II, 37. — Voorts verhaalt Nehemia, 13: 28, dat hij ook een kleinzoon van den Hoogepriester Eljasib heeft weggejaagd. dewijl hij eene Heidensche vrouw had, die hij zeker niet wilde laten gaan. Uit JOSEPHUS, *Antiq.* XI, 8, 4, weten wij, dat deze man Manasse heette, tot de

Samaritanen overging, voor hen een tempel op den berg Gerizim stichtte en hun de Mozaïsche wetten bragt, die zij later hebben opgevolgd. Josephus plaatst echter deze gebeurtenis te onregte in den tijd van Alexander den Grooten. Verg. BERTHEAU, *Zur Gesch. der Israël.* bl. 401. Belangrijk is echter Josephus opmerking § 7, dat vele Israëlieten, die de hardheid der Jeruzalemsche Priesters niet dragen konden, tot de Samaritanen overgingen. Werkelijk vinden wij de Samaritanen in Jezus tijd milder en geestelijker, dan de Joden; zie Joh. 4: 25, 29, 39—42. Verg. ook de straks volgende aant. (12).

(9) Bl. 53. Ezra 9: 2.

(10) Bl. 53. 5 Moz. 21: 10—13, Ezech. 47: 22. Voorts zie men WINER, *Reallex.* Art. *Fremde.*

(11) Bl. 54. Ezra 10: 3. Meestal wordt ook deze wreedheid nog door Christelijke Godgeleerden geprezen; doch niet door KALKAR, *Bibl. Gesch.* II, 43. — Vroeger sprak ik ook reeds met een woord over deze zaak, D. I, bl. 380. Ezra handelde tegen den geest van het voorschrift 5 Moz. 21: 10—13: »Wanneer gij zult uitgetogen zijn tot den strijd tegen uwe vijanden; en de Heer, uw God, hen zal gegeven hebben in uwe hand, dat gij hunne gevangenen wegvoert; en gij onder de gevangenen zult zien eene vrouw, schoon van gedaante, en gij lust tot haar gekregen zult hebben, dat gij ze u ter vrouwe neemt; zoo zult gij haar binnen in uw huis brengen; en zij zal het kleed harer gevangenis van zich afleggen; en daarna zult gij tot haar ingaan, en haar man zijn, en zij zal u ter vrouwe zijn.''

(12) Bl. 54. Wij weten ook niet, om dit nog eenigzins tot verschooning der hardheid te zeggen, hoe sterk de vermenging van Israëlieten in andere opzigten met de Heidenen zal geweest zijn, daar de groote uitrustingen, die onder Darius en Xerxes in de Phenicische en Philistijnsche havens tegen Griekenland waren gemaakt (HEROD. VII, 89), een geweldigen aandrang van vreemdelingen in Palestina moeten veroorzaakt hebben. Doch het was goed, dat door den tempelbouw der Samaritanen op Gerizim voor hen, die de Jeruzalemsche hardheid niet dragen konden, eene gelegen-

heid was geopend, Jehova met vrijeren zin te dienen. Velen gingen dus ook tot de Samaritanen over. Zie JOSEPH. *Antiq.* XI, 8, 7.

Inzooverre als de scheiding van Joden en Samaritanen zulk eene wijkplaats aan de vrijer gezinden aanbood, had de scheiding zelve dan ook iets goeds; even als de afzonderlijke Kerkgenootschappen onder de Christenen, hoewel ze een kwaad zijn, toch ook dit goede hebben, dat de hier (misschien om zijne deugd) verbannene ginds eene toevlugt vindt. Welk eenen invloed door deze tegenstelling de Samaritanen op de Joden geoefend mogen hebben, is bij gebrek aan naauwkeurige berigten, niet na te gaan. Maar zelfs op de Christenen hadden zij invloed, daar in de eerste eeuw niet alleen Samaritanen het Evangelie aannamen, Joh. 4 en Hand. 8, maar ook drie sectenstichters onder hen ontstonden, Dositheus, Simon de Toovenaar en Menander, wier aanhang eeuwen lang bleef bestaan, en zich eenigzins of tegen de Christenen overstelde of met hen vereenigde. Verg. over deze drie mannen GIESELER, *Lehrbuch der Kirchengesch.* D. I, § 18, en over de geschiedenis van het geheele volk de naauwkeurige en geleerde onderzoekingen van T. W. J. JUYNBOLL, *Commentarii in historiam Gentis Samaritanae*, *L. B.* 1846. — In dit geschrift wordt bl. 85—93 betoogd, dat de prachtige tempel op Gerizim (waarover ik zoo even aant. 8 sprak) eerst onder Alexander zou gebouwd zijn, en er vroeger alleen een weinig beduidend heiligdom zou gestaan hebben, bij JOSEPHUS, *Antiq.* XI, 8, 6 vermeld.

(13) Bl. 55. De naamsverwisseling is reeds opgemerkt door JOSEPHUS, *Antiq.* XI, 5, 7: »Ze zijn met den naam *Joden* benoemd, sints zij uit Babel terugkeerden, van den stam *Juda;* want daar deze eerst (?) in hun land terugkwam, hebben zij en het land deze benaming erlangd." Maar de groote verandering in geestrigting is als *Jodendom*, tegenover de vroegere geestrigting, die dan *Hebreïsmus* heet, het eerst uiteengezet door DE WETTE, in de *Bibl. Dogm.* § 76 en verv. Hij heeft daardoor een nieuw licht doen opgaan over de latere boeken des O. Verbonds en deszelfs Apocryphen en over den geest der Joden ten tijde van Jezus.

(14) Bl. 56. Verg. DE WETTE, *Einleitung* § 13, 14.

(15) Bl. 58. Nehem. 13: 24 heet de taal des volks nog het *Joodsch;* doch tegenover tongvallen der omliggende volkstammen, niet tegenover het Chaldeeuwsch. Gesenius (straks aan te halen) vat het dus veel te sterk op, en anderen ook, alof dit *Joodsch* zooveel als *Hebreeuwsch* beteekende en dus de Joden toen nog doorgaans Hebreeuwsch spraken. Of zou het *Hebreeuwsch* Joh. 19: 20, Hand. 21: 40 enz. ook Hebreeuwsch tegen over *Chaldeeuwsch* geweest zijn?

(16) Bl. 58. In eenige algemeene trekken heb ik hier wat de taal betreft, bijeengevoegd, 'tgeen in den loop van drie of vier eeuwen eigenlijk eerst geheel volledig werd. Naauwkeurig wordt de zaak voorgesteld in GESENIUS, *Gesch. der Hebr. Sprache und Schrift*, bl. 25—72. In de ballingschap gewenden zich de Joden aan het Chaldeeuwsch als volkstongval nevens het Hebreeuwsch; dit laatste stierf echter bij het volk meer en meer uit, zoodat het alleen als boekentaal bleef bestaan; eindelijk stierf het ook als boekentaal uit, en werd de (niet rein-) Chaldeeuwsche volkstaal ook schrijftaal. Dit volkomen uitsterven van het Hebreeuwsch schijnt echter vooral toegeschreven te moeten worden aan den invloed der Syriërs, die onder de Seleuciden over de Joden heerschten, en genoegzaam dezelfde taal als de Babyloniërs spraken.

(17) Bl. 60. De eerste, die zoo genoemd wordt, is Ezra, b. v. Nehem. 8: 2. Groot zijn Ezra's verdiensten; er was toen zulk een man noodig. Doch die hem met Mozes, ook maar eenigzins, gelijk stellen, letten er niet op, dat bij Mozes alles geest en leven, bij Ezra alles letter en vorm is. Ook MUNTINGHE, *Gesch. der Menschh.* D. VIII, bl. 174 merkt op, dat »de hervormingen, door Esra en Nehemia te weeggebragt, meer de uitwendige godsdienstoefeningen, dan wel de godsdienst van het hart en de innerlijke deugd aangingen."

(18) Bl. 61. Zie vooral Hand. 6: 9.

(19) Bl. 61. Hand. 13: 15. Lucas verhaalt dit bij gelegenheid van eene der eerste bezoeken van Paulus in eene synagoge. Wij zien er eene proeve in, hoe het gewoonlijk is toegegaan, al schildert hij het naderhand niet weder zoo uitvoerig.

VIERDE VOORLEZING.

De Joden onder de heerschappij der Perzen. Mildheid der Perzische regering. Het boek Esther. Val der Perzische heerschappij door Alexander. — Onderscheid tusschen het Oosten en Westen. — Oorsprong der oude Grieken. Beschouwing van hun land. Eerste ruwe toestand. Begin van ontwikkeling door de komst van volkplanters uit Egypte en Phenicië. Er staan bevrijders op van roovers en wild gedierte.

Mijne Heeren!

De geschiedenis van Israëls ballingschap in Assyrië en Babel, dc verlossing daaruit, en het ontstaan van een vernieuwd volk, de *Joden*, in het aloude land der vaderen, hebben wij beschouwd. Onze taak zal nu vooreerst zijn, *de Joden onder de heerschappij der Perzen* een weinig nader te leeren kennen.

Doch wij kunnen die taak niet dan zeer gebrekkig vervullen; want bijna niets is ons daarvan bekend, behalve het reeds medegedeelde omtrent den aanvang dier heerschappij. En toch weten wij genoeg, om ook hier de wijsheid van den grooten Opvoeder des menschdoms op te merken en te bewonderen. Immers het doel, waartoe God Abraham naar Kanaän leidde en zijn nageslacht zoo kennelijk verzorgde en vormde, was,

gelijk wij reeds dikwijls zagen, geen minder dan dit, dat Israël de kennis van den eenigen waarachtigen God, te midden van de afgoderij der geheele wereld, zou bewaren en eenmaal aan de geheele wereld mededeelen. Om dit doel te bereiken, moest, gelijk wij nu laatstelijk zagen, een kern des volks uit Babel terugkeeren, opdat uit een sterk besnoeiden, maar gezonden stam een nieuwe, frissche, vruchtbare boom mogt opschieten. Maar hoeveel bescherming behoefde deze boom dan ook tegen de baldadigheid en den naijver der naburen! Die bescherming verleenden hem de Perzische Vorsten, door God blijkbaar bestemd, om de voedsterheeren van zijne dienst onder de Joden te zijn. Hoe geschikt zij daartoe waren, hebben wij reeds opgemerkt. Zij hadden immers eenen edelen en waarheid-lievenden geest, en door Zoroasters godsdienst waren zij afkeerig van de beeldendienst en grove afgoderij der meeste volken; zóó vatten zij achting en genegenheid op voor de Joden, die hunnen Jehova zonder beeld vereerden. Wij kunnen er nog meer bijvoegen. De Perzische staat was de beschaafdste der groote Oostersche rijken, welke elkander opvolgden. Terwijl het oude Tyrus door de Babyloniërs werd verwoest, werd het nieuwe door de Perzen gespaard; terwijl de Israëlieten door Nebucadnezar werden weggevoerd, ontvingen zij van Cyrus vrijheid, om terug te keeren. In 't geheel werden de geweldddadige wegvoeringen, welke de Assyriërs en Babyloniërs noodig hadden, om de overwonnene volken in onderwerping te houden, door de Perzen niet gebezigd. Zij vonden aardrijkskundige kaarten uit, om elk land te kennen, kunstwegen, om spoedig naar alle oorden te komen, koninklijke posterijen, om dadelijk te berigten, wat overal geschiedde. Opstanden werden dus spoedig bekend en gedempt, en vooral door milde be-

handeling — voorgekomen. Ook diende daartoe de oorspronkelijke inrigting, welke men echter later verwaarloosde, dat de Landvoogden alleen burgerlijk gezag hadden, en de krijgsmagt in elk gewest eigene bevelhebbers bezat (1). Evenwel was de regeringsvorm van het Perzische rijk, gelijk die van alle Oostersche staten, eene zuivere alleenheersching, zoodat de wil des Konings de hoogste en eenige wet was; maar noch in vroegere, noch in latere eeuwen kennen wij een milder en menschlievender despotismus dan het Perzische. Nog zien wij op de puinen van Persepolis, het heilig verblijf der Perzische Koningen, de afbeeldingen van 't geen het volk en de Grooten en ook de Koning zelf hadden te doen, om als waardige dienaren van den goeden God op aarde werkzaam te zijn. Wij zien er den Koning, ja in zijne majesteit en pracht, maar ook in zijne ondergeschiktheid aan de Godheid en in zijne verpligting jegens zijne onderhoorigen. Daarom begunstigden zij ook de kunstvlijt en den handel hunner onderdanen, en lieten zich, ook blijkens die gedenkstukken, vereeren door de geschenken van het edelste en beste, 't welk iedere natie naar haren aanleg en in haar land wist voort te brengen. Vandaar dan ook, dat de strijders van elke natie, die in het groote leger van Xerxes tegen Griekenland mede optrokken, hunne eigene kleederen, wapenen, leefwijze en oorlogsmanieren behielden, wel tot groote schade voor de bruikbaarheid des legers tegen den vijand, maar ook tot een blijk van de menschelijkheid en goedwilligheid der Perzische regering. — Als wij dit alles in aanmerking nemen, verwondert ons de gunst niet, waarmede ook de Joden, en wel deze bij uitnemendheid, door de Perzische Koningen werden behandeld; zoodat zij alleen eene matige schatting hadden op te brengen, de Hoogepriesters hen bestuurden en Mozes wetten ge-

heel konden opgevolgd worden, door het toezigt der Perzische Landvoogden meer beschermd, dan belemmerd. Wij prijzen dus ook hier de liefderijke wijsheid des hemelschen Vaders, die, door middel van deze heerschappijvoerende natie, den nog teederen stam van het nieuwe volk der Joden beveiligde en tot een gelukkigen wasdom deed komen.

Dat dit echter werkelijk gebeurd is, en wel door de Perzen, weten wij niet dan uit korte en afgebrokene berigten; want van ruim twee eeuwen, welke de Joden onder hun gebied bleven, is ons weinig meer bekend, dan hoe het in het begin, onder Zerubbabel, Ezra en Nehemia, met hen ging (2). Zij hadden bij rijper oordeel nu minder geestkracht, daar zij bijna geene oorspronkelijke geschriften in dezen tijd hebben opgesteld (3). Ja, zij hebben ons van deze twee eeuwen bijna niets berigt; dewijl zij, naar 't schijnt, ons geene belangrijke zaken konden mededeelen. Kalme tijden wekken den geest niet; rumoer, gevaar, omwentelingen zijn hem prikkels en sporen tot krachtige werkzaamheid. Evenwel weten wij, dat bij den val van het Perzische rijk de Joden eene welbevestigde en bloeijende natie uitmaakten, gehecht aan eed en pligt, zoodat zij weigerde, in Alexander, die Azië veroverde, de opgaande zon te aanbidden en den Perzischen Koning getrouw bleef, tot op het oogenblik, dat Alexander Jeruzalem zegevierend naderde, toen zij zich, met reden, aan de overmagt onderwierp. Ook was zij gehecht aan de dienst van Jehova, zoodat de krijgslieden dezer natie, die onder Alexander dienst namen, hem weigerden mede te arbeiden aan den wederopbouw van den Belstempel te Babel, waartoe hij zijn leger gebruikte. En deze bloei des volks en zijne trouw aan menschen en aan God moet wel grootendeels toegeschreven worden aan de

gunst der Perzen, die zeker voortdurend hun bijbleef, gelijk zij, blijkens de berigten van Ezra en Nehemia, hun aanvankelijk ten deele was gevallen.

Het is waar, wij hebben nog een boek in onzen Bijbel 'twelk ons van der Joden toestand onder de Perzen eenig berigt geeft, het boek Esther. Daarin (3: 8) wordt ons verhaald, dat de Joden toen in alle landschappen en onder alle volken van het groote Perzische rijk verstrooid waren en hunne wetten, wel eens tegen die der Perzen strijdig, opvolgden. Wij kunnen er uit opmaken, dat de herbouwing van den tempel en de verzameling der Heilige Schriften ook op de teruggeblevene en overal zich verstrooijende Joden een gelukkigen invloed had, zoodat zij aan hunne instellingen nu veel vaster zich hechtten, dan zij zonder de vernieuwing van den zetel hunner godsdienst en nationaliteit zouden gedaan hebben. Doch hoe getrouw en levendig de zeden van een Oostersch hof, en met name van het Perzische, toen het in verval geraakte, in dit boekske geschilderd worden, ik wil niet ontveinzen, dat er gewigtige bezwaren tegen dit geheele verhaal aanwezig zijn. Van welk eenen tijd het echter ook zij, en hoeveel geschiedenis er aan hetzelve ten grondslag ligge, de schrijver betoont zich een Jood te zijn, in den verachtelijken zin des woords. Zijn held is Mordechaï, een Jood te trotsch, om de verschuldigde eer aan 's Konings eersten Staatsdienaar te bewijzen (Esth. 3: 2); zijne heldin is Esther, eene Jodin, zoo wreed, dat zij, nadat de Joden op éénen dag 500 hunner wezenlijke of gewaande vijanden alleen te Susan hadden vermoord, als eene gunst van den Koning vraagt, dat zij ook den volgenden dag mogen moorden, en hun zoo de gelegenheid verschaft, om nog 300 om te brengen (9: 13—15); terwijl de schrijver zoo verre verwijderd is, van eenen godvrucht-

tigen zin, dat hij zelfs den naam van God in zijn geheele geschrift niet een enkel maal noemt. Luther zeide van dit boekje: »Ik heb er zulk een afkeer van, dat ik wel wenschte, dat het in 't geheel niet voorhanden ware; want het is al te Joodsch, en heeft veel Heidensche verkeerdheid." En een ander bezadigd schrijver verklaart (4): »Wij vallen hier (in het boek Esther) als uit een hemel op de aarde; wij zien rond onder de nieuwe gedaanten, die ons omgeven, en zie, het zijn de Joden, of liever al die kleine menschen onzer tijden; zoo als zij nog heden zich roeren en handelen."

Hopen wij voor de eer der Joden, dat het boek Esther ons geen maatstaf kan zijn voor de doorgaande gezindheid der natie in deze eeuwen, onder de Perzische heerschappij.

Na ruim tweehonderd jaar bestaan te hebben, kwam, gelijk ik reeds opmerkte, de Perzische heerschappij ten val. Gij weet door wien: door den jeugdigen veroveraar, die met eene handvol volks Azië overwon, Alexander van Macedonië. Deze kwam ook, ruim drie eeuwen voor Christus geboorte, in de onmiddellijke nabijheid der Joden; hij belegerde het nieuwe Tyrus, op een eiland gebouwd, en nam het na een langdurigen tegenstand eindelijk in. Ook te Jeruzalem kwam hij en bragt de Joodsche natie uit de heerschappij der Perzen in de zijne over.

Door Alexander, en zijne opvolgers in Egypte en Syrië, kwamen de Joden in naauwe betrekking tot een der belangrijkste volken, die ooit op aarde hebben geleefd, *de Grieken.* Vóór dezen tijd hadden zij naauwelijks ooit van dit volk hooren spreken; doch nu werd het op eens in Gods hand een uitnemend middel voor hunne verdere opvoeding, en in 't geheel heeft het den

grootsten invloed op de menschheid uitgeoefend en oefent het dien, door zijne eenige letterkunde, er nog steeds op uit. Dit volk moeten wij eenigzins nader, uit het oogpunt van de opvoeding des menschdoms door God, beschouwen. Wij zullen er verscheidene bijeenkomsten aan besteden, om na te gaan, hoe en waartoe het door God is opgevoed en welken invloed het derhalve onder Gods bestuur op de andere natieën der aarde moest hebben en nog heeft; waarop wij dan, tot de Joden terugkeerende, zullen zien, welken invloed het door Alexander en zijne opvolgers bijzonder op de Joden erlangde.

Om echter de Grieken eenigzins duidelijk, uit ons opgegeven standpunt, voor oogen te stellen, verdeel ik hunne geschiedenis, voorzooverre ik die nu te behandelen heb, in twee groote afdeelingen: van de oudste tijden tot den oorlog der Perzen tegen hen, en dan van den oorlog der Perzen tegen hen tot hunnen oorlog onder Alexander tegen de Perzen.

Het tooneel onzer beschouwingen verwijdt zich, M. H. Wij hebben onze eerste stamouders bij de bronnen van Eufraat en Tiger opgezocht. Met hunne nakomelingen zijn wij den Eufraat afgegaan; met Abraham hebben wij Kanaän doorwandeld. Kanaän bleef toen wel het middenpunt onzer beschouwingen; doch wij gingen ook westelijk naar Egypte, in een ander werelddeel gelegen, en toch aan Kanaäns grenzen. Wij beschouwden Phenicië, ingesloten door het Israëlietisch rijk, toen het onder David en Salomo zijnen grootsten omvang had. Eindelijk bezochten wij in onze verbeelding ook Babel en beschouwden deszelfs wereldhandel, en het nog grootere Perzische rijk, 'twelk zich van Indië naar Egypte, van de Perzische golf naar de Zwarte Zee uitstrekte.

Doch welke rijken en volken wij voor onzen blik lieten heengaan, het waren allen — Oosterlingen. Nu zullen wij een volk beschouwen, 'twelk tot een ander wereld-deel behoort: wat zeg ik? tot eene andere wereld.

Lang genoeg hadden nu de Oosterlingen, naar het aanbiddelijk plan der Voorzienigheid, op zich zelve gestaan. Zij hadden hunne vermogens ontwikkeld, voorzooverre zij konden. In Indië, in Egypte, in Kanaän, in Phenicië, in Babel, in Perzië was beschaving ontstaan, in elk land de zijne, en de eene had van de andere voordeel getrokken; die van Kanaän, de Israëlietische, van allen; maar verder, dan tot eene ontwikkeling van godsdienstig en zedelijk gevoel en van smaak of kunstzin voor het groote en edele, waren de Oosterlingen nergens gekomen. Nu bragt God hen in verbinding met de Westerlingen, en wel vooreerst met de Grieken, de mannen van fijnen kunstzin, van zedelijk inzigt en van wijsgeerig nadenken, om door hen de Oosterlingen, maar ook door de Oosterlingen de Grieken, verder op te wekken en hooger op te voeden.

Vanwaar dit groote onderscheid van Oosten en Westen ontsta, is niet te verklaren; althans niemand heeft het nog voldoende verklaard. Wij moeten ons dus vergenoegen met de opmerking, *dat* het bestaat, dat de menschheid in het Oosten wel alles bezit, wat zich in het Westen bij haar heeft ontwikkeld, maar dat het dit ingewikkeld bezit, gelijk het ei het kieken bevat; immers, zoo als een Oostersch beeld zelf het uitdrukt, het Oosten is *het ei der wereld.* Maar was er gebrek aan ontwikkeling in 't Oosten, dáár was ook het gevoel nog geheel in zijne kracht en frischheid; en daarin ligt het verschil van het Oosten en het Westen, dat het eerste het land is van het gevoelende hart, het laatste het land is van den denkenden geest. Doch eindelijk,

toen het Oosten en het Westen, elk op zich zelf, zich zoover hadden ontwikkeld, als zij konden, wilde de hemelsche Opvoeder het gevoel van het eene met den geest van het andere aan elkander verbinden, om uit deze verbindtenis hooger ontwikkeling en veelzijdiger beschaving te doen ontspruiten voor deze beide soorten van natieën, dan ieder alleen ooit zou erlangd kunnen hebben (5).

De Europeërs stammen echter af van de Aziaten; want Azië is de wieg en bakermat des menschdoms; de Grieken in het bijzonder van eenen menschenstam, die bij den Caucasus te huis behoorde en met de aloude Perzen, Indiërs en Duitschers verwant was (6). Men kan dit opmaken uit de taal der Grieken, welke met de talen dier volken uit éénen wortel is ontsproten; en ook uit het menschenras, daar de schoone stammen, die nu nog den Caucasus, tusschen de Caspische en Zwarte Zee, bewonen, de Georgiërs en de Circassiërs of Tscherkessen, met wie de Russen nu een langdurigen oorlog voeren, in hunne schoone leest nog in onze dagen eene in 't oog vallende gelijkheid met de Grieken vertoonen.

Deze stam is in overoude tijden in Griekenland gekomen en heeft de vroegere inwoners overal, behalve uit het binnenland van den Peloponnesus, Arcadië, verdrongen en in zich versmolten, zoodat hunne taal en zeden de alleen heerschende werden. Die bleven ook de heerschende niettegenstaande vele volkplantingen uit Egypte, Phenicië en van elders aankwamen, welke zich in Griekenland neêrzetten en onder het bestuur van God blijkbaar moesten dienen, om de nog ruwe Grieken eenigzins te beschaven.

Doch dit zij voorloopig en in 't voorbijgaan gezegd. Beschouwen wij nu eerst het land, 't welk de Cauca-

sische volkstam en de vreemde volkplanters zich tot woonplaats kozen.

Het is in menig opzigt merkwaardig. Hoewel het zuidelijkst in Europa gelegen, bezit het door de nabijheid der zee en de hooge bergen een zeer gematigd luchtsgestel; de grond is hier ruw en stout, dáár schoon en bekoorlijk; in vele oorden is het land een der liefelijkste van ons werelddeel (7). Ook is het een der meest geschikte tot ontwikkeling van 's menschen kracht; want, gelijk een van deszelfs oudste Dichters zegt, »God heeft er het brood aan de stervelingen verkocht voor den prijs van aanhoudende zorg." Gewerkt moet er worden; doch de arbeid wordt ook genoegzaam beloond. Bovendien heeft dit land nog iets bijzonders, waarop wij moeten letten. Als gij eene kaart van Griekenland voor u legt, ziet gij dadelijk het geweldig brokkelige van dit land. Geene streek van even kleinen omvang is er ergers op aarde te vinden, met zoo vele bogten, golven en havens van de zee, die dáár diep inspoelt (8), of met zoo vele en zoo hooge bergketenen tevens doorsneden, en met een krans van zoo vele en velerlei eilanden omzoomd. Hoe geschikt het daardoor werd voor den handel, zullen wij later zien, ofschoon ik reeds dadelijk moet opmerken, dat juist deze ligging er zoo vele vreemde volkplantingen heenlokte. Maar welk een rijkdom van voortbrengselen, welk eene verscheidenheid van werkzaamheid en levenswijze bragt deze gesteldheid van den grond noodwendig mede! Neen, hier konde zich de bevolking niet alleen òf met akkerbouw bezig houden, gelijk in Egypte; òf met handel, gelijk in Phenicië; òf met veeteelt, gelijk in Midden-Azië: — hier moest alles te gelijk plaats hebben. In Messenië werd een rijkelijk beloonende landbouw gedreven; in Arcadië, dat daaraan grensde, een door de

dichters veel geprezen herdersleven geleid; voorts waren van deze streek de honig, van gene de olijf, van eene andere het marmer, van nog andere de wijn of de paarden beroemd. In elke streek moest dus de bevolking eene eigenaardige, voor dien grond passende, bezigheid en leefwijze kiezen; en welk eene veelzijdigheid van kundigheden en wisseling van denkbeelden moest dit noodwendig voortbrengen! En al dit verschil was zamengedrongen op eene oppervlakte van omtrent 100 uur lang en ruim 50 breed! Welk eene afwisseling, vergeleken bij de eentoonigheid der vlakten in Tartaryë of ook in Europeesch Rusland, vergeleken zelfs bij Duitschland of Frankrijk of eenig ander veel grooter land, dan dat der Grieken!

Eene tweede opmerking biedt een blik op de kaart van Griekenland ook dadelijk aan. Een land, door zoo vele inhammen der zee en zoo steile bergketenen verdeeld, behoefde, wilden het de inwoners niet, nooit de prooi van één magtig overheerscher te worden. De rotsige kusten konden gemakkelijk tegen vijandelijke vloten worden verdedigd; te lande kon geene legermagt naderen dan door eene menigte van bergpassen, van welke sommigen zoo eng waren, dat zij door honderd dapperen ontoegankelijk konden gemaakt worden voor honderdduizend vijanden. Verscheidene dier engten zijn in de geschiedenis beroemd geworden; ik noem u alleen de Thermopylen, welke door driehonderd Spartanen voor het millioenen tellende Perzische leger werden gesloten. Gelijk derhalve in ons land de Vrijheid zich in latere eeuwen verschanste tusschen stranden, moerassige vlakten en breede, ondiepe riviermonden, voor vloten even moeijelijk als voor legers te naderen: zoo had zij in vroegere eeuwen haar bolwerk in Griekenland tusschen rotsige kusten en steile bergketenen.

Maar hoedanig was het volk, 't welk die streken bezette? Had het een karakter, geschikt om van deze voordeelen des lands gebruik te maken?

Een voor dit land geschikter volk konde de Voorzienigheid daar niet heen geleid hebben. Van aanleg was het vlug en levendig, vrolijk en vernuftig, gelijk de bergvolken van den Caucasus nog zijn, en begaafd met eenen zin voor kunst en wetenschap, gelijk men vroeger of later nergens heeft aangetroffen. Doch dit was *aanleg*. Verre was het er van verwijderd, dat deze dadelijk reeds ontwikkeld zou zijn geweest; daartoe moesten in opeen volgende eeuwen velerlei lotgevallen zamenwerken. Neen, in het aloude Griekenland is geen spoor van kunst en wetenschap te ontdekken. Een hunner dichters heeft een volksverhaal bewaard over de eerste bewoners, 't welk dus luidt (9):

Zij waren ziende blind; zij hoorden, maar verstonden
Niet; als in woesten droom blind ommedolend, vonden
Zij nergens onderscheid, maar warden 't al dooreen.
Ze wisten van geen huis, gebouwd van tigchelsteen,
Zelfs van geen houten hut, zij woonden, diep verscholen,
Als 't weemlend mierenbroed, in onderaardsche holen.
Geen teeken, dat hun nog des winters komst verried,
Zij achtten 't wisselen van lente en zomer niet;
Zij leefden, van verstand en inzigt gansch verstoken.

Niet aanlokkelijker is het tafereel ons door de keurige pen van een groot geschiedschrijver onder de Grieken geboekt (10): »Het blijkt," schrijft hij, »dat Griekenland oudtijds niet vast bewoond werd, maar dat er gedurig veranderingen plaats hadden van inwoners, daar eder stam, door eene overmagt van vijanden aangerand, gemakkelijk zijnen grond verliet. Handel was er niet, en noch te lande noch ter zee konden zij veilig met elkander verkeeren. Zij genoten dus zoo veel, als tot levensonderhoud volstrekt noodig was; overvloed van

bezittingen hadden zij niet, [koorn zaaiden zij, maar] boomen plantten zij niet; daar het onzeker was, wanneer iemand zou komen en hun, die in onbemuurde plaatsen woonden, de vrucht zou ontnemen. Het dagelijksch onderhoud nu meenende overal te kunnen verkrijgen, verhuisden zij niet moeijelijk, en dewijl zij dit aanhoudend deden, werden zij niet sterk en magtig door grootte van steden of door eenige andere blijvende instelling." Naar deze schildering stellen wij ons gemakkelijk voor, dat het oudste Griekenland eene prooi was van onophoudelijken roof en moord, terwijl tusschen de woeste menschen ook de wilde dieren, vooral leeuwen en slangen, een vrij spel hadden, om de eenzame reizigers aan te vallen, of ook de gezeten inwoners, die zich in bosschen en spelonken voor het geweld van woeste menschen verscholen. — Eindelijk werd aan deze ellende hier en daar perk en paal gesteld door het oprigten van steenen muren, achter welke zich de bewoners konden verdedigen. Reeds de alleroudste Grieken schijnen met het opstapelen van rotsblokken begonnen te zijn. De volkplanters uit Egypte hielpen hen dit beter te doen, door deze steenen een weinig te behouwen. Nog bestaan in het voormalig Landschap Argolis op den Peloponnesus eenige overblijfselen van oude bouwkunst, den naam van *kunst* eigenlijk nog onwaardig. Het zijn de bouwvallen van de zoogenoemde *reuzen-muren*. Kolossale, ruw behouwene steenblokken zijn opeen gestapeld, zonder cement, maar met kleinere steenen dáár er tusschen in, waar de groote door hunne ongelijkvormigheid al te wijde openingen lieten (11).

Misschien dat deze ruwe verdediging reeds een voortbrengsel was van de meerdere beschaving van sommige volkplantelingen, die in Griekenland zich kwamen neerzetten. Hoe dit zij: zijne eerste beginselen van ontwikkeling heeft Griekenland aan vreemdelingen te dan-

ken. Zij kwamen reeds in den vóórhistorischen tijd uit Egypte, Phenicië, Klein-Azië en van elders in de vele golven en inhammen van Griekenlands brokkelige kusten aanlanden. Doch merken wij ook hier op, hoe God uit de omwentelingen en omkeeringen der staten weder nieuwe, frisschere staten doet geboren worden, als ware het uit den stervenden graankorrel een schooner gewas. Immers juist die omkeeringen, welke de uittogt van Israël uit Egypte, vooral door het verdrinken van Koning en leger, veroorzaakte, schijnen Cecrops, Mozes tijdgenoot, genoodzaakt te hebben, Egypte te verlaten en in het verre Griekenland den grondslag te leggen voor de stad, die eenmaal zoo heerlijk zou bloeijen — Athene. De omkeeringen, door Jozua's veroveringen in Kanaän bewerkt, schijnen Cadmus, die een menschen leeftijd na Cecrops leefde, gedwongen te hebben, Phenicië te verlaten en in Griekenland de eerste stichter te worden van het eens ook magtige Thebe.

Groot moet de invloed geweest zijn, welken deze en andere vreemde volkplanters op Griekenland uitoefenden. Niet alleen wordt aan de twee genoemden, Cecrops en Cadmus, de eerste grondslag van twee magtige steden toegeschreven; maar hunne afstammelingen werden ook de beheerschers van die staten, terwijl een derde vreemdeling, Danaus, uit Egypte eene kolonie overbragt naar Argos, op Griekenlands schiereiland, aan 't welk nog een vreemdeling, uit Klein-Azië gekomen, Pelops genoemd, zijnen naam gaf, Peloponnesus (eiland van Pelops), zoo als hij er ook zijn geslacht tot heerschenden stam deed worden. Bovendien wordt aan Cecrops de invoering van geregelde huwelijken en van eenige godsdienst, ook van olijf-, wijn- en landbouw, aan Cadmus de overbrenging van het in Egypte uitgevondene en vandaar in Phenicië ingevoerde letterschrift en andere nuttige kundigheden toegekend; terwijl het duidelijk blijkt, dat vele

Godheden, orakels en plegtigheden uit het Oosten door deze en andere volkplanters in Griekenland werden gebragt, ja de geheele Fabelkunde der Grieken grootendeels niet dan dochter van de Egyptische godsdienst is; als ook, dat de weldra bloeijende zeevaart door het voorbeeld van de over zee gekomene kolonisten in het leven werd geroepen. Met name, zegt men, werden de eerste schepen door de Grieken gebouwd naar het model van dat, waarop Danaüs uit Egypte was gekomen (12).

Zoo werd dan het Oosten de moeder van de Grieksche beschaving, om weldra door hare dochter in bijna elk opzigt verre overtroffen te worden. Want die volkplanters hebben de Grieken wel geprikkeld, zoodat hun slapende aanleg nu ontwaakte; maar zij hebben hen niet tot Oosterlingen gemaakt. De Grieksche taal, inborst en eigenaardigheid heeft zich rein bewaard en in menig opzigt tegen over den Oosterschen geest ontwikkeld. Reeds dadelijk was er een groot verschil, daar de veelwijverij, in het Oosten gebruikelijk, in Griekenland ongeoorloofd was (13). Meent niet, dat dit strijdt tegen 't geen ik zoo even zeide, dat Cecrops, de Egyptische volkplanter, naar de overlevering der Grieken regelmatige huwelijken te Athene invoerde. Immers in Egypte heerschte ook wel, gelijk in geheel het Oosten, de veelwijverij; maar voor de Priesters was het dáár eene wet, dat zij maar ééne vrouw mogten hebben, waarom ook Jozef niet meer dan ééne nam, gelijk wij vroeger opmerkten. Cecrops schijnt dus de heerlijke gevolgen van deze verordening gezien en haar daarom in Athene tot algemeene wet voor het geheele volk verheven te hebben (14). Doch van wien deze instelling ook afkomstig zij: zeker is het, dat aan haar voor een groot deel Europa's meerderheid boven Azië en Afrika is toe te schrijven. Want onze geestelijke aanleg wordt niet krachtig en gelukkig ontwikkeld, dan waar wij vrijheid

bezitten. Maar de ware en hoogste vrijheid hebben wij alleen, als wij, niet belemmerd door dwang van buiten, ons zelve naar eigene zedelijke overtuiging bepalen. Doch deze ware en hoogste vrijheid kan niet opkomen in de huizen, waarin door de veelwijverij de man tot heer, zijne vrouwen tot slavinnen zijn verbasterd. Dáár heet de man heer, en hij is het ook over zijne vrouwen, kinderen, dienstboden; maar is hij tevens slaaf van zijne zinnelijke lusten; hij heeft de beste heerschappij niet, die over zich zelven; en hij is dus evenmin vrij, als zijne overige huisgenooten. Bovendien, in eenen kleinen omtrek tevens dwingeland en slaaf, bukt hij, ontzenuwd en laf, in grootere kringen ligt als slaaf voor allerlei andere dwingelanden. In het Oosten heeft dus nooit in eenig opzigt ware en volkomene vrijheid bestaan; hoe ook Assyrische en Babylonische, Perzische en Parthische, en welke rijken al niet meer? elkander dáár mogen opvolgen, hun regeringsvorm is altijd eene onbeperkte alleenheersching; want het groote huisgezin des Staats moet wel overal gelijken op de bijzondere gezinnen der menschen, waaruit de Staat is opgegroeid; men komt niet tot het gevoel van behoefte aan vrijheid in den Staat, als men in het huisgezin aan slavernij is gewend (15).

Ziet, M. H., zoo wijs en liefdevol zijn ook de eenvoudigste verordeningen van God, der menschen Opvoeder! Hij schiep één man en éêne vrouw, en waar men zijne ordening houdt, ontspringen er de rijke zegeningen uit van kracht, vrijheid en welvaart; waar men die verlaat, wordt men gestraft in alle betrekkingen, ook in zulke, welke in geenen zamenhang er mede schijnen te staan.

Veel heeft Griekenland aan die volkplanters uit meer gevorderde landen te danken, die op enkele punten ee-

nen aanvang van beschaving en ontwikkeling deden ontstaan. Want hoe zwak die aanvang, hoe klein in aantal die punten waren: zóó werd er toch een zuurdeeg in Griekenland gebragt, 't welk eenmaal de geheele massa des volks min of meer zou doordringen. De fabelachtige verhalen van den oudsten tijd schilderen ons de nakomelingen dier volkplanters en der inboorlingen, tot ééne natie opgewassen, als telkens op nieuw strijdende tegen wild gedierte en wreede menschen, als orde en regt handhavende, als weldoeners hunner landgenooten, die ook door hen tot strijd en krachtinspanning werden aangevuurd. Wie kent niet den naam van Hercules, den Griekschen Simson? Het is waar, er zijn op zijnen naam vele verhalen *ge*dicht, die wel zeker *ver*dicht zijn; doch al heeft er ook geen mensch kunnen bestaan, die alleen alles deed, wat van Hercules wordt verhaald, en is er aan hem alleen toegeschreven, wat aan vele helden toebehoort, er waren voorzeker zulke helden, als Hercules, bevrijders van het menschdom, vernielers van woeste dieren en nog woestere menschen. Wat dezen Hercules betreft, de overlevering, maar die ook door geschiedschrijvers wordt geloofd, laat hem uitgaan van Tiryns, dezelfde stad, waarvan men nu nog de straks gemelde reuzenmuren in bouwvallen kan aanschouwen. Vandaar laat zij hem voortgaan, en, door edelen zin gedreven, zijne geweldige kracht aanwenden, om hier eenen leeuw, daar eene slang, ginds eenen roover, elders een dwingeland, ja ook aan één oord eene pest aanbrengende onreinheid weg te nemen.

Doch hoewel ik *dit* wilde opmerken, om de waarheid in de overlevering te doen uitkomen, en te doen zien, dat ook in het rijk der fabelen eene zorgende Voorzienigheid doorschemert; wil ik u in dat rijk niet langer ophouden. Ik hoop, in onze volgende bijeenkomst, op goeden geschiedkundigen grond met u voort te gaan.

AANTEEKENINGEN.

(1) Bl. 72. De vereeniging van het burgerlijk- en krijgsgezag in ééne hand bij de Romeinsche Landvoogden was de voorname aanleiding tot hunne vele opstanden in den tijd der Keizers; totdat Constantijn, door ze, gelijk de oude Perzen gedaan hadden, aan twee personen op te dragen, die weder scheidde. Na hem zijn opstanden van Landvoogden daarom eene veel grootere zeldzaamheid.

(2) Bl. 73. Wat wij omtrent den toestand der Joden onder de Perzen uit deze berigten kunnen opmaken, is allernaauwkeurigst zamengesteld door JUYNBOLL, *Comment. in hist. gentis Samar.* p. 71—74.

(3) Bl. 73. MUNTINGHE, *Gesch. der Menschh.* D. VIII, bl. 133, 134 merkt teregt op: »Het schijnt, dat de Joden gedurende dezen tijd weinig vorderingen in verstandelijke beschaving gemaakt hebben: althans wij hebben er geene bewijzen van, buiten eenige weinige boeken van Ezra, Nehemia, Esther, en de Profeten Haggaï, Zacharia en Maleachi, welk getal in een tijdperk van 200 jaren zeer gering is, en wier geheele schrijfwijze, stijl, verhaaltrant en dichtvermogen ons de afneming van verstandelijke beschaving, en het verval van den ouden schoonen smaak der Hebreën zeer duidelijk te kennen geeft. Ezra was, naar zijnen tijd, een voortreffelijk man, maar zijn stijl had zeer veel van de oude eenvoudige deftigheid verloren, en ook zijne redevoeringen, gebeden, schuldbelijdenissen, die wij hier en daar in zijn boek vinden, hebben zekere langwijligheid, zwakheid van uitdrukking, en mangel aan levendigheid en vuur; hetwelk ieder bespeuren zal, die zijn boek met de boeken van oudere tijdvakken vergelijkt. De andere geschiedkundige schriften van dezen tijd, het boek van Nehemia en van Esther, zijn ook, wat den verhaaltrant aangaat, ver beneden de oudere boeken. De geschiedenis van Esther, bij voorbeeld, was voor dienzelfden aandoenlijk eenvoudigen verhaaltrant vatbaar, welken

wij in het verhaal der lotgevallen van Abraham, van Jakob en van Jozef zien: ondertusschen hoe gerekt, hoe koel, hoe onverschillig is dit verhaal; indien men het met de pas genoemde oudere verhalen vergelijkt." En bl. 135, 136 merkt hij op, dat in de drie Profeten Haggaï, Zacharia en Maleachi de edele dichtkunst zeer is vervallen, zoo zelfs dat deze drie dichters zich nu en dan maar eens boven het ondicht verheffen.

(4) Bl. 75. Luthers woorden vindt men in zijne *Tischreden*, uitg. van WALCH, XXII, 2079. — De volgende plaats is van H. EWALD, *Gesch. des Volkes Israël*, D. I, bl. 255. Niet gunstig is ook het oordeel van KALKAR, *Bibl. Gesch.* II, 49, 50.

(5) Bl. 78. Algemeen en teregt wordt het onderscheid tusschen het Oosten en Westen eene *meerderheid* van Europa genoemd. Reeds HIPPOCRATES zag dit verschil en vond er de reden van in de natuurlijke en staatkundige gesteldheid van ons werelddeel; want hij schildert in zijn werk, *De aëre, aquis et locis*, Europa, als door ligging, climaat en regeringsvorm, onder alle landen des aardbodems het meest geschikt, om de schoonste vermogens des geestes in den mensch te ontwikkelen. Zoo doet ook HEEREN, *Ideën*, III, 1, bl. 1—10, die Europa's meerderheid uitnemend schoon afmaalt. Desgelijks VAN HEUSDE, *De school van Polybius of geschiedkunde voor de negentiende eeuw*, bl. 95—102. — Doch daarbij vergeet men ligt, dat in godsdienstig gevoel evenwel de Oosterlingen eene onbetwistbare meerderheid boven de Westerlingen hebben, en Davids Psalmen door de Westerlingen evenmin zijn geëvenaard, als Plato's Zamenspraken door de Oosterlingen.

(6) Bl. 78. Verg. het boven gezegde D. I, bl. 163, 164.

(7) Bl. 79. Vergelijk, behalve anderen, het uitvoerigste en geleerdste werk over Griekenlands beschaving, P. VAN LIMBURG BROUWER, *Histoire de la Civilisation morale et religieuse des Grecs*, T. I, Chap. 1.

(8) Bl. 79. De Peloponnesus heet nu *Morea*, d. i. moerbeiblad, omdat dit schiereiland als zulk een blad vijf diepe insnijdingen heeft.

(9) Bl. 81. AESCHYLUS. *Promoths Vinct.* 447—457.

(10) Bl. 81. THUCYCIDES, I, 2.

(11) Bl. 82. Verg. GOGUET, *Origine des lois* B. II, Afd. 2, hoofdd. 3, en de aangehaalden bij K. O. MÜLLER, *Archaeologie der Kunst*, bl. 24, 25. Die muren zijn bekend onder den naam van *Cyclopische muren;* het zijn echter niet alleen eigenlijke *muren;* er zijn ook overblijfsels van gewelfde *gebouwen* bij.

(12) Bl. 84. Cecrops schijnt in Mozes tijd, omstreeks 1540 vóór Jezus Christus, uit Egypte in Griekenland gekomen te zijn. De twijfelingen tegen Cecrops en zijne komst uit Egypte ingebragt in onzen tijd, waarin oude getuigenissen dikwijls betwijfeld en onzekere gissingen als bewezene feiten worden heen gezet, doen weinig af, vooral daar het zeker is, dat er oudtijds Egyptenaars in Griekenland gekomen zijn, blijkens de vele Godheden en plegtigheden bij de Grieken, welke van Egyptischen oorsprong zijn. Verg. HEEREN, *Ideën*, II, 1, bl. 485—487 over den oorsprong van het orakel te Dodona uit Egypte, en voorts III, I, bl. 61—63, als ook de aangehaalden bij CREUZER, *Symbolik*, III D. in het begin. Ik merk hieromtrent alleen nog op, dat de vader der geschiedenis onder de Koningen van Athene een Cecrops kent (HEROD. VIII, 44), en PLATO (*Tim.* p. 21 ed. STEPH.) eene verwantschap der Egyptenaren en Atheners, zoodat, al zijn het alleen latere schrijvers, die een Egyptenaar Cecrops als stichter van Athene vermelden, hun verhaal evenwel ook door Herodotus en Plato waarschijnlijk wordt. Ja zelfs K. O. MÜLLER, die zoowel in andere geschriften, als vooral in zijn geleerd werk, *Geschichte Hellenischer Stämme und Städte*, D. I, bl. 106—122, die twijfelingen het meest heeft aangedrongen, erkent echter, dat er volkplanters uit Egypte en Phenicië in Griekenland zullen gekomen zijn, en dat men »de aloude Grieksche wereld niet als iets, dat volkomen van al het andere afgescheiden is, in de enge grenzen van eigene beperktheid kan insluiten." Dus zouden Cecrops, Danaus, Cadmus geene geschiedkundige personen blijven, maar verdichte

menschen worden, in lateren tijd verzonnen, om de geschiedkundige daadzaak der vreemde volkplantingen, in Griekenland aangekomen, onder den naam van bepaalde personen aanschouwelijker voor te stellen. Nu, of de Egyptenaars *Cecrops* en *Danaus* en de Phenicïer *Cadmus* geheeten hebben, doet weinig ter zake; als het maar blijft erkend worden, dat er uit *Egypte* en *Phenicië* volkplanters in Griekenland gekomen zijn. En daarvoor zal ik straks ook nog zelf een par bewijzen bijbrengen. — Men kan over deze zaak ook raadplegen P. V. LIMBURG BROUWER, *Histoire de la Civilis.* D. I, bl. 86, 87, en W. WACHSMUTH, *Hellenische Alterthumskunde*, D. I, bl. 35—37, D. IV, bl. 37.

Dit schreef ik reeds bij den eersten druk dezer Voorlezingen. Ik kan er nu bijvoegen, dat deze zienswijze volkomen is bevestigd door de diepzinnige onderzoekingen van Röth, die bovendien heeft aangetoond, dat reeds lang vóór Cecrops de uit Egypte verdrevene Hycsos zich ook op de kusten van Griekenland hebben nedergezet. Zie D. I, bl. 276, 277.

(13) Bl. 84. Voorbeelden van echtbreuk door de mannen zijn niet zelden en werden door de vrouwen geduld, maar eene tweede vrouw of bijzit in huis, zelfs niet in de oudste tijden. Zie BROUWER, *Hist. de la Civilis.* 1, 169—172.

(14) Bl. 84. Wij hebben hier eene schijnstrijdigheid, die, mijns inziens, vrij wat zekerheid aan de overlevering van Cecrops komst uit Egypte bijzet. Want wie zou op de gedachte komen, dat het huwelijk met ééne vrouw in Griekenland was ingevoerd door een Egyptenaar, in wiens vaderland de veelwijverij heerschte? En toch is het juist alleen mogelijk door een Egyptenaar, dewijl in diens land althans ééne klasse der inwoners in zulk een huwelijk naar de wet moest leven; terwijl het niet denkbaar is, dat het door een Aziaat zou ingevoerd zijn, daar in dit werelddeel overal de veelwijverij schijnt geheerscht te hebben.

Ook de waarheid van het verhaal omtrent Cadmus, reeds bij HERODOTUS, als historisch zeker, meermalen te vinden, II, 49, IV, 147, V, 57—61, wordt nog telkens op nieuw bevestigd door de voortgaande ontdekkingen der Geleerden omtrent de overeenkomst tusschen het oudste Grieksche en

het Phenicische letterschrift. Verg. GESENIUS, *Linguae scripturaeque Phoenicive Monumenta* p. 65 sqq., en daaruit JUYNBOLL, *Letterk. Bijdragen*. bl. 39 volgg.

(15) Bl. 85. Boven, D. I, bl. 104, bij gelegenheid van Lamechs twee vrouwen, sprak ik ook reeds over deze zaak. Ik voeg er nu nog deze woorden bij van VON RAUMER, *Histor. Tasschenbuch*, *Leipz.* 1833, D. IV, bl. 331: »Die Monogamie bildet ein harmonisches, wohl abgewogenes Familienverhältniss, auf welches eine tüchtige Staatverbindung allein gegründet werden kann. Nur hier ist Freiheit und Gleichheit der Rechte so möglich, wie die Natur es verlangt; der physische Zweck ist mit den geistigen, mit echter Liebe und Gemeinschaft in Uebereinstimmung gebracht, und für die Kinder wohl gesorgt. Die gesammte Geschichte bezeugt die höhere Vollendung der Völker, welche Monogamen waren."

Onlangs teekende den schadelijken en ontzenuwenden invloed der veelwijverij naar eigene aanschouwing eene schrandere Engelsche Dame, Mistress POOLE, die sedert lang in Kaïro woont. Zij getuigt b. v. *Vaderl. Letteroef.* 1847, IV, *Mengelwerk.* bl. 169), dat menige wakkere knaap en hoopvolle jongeling, die door zijne gesprekken en gedragingen de schoonste verwachting doet opvatten, naauwelijks een harem verkrijgt, of hij ontaardt weldra in een zelfzuchtig en aan zingenot overgegeven wezen. Den harem maakt men tot een aardsch Paradijs, en nu heeft hij voor alle andere dingen geene belangstelling, geen lust, geene liefde meer: »Van deze eensklaps plaatsgrijpende verandering aller vatbaarheden en aanleg kan men zich ter naauwernood een denkbeeld maken. De schranderste knaap verkeert spoedig in een ellendig, dom, tot niets meer deugend wezen." Bl. 171: »Onbetwistbaar is het, dat de huiselijke en maatschappelijke levenswijze in het Oosten een der grootste van de hinderpalen is, die den vooruitgang der menschheid aldaar belemmeren en stuiten, en het begin van een vrijer pogen en werken nog in lang niet zal veroorloven."

VIJFDE VOORLEZING.

Verdere opvoeding der Grieken door handel ter zee en oorlogen, vooral door den Trojaanschen krijg. Door middel van dezen krijg werden de Grieken één volk, verdwenen de alleenheerschingen, werden vele volkplantingen gesticht, en ontwaakte de dichtkunst. Homerus Eigenaardigheid der Grieken tegen over de Oosterlingen en de andere Westerlingen, in hun scheppenden geest gelegen. Zij leefden in de jeugd des menschdoms.

Mijne Heeren!

Wij begonnen in onze vorige zamenkomst dat merkwaardig volk te beschouwen, 'twelk, na het Israëlietische, buiten twijfel den belangrijksten invloed op de vorming en veredeling des menschdoms gehad heeft en nog in onze dagen blijft hebben, de Grieken. Wij zagen, hoedanig dat volk en hoedanig hun land was, en hoe God hen in de eerste plaats door volkplanters, in Mozes en Jozua's tijd uit Egypte en Phenicië verdreven, met de eerste beginselen der beschaving bekend maakte en aldus hunne opvoeding begon. In dit uur gaan wij verder en zien wij, hoe God de Grieken, vóór de oorlogen der Perzen tegen hen, verder opvoedde, door handel, oorlog en dichtkunst. Beschouwen wij deze opvoedingsmiddelen, elk afzonderlijk.

Het eerste, 'twelk wij noemen, is de *handel*. Voor den handel was land en volk geheel en al geschikt; het land, door deszelfs brokkeligen vorm, welke menigvuldige golven en inhammen, en in deze vele uitmuntende havens, aanbood; het volk, door deszelfs levendigen en vrolijken, werkzamen en vernuftigen aanleg, die het geene rust in dierlijke traagheid gunde, maar tot allerlei ondernemingen aanspoorde. Zoodra derhalve door de komst der vreemde volkplanters over de zee de mogelijkheid van scheepvaart op eene groote schaal hun werd getoond (1), en zoodra die kolonisten en hunne nakomelingen eenige ontwikkeling en veiligheid in het land hadden gebragt, begonnen de Grieken een uitgebreiden handel ter zee, welke den geest met vele kundigheden, zoo als de steden met vele koopwaren verrijkte, en bovenal, door de bekamping en de overwinning van vele moeiten en gevaren, den wil sterkte en den geheelen mensch oefende.

Ook dit moeten wij niet voorbijzien, dat der Grieken handel een handel *ter zee* moest zijn. Voor landhandel waren hunne bergachtige streken niet geschikt; zij moesten de veel moeijelijker, en dus ook veel meer ontwikkelende, zeevaart dadelijk aanvangen. Zij moesten schepen bouwen, en hoeveel is daartoe noodig! Zij moesten de onstuimige zeeën bevaren, en welk eene oefening in stoutmoedigheid, welk eene vastheid van karakter geeft dit! Zij moesten, terwijl de landhandel veelal middellijk geschiedt, door tusschenkomst van vele volken, die het eene aan het andere hunne waren overleveren, ter zee onmiddellijk met geheel vreemde natieën in aanraking komen, en welk eene wrijving en opwekking van allerlei krachten ontstaat daaruit! Merken wij ook op, wáár zij wel moesten heengaan. In de eerste plaats naar de oorden, vanwaar de volkplanters

waren gekomen, en waarheen deze dus eenigzins den weg kenden, naar Egypte, naar Phenicië, en naar de andere, eenigzins beschaafde landen der toenmalige wereld, waarheen de Pheniciërs hunnen handel rigtten. Vandaar hebben de Grieken de edele metalen en specerijen en vele kostbaarheden erlangd; vandaar vele nieuwe zaden van kunst en wijsheid, die, in hunnen vruchtbaren geest gestrooid, eenen oogst hebben opgeleverd, welks rijkdom ons verbaast, welks geestelijkvoedende kracht ons nog versterkt en verkwikt.

Wat zou van de Grieken, wat van ons, tegenwoordige Europeanen, zijn geworden, indien de zeevaart voor Griekenlands inwoners onmogelijk ware geweest, indien, waar nu de Middellandsche Zee in honderde bogten en havens golft, eene zandwoestijn of eene bergvlakte met onafgebrokene weidelanden zich hadde uitgebreid? Misschien ware Europa dan gelijk geweest aan Azië's binnenlanden, Tartarijë en Mongolië, of aan die van Afrika, en Europa's inwoners — aan de horden, welke nu die werelddeelen doorzwerven!

Als een tweede middel van opvoeding voor de Grieken noemde ik na den handel den *oorlog*. Ik voorzie daar vele bedenkingen van u tegen; vergunt mij, dat ik ze vooraf oplosse.

Eerst kan zich iemand verwonderen, dat onmiddellijk bij den handel die zaak genoemd wordt, welke nu teregt als de grootste hinderpaal des handels wordt beschouwd, de oorlog. Doch die neme in aanmerking, dat voorheen handel en oorlog naauwer vereenigd waren. Immers bij alle ruwe volken is de handel gepaard met roof, gelijk bij de meer beschaafde met bedrog, een fijner soort van roof. Wij zagen het reeds bij de Pheniciërs, die van zeeroovers zeehandelaars werden, en

een tijdlang beide te gelijk waren. Zoo was het ook in het oude Griekenland. Handel en rooverij, vooral roof van menschen, die als slaven verkocht werden, ging te zamen, en de laatste werd niet oneerlijker geacht dan de eerste. Toen Telemachus, zoo verhaalt ons Homerus, zijnen vader zoekend bij Nestor kwam, vroeg hem die, na hem met gastvriendschap ontvangen te hebben (2):

Nu past het toch wel navraag te doen en te vorschen,
Wie de vreemdlingen zijn, naardien de spijs is genuttigd.
Mannen, wie zijt gij? vanwaar doorploegt gij de baren?
Is 't om handel te drijven? is 't zonder doel, dat gij omdwaalt?
Zoo als roovers gewoon zijn, die zwerven over den zoutplas,
Zelf 't leven niet achtend en onheil aan anderen brengend?

Maar uit zulk zeerooven, wij begrepen het van zelf, ook zoo de geschiedenis zweeg, ontstond ligtelijk oorlog. Want welke geplunderde stam zou niet verlangd hebben het ontroofde, ook met geweld, terug te krijgen? Om deze verwantschap van handel en oorlog in die dagen, heb ik den eenen naast den anderen genoemd.

Er bestonden intusschen nog meer redenen tot gedurige oorlogen. De Grieken waren, door de vele doorsnijdingen, welke de bergketenen in hun land veroorzaakten, en door hunne levendigheid en vrijheidsliefde, in zeer vele kleine staten verdeeld, die noodwendig ijverzuchtig op elkander werden, en in rijkdom en magt de een den ander zochten te overtreffen. Evenwel vereenigden zich eenmaal alle Grieksche stammen, om den beroemdsten aller oude oorlogen, dien tegen Troje, te voeren.

Door het beschouwen van dezen oorlog wensch ik eene andere bedenking op te lossen, welke misschien sommigen reeds gemaakt hebben, dat het niet voegt, oorlogen onder de opvoedingsmiddelen, door God voor het menschdom verordend, op te tellen. — Als iemand

die bedenking zóó maakt, geef ik haar toe; want ik zou ook den oorlog niet door God verordend durven noemen. Zij is eene vrucht der zonde. »Vanwaar," vraagt Jacobus (4: 1), »zijn oorlogen en vechterijen onder u? Is het niet hiervan, van uwe zinnelijke lusten, die in uwe leden strijd voeren?" God is dus niet de oorzaak der oorlogen, maar de mensch, de zondaar. Ze zijn dus ook iets kwaads, iets vreeselijks, iets mensch-onteerends. En toch — aanbidden wij de wijze liefde des hemelschen Vaders! — zelfs uit dit zoo groote kwaad weet God veel goeds voort te brengen. Het gevaarlijkste voor den mensch is nog niet het kwaad van verwoesting zijner woning, van verwonding zijns ligchaams, van verlies zijns levens. Neen, het gevaarlijkste voor hem, die werkzaam moet zijn, om al zijne vermogens te ontwikkelen, is de trage rust, de dierlijke vadzigheid. Velen kunnen hier niet uit worden opgewekt, dan door het geweldig rumoer des krijgs; en de straks nog slaperige en trage wordt er, zelfs somtijds wonderbaar snel, door ontwikkeld (3).

Doch laat mij u, in plaats van deze wijsgeerige beschouwing, in de geschiedenis zelve doen zien, welk eene gelukkige en duurzame omkeering in Griekenland de reeds genoemde zoo bekende Trojaansche oorlog heeft veroorzaakt (4). Die oorlog had ten gevolge, dat de Grieksche stammen één volk werden, de koninklijke alleenheerschingen weldra verdwenen, vele volkplantingen werden gesticht, eindelijk de dichtkunst krachtig ontwaakte en een Homerus verscheen.

Door dien oorlog, omstreeks 1200 jaren vóór Jezus Christus gevoerd, werden de Grieksche stammen één volk. Vroeger waren zij het niet. Wel waren zij, na de versmelting der vreemde volkplanters onder hen, van éénen gemeenschappelijken oorsprong, doch dat gevoel-

den zij bijna niet meer. Wel hadden zij ééne taal, maar welker tongvallen zooveel verschilden, dat zij dreigden, afzonderlijke talen te zullen worden. Zij waren zoo weinig één volk, dat zij zelfs geenen gemeenschappelijken naam hadden. Elke stam heette naar zijnen stamvader of naar zijne woonplaats; gezamenlijk wisten zij zich niet te noemen; wilden zij eene bijeenkomst van vele Grieksche stammen beschrijven, dan moesten zij optellen, wie er al waren, Acheërs, Danaërs, Spartanen, Thessaliërs, enz. Zoo is het, wat de namen der Grieken betreft, zelfs nog bij Homerus, die ons echter reeds toont, dat de Trojaansche oorlog de verdeelde stammen tot één volk maakte.

Gij weet, waaruit die oorlog ontstond. De zoon van Troje's Koning schaakte Helena, de schoone vrouw van Sparta's Vorst, en bragt haar met vele schatten naar zijne vaderstad. Die Vorst eischte haar terug; doch zonder dat de Trojanen naar hem hoorden. Nu riep hij broeders en vrienden en naburen op, om dien hoon te wreken, en ziet, *alle* Grieksche Vorsten en stammen werden geneigd, met hem te trekken. Uit gevoel van regt of uit vriendschap konden de meesten het niet doen; zij deden het uit lust tot strijden en worstelen, zoo als knapen, en aan knapen gelijke volken, aan die betooning en oefening van krachten groote vreugde plegen te hebben. Doch om welke reden zij het deden, is van minder belang: genoeg, zij *deden* het. Zoo iets was nog nooit gebeurd; gezamenlijk hadden de verspreide stammen nog niets ondernomen. Niet dan enkele Helden of Vorsten hadden zich vroeger tot één doel vereenigd (5); maar nu alle stammen. Er kwam bij, dat dit doel niet spoedig bereikt werd. De Trojanen hadden eene wél bevestigde stad en ook niet weinige bondgenooten in de rondom hen wonende stammen van Klein-Azië. Velen

van hen waren dapper, vooral een ander zoon des Konings, Hector, tevens een beleidvol en edelaardig mensch. De Grieken hadden geene levensmiddelen genoeg, maar moesten zich deze door plunderingen van de omliggende kusten en door het bebouwen van landerijen aan de overzijde der zee in Thracië verschaffen. Daar kwam bij, dat er eens een hevige twist tusschen hen uitbarste, en dat van de kunst en het overleg, om eene stad in te sluiten en door eigenlijke belegering tot de overgave te dwingen, deze ruwe mannen geen begrip hadden. Door dit alles bleven zij tien jaren voor Troje liggen, met hunne schepen op het strand en hunne tenten daarbij, en vochten zij op de vlakte tusschen de schepen en Troje. Maar zoo begroetten zij zich dan nu ook op vreemden bodem tien jaren lang doorgaans als broeders; zoo ontwaakte het besef, dat zij toch eigenlijk van oorsprong één volk waren, en werden zij het nu ook in geest en betrekking op elkander. En welk eenen invloed dit op hunne beschaving had, hoe zij zonder deze eenheid nooit geworden waren, die zij nu zijn geworden, zullen wij later in vele bijzonderheden opmerken.

Een tweede gevolg van dezen oorlog was, dat de koninklijke alleenheerschingen weldra geheel verdwenen. Tot nog toe waren de Grieken, gelijk alle andere volken, aan de regering der stamhoofden onderworpen, en zelfs Homerus heeft nog de beroemde woorden:

Niet goed is 't heerschen van velen, een enkel voere 't gebied;
Maar één zij Koning.

Doch de Trojaansche oorlog legde er toch den grond toe, dat dit gebied der enkelen ophield en dat van velen een aanvang nam. Immers toen, na tien jaren afwezigheid, de Vorsten naar hunne bezittingen terugkeerden, vonden zij veel veranderd. De achtergeblevenen hadden

ondervonden, dat zij ook zonder Koningen konden leven, en, zich zelve besturende of door eenige aanzienlijken bestuurd wordende, nog wel zoo goed konden leven, als onder het patriarchaal beheer van eenen onbeperkten Vorst. Zóó kwam de republikeinsche zin in de Grieken op; ééne eeuw na Troje's ondergang verdween de koninklijke waardigheid te Athene; in de twee volgende eeuwen werd zij in alle Grieksche staten afgeschaft.

Waarlijk, eene gewigtige schrede voorwaarts in de opvoeding des menschdoms! Alle volken van Azië en Afrika, die wij tot nog toe beschouwden, waren, als geheel minderjarigen, aan hunne Koningen, als vaders, onvoorwaardelijk onderworpen geweest; alleen bij de Israëlieten en Pheniciërs vonden wij eene uitzondering. En nu is het wel goed, dat een kind als kind wordt behandeld; maar de opgroeijende knaap en de jongeling moet anders behandeld worden, dan het zes- of achtjarige kind. Zoo niet, dan blijft hij altijd kinderachtig; en hij moet vrij, zelfstandig, een man worden. Aldus is het ook met het geheele menschdom. In het Oosten was het aan een kind gelijk, was het onvoorwaardelijk aan den onbeperkten Koning onderworpen, die als vader het geheele huisgezin des volks bestuurde, maar zóó, dat hij alleen vrij was, alle onderdanen knechten van hem waren. Wij hebben gezien, dat die regeringsvorm in den staat eene navolging was van dien in de huizen, waarin de vader, door de veelwijverij, ook heer en oppermagtig gebieder was. Doch ik heb niet noodig op te merken, dat, waar die regeringsvorm in den staat wordt gevonden, geene krachtige, vrije, zelfstandige ontwikkeling der menschen, die er geene burgers, maar alleen onderdanen, of eigenlijke knechten, slaven zijn, mogelijk is; dat de mensch daaronder eeuwig kind blijft, waaraan hij ook nog in onze dagen in het Oosten gelijk is. Maar dit wilde

de Vader in den hemel, de groote Opvoeder der menschen, niet; als vrije en tot zelfstandigheid bestemde wezens heeft Hij hen geschapen, en in dit opzigt heeft Hij hen hunne bestemming in Griekenland het eerst doen bereiken. Dáár zijn de beperkte Alleenheerschingen en de Gemeenebesten ontstaan, waarin de onderdanen burgers werden, de kinderen jongelingen, de blindelings volgende menschen uit eigene oogen leerden zien en op eigene voeten begonnen te staan. Van Griekenland is die republikeinsche zin en de vorm, waarin hij zich alleen kon openbaren, naar Rome, van Rome naar het nieuwere Europa en Noord-Amerika overgegaan. Dat voorbeeld van Griekenland heeft, vooral ook onder de Germaansche volken, die zoo veel geestesverwantschap met de Grieken hebben, geregelde Gemeenebesten en grondwettige Monarchieën doen ontstaan. Die vrije geest en staatsvorm is de grond geworden, waarin de Grieksche en Nieuw-Europesche beschaving kon wortelen en opgroeijen.

Een derde, zeer gewigtig gevolg van den Trojaanschen oorlog was het stichten van vele volkplantingen. Vele Grieken, die naar Troje waren opgetrokken, kwamen in die kindschheid der zeevaart niet dan na lang omzwerven in hun vaderland terug; velen zagen de vaderlijke woningen ook nooit weder; velen, die ze zagen, moesten ze overlaten aan de vreemden, die ze in hun afwezen hadden bezet. De omzwervers knoopten betrekkingen van handel en vriendschap aan op vreemde kusten; die hun vaderland niet konden terug vinden of er niet konden blijven, moesten elders een heenkomen zoeken. Maar dit was nu ook zoo moeijelijk niet; zij hadden zoo vele streken gezien, waar het hun goed beviel; daarheen wendden zij op nieuw den steven, en stichtten er volkplantingen. Geene tien jaren na de inneming van Troje verliepen er, of in aanmerkelijk aantal ves-

tigden zich Grieksche kolonieën naar alle vier windstreken; weldra waren er in Italië en zelfs in Spanje en Frankrijk, toen Gallië genoemd, op alle eilanden der Middellandsche Zee en de Noordkusten van Afrika, vooral op de rijke stranden van Klein-Azië, welke de Grieken in den Trojaanschen oorlog hadden leeren kennen, en langs de oevers der Zwarte Zee. Sommige dezer volkplantingen bestaan nog, zoo als het bloeijende Smyrna; vele werden de moeders van nieuwe volkplantingen, gelijk het niet verre van Smyrna gelegene Miletus, in welks vier havens de schatten der wereld vloeiden, en 't welk de stichtster werd, men zegt, van meer dan driehonderd kolonieën (6). Want nadat eerst de nood vele der van Troje terugkeerende strijders had gedwongen zich elders neder te zetten, werd de zucht, om volkplantingen uit te zenden, weldra aan alle Grieken gemeen. Het was immers het beste middel, om zich tegen overbevolking te vrijwaren, en daarna met deze elders gevestigde landgenooten een rijken handel te drijven. Kolonieën, wij zagen het reeds bij de Pheniciërs, zijn de steunpunten van handel en scheepvaart; de Grieken begonnen nu de taak der Pheniciërs op te vatten en verkregen door dezelfde middelen dezelfde, ja eene nog veel hoogere, beschaving. Zoo bloeide eerst het groote eiland Creta, nu Candia genoemd, tusschen het vaste land der Grieken, Egypte en Phenicië gelegen, dewijl eene menigte van zeer verschillende volkplantingen er zich had neergezet, en reeds in overoude tijden dáár negentig bevestigde steden of steedjes werden geteld (7), rijk door handel, door wijze wetten, door orde en regt. Zoo bloeiden vervolgens stad bij stad aan alle kusten der Middellandsche Zee; zij bloeiden door handel en volksvlijt, door dichtkunst en wijsbegeerte, ook daar, waar nu onder den looden schepter des Turkschen Des-

potismus alle bloei reeds lang weder is verdwenen. Zoo bragten Grieksche volkplanters reeds in de zesde eeuw vóór Jezus Christus den wijnstok en olijf in het zuiden van Gallië, waar zij Massilia stichteden, en leerden zij de woeste inboorlingen liever zelve hunne velden en tuinen te bebouwen en vruchtbaar te maken, dan anderen van hunnen overvloed te berooven (8).

Dat Massilia bloeit nog als de eerste koopstad van Frankrijk, Marseille. — Maar wat ook van de overige vruchten des Trojaanschen oorlogs nog besta of weder verdwenen zij, éène vrucht, de kostelijkste van allen, is gebleven voor alle volkeren der wereld, tot in alle eeuwen, ongeschonden, rijk en verkwikkelijk: de dichtkunst is er door ontwaakt bij de Grieken, Homerus de groote zanger van de twee voornaamste bijzonderheden in en na den Trojaanschen oorlog, Achilles toorn en Ulysses omzwervingen, Homerus is er omtrent twee eeuwen later (1000 jaren vóór Jezus Christus, in den tijd van Salomo) door opgestaan.

Een dichter spreekt de taal des gevoels; hij stort in welluidende zangen uit, wat zijn gemoed beweegt. Bewogen moet dus eerst zijn gemoed worden, 't zij door de vreugde of het leed van hemzelven, 't zij door dat zijner vrienden, 't zij door bewondering van de daden en de deelneming in de lotgevallen der voorgeslachten. Eene gebeurtenis, als de Trojaansche oorlog, waarin en waardoor zoo groote en talrijke omkeeringen plaats vonden, zoo veel heldenmoed schitterde, zoo veel harteleed doorgestaan werd, was wel geschikt, om in eene natie, tot poëzij geneigd, den dichtgeest te wekken (9). Zij wekte hem krachtdadig; talrijke zangers stonden op, om deze of die gewigtige of liefelijke voorvallen uit dien grooten oorlog of deszelfs voorbereiding en gevolgen af te malen; zij reisden rond en vonden overal luisterende ooren; misschien

zouden ook wij luisteren en hebben ook wij nog veel aan hunne zangen verloren. Doch ze zijn verloren, behalve één. Één maar is behouden; doch één, wiens roem allen overstraalde; een dichter, gelijk vroeger of later niet meer op aarde heeft geleefd, Homerus.

De kracht der dichtkunst ter opvoeding des menschdoms hebben wij nog niet regt kunnen beschouwen. Wij hebben er nu en dan over gesproken; over het eerste bekende lied, dat van Lamech, ach, op de uitvinding des zwaards, als een werktuig om wraak te oefenen, gemaakt; voorts ook over de heerlijke liederen, door Mozes gedicht, opdat Israël Gods weldaden niet zou vergeten, en over die van David, de onovertrefbare uitstortingen van een diep godsdienstig gemoed. Maar dat de dichtkunst ook eene kracht is ter ontwikkeling van *alle* edele vermogens des menschen, dat zij behalve de godsdienst te bevorderen, ook wijsheid, regt en orde kan leeren, en wel eens het voornaamste opvoedingsmiddel in Gods hand kan zijn voor een geheel volk gedurende vele eeuwen: — dat konden wij nog niet zien; dat zien wij het eerst in de opvoedingsgeschiedenis der Grieken, bovenal in Homerus. Want meent niet, dat deze liefelijke verhaler van fabelen en gebeurtenissen, en deze schoone en verhevene schilder van zijne eeuw en van den jeugdigen mensch in die eeuw: meent niet, dat hij maar een dichter was, gelijk er velen in onze eeuw zijn. Hij werd voor de Grieken, wat Mozes voor Israël en Zoroaster voor Westelijk Azië geweest zijn, de grondlegger van hunne geheele beschaving.

Hij werd dit echter geenszins, door de wetgever van de Grieken te willen zijn, of door eenig uitwendig gezag, of dewijl hij de scheppingen zijner verbeelding en zijns gevoels, als uit den hemel neêrgedaald, voorstelde: neen, hij werd het alleen door de alle Grieken betoo-

verende schoonheid zijner zangen. Lycurgus, de strenge wetgever van Sparta, leerde ze in Azië kennen, en nam zangers, die deze liefelijke liederen konden voordragen, naar den Peloponnesus mede. Solon, de zoo menschelijke wetgever van Athene, bepaalde bij eene wet, hoe zij zouden opgezongen worden. Pisistratus, de latere beheerscher van deze stad, bragt de afzonderlijke zangen in eene geregelde volgorde en bewaarde ze voor de nakomelingschap door ze nu eindelijk te laten opschrijven. Zóó belangrijk achtteden de bestuurders van staten deze gedichten! Weldra werden zij den Grieken als tot een wetboek voor godsdienst, voor kunst, voor wijsheid, een leerboek voor kinderen, de schatkamer voor geest en hart der volwassenen, zelfs der wijsgeeren, gelijk voor ons de Bijbel is. Ook werden zij het voorname middel, om de eerste, zoo belangrijke vrucht des Trojaanschen oorlogs te bewaren, de eenheid der Grieksche stammen en staten als eene, van alle vreemden of Barbaren afgescheidene, natie. Het is waar, ook Homerus dacht er nog niet aan, éénen naam voor de ééne natie uit te vinden; maar mogt dit nog ontbreken: hij bewaarde bij al het verschil der tongvallen eenheid van taal, bij al het onderscheid van stammen en al den naijver der staten eenheid van zin. Want in alle moederstaten in alle kolonieën werd Homerus gelezen; zijne zangen klonken in Athene en Sparta, in de Grieksche volkplantingen van Italië en Sicilië, op Creta en in Klein-Azië, en op de verre kusten der Zwarte Zee. Overal werden zij in alle scholen en alle feestelijke bijeenkomsten gehoord, en overal en altijd bewonderd.

Ziet daar eene overwinning van het genie, gelijk zelden plaats heeft! Alleen bij nog weinig beschaafde volken is zulk een invloed van eén kunstgewrocht denkbaar, en bij die ontbreekt het dan ook niet geheel aan gelijk-

soortige verschijnselen. Eene soortgelijke werking hebben de twee groote Indische heldendichten, de Ramajan en de Mahabarat, op de Hindoes, en de Koran op de Mohamedanen uitgeoefend. Maar deze laatste is bovendien door den goddelijken oorsprong, dien men er aan toeschreef, van groot gezag geworden; de eersten zijn desgelijks door Priesterbelang in eere gebleven: de overwinnende kracht van Homerus is alleen aan zijn genie toe te schrijven. Zij ware wel niet mogelijk geworden, waren de Grieken niet bijzonder gevoelig voor de dichtkunst geweest (10), en hadden zij niet in Homerus eene uitdrukking van hunnen geheel eigenaardigen geest gevonden, zoodat hij een tolk werd van 'tgeen in den boezem zijns volks verscholen lag, die dit, bij anderen verscholene, uit de verborgene diepte opwaarts haalde en in het daglicht stelde. Daarom verstond de Griek zich zelven eerst regt in Homerus, 'tgeen zonder hem zóó goed wel nimmer mogelijk ware geworden. Hij reinigde en veredelde dien aanleg, gaf er vastheid aan en rigtte dien op het waarlijk-schoone en zedelijk-goede. Want vol bijgeloovigheden en dwalingen zijn zijne gezangen; maar ook vol van rein-menschelijk gevoel, vol van idealen voor de kunst, vol van eerbied voor de Goden, vol van levenswijsheid en aanprijzing der deugd voor alle leeftijden en standen. » Op het eerste gevoel der menschelijke natuur zijn zijne liederen gebouwd. Op de liefde des zoons, der echtgenoote, des vaderlands, op de alles overwegende liefde des roems. *Uit* eene borst, die rein menschelijk voelde, vloeiden zijne zangen; daarom stroomen zij en zullen zij stroomen *in* elke borst, die menschelijk voelt" (11). In het bijzonder stelde hij in de door hem geschilderde helden en hunne vrouwen idealen voor aan de Grieksche jeugd, die zij kon begrijpen en willen volgen; hij voerde haar voor

het voelen en willen, streven en werken in eene hoogere wereld; hij leerde haar leven in het edele en groote, en zoo bragt hij den Griekschen geest op eene baan, waarop deze verder kon voortschrijden in kunst en wijsheid, en in de heerlijke, menschelijke ontwikkeling, die ja wel hare groote gebreken had, van welke zich gelukkig vele nooit bij latere volken hebben herhaald, maar welker voortreffelijkheid ook nu nog nergens geheel is geëvenaard, nu nog in menig opzigt een ideaal blijft voor alle volken der aarde.

» Onsterfelijke!" roept een anders niet dichterlijk schrijver uit (12), Homerus aansprekende: » Onsterfelijke, zoo het u vergund is, uit een ander Elysium, dan gij u hier afmaaldet, op uw geslacht hier beneden neder te zien; zoo gij de volken van Azië's beemden tot aan de Hercynische wouden in bedevaart ziet optrekken naar de bron, die uw wonderstaf deed vloeijen; zoo het u vergund is, den geheelen oogst van het groote, edele, heerlijke te overzien, welken uwe gezangen ten voorschijn riepen: — Onsterfelijke! waar ook uw hooge geest nu vertoeft — behoeft gij meer tot uwe zaligheid?"

Maar ik hoor, dunkt mij, sommigen van u vragen, welke is dan die baan des Griekschen geestes, welke zijne voortreffelijkheid, zijne eigenaardigheid? waarom houdt gij ons zoo lang bij de Grieken op?

Laat mij op het laatste eerst antwoorden. Ik houd u zoo lang bij de Grieken op, als ik, behalve bij de Israëlieten, bij geen volk gedaan heb of zal doen, dewijl de Grieken na de Israëlieten het belangrijkste volk zijn in de geschiedenis van der menschen opvoeding door God. Dit zijn ze om hunne eigenaardige voortreffelijkheid, die ik u nu in 't algemeen zal pogen te schetsen.

Toen ik met de Grieken zou beginnen, heb ik gezegd, dat wij nu in eene andere volkerenwereld zouden

komen. Het Oosten, zeide ik, was het land des gevoels, des gemoeds, der godsdienst; het Westen, waarin wij nu zouden overgaan, het land des denkens, des geestes, der kunst, der wijsbegeerte. Wat echter de Grieken in het bijzonder in die westersche volkerenwereld waren, heb ik nog niet gezegd. En het is ook moeijelijk, dit in weinige woorden te zeggen. Blijkbaar zijn ze een hoofdvolk in die wereld des denkenden geestes; maar wat is het eigenaardige van hen, tegenover de Oosterlingen niet alleen, maar ook tegenover de hun zoo verwante andere Westerlingen?

Ik weet niet, of ik er eene goede uitdrukking voor heb gevonden, maar mij dunkt, het eigenaardige van hen is, dat zij een volk van een *scheppenden geest* waren. Homerus schept zich uit de overleveringen omtrent den Trojaanschen oorlog eene dichterlijke wereld van Goden en helden. Na hem scheppen de kunstenaars tempels en standbeelden; de dichters vele nieuwe soorten van poëzij; de wetgevers ongekende staatsregelingen; de wijsgeeren beelden van volmaakt-wijze menschen en volmaakt-goede staten; en deze allen scheppen op hunne wijze onovertroffene, ja in menig opzigt nooit geevenaarde meesterstukken, die der menschheid op aarde misschien altijd tot leering en voorbeeld zullen zijn. Door dezen scheppenden geest nu staan de Grieken eenig in de geschiedenis der wereld.

In het Oosten vinden wij dien geest niet. Waarlijk, ik wil dat Oosten niet verkleinen, om Griekenland te verheerlijken. Uit het Oosten hebben wij, 't geen veel beter is dan alle meesterstukken des Griekschen genies, de zuivere Israëlietische, de volmaakte Christelijke godsdienst. Maar erkennen wij dit dankbaar en blijde: vergeten wij tevens niet, wat God der menschheid door de Grieken schonk. Het is bovendien waar, dat wij

ook in het Oosten iets vinden, 't welk blijkbaar aan de scheppingen van 't Grieksche vernuft eenigzins gelijkt. Maar in den tempelbouw en de dichtkunst, in de staten en wijzen van het Oosten zien wij toch meer het spelen van kinderlijke volken, door lust en toevallige omstandigheden geleid, dan het werken van jongelingen of mannen, naar een vast plan beraamd. Het verste bragten zij 't in de bouwkunst; maar het zijn torenhooge tempels en bergen gelijkende begraafplaatsen, welke zij liefst oprigtten, zoo als kinderen, die steeds in 't groote en breede bouwen, wel eens zonder plan, zamenhang of smaak. Voorts hebben zij Wijzen, die bij deze en die gelegenheid eene belangrijke spreuk voortbrengen; maar geen zamenhangend inzigt in de natuur der dingen; bij hen is levenswijsheid in spreuken neêrgelegd, maar geene wijsbegeerte in aaneengeschakeld onderzoek werkzaam. En wat de Staten betreft, zoo wij dien van Mozes, den bijzonder door Gods geest verlichten en hierdoor grootsten man der geheele Oudheid, uitzonderen, is ons uit het gansche Oosten niet ééne welgeordende staatsregeling bekend. Een rijk was dáár doorgaans eene ongeregelde bijeenvoeging van stammen, niet door eene wetgeving en staatsordening, maar door den wil en de magt des Konings alleen bijeengehouden.

God wilde, dat het menschdom uit de spelen der kindschheid tot de scheppingskracht der jeugd zou overgaan. Afhankelijk, gelijk een kind, onbezorgd en als aan de hand van God spelende, was de menschheid in 't Oosten opgegroeid; dáár schijnt zij den overstap uit de kindschheid in de jeugd niet te hebben kunnen doen; ten minste zij is er zelfs nu nog als in den kinderlijken leeftijd; elders moest zij dus zelfstandig worden, elders gelijk een jongeling, met vooruitzienden blik en op eigene voeten, leeren voortgaan. Met het afhankelijk

godsdienstig gevoel, der kindschheid eigen, moest zich het zelfstandig denken en scheppen paren, in de jeugd eerst mogelijk. Het hoofdvolk, om het afhankelijk godsdienstig gevoel te wekken en te bewaren, was Israël; het hoofdvolk, om het zelfstandig denken en scheppen voort te brengen en mede te deelen, was de Grieksche natie. Volmaakt heeft zij hare taak niet volbragt, evenmin als Israël de zijne. Maar zij heeft die taak toch uitgewerkt. Ja, zij in menig opzigt alleen. Want het zelfstandig denken is na den ondergang van haren bloei gebleven en werkt nog voort, ook nu nog in alle Europesche natieën, en neemt nog toe vooral in de Germaansche volken. Maar het *scheppen* des genies, het scheppen van *idealen* in kunst en wijsheid is niet in die mate gebleven; is verre achter het Grieksche voorbeeld. Want in den enkelen mensch en in het menschdom is er maar eens een tijd van deze idealen, de jeugd (13). Die jeugd ving het menschdom aan in Homerus en zette zij voort in Griekenlands verdere dichters en wijzen, kunstenaars en wetgevers. Zij *kan* niet terugkeeren. Alleen kunnen de latere jaren hetgeen goed in haar is, zich toeeigenen en dit in bijzonderheden veel verbeteren. Ook veel ander goeds kan de voortgaande leeftijd voortbrengen, der jeugd onbekend: — maar hoe zalig de vijftigjarige moeder zij in hare brave kinderen, de twintigjarige, in blozende kracht prijkende, jonkvrouw wordt zij niet weder. Ook de menschheid heeft hare jeugd gehad, die nooit terugkeert. En toch is een beter leeftijd voor haar aangebroken. Waar zij het Christendom geheel aanneemt, dáár vernieuwt zich hare kracht, gelijk die der arenden, telkens weder. En eens wordt zij dan geheel veranderd van heerlijkheid tot heerlijkheid als door des Heeren geest, en prijkt zij in betere gewesten in eeuwige jeugd!

AANTEEKENINGEN.

(1) Bl. 93. De overlevering verhaalt, dat het schip van Danaus, naar welks model de Grieken zeeschepen gingen bouwen, een vaartuig reeds van vijftig roeiriemen zou geweest zijn.

(2) Bl. 95. *Odyss.* III, 69—74.

(3) Bl. 96. In dezen geest sprak ik ook reeds bij de beschouwing der Pheniciërs, D. I, bl. 423.

(4) Bl. 96. Verg. over het nut der oorlogen H. J. NASSAU, *Historische proeve over den gunstigen invloed, dien de opvolgende oorlogen der oude geschiedenis op den trapswijzen voortgang en de uitbreiding der beschaving hebben uitgeoefend, Gron.* 1834. Hij begint met den Trojaanschen oorlog. Het werkje geeft echter veel meer dan het belooft; daar het een zeer geestvol overzigt is van den gang der beschaving in de Grieksche en Romeinsche Oudheid.

(5) Bl. 97. In den togt der Argonauten, om het gulden vlies te halen, en in den strijd der zeven Vorsten tegen Thebe, om den regtmatigen Koning aldaar ten troon te verheffen.

(6) Bl. 101. Eene korte opsomming van de geweldige verwarringen, uit den Trojaanschen oorlog geboren, geeft BROUWER, *Hist. de la Civil.* III, 11, en van de daaruit, tusschen den Trojaanschen en Perzischen oorlog, ontstane volkplantingen levert HEEREN, III, 1, bl. 122—125,

(7) Bl. 101. Zóó luidt het, een paar eeuwen na den Trojaanschen krijg, bij HOMERUS, *Odyssee*, XIX, 172 en verv.

(8) Bl. 102. Massilia was een voorbeeld van eene wijze, gematigde en heilzame staatsinrigting en levenswijze, waardoor deugd, handel, kunst en wetenschap daar bloeiden, even als te Genève in de zestiende en zeventiende eeuw. Zie SCHLOSSER, *Alte Gesch.* Th. I, Abth. I, S. 405—407.

(9) Bl. 102. De Trojaansche oorlog was ook in dit op-

zigt voor de Grieken, wat de Kruistogten voor de middeneeuwsche volken van Europa waren.

(10) Bl. 105. De bijzondere gevoeligheid der Grieken voor de dichtkunst merken wij niet alleen op in de fabelen van Orpheus en Amphion; maar ook in de geschiedkundige berigten over Thales (of Thaletas), Terpander en Tyrtaeus, die bij de Spartanen, gelijk Solon, ook als dichter, bij de Atheners oproer en moedeloosheid overwonnen. Ook de Tragische dichters komen hier in aanmerking, daar zij overal op al de Grieken eenen invloed uitoefenden, van welken wij ons naauwelijks een denkbeeld kunnen vormen. Over de laatste spreek ik weldra nader.

(11) Bl. 105. Woorden van HEEREN, III, 1, bl. 145. Voorts kan men vergelijken P. VAN LIMBURG BROUWER, *Over de zedelijke schoonheid der poëzij van Homerus.* — Ten einde de niet geletterde lezer zich eenig denkbeeld van de Homerische poëzij moge vormen, deel ik hier een tafereel er uit mede in de woordelijke vertaling van onzen SPANDAW, *Gedichten*, D. III, bl. 144. Hector, de voornaamste held der Trojanen, zoon van Koning Priamus, komt uit den strijd voor eenige oogenblikken binnen Troje's muren, ten einde een offer te doen plaats hebben; doch neemt deze gelegenheid waar, om zijne vrouw en eenig kind nog eens op te zoeken. »Eerst," zegt hij, tot Helena:

Eerst begeef ik mij nog eens naar mijn woning, opdat ik aanschouwe
Heel mijn gezin en mijn dierbare gade en mijn stamelend zoontje;
Wie toch weet, of ik weder terug tot de mijnen zal keeren,
Dan of de Goden mij thans door de magt der Achajers (*) verdelgen.

Dit was zijn taal. Hij vertrok, de groote, krijgszuchtige Hector.
Spoedig bereikte hij nu zijn ruime en gemakkelijke woning:
Maar hij vond de blankarmige Andromache (†) niet in haar zalen;
Want met het knaapje en de voedster, gedost in sierlijke kleeding,
Stond ze op Ilios (§) toren en jammerde zuchtend en weenend.

Als nu Hector niet vond zijn geheel onberisplijke gade,
Trad hij tot d'ingang des huizes en riep tot de dienende maagden:

(*) Grieken. (†) Hectors vrouw. (§) Troje.

Op nu, gij maagden, en hoort! verkondigt mij spoedig de waarheid!
Werwaarts begaf de blankarmige Andromache zich uit haar zalen?
Of tot de zustren des mans, of de staatlijke vrouwen der broeders?
Of naar den tempel van Pallas Athène, waar de andre Trojaansche
Vrouwen met sierlijke lokken de schriklijke Godheid verzoenen?

Hierop antwoordde hem de bedrijvige huishoudster, zeggend:
Hector! wijl gij het vordert, de waarheid aan u te verkonden,
Niet tot de zustren des mans, noch de staatlijke vrouwen der broeders,
Noch naar den tempel van Pallas Athene, waar de andre Trojaansche
Vrouwen met sierlijke lokken de schriklijke Godheid verzoenen,
Ging zij; neen, naar Ilios toren; daar zij gehoord heeft,
Dat de Trojanen nog lijden en de overmagt is bij de Achajers.
Even eerst ging zij van hier met ijlende schreên naar de muren,
Als een razende ging zij; de voedster draagt haar het kind na.

Dus de bedrijvige vrouw. En Hector ijlt uit zijn woning
D'eigen weg weêr terug door de straten, die kunstig gebouwd zijn.
Als hij nu is gekomen, de magtige veste doorwandlend,
Tot aan de Schaïsche poort (hieruit liep zijn weg naar het slagveld)
Kwam hem Andromache tegen, zijn ga, die hem schatten gekost had,
IJlings zich spoedend, des ed'len Eëtions bloeijende dochter.
De edele Eëtion woonde aan den voet des boschrijken Placos,
In 't laagliggende Thebe, Cilicia's mannen beheerschend,
En hij schonk zijne dochter den blinkend-gewapenden Hector.
Deze ontmoette hem thans, alleen verzeld van de voedster,
Dragende aan hare borst den knaap, nog zoo jong en zoo teeder,
Hectors eenigen zoon, gelijk aan een flonkerend starbeeld.
Hector heette het kind Scamandrios, anderen noemden 't
Astyanax (*); want Hector alleen is Ilios schutse.

Zie, nu aanschouwt hij in stilte met zachten glimlach zijn zoontje;
Maar Amdromache, staande aan zijn zijde en tranen vergietend,
Drukte hem teeder de hand en begon de navolgende rede:
Dappere man! uw moed zal u dooden; uw hart heeft geen deernis,
Noch met uw hulploos kind, noch met mij, uw rampzalige gade,
Ach! dra weduw van u; want u vellen voorzeker de Achajers,
Allen met magt aandruischend. Helaas! voor mij zou het best zijn,
Van u beroofd, in de aarde weg te zinken; want verder
Is geen troost voor mij overig, als gij voor uw noodlot gebukt zijt,
Maar slechts wee; 'k heb vader noch eerbiedwaardige moeder.
Ach! mijn vader — hij viel door den godlijken strijder Achilles.
Deze verwoestte de stad, bewoond door Cilicische mannen,
Het hoogpoortige Thebe; Eëtion-zelven versloeg hij;
Maar hij ontkleedde hem niet, want hiervan gruwde zijn ziele.

(*) Koning der stad.

Neen, hij verbrandde den held met de kunstig vervaardigde wapens.
Boven hem wierp hij een grafheuvel op, die met olmen omplant werd
Door de Nimfen der bergen, van d' Ægisvoerder de dochtren (*).
Zeven broeders bezat ik toen nog in de woning mijns vaders;
Deze verhuisden ook allen ten eigenen dage tot Aïs (†),
Allen ter neder geveld door den Godlijken renner Achilles,
Bij witwollige schapen en log heenwagglende rundren,
En mijne moeder, die heerschte aan den voet des boschrijken Placos,
Voerde hij toen ook wel mede, met de ovrige kostbare schatten,
Doch hij bevrijdde haar weêr en nam oneindigen losprijs;
Naderhand viel ze in 't paleis haars vaders door Artemis (§) pijlen.
Hector! gij zijt mij vader en eerbiedwaardige moeder;
Ook mijn broeder alleen, o gij, mijn bloeijende gade!
Ach! ontferm u mijner en blijf hier op den toren!
Maak uw kind niet tot wees en uw gade tot weduw!
Hoor mij! stel aan den vijgenheuvel het leger; want ligter
Is er de stad te bereiken en dáár is de muur te beklimmen.
Driemaal zagen we 't reeds de dapperste strijders beproeven;
De Ajaxen beide; den hoog vermaarden Idomeneus mede;
Ook de Atriden, en Tydeus magtigen zoon, Diomedes;
Ligtlijk derwaarts gevoerd op den wenk eens kundigen Zieners,
Of misschien door hun hart, uit eigene neiging, gedreven.

Hierop antwoordde haar de groote, krijgszuchtige Hector:
Dierbare gade! ook mij treft dat alles. Te zeer echter vreeze ik
Troja's mannen en vrouwen met lange naslepende kleedren,
Om in de verte, gelijk aan een bloodaard, het treffen te ontwijken.
Dit ook verbiedt mij mijn hart; want ik leerde moedig en dapper
Altijd te zijn in den strijd met de eersten der dappre Trojanen,
Om ombesmet te bewaren mijns vaders roem en den mijnen.
Dit echter weet ik als zeker, uit volle overtuiging des geestes:
Eens zal komen de dag, dat de heilige Ilios wegzinkt,
Priamus-zelf en het volk des sperenkundigen Konings.
Maar mij grieft niet zoo zeer het nadrende wee der Trojanen,
Noch van Hecuba (**) zelv', noch van Priamus, den Beheerscher,
Noch van mijn lijflijke broedren, die dan, zoo vele en zoo dapper,
Allen zinken in 't stof, geveld door vijandelijke handen,
Als *uw* lot; wen een man der blinkend-geharnaste Achajers
U aan de vrijheid ontvoert, terwijl gij wegsmelt in tranen.
Als ge eens voor uw meestresse in Argos weeft, of met moeite
Water draagt uit de bron Hypereia ofte Messëis,

(*) Dochteren van Jupiter, die den Aegis, een kunstig schild, voerde.

(†) Den God der onderwereld.

(§) Artemis is Diana, aan wier pijlen een plotselinge dood werd toegeschreven.

(**) Priamus vrouw, Hectors moeder.

Ganschelijk tegen uw wil (want hard zal de dwang u belasten);
Dan zegt ligtlijk nog iemand, terwijl hij uw tranen ziet vloeijen
» Dit is de gade van Hector, d'uitmuntendsten held in het strijden
Der rostemmende Trojers, wanneer zij om Ilios kampten."
Alzoo spreekt men; gij voelt op nieuw de smart in uw boezem
Om het verlies van een man, die 't slaafsche juk van u keerde.
Maar mij, dooden, zal eer de opgeworpen heuvel bedekken,
Eer ik iets van uw gejammer of uwe ontvoering verneme.

Nu strekt de luistrijke Hector zijne armen uit naar zijn zoontje:
Maar aan den boezem der voedster, gesnoerd met bevalligen gerdel,
Wijkt het schreijend terug, verschrikt voor den minnenden vader,
Vreezend den glans van het koper, nog meer de rosharige pluimen,
Die 't van den kam des blinkenden helms schrikbarend zag wappren.

Zie nu — de minnende vader en de eerbiedwaardige moeder
Glimlagchen teeder; de luistrijke Hector neemt van zijn schedel
Spoedig den helm.., nu zet hij den glinstrenden neder op de aarde,
Kust' zijn dierbaren zoon, hem wiegende zacht in zijne armen,
En hij bidt overluid tot Zeus en de andere Goden:
» Zeus! en gij andere Goden! ô laat dit mijn zoontjen eens worden,
» Even als ik thans ben, steeds de eerste onder 't volk der Trojanen!
» Mogt hij zoo sterk zijn in krachten en Ilios magtig beheerschen,
» Dat eens van hem word' gezegd: hij blinkt wijd boven zijn vader!
» Als hij keert uit den strijd, met bloedigen krijgsbuit beladen
» Van een verslagenen held... dan verheuge zich hartlijk de moeder!"
Alzoo sprak hij, en reikte in de armen der dierbare gade
Zijnen zoon. Zij prangde hem aan haar welriekenden boezem,
Lagchend met tranen in 't oog. Haar man, vol innigen weemoed,
Streelde haar zacht met de hand en sprak de navolgende woorden:
Lieve ongelukkige! wil niet zoo zeer mij bedroeven in 't harte!
Niemand zal, tegen het noodlot, mij immer zenden tot Aïs.
Maar te ontvlieden den wil van de Goden vermag ook geen stervling,
't Zij lafhartig of dapper, nadat hij eenmaal gezoogd werd.
Gij nu — ga naar uw zalen, om dáár uw werk te bezorgen,
Spinrok en weefgetouw; gebied uw dienende maagden,
Vlijtig te zijn in het werk. De krijg behoort aan de mannen,
En aan mij wel het meest van allen uit Troja's geboornen.

Dit was zijn taal. Nu neemt weêr de luistrijke Hector zijn helmet,
Met rosharen omwonden. Toen ging ook de dierbare gade,
Menigmaal rugwaarts zich keerend en hartlijke tranen vergietend.
Spoedig bereikte zij nu des mannenverdelgenden Hectors
Ruime en gemaklijke woning en vond daar binnen de maagden,
Vele in getal: aan allen verwekte zij kommer en droefheid.
Hector werd in zijn paleis reeds betreurd, terwijl hij nog leefde;
Want zij geloofden als zeker, hij keerde van 't bloedige slagveld
Nimmer terug, der Achajers geweldige handen ontvliedend.

(12) Bl. 106. HEEREN, III, 1, bl. 143.

(13) Bl. 109. Verg. SCHILLER, *Die Ideale:*

Erloschen sind die heitern Sonnen,
Die meiner *Jugend* Pfad erhellt;
Die Ideale sind zerronnen,
Die *einst* das trunkne Herz geschwellt....

Wie einst, mit flehendem Verlangen,
Pygmalion den Stein umschloss,
Bis in des Marmors kalten Wangen
Empfindung glühend sich ergoss:

So schlang ich mich mit Liebesarmen
Um die Natur mit *Jugendlust*,
Bis sie zu athmen, zu erwarmen
Begann an meiner Dichterbrust....

Wie sprang, von kühnem Muth beflügelt,
Beglückt in seines Traumes Wahn,
Von keiner Sorge noch gezügelt,
Der *Jüngling* in des Lebens Bahn!....

Dit geheele vers, waarin Schiller *zijne* jeugd bezingt, past op de jeugd des menschdoms.

Onder de Fransche Letterkundigen is over dit onderwerp voor eenige jaren een strijd gevoerd, toen Mevr. DE STAËL, in haar werk, *De la Littérature, considerée dans ses rapports avec les institutions sociales*, was begonnen, een scherp onderscheid te stellen tusschen de voortbrengselen der (scheppende) *verbeeldingskracht*, en die der (ontledende) *gedachte*, en te beweren, dat de eerste niet, de tweede wel voor eene oneindige ontwikkeling en volmaking vatbaar zijn. Daarover hard aangevallen verdedigde zij zich in de Voorrede voor de tweede uitgave, waarin zij (*Oeuvres* T. IV, ed. de Bruxelles 1830, p. 10, 11) nader bepaalt en door treffende voorbeelden bewijst, dat even als de rijkdom en juistheid der *gedachte*, ook de fijnheid des *gevoels*, vooral der liefde, zich in den voortgang der eeuwen meer ontwikkelt en veredelt. Duidelijk geeft zij echter ook dáár de reden niet te kennen, waarom de scheppende verbeeldingskracht, en dus de schoone kunsten en poëzij, niet al verder kunnen vooruitgaan tot in het oneindige toe. Die reden is, dunkt mij, daarin te vinden, dat zij een vermogen is aan onze eindige *zinnelijke* natuur, niet aan onze oneindige *geestelijke* natuur eigen.

ZESDE VOORLEZING.

De godsdienst der Grieken. De Goden als redelijke wezens geëerbiedigd. Geene Priesterkaste. Vriendschappelijke vereenigingen van onderscheidene stammen met de godsdienst verbonden; ook openlijke spelen, gelijk die te Olympia, en mysterieën en orakels. — De staatsregelingen der Grieken. De beginselen der wijsbegeerte bij hen. Pythagoras. Zijne gulden spreuken.

Mijne Heeren!

Over een der merkwaardigste volken in de geschiedenis van de opvoeding des menschdoms door God heb ik u in de laatste Voorlezingen bezig gehouden, over de Grieken. Wij zagen, hoedanig het volk zelf in rijken aanleg en moedig streven was, en hoedanig het land, door vele bergen en inhammen der zee doorsneden en als verbrokkeld. Voorts letteden wij op de eerste beginselen van beschaving hun door Egyptische en Phenicische volkplanters aangebragt, en op den zeehandel, die zich spoedig ontwikkelde. Daarna bleven wij bij den Trojaanschen oorlog staan, die de Grieksche stammen tot één volk verbond, de koninklijke alleenheer-

schingen deed verdwijnen, den handel grootelijks bevorderde, aan de dichters stof en lust tot zingen schonk, en onder hen den eenigen Homerus deed ontstaan.

Hoe groot de invloed van dezen dichter op Griekenland was, zocht ik te doen gevoelen, door op te merken, dat hij voor zijn volk werd, wat Mozes en Zoroaster ieder voor het zijne geweest is, de grondlegger van deszelfs geheele beschaving. Ook heb ik de beschaving der Grieken zoeken te kenmerken, door te spreken van hunnen *scheppenden geest.* Dit onderwerp wensch ik nu te vervolgen, en u voor te stellen, hoe de Grieksche geest zich eene eigene godsdienst, ongekende staatsregelingen en eene wijsbegeerte heeft geschapen. Ik zal dus nu spreken over de *godsdienst* der Grieken, en wat tot haar behoort; over de *staatsregelingen*, door hen gemaakt, en over de *wijsbegeerte*, onder hen het eerst ontstaan; doch alleen voorzooverre deze vóór de Perzische oorlogen bij hen worden gevonden, en uit het door ons gekozene oogpunt, hoe namelijk door dit alles God de opvoeding des menschdoms heeft bevorderd.

Wat de *godsdienst* der aloude Grieken betreft: deze kan eene vergelijking met die der Israëlieten ook niet van verre doorstaan. Het was niet de eenige waarachtige God, dien zij kenden en vereerden; Afgoden waren het, voor wie zij zich bogen. Het was ook niet eene ware geschiedenis van Gods daden, welke hun door Priesters of Profeten werd op het harte gedrukt; fabelen waren het, door Dichters uitgevonden, welke deze over hunne Goden verhaalden. De Grieken maakten zelfs geene aanspraak op eene godsdienstleer, die waar zou zijn; hunne verhalen over de Goden noemden zij zelve, gelijk wij in navolging van hen, *mythen*, *vertelsels*, *fabelen*, en de verzameling er van *mythologie*, *fabelleer.*

Maar hoe verre dan ook deze fabelachtige godsdienst der Grieken beneden de Christelijke en zelfs beneden de Israëlietische godsdienst moge staan: verre muntte zij uit boven die van andere Heidensche volken, en oneindig geschikter was zij dan die allen, om de Grieksche natie te veredelen en te verheffen. Ik wil u dit in eenige bijzonderheden doen zien.

Vooreerst: hoedanige waren de Goden, die zij dienden? Zij hadden ze ontvangen, gedeeltelijk van de oudere inwoners des lands, gedeeltelijk van de vreemde kolonisten, die zich onder hen waren komen nederzetten, ten minste van de Egyptische (1). Maar zij namen niets van andere volken over, om het te laten, gelijk zij het ontvingen. »Wat de Griek aanraakte, werd goud," zegt een geacht geschiedschrijver (2), »ook zoo het voorheen onedel metaal ware geweest." Zoo ging het ook met de godsdienst, van vreemden ontvangen; zij werd onder hunne handen, door hunnen scheppenden geest, eene geheel andere. Zij verwierpen weldra de leer der uitvloeijing aller dingen uit God, aan de Indiërs en Egyptenaren eigen, en ook door de oudste Wijzen van Griekenland, de Orphische, aangenomen. Want bij verdere ontwikkeling konden zij geen behagen scheppen in eene voorstelling, welke uit de Godheid alles onbewust liet uitvloeijen, gelijk het licht uit de zon, en welke dus de Godheid tot eene blinde, zich onbewuste natuurkracht verlaagt. In de sterren- of dierendienst der Oostersche volken vonden zij ook geene bevrediging. De Oosterlingen waren nog niet genoeg ontwikkeld, om er over na te denken, wat de sterren waren, wat in het bijzonder de maan en de zon; zij waren in hunne oogen voor deze aarde lichtende schijven, die dag en nacht deden ontstaan, en warmte en leven schonken; wat zij nu op zich zelve mogten zijn,

daarover dachten de Oosterlingen nog niet of weinig na. De Grieken wel. Eenige hunner oudste Wijsgeeren (3) ontwierpen reeds een zonnestelsel, waarin de zon stil stond en de aarde zich om haar bewoog; een ander (4) zeide, dat de maan een ligchaam was als de aarde en ook bewoond gelijk zij. Zulk een nadenkend volk kon geene sterren als Godheden blijven dienen. Ook de dierendienst, in het Oosten en Afrika zoo algemeen, kon hun niet behagen (5). Het dier is een wezen zonder zedelijkheid en zonder rede; doch wordt door kinderen en kinderlijke menschen niet of naauwelijks van den mensch onderscheiden. De Grieken kenden reeds in overoude tijden de waarde des menschen als een redelijk, en dus zedelijk wezen (6), en, hem verre boven het dier verheffende, konden zij dus ook aan dieren geene goddelijke eer blijven bewijzen.

Zij klommen op tot de vereering van *menschen* als Goden, of liever zij dienden hunne Goden in den vorm van menschen. Was in het Oosten de redelooze, karakterlooze, blinde natuur vereerd, of eene zonderlinge vermenging van redelooze dieren en redelijke menschen of hemelgeesten (7): in Griekenland werd weldra aan de redelijke, karakter en wijsheid bezittende natuur, de menschelijke, als ook den Goden eigen, de voorrang gegeven. Zóó werden de Goden der Grieken zedelijke, wel op verre na geene heilige, maar toch voor zedelijkheid en heiligheid vatbare, wezens (8).

Zulke wezens werden zij door de dichters der Grieken, vooral door Homerus (9). Die *konden* zoo vrij in deze zaak handelen, dewijl er bij de Grieken geene heilige boeken of vaste leerstellingen over de godsdienst waren. En zij *moesten* wel aldus scheppende te werk gaan, dewijl dichten is scheppen, vormen, aanschouwelijke en sprekende gestalten voor het oog der ver-

beelding heenzetten. Toen de scheppende en dichtende natie ook eenmaal de godsdienst tot een voorwerp harer behandeling nam, moest zij dus wel aan deze het haar in alles eigene karakter geven en de Goden als bestemde, gekenmerkte en aanschouwelijke en wel, wegens de achting der Grieken voor den mensch, als menschelijke wezens voorstellen.

Gewis, hiermede deed de menschheid eene gewigtige schrede voorwaarts op de baan harer ontwikkeling! Uit het onbestemde, donkere, verwarde traden de Goden te voorschijn; zij waren niet langer blinde *krachten*, maar redelijke wezens, den menschen gelijk, *personen*. Zij leefden in hoogere sfeeren en kwamen vandaar op aarde neder, ja, evenzeer om zinnelijke lusten te bevredigen, als om onderzoek te doen naar deugd en regt. Maar de mogelijkheid ontstond nu toch van eene vereeniging van Goden en menschen, op overeenstemming en gelijkvormigheid van geest gegrond, waartoe bij de Oostersche denkbeelden over de Goden het voornaamste ontbrak. Ziet, wat er uit voortgekomen is! Eerst hebben de kunstenaars de door Homerus geschilderde Godheden in marmer zoeken over te brengen. Zelfs nog de Jupiter van Phidias was naar Homerus beschrijving gebeiteld; en het ideaal van jeugdige, mannelijke schoonheid, ons uit de Oudheid overgebleven, de Apollo van Belvedère, is het beeld eener Godheid. Zoo werden dus de Goden tot ligchamelijk-volmaakte menschen verheven, en 's menschen hoogste roem geacht, indien hij schoon was als Venus of Apollo, kunstvaardig als Vulcaan, wijs als Minerva. Doch, gij gevoelt het, bij verdere ontwikkeling moest de Godheid steeds hooger worden verheven en den mensch als hoogste eere worden voorgehouden, niet zoózeer in uiterlijke, als wel in innerlijke volmaaktheid aan haar te gelijken. Zoo heeft reeds de eerste

Wijsgeer der Grieken, over wien ik ook nog in dit uur zal spreken, God den *Algoedė* kunnen noemen, en *gelijkvormigheid* aan dien Algoede den mensch als zijne bestemming kunnen aanwijzen. Later hebben vele Wijsgeeren deze en die fabelen ontwikkeld tot zedelijke en godsdienstige gelijkenissen en zinnebeelden van eene diepe beteekenis, vol leering en stichting, zoodat enkelen er van eenigzins met de alles overtreffende gelijkenissen onzes Heeren kunnen vergeleken worden (10).

Zoo wij nu deze ontwikkeling der Grieksche godsdienst eens zetten naast het beste, wat die der Oosterlingen (de Israëlieten altijd uitgezonderd) oplevert, welk een onderscheid! Het gevoel van verwijdering van de Godheid is in alle menschelijke harten en dus ook in alle godsdiensten ingeweven; maar de Indiërs, Egyptenaren, Perzen, en alle andere Heidenen zochten zich meest door boetedoeningen, wasschingen en andere uiterlijke plegtigheden weder met de Goden of ook de Goden met zich te vereenigen. Bij de Grieken was het eerst mogelijk, dat rein menschelijke *deugd* als de beste dienst der Goden, al was het dan maar eerst door weinigen, werd aangeprezen. Hoe veel er dus aan deze godsdienst mogt ontbreken, op het hart kon zij toch reeds een weldadigen invloed uitoefenen. »Voor valsche Goôn," spreekt onze Spandaw hen aan:

Voor valsche Goôn hebt gij geknield:
Maar 't was uw *geest*, die dwaalde in 't duister,
Uw *borst* had de adem Gods bezield.

Ik wil nog meer zeggen: door der Grieken voorstelling van de Goden, als met menschelijke vormen èn menschelijken aanleg begaafd, is het mogelijk geworden, dat eindelijk, behalve de Israëlieten, ook het overige menschdom, zoo verre Grieksche beschaving zich onder het-

zelve verspreidde, Hem aannam, als zijnen Zaligmaker, die een goddelijk mensch was, Gods en 's menschen zoon, *God-mensch* (11).

Ziet daar, M. H., wel het belangrijkste in de godsdienst der Grieken genoemd, waardoor zij, onder het bestuur van den éénen waarachtigen God een opvoedingsmiddel voor het menschdom is geworden; doch eenige andere bijzonderheden omtrent deze godsdienst moet ik, hoe kort dan ook, toch even opnoemen.

Eene tweede bijzonderheid daarin is dan, dat de Grieken geene Priesters hadden, als de Oosterlingen; namelijk *geene Priesterkaste* of orde, ja naauwelijks eenen Priesterstand. Zulk eene kaste was voor kinderlijke volken noodig, om de zwakke beginselen van godsdienst en beschaving, door dit boven hen staand gezag, te bewaren en aan de nageslachten over te leveren. Doch wanneer de natieën beschaafder worden, en als opgroeijen tot volwassenheid en zelfstandigheid, zijn Priesterkasten niet meer noodig, ja worden zij schadelijk; dewijl zij der vrije ontwikkeling beletselen in den weg leggen en de vlugt van den geest in ongewone sfeeren tegenhouden. In den alleroudsten tijd van Griekenland, toen deszelfs bewoners nog meer naar de Oosterlingen geleken, was er dus ook dáár zoo iets, 't welk naar eene Priesterorde zweemt (12); doch toen zij zich op eigene wijze begonnen te ontwikkelen, waren zij veel te vrij, te levendig, te verdeeld, te veranderlijk, om het eenvormige juk eener Priestervoogdij te kunnen dragen (13). Aan de uit het volk genomene en in het volk terugkeerende Priesters werd de zorg voor de tempels en altaren gelaten; zij waren burgers, aan de overige gelijk, die een burgerlijk bedrijf uitoefenden of een ambt bekleedden, tusschen de overige

burgers in, en alleen uit hen te voorschijn traden, om offers te brengen. Voorts werd de godsdienst-leer, gelijk wij reeds zagen, door de dichters aan zich toegeeigend en met vele vrolijke fabelen opgesierd; daar zij de diepe en ernstige zinnebeelden der Oosterlingen in aardige verhalen veranderden.

Eene derde bijzonderheid, betreffende de godsdienst der Grieken, is deze, dat zij *vriendschappelijke vereenigingen der stammen* met de vereering hunner Goden verbonden. Wij zagen vroeger, hoe de Grieken, in tallooze stammen en staten verdeeld, naauwelijks één volk konden heeten. De Trojaansche oorlog bragt hen tot bewustheid, dat zij, uit éénen wortel ontsproten, broeders waren, en de algemeene vereering van den grooten zanger diens oorlogs, Homerus, onderhield die bewustheid. Eene versterking nu verkreeg deze door de openlijke eeredienst. Toen Griekenland namelijk nog te arm was, om deze op eene waardige wijze in elke stad of buurt afzonderlijk te vieren, vereenigden zich eenige nabij elkander wonende stammen, om gezamenlijk eenen heerlijken tempel, b. v. den beroemden te Delphi, te bouwen en te onderhouden. Als meesterstuk van bouwkunst werd nog vermaarder die van Diana te Ephese (Hand. 19: 23—28, 34—36), een der zeven wonderen der wereld; maar daaraan arbeidde men ook 220 jaren, terwijl geheel Klein-Azië er bijdragen voor leverde. Zulk een tempel werd dan hun vereenigingspunt, even als die te Jeruzalem voor Israëls stammen. Zij zonden elk hunne afgevaardigden, om over het onderhoud en bestuur des tempels te spreken, en de feesten, die er bij gehouden werden, te regelen; zij werden aldus onderling verbroederd, en gingen dikwijls verbonden sluiten, b. v. om, ook indien zij in oorlog met elkander geraakten, nooit eene stad, die aandeel

aan den tempel had, te verwoesten, hare inwoners in slavernij weg te voeren, of haar het drinkwater af te snijden. En wie gevoelt niet, dat zulke verbonden eenen oneindig weldadigen invloed op de menschelijkheid der Grieken moesten uitoefenen? (14) Hoeveel zij en in 't geheel de tempels konden uitoefenen, wil ik slechts in één voorbeeld aanwijzen, dat der geneeskunde. Hippocrates, de vader der wetenschap, die er zich op toelegt om de ziekten te kennen en te overwinnen, was gesproten uit het priesterlijk geslacht van Esculaap, en had daardoor de gelegenheid, uit de waarnemingen in de tempels van Esculaap gedaan, zijne inzigten in den aard en de geneeswijze der ziekten te verkrijgen, en de wetenschap er van op den eenigen waren grond, dien der opmerking en ondervinding, te bouwen.

Ik noemde reeds eene vierde bijzonderheid in de godsdienst der Grieken, welke onze opmerking verdient, t. w. de feesten, die er bij de tempels gehouden werden, de gewijde volksfeesten of *openlijke spelen*, welke eene groote vermaardheid hebben erlangd en verdienden te erlangen. Het is niet uit te drukken, wat deze voor de Grieken waren, en hoe krachtig zij, alleen onder zulk een volk ontstaan, ook tot de verdere ontwikkeling van dit volk medewerkten. Vooral in deze spelen zien wij het eigenaardige der Grieken tegenover dat der meeste Oosterlingen uitgedrukt. Terwijl bij Indiërs en Egyptenaren de godsdienst treurig, ernstig en neêrdrukkend was, vinden wij haar bij de Grieken vrolijk, aangenaam, een spel van poëzij en kunst (12). Welk een onderscheid tusschen de droevige optogten der Indiërs, die zich, om de vertoornde Goden te verzoenen ook nu nog onder Jaggernauts wagen laten verpletten, en de lagchende volksspelen der Grieken, waarin zij de edelste krachten des ligchaams en schoonste vruchten des

geestes aan de Goden wijdden! Eeuwen lang hebben deze spelen gebloeid; talrijk zijn nog de beelden, die Paulus er van ontleent, vooral in zijne Brieven aan de Corinthiërs, in wier nabijheid ook zeer beroemde spelen werden gehouden. Doch de allerberoemste waren, welke bij Olympia werden gevierd. Vergunt mij, dat ik u er een tafereel van ophange, waarin gij de opgewektheid en levendigheid van het Grieksche volkskarakter kunt zien, en tevens opmerken, hoezeer die volksfeesten den nationalen geest der Grieken onderhielden en veredelden, even gelijk de optogten op de hooge feesten naar Jeruzalem den volksgeest der Israëlieten.

Olympia was eene stad in den Peloponnesus, in welker nabijheid eene vallei was, waarin de vermaardste volksspelen der Grieken om de vijf jaren werden gehouden. Tegen den tijd hunner viering staakten de Grieken van alle stammen en staten hun gewoon bedrijf, hunnen handel, zelfs hunne onderlinge oorlogen, om naar Olympia's vlakte te stroomen. Dit was eene vallei, in hare diepte door eene rivier doorkronkeld, in haren opgang met een bosch van olijven bezet, aan de zijden door liefelijke heuvels en daar achter oprijzende majestueuze bergen omsloten. Heilig was dit oord; moest er in oorlogstijd een leger doortrekken, het legde vooraf zijne wapenen af, om ze eerst over de grenzen weder te ontvangen. Niets zag men ook op die vlakte en in dat woud dan tempelen aan de Goden gewijd en standbeelden van hen, die in deze spelen hadden overwonnen. Het lage midden van dit veld was de bane van den strijd, aan welker einde, ten tijde der spelen, de elpenbeenen en gouden tafels stonden, met de kroonen, die de hoofden der overwinnaars zouden sieren. Als dan de zon, om de vier jaren, in het langste der dagen de verrukkelijke Arca-

dische bergen overklom, zag zij deze anders zoo eenzame vallei bedekt met duizenden en tienduizenden, wier oog bekoord werd door haren luister aan den helderen hemelboog, en door het schoon, dat de hand der natuur over berg en dal, en stroom en woud zoo mildelijk strooide; maar wier hart nog meer verlangde, om den moed en de kracht te bewonderen van hen, die naar den onsterfelijken roem zouden dingen, om in Olympia's velden met den eerekrans te worden begiftigd. Op de bane, tusschen hen opengelaten, verschenen jongelingen en mannen, wier oogen vonkelden, om nu door behendigheid in het gebruik van wapenen, dan door het kunstig besturen van snelloopende paarden, dan weder door de rapheid hunner eigene voeten elkander de overwinning te betwisten. Moeijelijk was deze strijd; tien volle maanden hadden zij zich voor denzelven moeten oefenen, en zich onthouden van vermaak en uitspanning, van wijn en lekkernijen. En op deze baan verstikte het zand, dat bij hunne voeten opstoof, bijna hunnen adem, teekende het bloed, dat hun ontgudste, somtijds hunnen weg, terwijl zelfs geene teug waters in de zwoele zomerhitte hunne uitgeputte leden verfrischte. Niet minder moeijelijk, hoewel geheel ongelijksoortig, was de oefening van hen, die met zang- of snarenspel of eenige bekwaamheid des geestes eene overwinning of eenige toejuiching te Olympia poogden te behalen. Want dáár was eene tentoonstelling van al wat krachtvol, edel en schoon was in Griekenland; dáár hoorde men ook de welluidende cither des toonkunstenaars (16), en de wijze lessen des geschiedschrijvers, en een der voortreffelijkste geschiedboeken, die ons uit Griekenlands gouden eeuw zijn overgebleven, is zijne geboorte verschuldigd aan de naijverige tranen, die deszelfs opsteller (Thucydides) vergoot, toen hij,

nog als jongeling, in Olympia's vlakte de juichtoonen hoorde, welke de voorlezing van eens anders (Herodotus) heerlijk geschiedverhaal deden afbreken. — En zou hij geene tranen vergieten? Wie toch waren het, die in Griekenlands heilige spelen naar de overwinning mogten dingen? Zij alleen, die van Grieksche afkomst waren, vrijgeborenen, onbesmetten van gedrag. En wie dongen mede? Ja, ook de nederigen en geringen des volks, maar ook Overheden, Veldheeren, Koningen en Koningszonen. En welk eene eere was den overwinnaar beschoren? De bloem van Griekenlands wijzen en helden, vrouwen en maagden, ja ook een aanzienlijk deel van de bewoners der Grieksche kolonieën in Italië en op Sicilië, in Klein-Azië en Afrika, zelfs vele Grooten uit andere volken, aan welke het toeschouwen, niet het mededingen, werd vergund — deze allen zagen hun strijd, bewonderden hun moed, benijdden hunne zege. Vorsten en Overheden, die het zich voor eene eere achtten, hier als herauten te dienen, riepen hunnen naam uit voor de aanschouwers, zetten den zegekrans op hun hoofd en geleidden hen over de bane, waarin zij hadden overwonnen. Dan klapte het volk in de handen, en juichte en wees met den vinger, en zeide: *Dat is Herodotus, dat is Alcibiades*, en wierp hen met bloemen, en prees den vader gelukkig, die zulk een zoon, den staat, die zulk een burger bezat; en dan stierf wel eens een vader, omdat hij de vreugde niet kon dragen, dat zijn zoon te Olympia had overwonnen. Boodschappers werden afgezonden naar het vaderland des overwinnaars, om de blijmare te verkondigen. Door de Overheid afgehaald, keerde hij in triumf op een wagen met vier witte paarden bespannen naar zijne woonplaats terug. Takken en bloemen bedekten zijnen weg. De klank van harpen en luiten, die hem vergezelden, werd afgewis-

seld door het gejubel des volks, dat den zegewagen omringde en juichte: *Leve de overwinnaar te Olympia!* Niet de poort reed hij binnen; te groot, om den weg van gewone menschen te volgen, brak men een deel der muren voor hem af. Van staatswege onderhouden, behoefde hij tot zijn vorig bedrijf niet terug te keeren. Zijn naam werd in 's lands archieven opgeteekend; marmeren standbeelden, wier voetstuk zijne overwinning verhaalde, verrezen voor hem; ter zijner eere spanden de verhevenste dichters hunne snaren, en zongen liederen, beter dan honderd standbeelden. En te dezen dage, nu van duizend marmeren beelden naauwelijks een brokstuk is overgebleven, leven nog in de liederen van Griekenlands verhevensten lierdichter (Pindarus) de namen van velen, die in de heilige volksspelen de eerekroonen verwierven (17).

De gevolgtrekkingen, uit dit tafereel af te leiden, maken wij gemakkelijk. Een volk, dat zoo hoogen prijs op volksspelen stelde, moest zich jeugdig voelen en er jeugdig door blijven; een volk, dat aldus den moed, de kracht, de schoonheid, de vaardigheid, de kunst en de wetenschap beloonde, moest het gevoel en den aanleg er voor, welke in andere natieën bleef slapen, krachtig wekken en tot volkomene ontwikkeling brengen. Het moest een overvloed verkrijgen van schoone menschengestalten, die den zin voor schoonheid voedden en modellen voor schilders en beeldhouwers zijn konden (18). Het moest vaardige en krachtvolle, moedige en vrijheidlievende burgers kweeken, die de trage en slaafsche legerbenden der Perzen, toen deze hen aanvielen (maar somtijds, gelijk bij de Thermopylen, daartoe door hunne bevelhebbers met zweepslagen gedwongen), al waren ze tienmaal grooter in aantal, gemakkelijk versloegen.

Ik heb u te lang met deze spelen opgehouden, om nog veel te durven spreken over twee andere met de godsdienst verbondene bijzonderheden, de *geheime plegtigheden* of *mysterieën* en de *godspraken* of *orakels*. In de mysterieën, waarin ieder zich kon laten inwijden, werd eene aloude bij overlevering bewaarde *leer* voorgedragen over de godsdienst, welke bij het volk alleen in *plegtigheden* bestond, en daarom werd deze leer in mysterieën medegedeeld, dewijl men haar, uit vrees voor verbastering en verkettering, niet onder het oningewijde volk durfde brengen. Welke die leer was, weten wij niet; doch wel, dat er stellingen onder waren, omtrent het wezen van de Godheid en ons volgend leven, die velen tot licht en troost verstrekten, en die menig Wijsgeer eene aanleiding werden tot dieper nasporing en wetenschappelijke ontwikkeling van verhevene gissingen of overleveringen (19). — De orakels gaven vermaningen en voorzeggingen, door de Priesters in naam der Goden uitgesproken, omtrent de openbare aangelegenheden. De Priesters *konden* die geven, zoolang deze aangelegenheden in volksvergaderingen werden behandeld, en zij menschen waren van een dieper inzigt, dan de gewone stervelingen. En zij deden door deze vermaningen en waarschuwingen of voorzeggingen dikwijls een groot *nut;* daar menige goede wetgeving is ingevoerd, en menige dwaze onderneming verhinderd door het vermeende goddelijke gezag dezer orakels, dewijl niets anders dan dit op de groote menigte konde werken (20). Het beroemdste dezer orakels was eerst dat van Dodona, daarna dat van Delphi, welks tempel voor het middenpunt der aarde werd gehouden. Daarvoor kunnen wij dat heiligdom niet houden; maar ons blijkt het, dat het de plaats was, waarvan alles uitging, 't welk der Grieken leven oudtijds bezielde en regelde, in staat en huis.

Zietdaar, M. H., de godsdienst der Grieken eenigzins geschetst; want al de bijzonderheden, die ik opnoemde omtrent Goden en Priesters niet alleen, maar ook omtrent vriendschappelijke vereenigingen en openlijke spelen, als ook omtrent mysterieën en orakels behooren tot de godsdienst. Vergelijken wij nu die godsdienst der Grieken met onze Christelijke, of ook maar met de Israëlietische, dan is, gelijk ik herhalen wil, het onderscheid groot. Het beginsel van *waarheid*, 't welk in het Evangelie en reeds bij de Profeten heerscht, ontbreekt zoo geheel in de Grieksche godsdienst, dat zij er zelfs den schijn niet van zocht te erlangen. Haar leer is, gelijk zij zich noemde, eene *fabelleer*, en hare dienst eene *eeredienst*, in plegtigheden en feesten bestaande. Vergelijken wij haar dus met onze of de Israëlietische godsdienst, om van haar te eischen, wat wij van deze kunnen en mogen vragen; dan doen wij haar onregt. Gelijk het spelen voor ons, als kinderen, door den hemelschen Vader verordend is, als een middel van opvoeding, evenzeer als het leeren, dewijl het spelen, goed ingerigt en bestuurd, niet minder dan het leeren de kracht oefent, den geest scherpt en door vervrolijking tot nieuwe werkzaamheid in staat stelt: zoo is blijkbaar, onder het wijs bestuur van God, de godsdienst of liever de eeredienst voor de Grieken een aangenaam spel, eene vrolijke bezigheid, eene verheffende oefening voor alle krachten des ligchaams, der verbeelding en des geestes geweest, om hen te doen worden, wat zij geworden zijn.

Maar wat zijn ze dan geworden? hoor ik vragen. Vestigt uwe aandacht nog eenige oogenblikken op de *staatsregelingen* en de *wijsbegeerte*, die onder hen ontstaan zijn.

Over de staatsregelingen, als bij de Grieken na den Trojaanschen oorlog ontstaan, sprak ik reeds in mijne vorige Voorlezing. Ik voeg er nu bij, dat, terwijl in het Oosten alle wetten en staatsinrigtingen van de godsdienst en wel van de Priesters, hare bedienaars en daardoor de voogden des volks, afhankelijk waren, in Griekenland voor het eerst vrije, *burgerlijke* wetten ontstonden. Niet de godsdienst, gelijk in het Oosten, was hier het hoogste, maar de staat; doch de staat was weder op zedelijkheid en godsvrucht gegrond, en in het bijzonder werd aan de opvoeding der jeugd van staatswege eene grootere zorg besteed, dan in onze nieuwere rijken misschien ergens gevonden wordt (21). Zoo werd de staat in Griekenland een zedelijk ligchaam, niet eene machine, gelijk in onze dagen dikwijls plaats heeft, of eene priesterheerschappij, gelijk doorgaans het Oosten opleverde. Voor den staat te leven, of des noods te sterven, was voor de Grieken het hoogste en beste, wat zij kenden. Maar in dien staat *was* ieder burger ook iets; er bestond geene overheid in denzelven, of zij moest ook rekenschap en verantwoording van haar beheer afleggen, en wel aan het volk, hetwelk in algemeene volksvergaderingen de hoogste leiding der staatszaken bezat (22). Zoo ontstonden er honderde verschillende staatsvormen, in de honderde staten van Griekenland en zijne kolonieën; zoo was er geen einde aan de verandering der wetten, aan de omwentelingen en beroeringen. En dat deze onophoudelijke beweging en verandering hare groote nadeelen had — wie zal het ontkennen? Maar zij maakte ook juist het rustige plantenleven geheel onmogelijk en weerde dus het ergste kwaad, dat er voor den tot werkzaamheid bestemden mensch bestaat; zij riep de grootste geesten te voorschijn; zij deed vele Grieksche (23) burgers voorbeelden worden van zelf-

beheersching, regtvaardigheid, stille zielegrootheid, vaderlandsliefde en opoffering voor het algemeene welzijn, en gaf dus aan de Grieken een kring van echt-menschelijke werkzaamheid en bedrijvigheid, gelijk in het Oosten niet te vinden was (24).

Twee van die groote geesten, die als wetgevers een zegen voor hun volk en de menschheid werden, zijn u allen bekend, Lycurgus en Solon; Lycurgus, de krachtvolle bestuurder van Sparta, die zijne medeburgers tot moedige en geharde strijders vormde, zoodat hunne woonplaats geene muren ter verdediging behoefde, en de vrouwen van Sparta gedurende zeshonderd jaren geenen rook van een vijandelijk kamp zagen; Solon, de menschlievende wetgever van Athene, die ook slaven menschelijk wilde behandeld hebben, en den rijken ledigheid tot misdaad maakte. Deze twee hebben den stevigen grond gelegd tot de latere grootheid dier twee steden, die de voornaamste van Griekenland werden. Van de tweederlei ontwikkeling des geheelen volks zijn ze tevens en voorbeelden en bevorderaars. Want alle ontwikkeling en beschaving bragten de Grieken tot *gymnastiek* en *muziek*, onder de eerste ligchaams-oefeningen, onder de tweede geestes-ontwikkeling begrijpende. Doch ze waren niet afgescheiden van elkander, veel min tegen elkander overgesteld. Beide strekten zij, om het *schoone* in den mensch te bevorderen, en hem een schoonen geest in een schoon ligchaam te doen verkrijgen. En waren nu daartoe in het ernstige Sparta gymnastische oefeningen heerschend, dáár woonde ook scherts en gelach, dáár bloeide ook een Tyrtéus, wiens heerlijke liederen nog aller harten verrukken. Heerschten in Athene toonkunst, poëzij, wijsbegeerte, welsprekendheid, welke te zamen muziek, dienst der Muzen, bij de Grieken heetten, ook de ligchaamsoefeningen

werden er hoog geschat en voortgezet, zelfs door Wijsgeeren en Staatsmannen (25).

Ik noemde reeds, waarover ik in de laatste plaats nog iets wilde zeggen, de *wijsbegeerte*. Het zal weinig zijn, wat ik er nu over spreke; want vóór de Perzische oorlogen is zij pas geboren, niet volwassen geworden; doch ik vertrouw, dat het weinige, wat ik zal zeggen, u allen aanvankelijk overtuigen zal, dat ik aan de Grieken geene te hooge eereplaats in de geschiedenis van de opvoeding des menschdoms door God toeken.

Solon, Athene's Wetgever, was eigenlijk nog geen *Wijsgeer*. Hij was een der *zeven Wijzen*, die in het oude Griekenland opstonden, en door verstandige spreuken, lessen en geboden beroemd en nuttig werden, doch nog zeer geleken op de Wijzen onder de Oostersche volken. Evenwel was er reeds dit groote onderscheid tusschen de Oostersche en Grieksche Wijzen, dat de eersten alleen bij de Godheid bleven staan en hunne wijsheid dus meestal in bespiegeling over Gods wezen bestond, terwijl de laatsten voortgingen, met den mensch te onderzoeken en hem zijne bestemming aan te toonen. De spreuk, die het kenmerkende is van de Oostersche wijsheid, luidt dus: »De vreeze des Heeren is het beginsel der wijsheid;" de spreuk, die de Grieksche wijsheid en wijsbegeerte kenteekent, en dus ook op den beroemdsten hunner tempels was gegrift, is deze: »Ken u zelven."

De eerste eigenlijke *wijsgeer*, *philosooph*, begeerige naar wijsheid, wijsheidszoeker en dus onderzoeker van alles, dat tot veredeling des menschen kon dienen, en die vond, wat hij zocht, was Pythagoras, min of meer een tijdgenoot van Zoroaster en Jeremia. Hij verliet zijn vaderland, het eiland Samos, op de kusten van Klein-Azië gelegen, om niet onder het bewind van den Al-

leenheerscher Polycrates te staan, vormde zich toen door reizen, met name naar Egypte, waar hij zich lang ophield, en zette zich eindelijk neder te Croton, eene Grieksche volkplanting in zuidelijk Italië. In levenswijze, kleeding en houding had hij nog veel van een Oostersch Priester; maar hij vond den naam van *Wijsgeer* voor zich uit en toonde daardoor reeds hooger te staan, dan zij, die zich *Wijzen* lieten noemen. Want die zegt deugdzaam te zijn, wekt bij ons de vreeze op, dat er veel aan hem ontbreekt; maar die, gevoelende dat de deugd eenen oneindigen voortgang eischt, zegt, naar deugd te streven, is veel verder op den weg der heiligheid. Zoo is het ook met de wijsheid. Die haar meent te bezitten, en zich daarom *wijs* durft noemen, is ligt nog verre van haar; maar die als *wijsgeer*, als begeerige naar wijsheid, haar zoekt te verkrijgen, hij vindt haar steeds meer.

Pythagoras vond haar ook steeds beter en gaf, wat hij vond, aan zijne tijdgenooten; hij was het, die onder de Grieken eene eigenlijke opvoeding van jongelingen begon; ja hij rigtte, in navolging der Egyptische Priesterkaste, een, naar Grieksche zeden en behoeften gewijzigd, vrienden-genootschap op, 't welk onder zijne leiding zich oefende in ligchaamsbewegingen, toonkunst, de wiskunde, de kennis der natuur, het onderzoek van den zedelijken mensch, den staat en de godsdienst, en bovenal in een geregeld, werkzaam, zedelijk leven, waarin de mensch zijne lagere driften wijselijk beheerschte, en zich door eene liefdevolle verbindtenis met menschen en Goden gelukkig gevoelde. Niemand werd opgenomen, dan na strenge beproeving van leven en karakter. De levenswijze was deze: 's morgens na het opstaan moest ieder in zich zelven inkeeren; daarop gaan wandelen, der opgaande zon te gemoet, onder

gezang en gebed; hierop oefenden ze zich in wetenschap, en kunst, op welke gymnastiek volgde. Des namiddags hield men zich met de volksbelangen bezig, waarna men wandelde, zich baadde, en met gezang, gebed en zelfbeproeving den dag besloot. Dit genootschap als ééne orde of één gezelschap nog in Pythagoras tijd gewelddadig verstoord, maar op menige plaats door leerlingen van hem nagevolgd, werd de kweekplaats van wijsgeeren, dichters, veldheeren en wetgevers (26); en het edelste en beste, wat Griekenland na hem heeft voortgebragt, staat met Pythagoras onsterfelijken naam in een naauw verband. Verwondert u hier niet over! Hij was het, die God *den Algoede* noemde en den mensch als zijne bestemming aanwees, dien God *gelijkvormig* te worden. Want twee voortreffelijke gaven had de mensch van de Godheid ontvangen, waardoor hij dit konde: de waarheid kennen en anderen weldoen; welke beide dingen met het werk der onsterfelijke Goden mogten vergeleken worden. Veel sprak hij van eene harmonie der hemelsfeeren, waarvan hij de welluidende klanken als ware het meende te hooren; zulk eene harmonie wilde hij in den mensch hebben in zijne betrekking tot de Goden, tot zijne medemenschen, tot zijn eigen ligchaam en tot de dieren. Een Grieksch Schrijver zegt (27) over deze zedelijke en heiligende strekking van Pythagoras wijsgeerte het volgende: »Vriendschap van allen met allen heeft Pythagoras op het duidelijkste geleerd. Namelijk van de Goden met de menschen, door vroomheid en verstandige eeredienst; van de denkbeelden onderling en in 't geheel van de ziel met het ligchaam en van onzen redelijken mensch met den redeloozen, door de wijsbegeerte en de uit haar ontstaande bespiegeling; van de menschen met elkander, van de burgers te zamen, door eene doelmatige staatsregeling, van vreemden, door eene regte ken-

nis der natuur; van den man met de vrouw of de kinderen of broeders of aanverwanten, door eene ongeveinsde verkeering; kortom, van allen met allen en daarenboven met eenige redelooze dieren, door regtvaardigheid en natuurlijke behandeling en verpleging. Voorts wilde hij eene bevrediging en zamenwerking van het op zich zelf sterfelijke ligchaam en de in hetzelve verborgene strijdige vermogens, door gezondheid en eene deze bevorderende leefwijze en matigheid, in navolging van de goede vermenging der grondstoffen in de wereld. Voor al deze dingen nu vond hij een en hetzelfde woord uit, waarin hij alles zamenvatte, dat van *vriendschap*, van welke Pythagoras naar aller getuigenis de eigenlijke wetgever en grondvester geworden is. En zulk eene verwonderlijke vriendschap heeft hij in zijne leerlingen verwekt, dat men ook nu nog van hen, die met de uitstekendste welwillendheid elkander aanhangen, pleegt te zeggen: Zij behooren tot de Pythagoreërs."

Verwonderlijk, en, zoo men Pythagoras uitstekendheid niet voor oogen houdt, ongeloofelijk is de geestdrift, met welke men hem aanhing, en de opgang, dien hij bij 't algemeen maakte; krachtig de werking, die hij op de Grieken heeft gehad. De inwoners van Croton, waar hij leerde, getroffen door de waarheid zijner vermaningen, lieten hun ontuchtig en weelderig leven varen; de mannen zonden hunne bijzitten weg, de vrouwen, die hem ook gaarne hoorden, bragten haren onnutten kleederpronk in een tempel ten offer; zij zorgden voor eene betere opvoeding der kinderen (28) en namen zich arme van elders verdrevenen aan. Weldra zagen zij ook Overheden en Vorsten in hunne stad verschijnen, om te onderzoeken, hoe daar zulk een zedelijke ommekeer had plaats gehad, en den man te leeren kennen, die dit wonder had gewrocht. En niet alleen

op zijne tijdgenooten werkte Pythagoras. Hij werd voor de Grieken in 't algemeen als wijsgeer, 't geen Homerus hun was als dichter. Door hem, den eersten opzettelijken leeraar en onderwijzer, dien Griekenland zag, bragt namelijk de hemelsche Opvoeder den Griekschen geest tot de taak, voor welke Hij dien geest bovenal had bestemd, die der zedelijke en godsdienstige wijsbegeerte; waardoor God het menschdom, niet alleen naar mijne overtuiging, of naar die van sommige onzer tijdgenooten, maar ook naar de uitspraak der grootste Kerkvaders, in een belangrijk opzigt voor de Christelijke godsdienst vatbaar heeft willen maken, gelijk in een ander opzigt door de Israëlietische wet. Een der Kerkvaders noemde kortweg de Grieksche wijsbegeerte evenzeer een opvoedster der menschheid tot Christus, als de Israëlietische wet (22); terwijl een onzer tijdgenooten (30) over de Pythagoreïsche school zegt: »De geheele wijsheid van dezen Philosooph ging van godsdienst uit en keerde tot godsdienst terug. Ook het vorschen naar waarheid was voor zijne school niet anders, dan eene verheffing des geestes naar de bron aller waarheid, en de beoefening der deugd was hem de weg ter vereeniging met God. Dit geloof, 't welk in zoo vroegen tijd, toen het volk der Grieken even uit zijne donkerheid begon te voorschijn te komen, den Samischen wijsgeer verlichtte, straalde eeuwen lang in de edelste werken van dit volk en vervulde ze met die wonderbare kracht, die ons nog tot leerlingen van hetzelve maakt. — Wij beweren daarom, dat zij, die ons willen diets maken, dat den Heidenen de heiliging des gemoeds door God niet bekend geweest is, in dwaling verkeeren."

Meent gij, dat dit te stout gesproken is? Welaan, hoort dan eens de *Gulden Spreuken van Pythagoras*, een gedicht, wel niet onmiddellijk van hem afkomstig, maar

in zijne school en in zijnen geest opgesteld. Het is zoo getrouw mogelijk in Nederduitsche verzen nagevolgd (31).

DE GULDEN SPREUKEN VAN PYTHAGORAS.

Eer de Goden boven alles;
Blijf uw eed altijd gestand.
Eer ook de onderaardsche Geesten,
En de Helden van uw land.

Eer uw vader en uw moeder,
En bemin uw naaste bloed;
Kies u onder de andre menschen
Vrienden van het vroomst gemoed.

Luister steeds naar wijze lessen;
Acht ook nutte werken hoog.
Heeft een vriend u iets misdreven,
Sluit, is 't mooglijk, daarvoor 't oog.

Houd deez' woorden steeds in waarde:
Toom uw slaap- en eetlust in;
Leidt ge een overdadig leven,
Toornig, vleeschlijk wordt uw zin.

Wacht u steeds voor slechte daden,
In 't geheim of openbaar,
Dat de schaamte voor u zelven
Bovenal uw hart bewaar.

Wees in woord en daad regtvaardig,
Altijd zij de rede uw wet;
Houd in 't oog, dat eens te sterven,
Allen menschen is gezet.

Rijkdom is niet altijd duurzaam,
Menig wensch blijft onvervuld;
Moet gij met den rampspoed kampen,
Draag Gods schikking met geduld.

Zoek naar heeling van uw wonden;
Maar vergeet niet, dat op aard,
Ook bij duizend tegenheden,
Braven 't goede blijft bewaard.

Wat men dagelijks hoort spreken,
Is niet alles goed en waar;
Wil dies 't oor niet angstig sluiten;
Maar ontwijk den leugenaar.

Laat u echter nooit verleiden,
Door eens anders daad of woord,
Tot een spreken of een handlen,
Dat de deugd en 't regt verstoort.

Denk eerst wél, vóórdat gij handelt,
Opdat gij geen dwaasheid doet;
Dwaas te handlen, dwaas te spreken
Teekent zwakheid van gemoed.

Doe niets, wat u kan berouwen;
Zoo gij twijfelt, handel niet.
Steeds zult gij gelukkig leven,
Doet gij, wat uw pligt gebiedt.

Uw gezondheid moet gij sparen;
Matigheid, in drank en spijs,
Zal u voor veel smart behoeden;
Zuiver zij uw levenswijs.

Wacht u voor een praalvertooning,
Die ligt afgunst wekt of haat;
Doch wees daarom niet bekrompen;
Houd in alles orde en maat.

Wandel immer welberaden,
Tot uw welzijn, naar uw pligt;
Roep u 's avonds in 't geheugen,
Wat gij hebt des daags verrigt.

Waarin heb ik overtreden?
  Wat werd door mij afgedaan?
Hoeveel, dat ik moest verrigten,
  Is mij wederom ontgaan?

Hebt gij alles zoo doorloopen,
  Met een ongeveinsd gemoed,
Treur dan over al uw feilen,
  En verheug u over 't goed.

Dat dit werk u nooit vervele,
  Maar u meer en meer bekoor.
Eenmaal zal 't u vast doen treden
  Op het godlijk deugdenspoor.

Doch gij zult dit nooit verwerven,
  Dan door Hem, door Hem alleen,
Die, volmaakt in vorm en wezen,
  't Al regeert door de eeuwen heen.

Treed uw werkkring moedig binnen,
  Want de Godheid staat u bij:
't Aardsch wordt u als bajert kenbaar,
  't Hemelsch goed als harmonij.

Hoop niet, wat gij niet moogt hopen;
  Dank voor 't geen het lot u liet;
Menig drukt de last der rampen,
  Wijl hij niet op 't goede ziet.

't Is aan weinigen gegeven,
  Zich te redden uit de ramp;
't Lot verstompt het hoofd en 't harte,
  En, in magteloozen kamp,

Wordt de mensch in 't rond geslingerd,
  Als een rustloos wentlend rad.
't Ingeschapen twistvuur blaakt hem,
  Schoon hij 't ligt beteugeld had.

Hemelvader! Gij zoudt zeker
Ons bevrijden van veel leed,
Als Gij heel zijn geest en harte
Aan elk stervling kennen deedt.

Mensch! wil nogtans niet versagen,
Want gij zijt van Gods geslacht,
Kenbaar zijn u al de wondren,
Die Natuur heeft voortgebragt.

Leert ge uw deel dier wondren nemen,
Gaan mijn lessen niet te loor,
In den donkren nacht der rampen,
Ziet uw ziel den middaggloor.

Zorg voor geest en ligchaam beide;
Lacht het zingenot u aan,
Neem tot leidsvrouw dan de Rede,
Die u sture op 's levensbaan.

Eenmaal, vrij van 's ligchaams banden,
Zweeft uw ziel in hooger sfeer,
En, onsterflijk als de Godheid,
Kent gij dood noch zwakheid meer.

Uitlegging behoeft dit vers niet. Pythagoras en zijne school, dit is er uit blijkbaar, stelden den mensch als het doel zijns aanzijns voor, Gode gelijkvormig te worden; en wij hooren er tevens uit, dat zelfbeheersching, of het bestuur der zinnelijke driften door den geest, hem het middel was, om tot die gelijkvormigheid te geraken, die bovenal bestond in goed te doen.

AANTEEKENINGEN.

(1) Bl. 118. HEROD. II, 50, 52. Boven bl. 89.

(2) Bl. 118. HEEREN, *Ideën*, III, 1, bl. 64.

(3) Bl. 119. Eenige Pythagoreërs, die hiertoe bij de Egyptenaren aanleiding hadden gekregen, stelden dit, gelijk Hicetas of Nicetas, over wien ik boven reeds sprak, D. I, bl. 250. De plaatsen der Ouden, waaruit blijkt, dat andere Pythagoreërs dit ook meenden, haalt onder anderen aan G. O. MARBACH, *Lehrbuch der Gesch. der Philosophie*, D. I, bl. 122.

(4) Bl. 119. Anaxagoras, over wien ik in de achtste Voorlezing nader zal spreken.

(5) Bl. 119. Over den oorsprong van de dierendienst heb ik boven gesproken, D. I, bl. 230—233. Ik zie nu evenwel, dat de noot op bl. 256 als (32) opgenomen, (31) had moeten zijn op bl. 255, en omgekeerd.

(6) Bl. 119, *Ken u zelven* was het opschrift op een der oudste tempels, dien te Delphi. In de beoefening der kunsten zochten zij vooral standbeelden van menschen te maken, welke bij de Oosterlingen bijna niet voorkomen en ten minste nooit zuiver-menschelijk.

(7) Bl. 119. Deze vermenging van het redelooze en redelijke vindt men het sterkste in de Indische dichters, wien het reinmenschelijke op verre na niet genoeg is. De handelende wezens in de twee groote heldendichten, de Ramajan en de Mahabarat, zijn bijna nooit eenvoudige menschen; ze zijn of reine Goden (alleen-Goden), of half vermenschelijkte Goden, of half vergode menschen. Ja hierbij blijft het niet, de Goden vermenschelijken zich niet alleen, zij verdierlijken zich ook; zij verschijnen ook als met rede begaafde apen, beeren, adelaars, enz. Zóó erg nu was het in Egypte en elders wel niet meer; maar de

afgodsbeelden, die ook hier half menschelijke, half dierlijke ligchamen zijn, toonen toch, dat er ook in dit opzigt dezelfde geest heerschende was, als in Indië. In eenige oude Grieksche fabelen is het niet beter; maar ook dit Oostersche legden de Grieken meer en meer af.

(8) Bl. 119. HEMSTERHUIS, *Lettre sur la sculpture*, D. I, bl. 37, 38, uitg. van MEYBOOM.

(9) Bl. 119. HEROD. II, 53: »Hesiodus en Homerus hebben voor de Grieken hunne Godenleer gedicht; aan de Goden hunne toenamen gegeven, hunnen rang en bezigheden aangewezen en hunne gestalte geschilderd." Zoo is het ook in Hindostan gegaan. De Veda's, of oudste oorkonden van de Priestergodsdienst, kennen maar éénen God, die zich in vuur, lucht en zon openbaart; hoe dikwijls toch deze grondstoffen onder verschillende namen worden aangeroepen, dit zijn alleen persoonsverbeeldingen; dat de Veda's maar éénen God kennen, staat bij alle Geleerden vast. Het zijn eerst de latere groote heldendichters van Indië, die aan de volksgodsdienst hare Godheden hebben gegeven. — Wat intusschen Homerus en Hesiodus betreft: tusschen deze twee is nog een groot onderscheid. Daar Homerus en zijne navolgers willekeurige fabelen verzonnen, gaf Hesiodus in zijne *Theogonie* (*Afstamming der Goden*) eene soort van dichterlijk stelsel van godsdienst, waarin hij op elkander volgende Godenregeringen, die van Eros (de Liefde), Uranus (den Hemel) en Jupiter onderscheidde, de Goden meer boven de menschen stelde, en een hooger uitzigt in een volgend leven opende. Zijne zienswijze vond ingang en deed eene meer eerbiedige verhouding van de menschen tegenover de Goden ontstaan.

(10) Bl. 121. Eenige dier fabelen zullen wij, als wij over Plato handelen, nader beschouwen. De schoonste van allen is die van Psyche, waarvan een verhaal te maken ware, 't welk ook Christenen tot diep in de ziel zou schokken, leeren en stichten.

(11) Bl. 122. Over het onderscheid van de godsdienst der Oosterlingen en Grieken en den hoogeren zin der laat-

sten zie men BROUWER, *Hist. de la civil.* II, 115—122; 510—580. Vooral de voorstelling van Apollo bij de Grieken is eene geheel Grieksche, ald. bl. 324—335, en K. O. MÜLLER, *Gesch. Hell. Stämme und Städte*, D. II, bl. 199—366. Toen deze Apollodienst later nog meer werd geïdealiseerd en Apollo dikwijls met Christus vergeleken, kon menigeen, gelijk b. v. Keizer Constantijn, van haar gemakkelijk tot de Christusdienst overgaan. Zie belangrijke aanwijzingen daarover bij GIESELER, *Lehrbuch der Kirchengesch.* D. I, bl. 269, 270 der 4e uitg.

(12) Bl. 122. BROUWER, *Hist. de la civilis.* I, 247—261.

(13) Bl. 122. BROUWER, 261—273.

(14) Bl. 124. HEEREN, III, 1, bl. 163—173. Vooral zie men VAN HEUSDE, *Diatribe in civitates antiquas*, *Amst.* 1817.

(15) Bl. 124. Dit is teregt opgemerkt en geschilderd door SCHILLER, *Die Götter Griechenlands*; maar niet waar is hier de klagte over het ondichterlijke onzer Christelijke openbaring.

(16) Bl. 126. De Pythische spelen, bij Delphi ter eere van Apollo, den God der muziek gehouden, waren oorspronkelijk wedkampen in gezang en toonkunst. — Tegen elkander kampen was den Grieken zoo eigen, dat zij zelfs na de slagen bij Salamis en Plataeae *stemden*, wie zich den dappersten stam en den dappersten aanvoerder betoond hadden, en aan hen eereprijzen toekenden.

(17) Bl. 128. Onder Pindarus liederen waren zijne *Zegezangen* de beroemdste. Zij werden 't zij bij den plegtigen optogt op de kampplaats, 't zij bij den feestmaaltijd, 't zij bij den intogt des overwinnaars in zijne vaderstad, 't zij bij een dankfeest in een tempel, door een koor gezongen. In dezelve brengt de Dichter den roem des overwinnaars in verband met de eere van zijne stad, en wekt hij hem op, zijn geluk waardig te bezigen en zijne bewezene voortreffelijkheid door andere deugden, vooral door vroomheid, te verhoogen; want dit leven is het regte nog niet, zalig

alleen is hij, die het heerlijke, dat volgen zal, verwerft. Pindarus lezende is het ons, als of wij in eene verhevene zaal treden, waar wij de Goden, Helden en Edelen van Griekenland bijeen vinden. Zijne poëzij toont het, welk eenen zedelijken invloed deze volksvermaken hadden; want juist Pindarus werd door de Grieken vergood, hij ontving bij zijn leven reeds een deel der offerhanden, voor Apollo bestemd. En — » de gezangen van Pindarus zijn geheel godsdienst en zedelijkheid." P. VAN LIMBURG BROUWER, *Proeve over de zedelijke schoonheid van de poëzij van Pindarus*, bl. 9.

(18) Bl. 128. In het beeldhouwwerk der Ouden kan men nog duidelijk vreemdelingen, die zich niet in de gymnastiek oefenden, aan hun minder schoonen vorm onderscheiden van de Grieken, wier ligchaam door deze oefeningen krachtig, vaardig en schoon was geworden.

(19) Bl. 129. Verg. HEEREN, III, 1, 76—82, 85, 87, en BROUWER, VI, 180—415.

(20) Bl. 129. Verg. HEEREN, III, 1, 95, 155—158, en BROUWER, VI, 1—179.

(21) Bl. 131. Verg. niet alleen de idealen van Plato, maar ook ARISTOT. *Polit.* I, 8, VIII, 1 en dit geheele achtste boek.

(22) Bl. 131. Deze verantwoordelijkheid der overheden aan het volk was het kenmerkende der vrije staten. De niet verantwoordelijke overheden waren Tyrannen.

(23) Bl. 131. En later, vele Romeinsche.

(24) Bl. 132. HEMSTERHUIS, *Lettre sur la sculpture*, D. I, bl. 37, uitg. van MEYBOOM: » Chez les Grecs, divisés en petites monarchies et en petites républiques, tout individu devint essentiel: ces petits états, si voisins les uns des autres, se firent la guerre continuellement; ce qui rendit les Grecs actifs, et dut par conséquent augmenter prodigieusement le nombre de leurs connoissances. Cette vive activité des Grecs leur donna un rafinement d'esprit qui n'a

point d'exemple; et comme les siècles précédens avoient été peu éclairés, et avaient fourni par conséquent peu d'expériences intéressantes, et que d'ailleurs les sciences mathématiques venoient à peine de naître, ce rafinement d'esprit qui avoit besoin d'un aliment n'en trouvant pas dans un monde physique peu connu, rentra dans soi-même, fouilla le coeur humain, et y fit éclore ce sentiment moral qui fut l'esprit général de toutes leurs sciences et de tous leurs arts."

(25) Bl. 133. Sparta was de hoofdstaat van den *Dorischen* stam, Athene van den *Jonischen*, de twee voorname afdeelingen der Grieken. Deze twee en de andere stammen komen nog niet bij Homerus voor, ofschoon ze in zijnen tijd reeds onderscheiden bestonden; doch hun onderscheid was nog niet zoo in 't oog springend, dat hij het opmerkte. Ja, eigenlijk is het bij al de Ouden meer gevoeld dan uitgezet en eerst in de laatste jaren duidelijk aangewezen, vooral door K. O. MÜLLER, *Gesch. Hellenischer Stämme und Städte*, waarvan het tweede en derde deel de Doriërs scherp en juist doet kennen, 't geen ons van zelve de Joniërs ook spoedig doet onderscheiden. Kort en juist spreekt over beide HEEREN, bl. 55—57.

(26) Bl. 135. Nog in Plato's tijd, twee eeuwen later, vinden wij Pythagoreërs aan 't hoofd van staten. Epaminondas werd door eén Pythagoreër onderwezen. Aristoxenus, de beste der oude Schrijvers over hen, een leerling van Aristoteles, ging met de laatsten van hen om.

(27) Bl. 135. JAMBLICHUS, *Vita Pythag.* c. 33, num. 229.

(28) Bl. 136. Teeder was de liefde van Pythagoras voor kinderen, verstandig de raad, dien hij over derzelver opvoeding aan de ouders, en over hun gedrag aan de kinderen gaf. Zie JAMBLICHUS, *Vita Pythag.* num. 47—53.

(29) Bl. 137. Clemens van Alexandrië, een der beroemdste Kerkvaders in de tweede en derde eeuw, drukt er zich zoo sterk over uit. Hij zegt *Strom.* I, p. 282: » De wijsbegeerte was de opvoedster van het Grieksche volk

(tot Christus), gelijk de wet van het Hebreeuwsche." — » De wijsbegeerte was de opvoedster of tuchtmeesteres," ἐπαιδαγώγει ἡ φιλοσοφία, zeide Clemens, ziende op Gal. 3: 24.

(30) Bl. 137. JACOBS, *Verm. Schriften*, D. III, bl. 64, 65, aangehaald door BROUWER, *Hist. de la civilis.* D. V, bl. 111. Over den geest van Pythagoras en zijnen invloed op de Grieken is ook door dezen laatsten Schrijver veel schoons gezegd, aldaar bl. 110—132; als ook in de *Disputatio* van denzelfden, *qua respondetur ad Quaest. Legati Stolp. L. B.* 1824, p. 22—39.

(31) Bl. 138. De vertaling is van wijlen mijn hartelijk geliefden vriend Mr. T. P. Tresling.

10*

ZEVENDE VOORLEZING.

Oorlogen der Perzen tegen de Grieken. Schok hierdoor aan den Griekschen geest gegeven. Of de beschouwing hiervan te huis behoort in eene geschiedenis der opvoeding des menschdoms door God? Uitwerking dier oorlogen: meerdere vereeniging der Grieken, bloei der schoone kunsten, opkomst der tragische poëzij, der geschiedschrijving en der welsprekendheid.

Mijne Heeren!

Ik heb met u rondgezien in het oude Griekenland, en zijnen heerlijken bloei in handel en dichtkunst, in godsdienst en staatsregelingen, en vooral in de wijsbegeerte, waarin het meer dan eenig ander land uitmuntte, met u beschouwd. Een groot onweder, verwoesting en ondergang dreigend, kwam echter, te midden van deze voorspoedige ontwikkeling, aan Griekenlands hemel opdagen: de Perzische magt, die Azië had verplet en nu met de krachten van meer dan één werelddeel op het kleine Griekenland nederstortte. Over dat dreigend onheil en zijne afwending, maar vooral over de heerlijke uitwerkselen, die het dreigen en afwenden er van bij de Grieken had, moet ik in dit uur tot u spreken.

Cyrus, de Koning van Perzië, die 538 vóór Jezus Christus Babylon innam en toen aan de Joden vrijheid gaf, naar hun land terug te keeren, zette zijne veroveringen in Azië voort, en stichtte een rijk van nog grooteren omvang, dan Nebukadnezar zich reeds had verworven (1). Cyrus drong dóór tot in Klein-Azië, onderwierp zich dáár het rijk van Croesus, den Koning van Lydië, door zijne schatten nog heden ten dage beroemd, en stuitte toen met zijne overwinnende legerbenden op de talrijke volkplantingen der Grieken aan de westelijke kusten van Klein-Azië. Doch ook deze kleine gemeenebesten konden geenen gelukkigen wederstand bieden aan de ontelbare legerbenden van een Aziatischen werelddwinger; zij vielen de eene stad voor, de andere na, in de handen der Perzen, die, naar hunne gewone staatkunde, den regeringsvorm niet geheel veranderden, maar een burger van aanzienlijke afkomst in elke stad aan het hoofd des Staats stelden, ten einde door hem te heerschen.

Veroveren van eene stad is evenwel niet hetzelfde als onderwerpen van een volk. De muren der Grieken kon de Perzische Koning bestormen en omverwerpen; hunne geesten te temmen en te onderwerpen vermogt hij niet. De Grieken leefden voor den Staat; van huwelijksgeluk en huiselijkheid hadden zij geen begrip; te huis waren zij weinig; den dag bragten zij door op de markt en in de volksverzamelingen; als vrije burgers zich zelve te regeren, was hunne voornaamste bezigheid en hun hoogst geluk. Zij konden ook het zacht geregeerd worden door een Oostersch Alleenheerscher niet dragen, verdreven de Perzische bezetting uit Sardes, de hoofdstad van Klein-Azië, en verbrandden haar. Verschrikkelijk was de wraak, welke de overmagtige Perzen namen; ja, bij de Grieksche volkplantingen in Klein-Azië bepaalde zij zich niet;

want met behulp van het moederland, met name van Athene en Eretrië, eene stad op Euboea, hadden de kolonieën den aanval op de Perzen gewaagd; ook het moederland, vooral Athene en Eretrië, moest daarom gestraft worden. De onderwerping van Griekenland was besloten.

Dat was eene verschrikkelijke toekomst voor Griekenland! Behalve in één landschap, Thessalië, had de vrijheid in al zijne staten gezegevierd (2); de overblijfsélen der oude koninklijke regeringen waren overal verdreven; nieuwe alleenheerschers hadden zich nergens kunnen staande houden. En nu zou een vreemde Dwingeland, een Aziatisch Barbaar, Heer van Griekenland worden! Dit was voor het vrijheid-lievend nationaalgevoel der Grieken niet te dulden.

Doch het was ook niet in het plan van den hemelschen Opvoeder des menschdoms, dat zij het zouden ondergaan. God wilde niet, dat Griekenland een slaafsch wingewest van het groote Perzische rijk wierd, en dat aldus de zegen, die uit dit vrije land voor de beschaving van het Oosten, van het Romeinsche rijk, van de Nieuw-Europesche volken, ja van de menschheid in alle landen en alle volgende eeuwen kon voortvloeijen, voor eeuwig verloren ging. Hij wilde niet, dat, gelijk in de Grieksche kolonieën van Klein-Azie op den duur meer en meer plaats had, de vrijheid, en met haar het leven, de ontwikkeling en de volmaking, uit Griekenland zelf zou verdwijnen. Ofschoon legers der Perzen, uit millioenen krijgslieden bestaande, in Griekenland invielen, een groot deel van dit land overheerden, de inwoners van Eretrië in ketenen naar Azië wegzonden, Athene verbrandden: — God deed evenwel (bij Marathon in 490, bij Salamis in 480 vóór Christus) de overmagt der Perzen te gronde gaan, en uit Griekenlands ellende een groot goed te voorschijn komen.

Door wonderen geschiedde dit niet, evenmin als bij onze Vaderen, toen zij zich aan Spanje's reuzenmagt ontworstelden; maar door den moed en de vaderlandsliefde, het overleg en doorzigt, de dapperheid en volharding der beide volken (3), op wier pogingen God zijnen zegen gaf. En was bij onze Vaderen de godsdienst de hoofddrijfveer: ook de godsdienstigheid der Grieken werkte tot die heerlijke uitkomst bij hen mede. De Perzen namelijk, zelve door Zoroaster een afschuw hebbende van beelden der Godheid en ook van tempels, waarin men die beelden plaatste en dus de Godheid wilde besluiten, hadden wel eens de onstaatkundige wreedheid, om de volken, die zij overwonnen, diep te kwetsen, door de beeldendienst, welke hun heilig was, te verstoren. De tempels der Grieken waren dus ook vooral de voorwerpen hunner aanvallen. De wijsheid der Grieken besloot, de puinhoopen der door de Perzen verwoeste Godshuizen nooit weder op te bouwen, maar, tot aanvuring eener toekomstige wraak, beteekenisvol te laten liggen.

Zóó werd tegelijk het staatkundig, vaderlandlievend en godsdienstig gevoel der Grieken door der Perzen aanval diep gewond en geschokt. Zij moesten of voor altijd aan die wonde wegkwijnen, of tot herstel van land en godsdienst eene hun zelven nog ongekende kracht ontwikkelen en sterker worden dan ooit. Het laatste geschiedde. De geest der Grieken werd door de inspanning, welke de wederstand tegen de Perzen noodig maakte, nog veel meer opgewekt, dan ooit te voren; hun inwendig leven werd er als ware het electriek door geschokt en ontving er eene veerkracht door, welke voorheen nooit gezien was, ja niet mogelijk zou geacht zijn. Zooveel bedùchtheid en gevaar, zulke snelle wisselingen van hoop en vrees, zulk eene heerlijke uitkomst greep diep in het innerlijke van het menschelijke wezen.

En nu deed de menschelijke geest de grootste schrede op de baan der beschaving, die hij vóór het Christendom ooit gedaan heeft. Die geest, als bezield door den adem Gods, schonk zijne gaven bij volle stroomen. Eene ontwikkeling, waarvoor anders eeuwen noodig schenen, liep hij nu dóór in weinig jaren tijds (4).

Wat ik van deze eenige ontwikkeling des menschelijken geestes in Griekenland zeg, behoeft voor de meesten uwer wel geen bewijs, M. H. Het bewijs zullen wij echter van zelve vinden, als wij op de verdere geschiedenis van Griekenland tot aan Alexander van Macedonië het oog slaan. Doch vóór dat wij dit met de ware belangstelling kunnen doen, dien ik eene bedenking op te lossen, welke noodwendig bij velen uwer opkomt: hoe, namelijk, het lang stilstaan bij der Grieken ontwikkeling te pas kome in eene geschiedenis van de opvoeding des menschdoms *door God*, daar hier nergens eenig spoor is van onmiddellijke openbaring of medewerking van God, en alles veeleer eene opvoeding des menschdoms *door zich zelf* schijnt te vertoonen.

Dit is eene bedenking van veel gewigt; want zij is het, die tot dusverre de Christenen terughoudt, de algemeene geschiedenis, als eene geschiedenis van de opvoeding des menschdoms door God, in het godsdienstig volksonderwijs in te voeren. Zij beperkt dit volksonderwijs tot de Bijbelsche geschiedenis, waarin meer onmiddellijke werkzaamheid van God wordt gezien, en zoo zij toelaat, dat ook de vaderlandsche en kerkelijke geschiedenis er eenigzins bijgevoegd worden, alleen als een aanhangsel worden deze dan behandeld. De algemeene geschiedenis der wereld als eene geschiedenis van Gods vaderlijke zorg voor het menschelijk geslacht te beschou-

wen en dus als het tafereel eener opvoeding des menschdoms door God voor te stellen, dat duldt die bedenking niet! —.hoewel, zonderling genoeg, wij Christenen toch erkennen, dat *God* alle dingen aan alle oorden en in alle tijden bestuurt.

Ik wil dan pogen die bedenking hier op te lossen.

Opvoeden is eene geheel andere zaak, dan het besturen van een werktuig of het bebouwen van den grond, die geen of weinig leven in zich bezitten; *opvoeden* is het voeden, sterken, besturen, helpen van levende wezens, van menschen, die van de eene zijde afhankelijk zijn van hoogere magt, maar die van den anderen kant ook zelfstandigheid bezitten, en deze zelfs hoe langer zoo meer moeten verkrijgen. Wij zien het in onze kinderen. Ons opvoeden van hen is een te hulp komen door ons aan hen, opdat zij hunne krachten hoe langer zoo beter zelve mogen aanwenden, en onze hulp is zelfs nutteloos voor hen, indien zij haar niet met eigene kracht-aanwending opnemen. Zoo is het ook met der menschen opvoeding door God. Missen kunnen wij deze nooit; nooit ontgroeijen wij haar, gelijk onze kinderen wel de onze; want van de opperste Wijsheid en het alles regerend Bestuur blijven wij eeuwig afhankelijk. Maar ook die *Goddelyke* opvoeding wil ons tot zelfstandigheid opleiden, en ons als levende wezens, als menschen, met een eigenen geest en eigenen wil begaafd, meer en meer versterken, bezielen en als opwaarts doen groeijen; meer en meer onze eigene krachten ontwikkelen, versterken en aankweeken. Zal nu die opvoeding haar doel bereiken, dan moet wel te allen tijde haar oog open over ons zijn, en hare hand gereed, om, waar het noodig is, te sturen en te leiden, en ook des noods onmiddellijk in te grijpen. Doch dit laatste, het onmiddellijk ingrijpen, moet zoo weinig mogelijk plaats

hebben; en heeft het plaats, dan moet het volkomen duidelijk blijken, dat hetzelve onvermijdelijk was. Op eigene voeten moet het kind leeren gaan; ook al valt het, niet dadelijk worden geholpen; alleen als het in het vuur zou vallen, of zich een groot, kwalijk te herstellen nadeel berokkenen, mag de hand des opzigters toegrijpen en het kind met geweld terughouden of helpen. Nu heeft er, wat de opvoeding des menschdoms door God betreft, na den zondvloed en vóór de komst van Jezus Christus, ook eigenlijk maar één onmiddellijk ingrijpen door God in de wereld-geschiedenis, hoewel dit in verschillende handelingen, plaats gehad, de afzondering, namelijk, van Israël, om de kennis van den éénen waarachtigen God te bewaren; en daarna de zoo naauw daarmede zamenhangende zending van Jezus Christus. Maar blijken moest het ook, dat dit eenmaal onmiddellijk ingrijpen onvermijdelijk was. Daarom heeft God, gelijk Paulus het uitdrukt (Hand. 14: 16, 17), »de Heidenen laten wandelen in hunne wegen; hoewel Hij nogtans zich zelven niet onbetuigd heeft gelaten, goed doende van den hemel, regen en vruchtbare tijden gevende, vervullende de harten met spijs en vrolijkheid;" terwijl Hij alles alzoo bestuurde (17: 27), »opdat de menschen den Heer zouden zoeken, of zij Hem immers tasten en vinden mogten; daar Hij niet verre is van een iegelijk onzer." Hoewel dus God alleen schijnbaar de Heidenen aan zich zelve heeft overgelaten; en in der daad onder hen de Grieken niet alleen met de voortreffelijkste gaven des geestes toegerust, maar ook hun lot zóó bestuurd, dat zij die op de heerlijkste wijze konden ontwikkelen, heeft Hij evenwel niet onmiddellijk in hunne geschiedenis ingegrepen, gelijk in die van Israël. En met welk doel heeft Hij zóo veel, maar alleen middellijk, voor de Grieken gedaan? Opdat de schijnbaar

aan zich zelve overgelatene menschheid het zoo verre mogt brengen, als haar, zonder onmiddellijke hulp van God, mogelijk was, ten einde het aldus mogt blijken, wat de menschen zonder die onmiddellijke hulp konden denken en doen, en daardoor ten laatste, ten tijde van de komst van Gods Zoon op aarde, die hoogte van beschaving bereikt worden, waarop er zoowel vatbaarheid voor Gods onmiddellijke hulp mogt bestaan, als ook de behoefte daaraan en het verlangen er naar opgewekt wezen, en deze hulp dus, eindelijk door God aangeboden, ook gaarne aangenomen mogt worden door de menschen.

Acht deze zaak niet gering, M. H.! Zelfs nu nog wordt door den onnadenkenden twijfelaar de vraag wel eens opgeworpen, of het noodig was, dat Gods hand in 's werelds loop ingreep en eene onmiddellijke openbaring in Israël en door Jezus Christus daarstelde. Maar door de geschiedenis der Grieken wordt die vraag beantwoord. Heeft het bij de eene natie aan geestvermogens, bij de andere aan gelegenheid tot ontwikkeling, bij eene derde aan lust en aanmoediging ontbroken: bij dat volk is al het denkbaar-mogelijke, onder Gods bestuur, zamengeloopen, om het tot den hoogsten trap van eigene ontwikkeling te brengen, — en toch was dat alles nog maar voorbereiding voor iets hoogers en beters; toch was dat alles niet voldoende, om er bij te verblijven; toch ware de menschheid ongelukkig geweest, zoo zij niet iets volmaakters had verkregen. En hoe zou zij dit hoogere dan nu hebben kunnen verkrijgen, anders dan onmiddellijk uit Gods hand, door de zending van Jezus Christus, en dus door eene ingrijping van God in 's werelds loop?

In de geschiedenis van de opvoeding des menschdoms door God kan dus eene beschouwing van 't geen waar-

toe de Grieken zonder onmiddellijke openbaring of tusschenkomst van God, maar toch onder zijn wijs bestuur en door Hem geholpen, zijn opgeklommen, niet gemist worden. In hen moeten wij zien, tot welk eene aanmerkelijke hoogte de menschheid het zonder onmiddellijke hulp van God kan brengen; maar aldus ook zien, wáár de grenzen staan, zelfs van de edelste, aan zich zelve overgelatene kracht, ook onder de gunstigste omstandigheden. In deze ure zal ik u die hoogte in eenige bijzonderheden zoeken aan te wijzen; later, aan het slot onzer bijeenkomsten, zal ik het gebrekkige en onvolkomene er van, en dus de noodwendigheid van eene Goddelijke tusschenkomst doen opmerken. Zoo zullen wij den rijkdom van middelen, die der Goddelijke Voorzienigheid in de opvoeding des menschdoms te dienste staan, te meer bewonderen, en tevens zien, hoe zij, overal helpende, die hulp eer verbergt, dan ten toon stelt; want zij zoekt niet hare eer, maar ons heil.

Als wij dan de hoogte willen beschouwen, waartoe de Grieksche geest zich na de Perzische oorlogen heeft verheven, hebben wij onzen blik te vestigen op de gelukkige beoefening der schoone kunsten, op het opkomen eener nieuwe poëzij, op het ontstaan van geschiedschrijving en welsprekendheid, en bovenal op de volmaking der wijsbegeerte.

Naauw staan intusschen al deze zaken in verband met de meerdere vereeniging der Grieken, op welke wij dus eerst moeten letten.

In den Trojaanschen oorlog was er eenige verbindtenis tusschen de Grieken ontstaan, die door de overal herhaalde zangen des grooten Dichters, welke de helden van dien krijg verheerlijkten, was bestendigd. Doch die verbindtenis was niet zoo naauw, dat zij onophoudelijke

oorlogen tusschen de vele kleine staten, steden en steedjes van Griekenland kon verhinderen. Er bestond gevaar, dat in deze burgeroorlogen het rijkstbegaafde volk zijne edele krachten zoude verteeren, en een Solon en Pythagoras het toppunt van wijsheid en wijsbegeerte voor hetzelve zouden blijven. De hemelsche Opvoeder beschikte het Perzische onweder, om de schadelijke dampen van naijver en burgertwist althans voor eenen tijd te verdrijven en de edelste vruchten des geestes tot wasdom en rijpheid te brengen. Het gevaar van slaven der Perzen te worden, telkens herhaald, telkens meer dreigend naderende, vereenigde de verdeelde volksgenooten en deed ze eindelijk als ééne natie zamen werken. Den eersten aanval toch der Perzen onder Darius sloegen de Atheners zoo goed als alleen af; zelfs toen het oneindig grooter leger onder Xerxes aanrukte, zonden de meeste noordelijke Grieken, bij de eerste opeisching des Perzischen Konings, ten teeken der onderwerping, hem aarde en water. Maar ook van de overige Grieken, die niet gezind waren, zich onder de Perzen te buigen, wilden velen nog niet eendragtig strijden tegen hen. Deze eischten als voorwaarde van hulp, dat zij het opperbevel zouden hebben, anderen zochten uitvlugten. Athene, door Themistocles geleid, bevredigde zoo veel mogelijk alle uiteen loopende verlangens, stilde alle partijschappen, gaf de stad tweemaal prijs, om zich achter houten muren, in de schepen, te verdedigen. En had weder bovenal Athene's moed en Themistocles beleid de reuzenmagt van Xerxes, tusschen de klippen van Salamis, verslagen: een jaar later, in den veldslag bij Plataeae, waar Griekenlands lot beslist werd, waren toch eindelijk bijna *alle* Grieken op het slagveld bijeen, als ééne natie, voor één gemeenschappelijk belang. Sedert Troje's belegering was dit niet gezien. En

toen was het bijeenzijn der stammen voorbijgaand; want met Troje's val hield de dringende reden tot het bijeenblijven op: nu moest de zamenwerking en het gemeenschappelijk overleg stand houden; want het gevaar bleef voortduren. Het Perzische leger was wel verslagen; maar het onmetelijke Perzische rijk had hulpmiddelen genoeg, om telkens op nieuw talrijke benden naar Europa te zenden. Eenenvijftig jaren duurde de kamp; en hij eindigde niet dan met de gansche demoediging van Perzië: het moest de Grieksche volkplantingen in Azië vrijlaten; zijne troepen twee dagreizen van de kusten terugtrekken; zijne vloten uit de Grieksche zeeën roepen.

Maar de Grieksche Staten konden geenen gemeenschappelijken weërstand aan Perzië bieden, zonder eenen gemeenschappelijken aanvoerder. Eerst was Sparta die aanvoerder; daarna Athene, 't welk, door zijne onbekrompene vrijheidsliefde en zorg voor het behoud van geheel Griekenland, en door zijnen altijd moedigen en beleidvollen kamp tegen de Perzen, inderdaad zich deze eere had waardig gemaakt. Maar een aanvoerder moest ook eenig bestuur over de anderen uitoefenen, moest gelden van de overigen voor de uitrusting van vloten en legers inzamelen, en zou aldus een middenpunt van handel, magt, eere en rijkdom voor de anderen worden. Dit werd Athene. Athene, door de hand der Perzen tweemaal ten gronde toe geslecht, werd ten gevolge der Perzische oorlogen ten hemel toe verheven!

Eerst verhieven zich dáár de *schoone kunsten.* Zij waren er reeds beginnen te bloeijen onder de heerschappij van Pisistratus en zijne zonen, die door haren glans zich minder gehaat wilden maken. Doch de woeste hand van Xerxes had dit omver geworpen. Na zijnen aftogt werd de verbrande stad weder opgebouwd; er werd

bij aanvang daarin voor de veiligheid en de noodwendigste behoeften, naderhand ook voor weelde en kunst gezorgd. Het is waar, de straten bleven krom en eng; de bijzondere woningen grootendeels zonder de betooverende schoonheid der kunst. Maar de Griek leefde ook minder in zijn huis dan op de markt, minder voor zijn gezin, dan voor den Staat; ook de kunst was eene zaak van den Staat, van het volk. En mogt men dan ook in menigen hoek van Athene hebben kunnen omdwalen, zonder te vermoeden, wáár men was: als men de markt of de heilige veste, de Acropolis, naderde, dan zag men terstond, dat men zich in de kunstrijke hoofdstad der beschaafde wereld bevond. Dáár verrezen tempels, aan velerlei Goden gewijd, wier laatste overblijfselen nu nog, zelfs maar in afbeeldingen overgebragt, het kunstminnend oog verrukken; dáár waren zuilengangen, even aangenaam in eene warme luchtstreek, als bekoorlijk door losheid, maat en harmonie; dáár theaters, waar het geheele volk in de schoonste taal der wereld de heerlijkste tooneelstukken hoorde en zag; dáár gymnasieën of worstelperken, waar de ligchamelijke gezondheid, vlugheid en kracht door springen, loopen, worstelen en werpen werd geoefend, opdat een schoon en krachtig ligchaam de waardige woning van den edelen en vluggen geest mogt zijn.

En al deze gebouwen werden verlevendigd en versierd door de heerlijkste gewrochten van beeldhouw- en schilderkunst. Vooral de beeldhouwkunst, die het menschelijk ligchaam, maar een nog volmaakter, dan dat der schoone Grieksche jongelingen en maagden, voorstelt, bloeide in dat Griekenland, 't welk den *mensch* had leeren kennen en achten en zich de Goden in menschengedaante dacht. Een Phidias staat op, de nooit overtroffene, nooit geëvenaarde. Eene groote schaar van

allerlei kunstenaren arbeidt naar zijne plannen, onder zijn bestuur. Onder zijne eigene handen wordt het elpenbeen bezield, het marmer levend. De anders alleen denkbare schoonheid is in zijnen Jupiter en zijne Minerva aanschouwelijk geworden. Tijdgenooten en nakomelingschap staren deze wonderen der kunst opgetogen aan. Allen gevoelen: eene Godheid leeft in dit beeld, eene Godheid zit hier onder hen op den troon; en, alleen over de wijze van uitvoering in twijfel, vat een der omstanders den griffel en schrijft in verrukking ter neêr (5):

Een God kwam uit den hemel op aarde, om u zijn beeld te vertoonen;
Of gij, o Phidias, steegt, om den God te zien, naar den hemel.

Wat zal ik van andere kunstenaars spreken, die eerst Athene, onder de leiding van Pericles, den grooten redenaar en staatsman, en weldra elke stad van Griekenland en der kolonieën, met tempels en theaters, met beeldhouwwerk en standbeelden vervulden? Na tallooze oorlogen en verwoestingen, in de eerste eeuw na Christus geboorte, schatte Plinius de standbeelden, die in zijnen tijd nog overgebleven en meesterstukken van kunst waren, alleen in den omtrek van Olympia, waar de spelen gehouden werden, op omtrent drieduizend; en op evenzooveel die te Athene, te Delphi en op Rhodus (6). En allen weten wij, M. H., dat elk overblijfsel van die standbeelden, of eene ruïne van een theater of tempel nu nog door de kunstenaars voor meesterstukken, dikwijls voor onovertreffelijke meesterstukken, worden gehouden.

Welk eene opvoedende kracht nu in deze schoone kunst gelegen zij, behoef ik wel niet te ontwikkelen. God zelf is de groote kunstenaar, die in elke lente zijnen grooten tempel als vernieuwt; den bodem met een frisch tapijt van gras en bloemen bedekt; de wan-

den met jong boomenloof, het geheel met nieuwe vogelen en allerlei vee stoffeert; God zelf is de groote bouwmeester, die ons elken morgen het vrolijkste vaderhuis, vol duizend levende wezens, doet aanschouwen; die ons elken avond het verhevenste gewelf van eene oneindige ruimte, vol millioenen werelden doet bewonderen. En zou dan niet de kunst, die Hem poogt na te streven, eene door Hem in ons gelegde kracht zijn, gelijk alles, wat Hij ons geeft, dienende ter onzer ontwikkeling en heiliging, vervrolijking en volmaking? Gewis, wij, die de schoone kunst in teekeningen en schilderstukken, in standbeelden en gebouwen bewonderen, en er ons vermaakt, verheven, veredeld door gevoelen: — wij danken God, die der menschheid in deze kunsten de Grieken gaf tot leermeesters, wier voorbeeld en onderwijs in menig opzigt niet overtroffen kunnen worden (7).

Doch ik moet ook spreken van eene nieuwe soort van poëzij, welke nu ontstond; ik meen de *tragische*, in de ruime, opene schouwburgen voor het geheele volk ten tooneele gevoerd.

Tot nu toe bestond er alleen de heldenpoëzij van Homerus en van die hem zochten te volgen, en de heilige poëzij der lofliederen ter eere der helden en Goden. De Perzische oorlogen spanden alle zenuwen en deden elk gevoel trillen; ook het gevoel van het wereldbestuur der Godheid, en van de onmagt des menschen, om zich daaraan te onttrekken. Eschylus, een Athener, die bij Marathon, Salamis en Plataeae eervol tegen de Perzen had gevochten en, als Pythagoreïsch Wijsgeer, het ijdele had opgemerkt van den trots en de wereldheerschappij, zelfs van een Xerxes, zoo de Goden hunne gunst onttrekken: Eschylus, vond de tragedie uit, zoo als die, wat het wezen der zaak betreft, sedert hem gebleven is.

In volle rusting, als Pallas uit het hoofd van Jupiter, sprong zij uit hem te voorschijn, terwijl wijsheid en oorlogsmoed tevens uit hare oogen flikkerden. Het is toch de ijzeren tred des geweldigen krijgsmans, dien wij in dezen dichter en denker hooren, en menig stuk van hem is (volgens een oud kunstregter) minder door Bacchus (den Beschermgod der tragische Dichters), dan door Mars ingegeven. Doch al zijne poëzij is godsdienstig. In verhevene verzen bezong hij en voerde hij ten tooneele, hoe de mensch vruchteloos kampt tegen het onafwendbare besluit, volgens 't welk de Godheid de wereld bestuurt. Dit wendde hij aan op den aanslag van Xerxes tegen Griekenland; maar ook op het leven van velerlei groote mannen en geslachten uit Griekenlands heldeneeuw, ten einde zijne tijdgenooten te veredelen en te heiligen (8). — Na hem verscheen de nog meer edele, vrome en zachte Sophocles, welligt de reinste en in vorm en geest meest volmaakte aller Grieksche dichters, een priester der heilige Godheid; en voorts nog de diepzinnige Euripides, de wijsgeer van het tooneel. Bij allen is de tooneelkunst, welke zij beoefenen, eene heilige, den mensch tot de Godheid opheffende (9). Inderdaad behoorde ook hare opvoering voor het volk tot de hoogste godsdienstige feesten. En te regt. Zijn de schouwplaatsen, waarin het geheele volk, zonder betaling, de stukken van zulke meesters zag opvoeren, in puin vergaan: deze stukken zelve zijn voor een gedeelte tot onze eeuw overgebragt en zullen altijd gelezen worden. Deze tragedies, zoo regt geschikt, om kunstzin te bevorderen, menschenkennis op te wekken, braafheid onder de menschen onderling en onderworpenheid aan de Goden aan te kweeken, en alle fijne gewaarwordingen en aandoeningen van 's menschen hart, medelijden en medevreugde, schrik, verbazing, liefde, geloof, te

spannen, te treffen en te veredelen: — deze tragedies doen ons smartvol uitroepen: Ach, waarom is het tooneel zoo ontaard, waarom bestaat onder Christelijke natieën geene tragedie, ten minste even edel, even opvoedend voor de menschheid, als de Heidensche Grieken haar bezaten (10)? Waarom hebben de Christelijke Staten geene volksfeesten, in fijnheid van kunstgenot en kracht tot verheffing en veredeling des menschen, met de opvoering der Grieksche tragedies te vergelijken?

Nog een ander nieuw middel ter opvoeding des menschdoms outstond na de Perzische oorlogen, *de geschiedschrijving.* Wel was er van de schepping der menschen af eene geschiedenis der wereld, eene opvolging van merkwaardige gebeurtenissen, onder hooger bestuur tot hun heil beschikt; doch die geschiedenis was nog niet beschreven. Alleen eenige verhalen er uit werden hier en daar mondeling voortgeplant; alleen enkele brokstukken waren als volksvertellingen opgeschreven, vooral die, welke over de voorouders en stamvaders van dit of dat volk handelden. En kostbaar is ééne der verzamelingen zulker brokstukken, welke ons uit de oudheid zijn overgebleven; ik bedoel haar, die ons de geschiedenis van Israël in vele merkwaardige tijdsgewrichten leert kennen, ja zelfs den oorsprong van het menschelijk geslacht en zijne eerste geschiedenissen verhaalt. Maar hoe onmisbaar deze ook zij voor de geschiedschrijving der wereld, die zelve is zij nog niet. Deze ontstond eerst in Griekenland, toen men het geheel der wereldgebeurtenissen zocht te omvatten en oorzaken en gevolgen er duidelijk in wilde aanwijzen. Zij ontstond zeer kort, nadat de Israëlietische geschiedverhalen werden gesloten. Toen Ezra en Nehemia hadden geëindigd, begon Herodotus, de vader der geschiedenis, in Griekenland te schrijven. De

Grieken vatten in elk opzigt de pen der Hebreën op; bij wie een stilstand in de letteren kwam tot de tijden der Maccabeën, in welke zich weder beweging en leven bij de Joden vertoonde, maar meest door Griekschen invloed op hen. Bij de Grieken ontstond de geschiedschrijving eenigen tijd na de Perzische oorlogen; want gelijk deze den gevoeligen dichter zijne lier deden spannen, zoo deden zij ook den nadenkenden beschouwer der menschelijke dingen de pen der geschiedenis opnemen. Hoe moest het leger, waarmede Xerxes Griekenland aanviel, op zich zelf de nieuwsgierigheid en den weetlust reeds prikkelen! Nog is ons de monsterrolle bewaard gebleven, waarin al de natieën, waaruit die armee bestond, worden opgeteld en in de eigenaardigheid harer kleederdragt en wapening beschreven. De wereldgeschiedenis levert geen voorbeeld, dat zulk eene menigte en menigvuldigheid van volken ooit op ééne plek der aarde is te zamen gedrongen geweest, als in de vlakte van Doriscus in Thracië, waar Xerxes den wapenschouw over zijne krijgslieden hield. Omtrent derdehalf millioen was het aantal strijdbare mannen; de menigte van vrouwen en kinderen wordt niet begroot; en zesenvijftig verschillende natieën worden ons opgeteld en afgeschilderd. »Men zag hier Hindoes in katoenen gewaden, en Ethiopiërs van Boven-Egypte met de huiden van leeuwen omhangen; de zwarte inwoners van Gedrosië [niet verre van de Indus-monden] en de [Kalmuksche] Nomadenstammen uit de Mongolische steppen en de groote Bucharij; woeste jagersvolken, zooals de Sagartiërs, die zonder wapenen van metaal of ijzer, hunne vijanden, als de dieren welke zij jaagden, in lederen slinger-riemen vingen, en Mediërs en Bactriërs met prachtige tulbanden en geschubde borstharnassen; Libyers, die met vierspannen en strijdwagens kwamen, en Ara-

bieren, die op kemelen reden; Phenicische zeelieden met talrijke vloten, en Aziatische Grieken, gedwongen, tegen hunne landslieden te vechten" (11). Zooveel vreemds liet diepe indrukken achter; de verhalen bleven er van voortleven in de huisgezinnen en op de markten. Onder die verhalen groeide Herodotus op; hij moest het ware er van weten; hij wilde die velerlei volken kennen; hij de redenen onderzoeken, waarom zij tegen de Grieken ten strijde waren gevoerd; hij weten, hoe die strijd zulk eene uitkomst had kunnen hebben. Hij bereisde bijna de geheele toen bekende wereld; onderzocht de gesteldheid der landen en den aard der volken, die aan de Perzen onderworpen waren, op de plaatsen zelve; zamelde de verhalen van vroegere gebeurtenissen uit den mond der geleerdste en geloofwaardigste mannen op, en schreef een werk over den aardrijkskundigen toestand der wereld in zijnen tijd en over de geschiedenis der hem bekende volken, vooral die der Grieken en Perzen, waardoor hij den naam van *vader der geschiedenis* heeft verdiend. Door hem is de weg gebaand, die weldra door een Thucydides en Xenophon, elk op zijne wijze, werd betreden. Door hem is de aanvang gemaakt van de opteekening en schildering van het grootste van Gods werken, zijn bestuur over vrije menschen. Reeds hij zelf gevoelde het diep, even als de tragische dichters, dat er eene hoogere wereldorde is, waaraan alles moet gehoorzamen, zoodat ons een kinderlijk-vrome zin uit zijn werk tegen ademt (12). Door hem vooral is het *ons* mogelijk geworden, ons een zamenhangend denkbeeld te vormen van de wijze, waarop God zijn plan reeds in oude dagen volvoerd heeft, om de menschheid tot gelijkvormigheid aan Hem op te leiden. — Verstaat mij wel! Dit plan zelf kennen wij het duidelijkst uit den Bijbel, bo-

venal uit de zending van Gods Zoon Jezus Christus; maar de wijze van uitvoering zouden wij ook in algemeene omtrekken niet kennen, zoo God zelf niet had gezorgd, dat de Grieksche geschiedschrijving ware ontstaan, die ons, ten deele zonder het te bedoelen, vele daadzaken heeft bewaard, waarin wij de uitvoering van Gods plannen kunnen navorschen (13).

Ook de *welsprekendheid* heb ik genoemd, als eene der menigvuldige vruchten, ten gevolge der Perzische oorlogen gekweekt. Ik bedoel de staatkundige, op de volksvergaderingen werkende welsprekendheid, waardoor, behalve vele anderen, een Pericles en Demosthenes zich onsterfelijke namen hebben verworven. Zij werd geboren uit de inspanning, welke Athene vooral daartoe noodig had, opdat het aan het hoofd der Grieksche Staten mogt blijven; want deze inspanning deed eene rij van staatsmannen optreden, die door de krachtige taal der waarheid het volk, bij 't welk de regering van den Staat berustte, steeds opwekten tot moed en volharding. Dit volk was vol leven en beweging, vol vrijheidsliefde en niet zonder edelmoedigheid; maar dewijl ieder zich in hetzelve kon verheffen en tot de hoogste eere geraken, gebruikten vele eerzuchtigen niet de goede middelen, om van het volk iets te verkrijgen. Zij vleiden en bedierven het, even als hovelingen een jongen Vorst. Tegen hen staan vele groote en edele mannen over, tolken der deugd en waarheid. Uiterlijke magt hadden deze mannen niet; veelal bekleedden zij zelfs geenerlei ambt; en toch regeerden zij dikwijls het volk geheel en al, door de kracht hunner taal; en die taal ontleende hare kracht — aan de waarheid. Gelijk de Profeten onder Israël, gelijk één Elia of Jezaja, bereidden zij zich door gebed voor hunne taak (14). Dan stonden zij op, wezen het volk

aan, wat regt en billijk, wat nuttig en goed was, en heerschten door de magt van hun woord, gerugsteund door hun onberispelijk leven. Hoort, hoe een tijdgenoot Pericles schildert! »Daar hij, in waardigheid en schranderheid de eerste, boven alle verdenking van omkooping verheven was, leidde hij het volk met groote vrijheid; want hij werd niet zoo zeer door het volk geleid, als hij het leidde; dewijl hij het niet vleide, maar hetzelve met waardigheid en zelfs met hevigheid tegensprak. Wilde het iets ontijdigs doen, zoo wist hij het in te houden; wilde het zonder grond den moed laten zinken, dan wist hij het weder op te rigten. Zoo was het naar den naam eene heerschappij des volks; in der daad eene heerschappij des grootsten mans" (15). — En die groote man was dus ook algemeen, in de oogen zijner tijdgenooten, als ware het een uit den hemel afgedaald verhevener wezen; zoodat men hem den gewonen bijnaam van Jupiter gaf, *de Olympiër*. Een dichter dier eeuw legt ons dezen bijnaam uit, door van zijn krachtig woord te zingen (16):

Zie Pericles, d'Olympiër!
Hij blikseemt en hij dondert, werpt Griekenland dooreen.

En wat zal ik van Demosthenes zeggen, wiens meesterstukken ons nog overig zijn? Toen ik als student eindelijk eene zijner redevoeringen, en wel dadelijk de beroemdste, zou gaan lezen, verheugde ik mij innig, zoo verre gevorderd te zijn, van dezen vorst der redenaren te kunnen verstaan. Maar — hoe verbaasde ik mij! Geene sieradieën, geene bloemen, geene beelden vond ik; 't was alles naakte, eenvoudige, onopgesmukte taal, maar toch eene taal, die mij wonderbaar aangreep. Verwacht hebbende in een bloementuin vol kleurenpracht en welriekende uitwasemingen te komen, was ik verplaatst in een eikenwoud, door welks toppen de storm

nu en dan gierde, of de donder ratelde. Verbazing en huivering greep mij aan; weldra ook eerbied en bewondering; ik gevoelde, die stem sprak waarheid, niets dan waarheid, uit een rein en edel en waar gemoed opgeweld; ik gevoelde, hoe deze redenaar de toomelooze driften des volks met moed had kunnen te keer gaan en deszelfs dwalingen en misslagen zonder verschooning gispen. Ik gevoelde, dat hij het was, die eens, toen de Atheners hem opeischten, opdat hij de openbare aanklagte van zekeren bij hen gehaten persoon zou op zich nemen, dit had kunnen weigeren, dewijl hij hem voor onschuldig hield, en toen de volksvergadering zeer onstuimig werd en hem wilde dwingen, had kunnen opstaan en uitroepen: »Gij, mannen van Athene, zult mij altijd tot *raadsman* hebben, ook zoo gij het niet begeert; doch een *lasteraar* word ik niet, ook zoo gij het begeert" (17). Maar hoe had een Demosthenes zich ook geoefend, om zulk een raadsman van het Atheensche volk te worden! Zijne stem had hij welluidendheid, ronding en kracht gegeven, door met steentjes in den mond tegen het gedruisch der zeegolven in te spreken; in zijnen stijl kracht, netheid, volheid en schoonheid gebragt, door maanden of wel jaren achtereen de meesterstukken van anderen af te schrijven en te bestuderen; men zegt in een onderaardsch hol, ten einde voor aftrek beveiligd te zijn. Zijnen geest had hij verrijkt door de studie van al wat in dien tijd te weten was omtrent regten en wetten, staathuishouding, geschiedenis en volkswelvaart. Zijn hart had hij gevormd en veredeld in de school van Plato, ten einde het waarlijk-schoone, waarlijk-regtvaardige, waarlijk-goede te kennen en te volgen. Zoo sprak hij dan ook, zoo leefde hij, zoo stierf hij voor de waarheid — niet zonder vlekken, maar toch eene eere en een sieraad van het menschelijk geslacht (18).

Het laatste, wat ik omtrent de Grieken met u wilde behandelen, is de wijsbegeerte. Doch de tijd is verloopen en de stof rijk. Ik zal dus uwe aandacht in volgende uren op dit onderwerp nog weder inroepen, om daarmede onze beschouwingen over Griekenland te eindigen.

AANTEEKENINGEN.

(1) Bl. 149. Over Cyrus sprak ik reeds boven, bl. 38 en verv.

(2) Bl. 150. HEEREN, bl. 175, 176 geeft in groote omtrekken eene schildering der vrijheid van alle deze Staten.

(3) Bl. 151. Ik spreek hier van de Grieken in 't algemeen, zonder te ontkennen, dat velen van hen zich lafhartig of verraderlijk aan de Perzen hadden aangesloten.

(4) Bl. 152. Eenige uitdrukkingen zijn ontleend aan NASSAU, *Hist. Proeve*, bl. 40—42.

(5) Bl. 160. PHILIPPUS, *Anthol. Gr.* L. IV, Tit. 6, Epigr. 3 ed. H. DE BOSCH, T. II, p. 344. Ik heb hier eenige uitdrukkingen ontleend aan H. SCHREIBER, *Allg. Religionslehre nach Vernunft und Offenbarung*, D. I (*Freib.* 1829), bl. 22. In de gelaatstrekken van dit beeld is, naar de getuigenis der Ouden, zulk eene uitdrukking geweest van almagt en erbarming, vrede en rust, dat de aanschouwing er van de ziel haren aardschen kommer deed vergeten, en hij voor ongelukkig werd gehouden, die het genot dezer aanschouwing niet had gesmaakt. — Opdat men echter niet meene, dat alleen Heidensche bevangenheid zoo oordeelde, laat ik hier volgen, wat de Christelijk-vrome W. E. DE PERPONCHER van de drie overgeblevene meesterstukken der Grieksche beeldhouwkunst zegt, in zijn *Overwegend verslag van den oorsprong en voortgang zoo der verwildering als der beschaving onder de menschen en volken*, *Utr.* 1819, bl. 175, 176:

» Waar vindt men iets, dat in vergelijking kan worden gebragt, met hetgeen de meesterstukken der Grieken, in dezen, ons doen bewonderen? In den Apollo van 't Belvedère, voorgesteld in 't oogenblik na de overwinning, over 't verwoestend wangedrogt behaald, en nog van de aandoening warm, dien vasten tred en fiere houding der zegeviering, dat inwendig gevoel der onweerstaanbare kracht, die genoegelijke vreugde der weldadigheid, in majestueuze zich zelve vertrouwende kalmte uitgedrukt; dat hoogst verhevene, dat alleen eene beschermende Godheid toekomen kan; en dit alles in de gestalte, houding, wezenstrekken der mannelijke schoonheid, in hare hoogste volmaaktheid afgebeeld! — In de Medicesche Venus, onder een vrolijk, vriendelijk gelaat, en bevallige schaamachtige houding, dat zachte, dat mollige, dat fijne, dat somtijds naauwelijks merkbare en toch betooverende, in de smeltende golvingen van 't vrouwelijke vleesch, dat als het zinnelijk beeld en de stoffelijke uitdrukking harer eerbiedwekkende kieschheid is. — In den, eene zoo diep treffende ontroering inboezemenden, Laocoön, met zijne twee zonen, onder de verpletterende pranging der hen allen in hare kronkels omsluitende slang, gekneld; op 't gelaat des jongelings aan de linkerzijde, wel den pijnlijken trek van zijn eigen lijden, maar als wegsmeltende, onder het folterend, zich zelven vergetend medelijden, met des vaders marteling, de teederste liefde tot den beminden grijsaard, en de hartscheurende droefheid wegens zijn naderend einde, die geene vatbaarheid voor andere aandoeningen overlaten.” — Kort, maar krachtig spreekt ook de Deensche Dichter H. C. ANDERSEN over den indruk van een dezer volmaakte kunststukken op hem, *Das Märchen meines Lebens*, Th. I, S. 99: » In Parijs heb ik (in 1833) standbeelden gezien; maar mijne oogen waren voor dezelve gesloten. Eerst in Florence, voor de Medicesche Venus, was het, als viel een sluijer voor mijne oogen weg. Eene nieuwe kunstwereld ontsloot zich voor mij; het was de eerste vrucht mijner reis. Hier leerde ik de vormenschoonheid verstaan, den geest, die zich in vormen openbaart.”

(6) Bl. 160. PLINIUS, *Hist. Nat.* XXXIV, 17.

(7) Bl. 161. Welk eene opvoedende kracht de schoone kunst voor de menschheid hebben kan, is onder de nieuweren door niemand misschien dieper gevoeld dan door SCHILLER; men denke aan zijn gedicht *Die Künstler*, zijne *Briefe über die aesthetische Erziehung des Menschen*, enz. Tevens is hij zelf, de zedelijke dichter bij uitnemendheid, een voorbeeld, wat zij op een menschelijk gemoed vermag. Onder de Ouden staat hier Plato boven aan, wiens grond-denkbeelden worden ontwikkeld door VAN HEUSDE, *De Socratische school*, D. I, bl. 1—142.

Zonderling kan het echter schijnen, dat de Grieken in menig opzigt, wat de schoone kunst aangaat, niet kunnen overtroffen, of zelfs niet geëvenaard worden; want nog blijkt het, waarheid te zijn, wat PLATO reeds opmerkte, *Epinomis*, p. 987 D: »Wat ook de Grieken van vreemde volken overnemen, dit brengen zij, in 'tgeen de schoonheid betreft, tot volkomenheid." Om dit te begrijpen, moet men opmerken, dat de liefde tot het schoone bij de Grieken zoo zeer heerschte, dat zij er geheel voor leefden, gelijk V. HEUSDE in zijne bekende *Oratio de pulcri amore* regt levendig heeft voor oogen gesteld. Voorts werd door hunne gymnastische spelen bovenal de schoonheid des menschelijken ligchaams bevorderd, en in die spelen deze schoonheid ook zigtbaar. En bovendien moet men in 't oog houden, dat zij, om het schoone te verkrijgen, ook wel eens opofferden, wat wij boven het schoone stellen. Alleen onder Grieken kon plaats hebben, wat men van Zeuxis verhaalt, dat hij, om eene Helena voor de stad Croton, of volgens anderen voor Agrigentum, te schilderen, vijf der schoonste meisjes dier stad uitzocht, om naar hare schoone vormen een ideaal van schoonheid op het doek te brengen. Zóó bragt hij een volkomen schoon beeld tot stand, hoewel ééne dier meisjes was heen gegaan, dewijl haar de schaamte had belet, zich voor den schilder te ontkleeden, zoodat hij bij den lof, dien men aan zijn kunstgewrocht naderhand gaf, zelf zeide, dat er iets aan ontbrak, namelijk de blos der schaamte van de weggevlodene

maagd. In het zinnelijk-schoone hebben dus de Grieken wel de volmaaktheid bereikt, doch niet zelden ten koste van 'tgeen meer waard is, dan het zinnelijk-schoone.

(8) Bl. 162. SCHLOSSER, *Universalhistorische Uebersicht der Gesch. der alten Welt*, I Th. 2 Abth. S. 104—112, heeft aangewezen, dat er genoegzaam geene zijner tragedies is, welke niet met de ondernemingen der Perzen tegen Griekenland, de zege der Atheners, de grootheid des triumfs, en het onderscheid van Grieksche en Perzische geesten en gezindheid in eene nadere of verdere verbinding kan gebragt worden, en strekken moest tot onderrigt en verbetering des volks.

(9) Bl. 162. A. W. VON SCHLEGEL, *Ueber dramatische Kunst und Litteratur*, D. I, bl. 173, zegt met regt van Sophocles: »Hoewel zijne werken geheel en al de antieke grootheid, bevalligheid en eenvoudigheid ademen, is hij het evenwel onder alle Grieksche dichters, wiens gevoelens de meeste verwantschap met den geest van onze godsdienst hebben." Bl. 183: »Hem is het leven eene aanhoudende dienst der Godheid."

Voorts merk ik op, dat de leer des noodlots, die de Tragici voorstonden, niet de leer was van het toeval, maar der zedelijke wereldorde, welke noodwendig over Goden en menschen heerschte; dat zij dus de eerste, ruwe vorm is, waarin de leer eener alles besturende Voorzienigheid zich voordoet; en zij het is, waardoor de tragische dichters tot het besef van Gods eenheid opklommen. Verg. CREUZERS woorden, boven D. I, bl. 211. — Vele schoone gezegden uit de Grieksche tooneeldichters zijn bijeenverzameld en vertaald door HUGO DE GROOT, *Excerpta ex Tragoediis et Comoediis Graecis;* niet weinige er van zouden ook in onze Psalmen en Spreuken eene plaats kunnen vinden.

(10) Bl. 163. Een belangrijk overzigt van het groote onderscheid tusschen de zedelijke waarde van het tooneelspel in onderscheidene tijden en volken, doch 't welk tot diepe beschaming van ons Christenen strekt, geeft C. F. STÄUDLIN, *Geschichte der Vorstellungen von der Sittlichkeit des Schau-*

spiels, *Gött.* 1823, gelijk ook H. ALT, *Theater und Kirche in ihrem gegenseitigen Verhältniss historisch dargestelt*, *Berlin* 1846. Men vergelijke voorts de redevoering van A. DES AMORIE VAN DER HOEVEN, *Over den zedelijken invloed van het schouwtooneel*, in zijne *Redevoeringen*, *Leeuw.* 1845, bl. 143. Zijn zoon verhaalt in de *Academiereis*, bl. 256, te Berlijn de opvoering van Euripides Medea, het Grieksch trouw gevolgd, te hebben bijgewoond, waartoe het tooneel naar de wijze der Ouden was vertimmerd. »Bij 't heengaan," schrijft hij, »was het mij meer dan ooit begrijpelijk, hoe *zulk* eene tooneelvoorstelling door de Grieken tot hunne eeredienst betrokken werd." Begrijpelijk wordt dit ook reeds eenigzins, als men het schoone verhaal van SCHILLER leest, *Die Kraniche des Ibycus*, waarin een koorgezang voorkomt uit de tragedie van ESCHYLUS, *De Wraakgodinnen*. — Voorts kan men vergelijken de drie geschriften van P. VAN LIMBURG BROUWER, *Over de zedelijke schoonheid der poëzij van Eschylus*, *van Sophocles*, *van Euripides;* als ook diens *Verhandelingen en Losse geschriften*, bl. 3, 38, 93.

(11) Bl. 165. HEEREN, *Ideën* I, 1, bl. 517, 518, NASSAU bl. 50, 51, uit HERODOTUS, VII, 61—80.

(12) Bl. 165. Dien zin wijst in Herodotus zeer schoon aan F. CREUZER, *Die historische Kunst der Griechen*, 2de uitg. bl. 116—125. Kennis der waarheid was het doel, dat de tweede groote geschiedschrijver, de Staatsman Thucydides zich voorstelde; bevordering van deugd en godsvrucht, wat de derde wilde, Xenophon, Socrates leerling. Alle drie zijn meesters in den stijl; ze zijn dusverre niet geëvenaarde voorbeelden.

(13) Bl. 166. Verg. E. A. BORGER, *De historiae doctore, Providentiae Divinae administro*, *Hag.* 1818, en mijne *Instit. Theol. Nat.* § XXI, 10, p. 154, 155; ofschoon ik er § IV, 5, p. 22 bij heb opgemerkt, dat de Ouden, zelfs een Plato, nog geen duidelijk inzigt hadden, dat de geschiedenis eene openbaring is van Gods wereldbestuur (of der opvoeding des menschdoms door God). Dit inzigt is eerst gekomen, nadat de zon der geestelijke wereld was

opgegaan; verg. boven D. I, bl. 18 en verv., waar wordt aangewezen, wat Paulus, Clemens van Alexandrië, Bossuet, Lessing en vele lateren hiertoe hebben geleverd.

(14) Bl. 166. Van Pericles meldt PLUTARCHUS, *Vita Pericl.* c. 8: »Altijd, wanneer hij het spreekgestoelte beklimmen zou, bad hij de Goden vooraf, te verhoeden, dat hem eenig woord onvoorziens mogt ontvallen, 't welk bij de voorhandene zaak niet voegde.'' Bij Demosthenes vinden wij wel eens midden in eene redevoering een hartelijk gebed.

(15) Bl. 167. THUCYD. II, 56.

(16) Bl. 167. ARISTOPHANES, *Acharn.* 530, 531:

Περικλέης ὁ ὀλύμπιος
ἤστραπτ', ἐβρόντα, ξυνεκύκα τὴν Ἑλλάδα.

Behalve door zijne welsprekendheid is Pericles ook zeer beroemd door zijn beleid in den krijg en vooral door zijne bevordering der schoone kunsten. De heerlijkste tempels en standbeelden, waarmede Athene versierd werd, zijn naar zijnen raad en smaak opgerigt en bewerkt, zoodat zijne eeuw naar hem *de eeuw van Pericles* heet. — En niet minder verdient hij onze opmerkzaamheid, dewijl hij, gelijk Plutarchus reeds opteekent, altijd een openlijk schouwspel, eenen feestelijken optogt, of eene andere volksvermakelijkheid wist aan te leggen, ten einde zijne burgers, als een opvoeder, door leerzame en verheffende uitspanningen te beschaven en te vormen. — Mogten onze Regeringen zijn voorbeeld weten te volgen!

(17) Bl. 168. PLUTARCHUS, *Vit. Dem.* c. 14.

(18) Bl. 168. Ik zou lust hebben, hier de heerlijke plaats over Demosthenes mede te deelen van VAN HEUSDE, *Brieven over Hooger Onderwijs*, bl. 280—285, ware zij niet al te groot. Wat de Meester hier en elders heeft te kennen gegeven, is naauwkeurig uiteengezet door zijnen leerling J. H. SCHOLTEN, *Disq. de Demostheneae eloquentiae charactere*, *Traj.* 1835, welker slotsom bl. 178 hierop neêrkomt, dat Demosthenes boven de andere redenaars heeft uitgemunt

door eene bewonderenswaardige zucht naar waarheid, regt, deugd en heiligheid, met één woord, door zedelijke kracht.

Grootere eere, in een zedelijk opzigt, kon hem wel niet ten deele vallen, dan dat de innig vrome THEREMIN, in zijnen hoogen ouderdom, nog een werk schreef, *Demosthenes und Massillon. Ein Beitrag zur Geschichte der Beredsamkeit, Berlin* 1845, ten einde aan *Christelijke Predikers* in deze twee voorbeelden te toonen, wat echte welsprekendheid zij. Na het verhaal van Demosthenes leven volgt eene schets van zijn oratorisch karakter. Hierin heet het bl. 135, 136: »Daarvan is de eerste trek, dat zijn persoon, zijn gunstig voordoen, zijn blik op den bijval der hoorders altijd geheel en al aan de zaak, het onderwerp en doel der rede worden opgeofferd. Van alle redenaars in ouden en nieuwen tijd, geestelijke en wereldlijke, heeft niemand in zulk eene mate als hij deze zelfverloochening beoefend, die toch gewis eene zedelijke eigenschap is en die bij de meesten in de eigenliefde en ijdelheid eenen onoverwinnelijken hinderpaal heeft. Hij wil niet schitteren, maar zijn doel bereiken; niet den hoorder winnen, maar mede voortslepen; hij zoekt niet zijnen bijval, maar zijne toestemming. Alle bloot uiterlijke sieraden, waarmede zelfs Christelijke redenaars hunne voordragt dikwijls tot walgens toe overladen en oppronken, worden door dezen Heidenschen redenaar altijd standvastig versmaad. Hierin ligt voornamelijk zijne grootheid."

ACHTSTE VOORLEZING.

De wijsbegeerte bij de Grieken. Anaxagoras. Socrates, de vader der wijsbegeerte, door zijn leven en onderwijs, en vooral door zijne leerwijze.

Mijne Heeren!

Ik heb met u den gang der Grieksche beschaving nagegaan en ben nu laatstelijk, eenige oogenblikken althans, blijven staan bij de wonderen van haren scheppenden geest in schoone kunst en poëzij, in geschiedschrijving en welsprekendheid. Nog ééne zaak is mij ter behandeling over, de inwendige, alles bezielende kracht, waardoor al wat de Grieken hebben verrigt, zoo groot en verheven is geworden, waardoor kunst en poëzij, geschiedschrijving en welsprekendheid, ja ook al het uitstekende, dat wij vroeger beschouwden, als reeds vóór de Perzische oorlogen onder de Grieken aanwezig, zijne hooge rigting en stoute vlugt heeft verkregen: ik bedoel de *wijsbegeerte.*

De eerste kiemen dezer, aan de Grieken bij uitnemendheid eigene, kunst? vaardigheid? wetenschap? — neen, dat is de Wijsbegeerte niet! — dezer moeder en kweekster van de edelste kunst, wetenschap en wijsheid, vinden wij reeds in den oudsten van Griekenlands dichters, in Homerus. Immers reeds hem is de *mensch* het voorname voorwerp zijner zangen. Het is niet zoo zeer de zinnelijke natuur, of de lotverwisseling der menschen, of der Goden bedoeling en werk, welke hij schildert, als wel de mensch, in zijnen toorn en zijne dapperheid, in zijne vriendschap en zijn huiselijk leven, in zijne driften en begeerten. Na hem werd de mensch nog veel meer het voorwerp van der Grieken beschouwing en van hun opzettelijk onderzoek. De zoogenoemde zeven Wijzen, Solon en zijne tijdgenooten, vestigden hunnen blik op hem, en zochten door wetten, spreuken en verzen de menschelijkheid te bevorderen. De eerste, die den naam van Wijsgeer droeg en waardig was, Pythagoras, in wis-, natuur- en sterrekunde niet onbedreven, zocht nog meer den eigenlijken mensch in ons te vormen. Gode gelijkvormig te worden stelde hij den mensch als het doel zijns aanzijns voor, en in zijne *Gulden Spreuken* hebben wij gehoord, dat zelfbeheersching, of het bestuur der zinnelijke driften door den geest, hem het middel was, om tot die gelijkvormigheid aan God te geraken. Krachtig wekte hij reeds den wijsgeerigen geest der Grieken; maar ook vele anderen deden het met en kort na hem.

Onder deze noem ik maar één, Anaxagoras, en dat wel, dewijl wij in hem ook een uiterlijk bewijs zien, hoe de Wijsbegeerte de moeder en kweekster van alle hoogere kunst en beschaving in Griekenland is geworden. Hij was een of twee geslachten jonger dan Pythagoras, daar hij omstreeks vijfhonderd jaren vóór

Christus werd geboren. Zijne vaderstad was eene Grieksche kolonie in Klein-Azië; door dorst naar wetenschap gedreven, verliet hij haar en hare omstreken, toen dikwijls het tooneel van den oörlog der Perzen tegen de Grieken, en liet er de aardsche rijkdommen, door zijnen vader nagelaten, aan zijne bloedverwanten achter, om door reizen naar Egypte en andere landen zijnen geest te verrijken. Eindelijk zette hij zich te Athene neder. Athene was toen de aanvoerdster van Griekenland in de oorlogen tegen de Perzen, en inzooverre de voornaamste stad van het geheele land; doch de Wijsbegeerte was er nog vreemd; zelfs de beschaving was er nog gering. Alleen had Solon er in vroegere eeuw zijne zedespreuken en wetten gegeven; en begon Eschylus nu door zijne tragedies eene nieuwe poëzij te scheppen. Het was Anaxagoras, die in Athene's vruchtbaren bodem de zaden, waaruit de rijkste oogst weldra opschoot, de zaden der wijsbegeerte, strooide. Het is waar, alleen zaden waren het, kleine beginselen, eerste denkbeelden, door vele dwalingen en duisterheden pas heen brekend en in vele tegenstrijdigheden nog ingewikkeld, zoodat de wijsbegeerte in hem nog maar stamelde, niet duidelijk en bepaald sprak; maar welke beginselen verkondde hij, al was het dan ook stamelend! In de natuurkunde wees hij aan, dat de regenboog door het breken der zonnestralen wordt gevormd, en dat donder en bliksem de werking zijn van drooge en warme dampen, die met geweld door eene koude en vochtige wolk heen breken. In de sterrekunde zag hij het eerst, wat zon- en maansverduisteringen zijn, en verklaarde hij de zon en de sterren voor gloeijende bollen of steenklompen, de maan voor een bewoonbaar ligchaam, met heuvels en dalen doorsneden. In de wijsbegeerte klom hij op tot het denkbeeld van eene geestelijke oorzaak, het *Verstand*,

'twelk den verwarden bajert der aarde had geordend en in den tegenwoordigen schoonen vorm gebragt; men moest niet vragen, leerde hij, uit welke natuurlijke *oorzaken* alles zoo was als het is, maar met welke *verstandige bedoelingen* het alles door God zoo was ingerigt; en hierdoor wees hij der Natuurkunde en Wijsbegeerte hare baan, die zij nog met zoo veel goed gevolg betreedt, om uit Gods wijsheid en liefde af te leiden, dat de natuur zoo is, als zij is; niet uit de werking van vuur en water, aarde en lucht, als of al het geschapene daaruit *natuurlijker* wijze zóó en niet anders had moeten voortkomen. Dit beginsel van eene verstandig werkende eindoorzaak paste hij ook op der menschen levenslot toe, en het *Noodlot*, toen bij velen voor den beschikker onzes levens aangezien, noemde hij een ijdelen klank (1). — Doch wat behoef ik deze en andere lichtvolle denkbeelden, waardoor hij de verstandige *door*schouwing der wereld over de dichterlijke *aan*schouwing van haar begon te doen heerschen, stuk voor stuk op te sommen? Ziet in zijne leerlingen, wat de Meester was! Wie toch waren zijne leerlingen? De grootste mannen, die Athene in den leeftijd, op den zijnen volgende, in elk vak heeft voortgebragt; Euripides, de wijze tragische dichter; Thucydides, de scherpzinnige geschiedschrijver; Pericles, de verhevene staatsman, de kernachtige redenaar, de kweeker van alle schoone kunsten; Socrates, de vader der wijsbegeerte (2).

En nu stap ik van Anaxagoras af; want ik heb den naam genoemd, die de bekendste is van alle Grieksche namen; van hem, die de grootste was in de Heidensche Oudheid, en, zoo wij Mozes uitzonderen, het meeste heeft gedaan vóór onzen Heer Jezus Christus, als dienaar en medewerker van God in de opvoeding des menschdoms. Hem moet ik u uit ons bepaald oogpunt

naauwkeurig doen beschouwen. Moge het zijn zonder u al te lang en breedsprakig voor te komen!

Socrates was een gering burgerman te Athene, een beeldhouwer, maar die, na zich door nadenken en het lezen van alle wijsgeerige werken, die hij magtig kon worden, als ook door het hooren van wijsgeeren en van leeraars in poëzij en muziek, gevormd te hebben, door zijn leven, onderwijs en sterven den eerenaam van *vader der wijsbegeerte* heeft verworven en verdiend. Het eigenaardige toch van zijne werkzaamheid is dit, dat hij de wijsbegeerte uit den hemel of de lucht in 's menschen hart, dat is, uit het zinnelijke in het zedelijke, uit het onderzoek van 't geen boven en rondom den mensch is tot het onderzoek des menschen zelven, geheel heeft overgebragt.

Dit heeft hij in de eerste plaats gedaan door zijn *leven*. Voordat hij begon anderen te onderrigten en te verbeteren, arbeidde hij lang aan zijn eigen hart, aan zijnen inwendigen mensch, zoodat hij, die van aanleg en ligchaamsgestel tot allerlei drift en ondeugd, en met name tot wellust, zeer geneigd was, in elk opzigt een voorbeeld van ingetogenheid, gematigdheid, wijsheid, kracht en godsvrucht werd. En al deze dingen bleven bij hem geene afzonderlijke deugden; hij werd een man, geheel en al uit één stuk, een voleindigd en schoon kunstgewrocht der zich onophoudelijk oefenende en volmakende deugd, vol harmonie, eenvoudigheid en kracht (3). Geen wonder, dat hij zich de algemeene achting verwierf, ja de bewonderende oogen zijner tijdgenooten tot zich trok.

Zulk een voorbeeld was hij als man en vader. Zijne vrouw toch was de beruchte Xanthippe, die door de lastigheid van haar humeur hem op alle wijzen het leven

verbitterde. Doch gelijk hij haar genomen had, ten einde door hare gebreken zich in zelfbeheersching te oefenen: 't geen intusschen toont, dat hij, zoo min als de overige Grieken, van het huwelijk het regte denkbeeld had: zoo liet hij zich ook door al hare dwaasheid en boosheid niet van het regte spoor brengen, en leerde hij, in den dagelijkschen omgang met zulk eene lastige wederhelft, ook met de ongemakkelijkste zijner medeburgers in vrede te verkeeren; terwijl hij zijne kinderen door voorbeeld en woord tot gehoorzaamheid zelfs aan zulk eene moeder aanspoorde.

Niet minder muntte hij uit als krijgsman. Gelijk elk burger moest ook hij voor het vaderland ten strijde trekken; maar hij deed het, ook als de anderen zich lafhartig gedroegen, altijd met eere. In drie veldtogten verwierf hij wegens zijne buitengewone dapperheid den grootsten roem; in twee van die redde hij door moed en bedaardheid het leven telkens van een beroemd man; eerst dat van Alcibiades, die gewond tusschen de vijanden lag en door Socrates met zijne wapenen uit hun midden werd weggehaald; daarna dat van Xenophon, die van zijn paard gestort en daardoor gekneusd was, maar door Socrates tusschen de vervolgende vijanden werd opgenomen en op zijne schouders weggedragen.

Ook als staatsman verwierf hij zich eenen naam, toen hij eens, schoon zich anders buiten de regering houdende, door het lot voor één dag Voorzitter van de Volksvergadering was geworden. Want deze wilde, tegen de wetten in, juist op dien dag zes Vlootvoogden te gelijk ter dood veroordeelen, omdat zij na eenen zeeslag de lijken der gesneuvelde Atheners niet hadden opgevischt en dus geene eerlijke begrafenis aan hen bezorgd, 't geen zij evenwel, door storm belet, onmogelijk hadden kunnen doen. Socrates liet de onwettige stemming over

deze zaak niet toe. De volksredenaars stonden gereed hem daarover aan te klagen, en met een verward geschreeuw eischte het volk nu de veroordeeling van Socrates zelven, die hetzelve in zijne driften durfde beteugelen; maar, schoon boeijen en dood hem dreigden, hij week niet; hij was, naar 's Dichters beschrijving, de regtvaardige en standvastige man, wien de drift der burgers, die het kwade van hem eischen, of de blik van een dreigend dwingeland, niet kan schokken of uit zijne kalme stemming brengen; wien, ook als 't hemelgewelf instortte, de puinen des heelals onvervaard zouden verpletteren.

Als burger was hij niet minder naauwgezet en getrouw. Tot in zeventigjarigen leeftijd bleef hij in het lasterzieke en vervolgzuchtige Athene, waar toen niet één groot man den dood of de ballingschap kon ontkomen, onaangevochten. En ook toen konden zijne bitterste vijanden, die hem eindelijk aanklaagden, niet ééne gegronde beschuldiging tegen hem inbrengen. Hunne beschuldiging was, in het wezen der zaak, deze, dat hij den staat beroerde; en dit deed hij ook, maar niet door Athene ten verderve te leiden, neen, door een beter, heiliger, wijzer geest, den geest van zelfonderzoek, zelfbeheersching, godsvrucht en waarheid in zijne medeburgers te wekken, en zich dus natuurlijk den haat op den hals te halen van allen, die zulk eenen geest niet beminden, en noch in zich wilden aankweeken, noch in anderen konden dulden.

Dit was Socrates in zijn leven. Gij gevoelt, hoe hij door zulk een leven kracht en invloed gaf aan zijn *onderwijs*. Door dit onderwijs werd hij in de tweede plaats de vader der Wijsbegeerte; maar *wij* noemen hier iets in de tweede plaats, 't welk bij Socrates eigen-

lijk met zijn leven één geheel uitmaakte; want leven en onderwijzen was bij hem hetzelfde. Doch dit zullen wij straks nog duidelijker zien. Bepalen wij ons eerst bij den inhoud van zijn onderrigt. Deze is rein, edel en eenvoudig. Zoo was die echter niet altijd geweest. Zijne zucht tot wetenschap en deugd had hem eerst een leerling doen worden van de gewone Wijsgeeren. Nu hadden de nasporingen van deze doorgaans de zinnenwereld tot onderwerp; want deze trekt het meest de aandacht des kinds tot zich, terwijl eerst een rijper leeftijd naar eigene bestemming en het doel des menschelijken levens vraagt. Zoo spraken dan ook deze wijsgeeren over lucht en wolken, water en aarde, en bragten er allerlei vooronderstellingen over te berde. Van hen ging Socrates onbevredigd tot de Sophisten over, eene soort van menschen, die zich op welsprekendheid toeleiden en er voor geld rijke jongelingen onderrigt in gaven; doch die niet de ware welsprekendheid beoefenden, neen, die schijn-welsprekendheid dat klatergoud, die schoone klanken, waardoor men de wufte volksmenigte, bij welke toen 's Lands regering berustte, kon bekoren, en deze doorgaans wist te leiden, door haar nu eens op te winden, dan weder neder te zetten. Bij de natuurkundige Wijsgeeren hinderde het hem, dat zij bij de uiterlijke natuur bleven staan, zonder tot de inwendige, de zedelijke, door te dringen; bij de Sophisten, dat zij door fraaije woorden onregt als regt wisten te kleuren, en deugd, godsvrucht en waarheid met voeten traden. De inhoud van *zijn* onderzoek en weldra van zijn onderrigt werd dus een ander, de zedelijke wereld (4). *Ken u zelven*, de spreuk op den tempel van den God der wijsheid te Delphi gegrift, werd de zinspreuk zijner wijsbegeerte. Hij drong door in 's menschen zedelijken aanleg en toestand, in zijne begeerten en wenschen, meeningen en denkbeelden. In

een uiterlijk voorval wordt ons dit doordringen van Socrates tot in 's menschen binnenste, dit inkeeren in zich zelven, aanschouwelijk voorgesteld. Alcibiades namelijk verhaalt, dat Socrates eens in den veldtogt bij Potidéa een dag en nacht dóór onbewegelijk op dezelfde plaats had gestaan, en eerst door de morgenzon uit zijne mijmering of geestverrukking werd gewekt (5). Zóó in zich gekeerd spoorde hij na, wie de mensch is, en met welke oogmerken de Godheid den mensch heeft voortgebragt, en hem voor- en tegenspoed zendt, laat leven en sterven. De voorzienigheid, of de zorg der Godheid voor de menschen, was een zeer geliefkoosd onderwerp zijner gesprekken. En hij kwam onder anderen tot deze slotsommen: De mensch moet zich zelven besturen en aan zijn eigen hart arbeiden, opdat hij inwendig schoon en goed worde; hierdoor wordt hij aan de Godheid gelijk, van wier geslacht hij is; hierin alleen is zijn geluk gelegen; hiertoe wil de Godheid hem vormen en opvoeden door al het lief en leed der aarde.

Doch het is niet deze inhoud van zijn onderrigt, deze leer, waarin wij den eenigen Socrates vinden; hij had dien ten deele aan Pythagoras en Anaxagoras te danken. De kracht, de oorspronkelijkheid, de eenigheid van zijn onderrigt ligt in zijne *leerwijze*, in de met regt naar hem genoemde *Socratische methode.* Gij weet, waarin zij bestaat, en hoe Socrates zelf haar uitoefende. Tegen den middag ging hij naar de markt, de gewone plaats van verkeering en overleg, van uitspanning en vermaak voor de Atheensche burgers, die handel, landbouw en handwerken meest aan de slaven overlieten. Daar sprak hij met ieder, dien hij ontmoette en die hem te woorde wilde staan, over diens kunst of bedrijf, over het nut-

tige en goede daarvan, over het ware schoon, het ware goed, het eigenlijke regt, den goeden staat, de bestemming des menschen, de voorzienigheid der Goden en alle hoogste belangen der menschheid. Maar, en hier komt het ons op aan, hij *sprak* er over, of liever hij hield er *zamenspraken* over. Hij leerde niet uit de hoogte, gelijk de Oostersche Priesters en zelfs Pythagoras deden, alsof men hem op zijn woord moest gelooven. Hij sprak in geene school voor vaste leerlingen, die hij iets liet opzeggen of een zamenstel van wijsheid deed kennen. Hij schreef niet, gelijk bijna ieder wijsgeer vóór en na hem, geleerde boeken, waaruit tijdgenoot en nakomeling zijn stelsel kon leeren kennen. Hij zette niet bepalingen of vooronderstellingen voorop, en bouwde dan daarop een stelsel van wijsheid of godsdienst, een kasteel, door vele Geleerden opgetrokken, maar dikwijls een luchtkasteel. Neen, hij zeide, bovenal in tegenstelling van de Sophisten, wier praalzucht en veelweterij hem het bederf der jeugd en der maatschappij bleken te zijn, *niets te weten*, *maar alles te onderzoeken;* en toen Apollo hem voor den wijsten der stervelingen had verklaard, zeide hij, daarom dan wel de wijste te zullen zijn, dewijl *hij wist* niets te weten, terwijl al de overigen ook wel niets *wisten*, maar toch *meenden iets* te weten, en dus zich zelve bedrogen. Niets wetende, maar alles onderzoekende, moest hij dus wel vragen, tegenwerpingen maken, weder nieuwe moeijelijkheden opwerpen, en zoo, door zamenspreken met de menschen, zelf wijzer en beter worden en anderen doen worden. Immers de eigene denkbeelden der menschen lokte hij aldus uit hunnen geest, waarin ze doorgaans sliepen; zoo ze onjuist waren, deed hij ze als onjuist aan hen kennen; zoo ze goed waren, verhelderde hij ze en bevestigde ze. En dit alles deed hij

met die klaarheid en gemakkelijkheid, vriendelijkheid en belangstelling, dat hij niet alleen den geest verlichtte, maar ook het hart verwarmde, dat hij het verstand van vele dwalingen, het gemoed van vele zonden verloste.

Zal ik in een beeld de zaak nog verhelderen? »Gelijk de vuursprank, verborgen slapende in de aderen van den keisteen, door eene kracht van buiten wordt opgewekt, niet aangebragt; zóó ligt in den mensch, als eene rustende vlam, het denkvermogen; dat beginsel opwekken, naar buiten lokken, door den prikkel eener zielkundige ondervraging het nadenken aanstoken en voeden, is onderwijs" (6). Dit door zijne handelwijze en hare uitlegging in het licht gesteld te hebben, is Socrates eeuwige verdienste. Doch waarom zou ik niet het beeld gebruiken, 't welk door hem zelven voor deze zaak gebezigd werd, en toont, hoe helder hij zich van zijn doel bewust was? 't welk eigenlijk verreweg het geschiktste is, om zijne leerwijze, ja het wezen en de waarde van Socrates als wijsgeer, in het licht te stellen? Schertsenderwijze zeide hij (maar in zijne scherts was altijd een diepe ernst verscholen), dat hij de kunst van zijne moeder uitoefende, en dat zijne moeder eene vroedvrouw was geweest. Even als eene vroedvrouw niet de moeder is der kinderen, welke door hare hulp ter wereld komen, maar eene helpster der moeders, om kinderen te baren: zoo was ook hij niet de schepper der denkbeelden, die door zijne hulp aan het licht kwamen, maar hij was de helper van edele jongelingen, om de in hunnen zwangeren geest sluimerende denkbeelden er uit te doen voortkomen; zonder hem zouden die misschien altijd zijn blijven sluimeren, hij bragt ze ter wereld; nu waren vele dier denkbeelden wel niet dan misgeboorten, doch ook van deze moesten de jon-

gelingen verlost worden; al ware het ook, dat zij ze in hunnen waan voor goede geestesvruchten hielden; terwijl de welgeschapene en gezonde denkbeelden door zijne hulp te frisscher en te beter ter wereld kwamen. Zijne kunst, waardoor hij van beeldhouwers en schilders, van redenaars en staatslieden, van wijsgeeren en Sophisten onderscheiden was, noemde hij dus eene *vroedkunst*, en wat hij door haar beoogde te bevorderen, gaf hij te kennen door den naam zijner moeder *Phaenarete* te noemen, dat is, eene die de deugd aan 't licht brengt. Ik herhaal het: niet het scheppen van een stelsel, het vormen van denkbeelden door hem, was Socrates eigenlijk werk; neen, het helpen van anderen, opdat zij zelve denkbeelden mogten leeren vormen en stelsels, zoo zij dat wilden, leeren scheppen, maar vooral *ware* deugden mogten voortbrengen — dit was Socrates doel, dit zijne bezigheid, dit is zijn eeuwige roem.

Immers, ofschoon zijne methode zonder zulk een leven en zulk een sterven, als het zijne, niet dien ingang had gevonden, welken zij nu heeft erlangd: het is toch eigenlijk door deze *methode*, dat hij de vader der wijsbegeerte is geworden (7). Pythagoras heeft den naam *wijsbegeerte* uitgevonden en iets van de zaak; doch niet deze zaak in haar geheel, want dan had hij nooit een aannemen op zijn gezag, op het, »Hij zelf heeft het gezegd," kunnen invoeren of begunstigen. Socrates heeft de zaak geheel aan 't licht gebragt, zoodat zij in haren grond en haar wezen na hem door alle eeuwen en bij alle volken dezelfde is gebleven en heeft moeten blijven (8). Vóór hem bestonden er godsdienstplegtigheden, gedichten, wetten, spreuken, als leermiddelen der volken; hij is de vader geworden van het *onderzoek;* hij heeft, zijn leven dóór, de groote waarheid gepredikt: Weten kan de mensch niets; dat is, volkomene, alles omvat-

tende kennis en zekerheid heeft de mensch van niets: de wetenschap van *de waarheid*, de volkomene kennis van het wezen der zaken, voorzooverre deze kenbaar zijn, heeft niet de mensch, maar God alleen. En is dit zoo, dan volgde ook het andere deel van Socrates prediking: Alles moet hij onderzoeken; dat is, hij moet zijne kennis, die gebrekkig is, altijd zoeken te verbeteren en zóó vorderen in het inzigt der waarheid, ten einde aldus zelf de waarheid meer en meer te kennen, lief te hebben en te volgen; zelfonderzoek en zelfvolmaking is zijn werk (9).

Wij kunnen niet nalaten, de wijsheid van God op te merken, die juist in dezen tijd, tot een zegen van Griekenland, Socrates verwekte. Het volksgeloof was geschokt door de natuurkundige wijsbegeerte van verscheidene denkers, vooral van Anaxagoras, die de zon voor eene gloeijende stof en de maan voor bewoonbaar hield, en dus den God der Zon en de Godin der Maan van hunne hemelwagens deed afstijgen; zoo stoorde hij het Veelgodendom en ontgoodde de vergode natuur. Maar ook door het gevoel van kracht en zelfstandigheid, in de Perzische oorlogen ontwaakt, was de tijd van blind geloof, stil berusten en op gezag aannemen voor de Grieken geeindigd. Eigen leven en nadenken was in veler verstanden opgewekt; doch de rede en zedelijkheid had het bestuur over den mensch nog niet aanvaard; haar waren de teugels nog niet gegeven, om nu, in plaats van de verbrokene banden van volksgeloof en blind aannemen op gezag der gewoonte, den mensch te leiden (10). Toen verwekte God Socrates, om den mensch te leeren in zich zelven in te keeren, en in plaats van den leidsman buiten zich, de gewoonte of het volksgeloof, een leidsman in zich te vinden, de rede en wel de rede, die zedelijkheid en godsvrucht

als het hoogste en beste voor den mensch eerbiedigde, en dus deze zelfstandig zocht te kennen en te volgen. Zoo nam door hem de jeugdige *wijsbegeerte* de plaats in, althans bij de kern der natie, van de afgeleefde *volksgodsdienst*.

Maar door dit beginsel in den mensch te wekken, door zijne methode in te voeren, door den mensch tot denken en zelfstandigheid te brengen, is Socrates niet alleen een zegen voor Griekenland of de vader der wijsbegeerte geworden: ook, gelijk ik hem reeds noemde, na Mozes de krachtigste dienaar en medearbeider van God in de opvoeding des menschdoms, die er vóór Jezus Christus heeft bestaan. Die opvoeding heeft namelijk, gelijk ik vroeger reeds opmerkte, twee zijden: zij is van de eene zijde een opwekken van het gevoel van afhankelijkheid, opdat men gehoorzaam en volgzaam ontvange, genade voor genade, kracht uit de hoogte; maar zij is ook van de andere zijde een mededeelen van genade en kracht, opdat de mensch tot zelfstandigheid gerake, en het waarlijk-goede wille en doe, dewijl hij het als goed kent en liefheeft. Deze dubbele zijde der opvoeding is eerst met onzen Heer Jezus Christus regt duidelijk in het licht getreden. Hij heeft den geest Gods in volle stroomen over het menschdom uitgestort; maar hoe? Zóó, dat die geest wel eerst tot de menschen komt *van* God *door* Hem en zij *afhankelijk* hem aannemen; doch dat dit op den duur niet door hen geschiedt als dienstknechten; neen, als vrienden, die weten, wat de vriend wil (11), en *zelfstandig* zijnen wil volbrengen, omdat zij dien ook zelve als goed kennen en in zich hebben; zóó, dat zij in dezelfde betrekking tot God komen, als Jezus tot God staat, en allen één zijn, één in wil, in zijn, in bedoeling; gelijk de Vader en de Zoon één, zóó allen één door den Zoon met God (12)

Doch dit hoogste doel der opvoeding, deze opleiding der menschen tot zelfstandigheid door onzen Heer Jezus Christus, kon niet plaats hebben, indien niet én de afhankelijkheid eerst diep ware gevoeld, én ook eenige proeven van zelfstandigheid bestonden; indien het menschdom niet ware voorbereid, om zoowel zijne diepe afhankelijkheid van God, als de mogelijkheid van zelfstandig zien en willen beide, te kennen. God heeft in 't algemeen de Oostersche volken, en met name Mozes, gebruikt, om die afhankelijkheid aan het menschdom te leeren; de Grieken, en met name Socrates, om deze zelfstandigheid aan hetzelve te doen kennen. En zoo zijn deze beide mannen, van wie de een eene Goddelijke wet, en dus afhankelijkheid predikte, de ander zelfonderzoek, en dus zelfstandigheid leerde, de voornaamste dienaars van God geweest, om het menschdom voor de aanneming van het hoogste, 'twelk Hij door zijnen Zoon wilde schenken, vatbaar en geschikt te maken.

Ik gevoel, dat ik bewijs schuldig ben voor zulk eene stoute bewering. Dat bewijs levert de geschiedenis. Zij verhaalt ons, hoe Socrates, als hij zoo zamensprekende op de markt rond ging, steeds werd omringd door de edelste mannen en jongelingen, die zijne gesprekken met begeerige ooren opvingen en in hunne harten wegleiden, en hoe Socrates, even als onze Heer Jezus Christus, afkeerig van het schrijven in boeken, in iets beters en edelers heeft weten te schrijven, in de harten der menschen, met een onvergankelijk eeuwig schrift. Zij verhaalt en toont ons, dat er dus niet een stelsel uit zijnen omgang en zijn onderrigt is ontsproten, maar eene geheele menigte van zelfdenkende mannen, die elk hunne eigene zienswijze, en meestal elk eene school hadden; maar die tevens de bedoeling der wijs-

begeerte stelden in het leeren *onderzoeken* en leeren *denken*, en dus elken leerling en elken mensch naar zijnen eigenen aanleg zochten te *ontwikkelen* tot zelfstandigheid van geest en leven. Zij verhaalt en toont ons, dat, van de eerste dagen des Christendoms af tot nu toe, de edelste menschen óf tot de aanneming óf tot een helderder inzigt van het Christendom zijn gekomen juist door middel der Socratische wijsbegeerte, die nog, na de studie van Mozes en de Profeten, de beste voorbereiding voor Christelijke Godgeleerden blijkt te zijn.

Maar er is nog iets anders, waardoor Socrates zulk eenen grooten invloed op tijdgenooten en nakomelingen heeft gehad, en zijne methode zulk eenen algemeenen ingang heeft gevonden. Dusverre sprak ik alleen over zijn leven en zijn onderrigt; ik moet nog spreken over zijn sterven. En daarover moet ik niet weinig spreken; want hij werd de martelaar zijner overtuiging. Had eene ziekte hem weggenomen, wie weet, of de gedachtenis van hem zich meer had staande gehouden, dan die van andere voortreffelijke opvoeders der menschheid? Met achting zouden zijne vrienden en leerlingen van hem hebben gesproken; maar misschien niet met geestdrift. De giftbeker schonk hem een onvergankelijk aandenken bij zijne vrienden en volksgenooten, ja bij de menschheid. Door dezen dood, in verbinding met zijn leven, heeft hij een dier hooge idealen verwezenlijkt, waaraan alleen de Grieksche natie zoo rijk is, doch welk ééne haar nog ontbrak: het beeld van den Wijze, die voor zijne overtuiging sterft (13). — Ook dit is van God geschied! God liet het toe, dat deze voortreffelijke man, zeventig jaar oud, wegens zijne deugd tot den

giftbeker werd veroordeeld; maar God sterkte hem tevens, zoodat hij bij zijne verhooren zóó waardig voor het volk sprak en in den kerker, in tegenwoordigheid zijner vrienden, onder zulke vrome gesprekken over het Godsbestuur en de onsterfelijkheid der ziel ontsliep, dat zijn sterven, niet minder dan zijn leven, het oog der tijdgenooten en nakomelingen op deugd, God en onsterfelijk leven heeft gerigt, en hen uit bewondering voor een man, die aldus kon sterven, ook zijne wijsbegeerte, die hem geleerd had zóó het leven te eindigen, met veel meer belangstelling heeft doen onderzoeken en leeren hoogachten, dan anders het geval zou geweest zijn.

Ik wil daartoe het voornaamste mededeelen van 'tgeen hij aan het slot van zijn leven voor de regtbank, ten aanhooren des volks, in zijne verdediging heeft gezegd, en iets van zijne laatste gesprekken in den kerker. Doch ik ben genoodzaakt, dit tot eene volgende bijeenkomst uit te stellen.

AANTEEKENINGEN.

(1) Bl. 179. De bewijsplaatsen uit oude schrijvers voor deze gevoelens van Anaxagoras vindt men bijeen in RITTER *et* PRELLER, *Historia Philosophiae Graeco-Romanae ex fontium locis contexta*, p. 30—39.

(2) Bl. 179. Zoo deze niet een onmiddellijke leerling van hem was, dan toch een middellijke.

(3) Bl. 180. Gaarne schreven wij hier uit, ware het niet al te uitgebreid, wat in het boek door W. VERWEIJ bijeengebragt en vertaald, bevattende *Het blijvende en eigenaardige in het Christendom naar* STRAUSS *en* ULLMANN, *Gron.* 1840, bl. 17—27, zoo schoon wordt gezegd over het hoofdonderscheid van menschelijke naturen en begaafdheden,

zoodat het eene gedeelte der menschen aandrift en roeping in zich ontwaart, om uit zich zelve uit te gaan, en hetgeen in hen leeft, in werken van kunst of wetenschap, in daden des oorlogs of des vredes, objectief daar te stellen; het andere gedeelte daarentegen, in zich zelve verblijvend, bovenal er naar streeft, om subjectief hun binnenste in zich eenstemmig te maken, deszelfs verschillende krachten te oefenen en te ontwikkelen, en zóó hun eigen leven tot een rijk en harmonisch kunstwerk te vormen. Als een voorbeeld van deze laatste krachten wordt dáár met regt Socrates voorgesteld, ofschoon ook niet wordt verzwegen, dat in den stillen huiselijken kring vele der wereld onbekend geblevene naturen van dezen aard worden gevonden.

(4) Bl. 183. Wij hebben het aan het grondig onderzoek van VAN HEUSDE te danken, in zijne *Characterismi principum Philosophorum veterum*, *Socratis*, *Platonis*, *Aristotelis*, dat de strijdige berigten over Socrates bij Aristophanes, die hem als Sophist bespot, en bij zijne leerlingen, die hem als waarachtig Wijsgeer hoog vereeren, nu zijn vereenigd door de aanwijzing, dat Aristophanes Socrates bespotte, gelijk hij was in vroegere jaren, toen hij de ware wijsbegeerte nog niet had gevonden.

(5) Bl. 184. PLATO, *Symp.* p. 220.

(6) Bl. 186. H. J. NASSAU, *Hist. Proeve*, bl. 67, 68.

(7) Bl. 187. Deze, zoo dikwijls voorbijgeziene, eigenaardigheid van Socrates is reeds door den scherpzinnigen ARISTOTELES opgemerkt, *Metaph.* I, 6, XII, 4, 9, *De Part. An.* I, 1.

(8) Bl. 187. Onlangs behaalde deze methode weder eene heerlijke overwinning in het voortreffelijk schrijven van den Minister van Onderwijs enz. in Pruissen, Eichhorn, d. d. 17 April 1844, aan de Academische Faculteiten, aan welke hij het verlaten dezer methode als grond voorstelt, waarom het Academisch onderwijs niet meer vrucht voortbrengt, en de terugkeering tot dezelve dringend aanbeveelt. Ook THEREMIN, *Ueber die Deutschen Universitäten*, in zijne *Abend-*

stunden; wenscht die terugkeering, als het eenige, maar afdoende middel, om de Universiteiten grondig te verbeteren. Verg. de *Encyclop. Theologi Christiani* van mijn ambtgenoot PAREAU en mij, § 21, p. 18, 19.

(9) Bl. 188. Vele Duitschers zijn tegenwoordig ontzettend verlegen, hoe het toch met Socrates te maken. Hij is, blijkens de geschiedenis en het getuigenis der Oudheid, de vader der wijsbegeerte, en toch — naar hen geen wijsgeer; dat wil zeggen, geen stelselmaker; want Duitschland is, gelijk een Engelschman zegt, *metaphysical-mad*. Zonderling knoeijen ze nu, hoe ze hem óf een stelsel zullen toedichten, óf den titel van vader der wijsbegeerte laten. KRUG, *Gesch. der Philosophie alter Zeit*, en AST, *Grundriss einer Gesch. der Philosophie*, willen hem dezen titel ontnemen, en nog liever willen dit velen uit Hegels school. Zoo zegt de anders naauwkeurige en in menig opzigt voortreffelijke MARBACH, *Lehrbuch der Gesch. der Philosophie*, D. I, bl. 181: »Sokrates ist überhaupt nicht Philosoph gewesen." SCHLEIERMACHER, in eene Verhandeling, *Ueber den Werth des Sokrates als Philosophen*, in SCH.'s *Sämmtl. Werke*, Afdeeling *zur Philosophie*, D. II, bl. 287 volg., wil hem een stelsel toedichten, althans het regte begrip van *weten*; hem, die zeide, *niets* te weten!

Wanneer zal men eenvoudig genoeg worden, om de geschiedenis te gelooven? wanneer in beide, in Christendom en Wijsbegeerte, methode, vorming, opvoeding voor hooger houden dan het weten? Beter intusschen beoordeelt hem onder de Duitschers zelve de helder denkende HEEREN, *Ideën*, D. III, I Afd. bl. 373: »Er wollte nur *aufregen*," d. i., hij wilde de geesten alleen tot denken, de harten tot voelen brengen. Ook HEGEL zelf vat Socrates en erkent, *Vorles. über die Geschichte der Philosophie*, D. II, bl. 42: »Hij is niet alleen eene hoogst gewigtige figuur in de geschiedenis der wijsbegeerte — de belangrijkste in de wijsbegeerte der Oudheid — maar ook in die der wereld. Hij is de voorname man, door wien *de geest in zich keerde*." bl. 71: »De geest der wereld vangt in Socrates eene om-

keering aan, die hij later volstandig uitgevoerd heeft." Wat in het bijzonder Socrates zeggen betreft, dat hij niets wist, dit is reeds goed opgehelderd door HAMANN, *Sokratische Denkwürdigkeiten*, in HAMANN's *Schriften*, D. II, bl. 33—35, door deze verklaring van Socrates tegen de alles, zoo als zij voorgaven, wetende, maar valsch wetende, Sophisten, te vergelijken met het zeggen: »Ik speel niet," van een goed en eerlijk speler, wien valsche spelers kaarten aanbieden.

(10) Bl. 188. Verg. NASSAU, *Hist. Proeve*, bl. 66, 67.

(11) Bl. 189. Verg. Joh. XV: 15 en een opstel van mij, in *Waarheid in Liefde*, 1839, IV, 731.

(12) Bl. 189. Joh. XVII: 21.

(13) Bl. 191. Verg. HEEREN, bl. 372.

NEGENDE VOORLEZING.

Socrates beschuldigd, zich verdedigend, stervend. — Waarom God dezen dood heeft toegelaten.

Mijne Heeren!

Wij zijn in onze vorige bijeenkomst begonnen, de moeder en kweekster der Grieksche beschaving te beschouwen, de Wijsbegeerte, en hebben vooral het oog gevestigd op Socrates, die in leven, onderrigt en sterven geheel eenig dáár staat in de voor-Christelijke Oudheid, ja in dezelve na Mozes de krachtigste medewerker met God aan de opvoeding des menschdoms is geweest. In eenige trekken uit zijn leven beschouwden wij hem als huisvader, krijgsman, staatsman en burger, en zagen er in, hoe hij zich vooraf inwendig moet hebben gevormd en geheiligd, om als zulk een voorbeeld uitwendig te kunnen verschijnen. Voorts beschouwden wij zijn onderrigt, en wel naar deszelfs inhoud en vorm, naar leer en leerwijze; doch bij den vorm, bij de leerwijze, bleven wij het langst staan, ja wij vonden, dat het eigenlijk die leerwijze is, waardoor Socrates de vader der wijsbegeerte is geworden. Want zijne leerwijze was, dat hij elken mensch toesprak, en, met hem zamensprekende, hem aan zich zelven ontdekte in zijne dwalingen en gebreken, opdat hij naar wijsheid en deugd

begeerig mogt worden, en door zelfonderzoek, zelfbeheersching en zelfvolmaking, wijs en deugdzaam worden. Hij wilde dus den menschen, die aan den leidband der volksgodsdienst ontwassen waren, in den ontwikkelden eigenen geest eenen nieuwen en beteren bestuurder geven; in de plaats dier afgeleefde, dichterlijke volksgodsdienst de jeugdige, redelijke wijsbegeerte stellen. En daarom werd hij de vader der wijsbegeerte, dewijl hij de menschen leerde niet eene philosophie van hem, maar zelve te philosopheren; hun niet een *stelsel van gedachten* mededeelde, maar hen hielp zelve te *denken*, om door denken en nadenken tot de waarheid te komen en ware wijsheid te verkrijgen.

Door zijn leven en zijn onderrigt alleen zou deze groote man echter niet dien wereld-bewegenden invloed erlangd hebben, welken hij werkelijk heeft verkregen. Zijn martelaarsdood voor de waarheid heeft daartoe niet minder medegewerkt. Het is deze dood, welken wij nu een weinig naauwkeuriger willen beschouwen. Wij zullen er niet alleen dien dood uit leeren kennen; maar ook leeren, hoe Socrates zich zelven beschouwde, en over zijn leven en onderrigt zal ons tevens een nog helderder licht opgaan.

Wij kennen Socrates sterven over het geheel uit vele berigten van tijdgenooten; doch het uitvoerigste uit die van zijnen grootsten leerling, Plato. Nu is het wel waar, dat Plato in *al* zijne geschriften Socrates sprekende invoert en dan dikwijls zijne eigene gedachten aan zijnen leermeester in den mond legt (1). Doch het is uit vele in- en uitwendige kenteekenen zeker, dat de *Verdediging van Socrates*, door Plato beschreven, en de gesprekken in de gevangenis, volgens Plato door hem gehouden, eenen vasten geschiedkundigen grond hebben. Wat in het bijzonder de *Verdediging* betreft: deze is zoo in

het oog vallend van Plato's eigene redeneerwijze onderscheiden, dat zij wel een anderen oorsprong moet hebben, dan zijne overige geschriften (2). En al ware het, dat Socrates niet aldus voor de *regters* had gesproken, zeker is het nogtans, en hieraan twijfelt niemand, dat Socrates zich aldus beschouwde, als hij hier wordt voorgesteld, en ook evenzoo over zich zelven sprak, voor vrienden en vreemden, èn vroeger èn in de laatste dagen van zijn leven. — Van die *Verdediging* nu zal ik het hoofdzakelijke mededeelen.

Zeventig jaren was hij oud geworden, toen drie mannen hem beschuldigden, in dezen vorm: »Socrates misdoet, door de Goden, die de Staat erkent, niet te erkennen, en andere nieuwe Goden in te voeren; ook misdoet hij door de jeugd te bederven." Socrates liet hen eerst begaan, zonder er iets tegen te doen. Op de bede van een zijner vrienden, om toch aan zijne verdediging te arbeiden, antwoordde hij: »Daaraan ben ik reeds mijn gansche leven bezig geweest. Dat men mijnen wandel onderzoeke; die is mijne verdediging." Doch toen zijne vijanden hunne aanklagte door eene redevoering hadden zoeken te staven, sprak Socrates ook ter zijner verdediging. Hij begon er van, dat er sedert vele jaren een kwaad gerucht omtrent hem verspreid was, en de meeste zijner regters daardoor van jongsaf tegen hem ingenomen waren geworden. Dit kwade gerucht was ontstaan uit de verwarring van hem met de Sophisten, die over de natuurkunde zóó spraken, als met de aangenomene staatsgodsdienst streed, en bovendien door hunne schijnwelsprekendheid eene kwade zaak goed, zwart wit, wisten te maken en dit aan anderen leerden. Dit verklaart Socrates omtrent zich voor leugen en laster (3). Daarop vervolgt hij: »Misschien vraagt nu iemand uwer: »Maar wat is dan, o Socrates! uwe bezigheid? Waaruit zijn u deze laste-

ringen geboren? Want zoo gij u niet met meer dingen bemoeidet, dan de andere menschen, zou er zulk een gerucht en gepraat niet over u ontstaan zijn. Het is, omdat gij iets anders doet, dan de menigte. Zeg ons dan, wat het zij, opdat ook wij niet zonder grond over u oordeelen." Die dit zegt, schijnt mij toe, iets billijks te vorderen; en daarom zal ik trachten u aan te toonen, wat mij dien naam en dien laster veroorzaakt heeft. Hoort dan. En misschien zal het sommigen uwer toeschijnen, dat ik scherts; zijt echter verzekerd, dat ik u volkomen de waarheid zeggen zal. Ik heb, o mannen van Athene! door niets anders dien naam verkregen, dan door eene zekere wijsheid. Hoedanig eene wijsheid? Ik meen, die eene menschelijke is. Want ik schijn deze inderdaad te bezitten; doch die menschen, van wie ik zoo even gesproken heb (de Sophisten), bezitten waarschijnlijk eene grootere, dan voor een mensch mogelijk is; of ik weet niet, wat er van te zeggen; want ik bezit haar niet, en die het van mij zegt, spreekt onwaarheid en zegt het, om mij te belasteren. — Maakt geen rumoer tegen mij, o mannen van Athene! ook niet, indien het u mogt toeschijnen, dat mijne taal grootspraak is. Want het zijn niet mijne woorden, die ik u zeggen zal; maar ik zal u een geloofwaardigen zegsman aanvoeren. Ik zal den God te Delphi inroepen tot getuige omtrent mijne wijsheid, of ik eenige bezitte en hoedanig die zij."

Nu verhaalt Socrates, dat een zeker Athener, te Delphi zijnde, het orakel aldaar had gevraagd, of iemand wijzer ware dan Socrates, waarop het orakel had geantwoord, dat niemand wijzer was. Toen nu deze godspraak Socrates zelven was ter oore gekomen, had hij zich niet kunnen begrijpen, wat zij toch zou beteekenen, daar hij zich geenerlei wijsheid bewust was. Hij

was dus begonnen, met andere menschen te spreken, en wel met degene, die voor wijs werden gehouden, om te zien, of de godspraak niet feilde, en of die niet wijzer waren dan hij. Zoo was hij gaan spreken met een staatsman; doch hij had bevonden, dat hij wel in de oogen van vele menschen, en vooral in zijne eigene, maar geenszins inderdaad wijs was. En hij had hem ook trachten aan te toonen, dat hij wel meende wijs te zijn, doch het niet was. Hierom had die staatsman en vele der aanwezenden een haat tegen hem opgevat. Heengaande had hij echter bij zich zelven gedacht: »Ik ben toch wijzer dan deze man; want wij schijnen wel geen van beide iets schoons of goeds te weten; maar hij verbeeldt zich toch nog iets te weten, 'tgeen ik niet doe."

Daarop was hij bij de dichters gaan onderzoeken, en had met deze gesproken over de meest uitgewerkte stukken van hen, om te weten, wat zij hier of daarmede bedoelden. Doch niet alleen hadden zij hem dit niet kunnen verklaren; en was hem gebleken, dat zij niet door wijsheid, maar door eene natuurlijke gave en in opwinding hunne stukken vervaardigden; maar hij had tevens opgemerkt, dat de dichters ook in andere dingen waanden de wijsten te zijn, ofschoon zij er niets van wisten. Dezelfde ondervinding had hij bij de kunstenaars opgedaan. Ieder hunner verbeeldde zich, dewijl hij zijne kunst uitnemend beoefende, ook in andere, en zelfs in de gewigtigste dingen, zeer bekwaam te zijn; en deze hunne misvatting verdonkerde hunne overige bekwaamheid. »Ik ondervroeg dan," zoo gaat Socrates verder, »mij zelven in naam der godspraak, of ik liever wenschte te zijn, gelijk ik ben, zonder hunne bekwaamheid of hunne onkunde te bezitten, dan beide te hebben, en dus te zijn, gelijk zij.

En ik antwoordde mij zelven en der godspraak, dat het mij beter ware te zijn, zoo als ik ben. Wegens dit onderzoek nu, o Atheners! ben ik niet alleen bij velen in grooten en sterken haat gekomen, waaruit die menigvuldige kwade geruchten ontstaan zijn, maar heb ik mij ook den naam van een wijze verworven. Want overal meenen de aanwezenden, dat ik zelf ervaren ben in die dingen, waarin ik de onkunde van een ander aan den dag breng. Doch ik geloof, o Atheners! dat de (Delphische) *God* in waarheid wijs is, en in zijn antwoord te kennen geeft, dat de wijsheid des *menschen* weinig of niets waardig is. En hij schijnt niet Socrates wijs te noemen, maar mijn naam te gebruiken, om mij tot een voorbeeld te stellen; even alsof hij zeide: o Menschen! hij is de wijste onder u, die, even als Socrates, erkent, dat hij in waarheid geene wijsheid bezit."

Ik ben hier kort geweest in het mededeelen van deze uitlegging van Socrates over zijne werkzaamheid. Wij zien er uit, hoe hij de menschen aan hen zelve wilde ontdekken in hunne onkunde en hunnen eigenwaan, ten einde schaamte te wekken en verbetering mogelijk te maken; wij zien, hoe hij de *Godheid* alleen *wijs* wil genoemd hebben, opdat de *mensch* wel *begeerig naar wijsheid* zij, maar nooit wane haar geheel in bezit te hebben. — Daarna wederlegt hij de deelen der beschuldiging, eerst, dat hij de jongelieden zou bederven, en dan, dat hij de openlijk erkende Goden zou loochenen, of wel *alle* Goden loochenen, en toch — nieuwe *Goden* invoeren. Dit gedeelte zijner rede besluit hij met de betuiging, dat niet deze beschuldiging zijne vooroordeeling zal te wege brengen; maar iets anders dit zal doen; te weten, de haat, waarin hij bij velen gekomen is, door zijne pogingen ter verbetering zijner land-

genooten. »Dit zal mij doen veroordeelen," zegt hij, »indien ik veroordeeld word, de laster en de nijd der menigte. Deze hebben vele andere brave mannen doen veroordeelen en zullen, denk ik, er nog meer doen veroordeelen. Want het is niet te verwachten, dat het bij mij zal blijven."

Dan vervolgt hij aldus: »Mogelijk zegt iemand: »Schaamt gij u dan niet, o Socrates! eene bezigheid te hebben, waardoor gij nu in gevaar van uw leven komt?" Dezen kan ik met regt antwoorden: Gij spreekt dwaselijk, o mensch! indien gij oordeelt, dat een man, die maar eenig nut wil doen, het gevaar van leven of dood berekenen moet; en niet bij al zijne daden alleen daarop zien, of hij regtvaardig dan wel onregtvaardig, als een braaf dan wel als een ondeugend man handele. Want, volgens uw zeggen, zouden al de helden, die bij Troje gesneuveld zijn, dwaas zijn geweest, en onder hen vooral de zoon van Thetis (Achilles). — Of gelooft gij, dat hij het gevaar en den dood in aanmerking nam?... En zoo is het in waarheid met de zaak gelegen, o mannen van Athene! Op den post, waar iemand zich zelven geplaatst heeft, omdat hij zulks als het best beschouwde, of waar hij door zijn bevelhebber geplaatst is, dáár behoort hij, naar het mij toeschijnt, te blijven staan, zonder doodsgevaar, of iets anders, dan hetgeen schandelijk is, te vreezen. Hoe toch, mannen van Athene! Zou ik, waar de *veldheeren*, die gij verkozen hadt, om over mij het bevel te voeren, mij bij Potidéa, bij Amphipolis en bij Delium geplaatst hadden, dáár even als ieder ander krijgsman gebleven zijn en mijn leven in gevaar gesteld hebben: en evenwel den post, dien mij *God* verordend heeft, gelijk ik geloof en aanneem, namelijk om als wijsgeer te leven en mij zelven en anderen te onderzoeken — zou ik dien verlaten, uit

vreeze voor den dood of eenige andere zaak? Ongerijmd ware het! Deed ik het, dan zou men met regt tegen mij voor de vierschaar kunnen inbrengen, dat ik geene Goden erkende, dewijl ik aan de godspraak ongehoorzaam was en den dood vreesde. — Want of de dood een kwaad is, weet ik niet; maar dat onregtvaardig te handelen en eenen boven ons geplaatsten mensch of God ongehoorzaam te zijn, kwaad en schandelijk is, dit weet ik zeer wel. — En zoo gij dus tot mij zeidet: »o Socrates! wij zullen aan uwe beschuldigers nu geen gehoor geven, maar u vrij spreken, echter op deze voorwaarde, dat gij niet langer bij dat onderzoeken blijft of de wijsbegeerte beoefent; doch zoo gij op hetzelve weder betrapt wordt, zult gij sterven:" zoo gij mij dan op deze voorwaarde vrijspraakt, zoude ik zeggen: Ik heb u lief, o Atheners! en bemin u met al mijn hart; maar ik zal Gode meer gehoorzamen, dan u. Zoolang ik adem hale en er toe in staat ben, zal ik niet ophouden, de wijsbegeerte te beoefenen, en ieder uwer, dien ik aantref, aan te sporen en te onderwijzen, naar mijne gewoonte zeggende: Schaamt gij u niet, mijn lieve vriend! dat gij, een Athener, een inwoner van de stad, die de grootste en door wijsheid en dapperheid de beroemdste is, wel zorgt, om zooveel mogelijk schatten, roem en aanzien te verkrijgen, maar u aan wijsheid, waarheid en volmaking uwer ziel niets laat gelegen zijn, noch daaraan denkt? En zoo iemand uwer mij tegenspreekt en zegt, dat hij er zich aan laat gelegen zijn, zal ik hem niet aanstonds los laten, noch heengaan, maar hem ondervragen en op de proef stellen en tot overtuiging brengen. En zoo hij mij voorkomt geene deugd te bezitten, maar het alleen voor te wenden, zal ik hem streng berispen, dat hij, hetgeen het meest waardig is, het geringst acht, maar het nietige veel hooger stelt. Zóó zal ik met

jong en oud, vreemdeling en medeburger, wien ik ook ontmoet, te werk gaan; doch het meest met mijne medeburgers, daar gij mij door afkomst nader zijt. Want dit beveelt mij God, gelijk gij weet; en ik geloof, dat nimmer in deze stad een grooter goed geweest is, dan deze mijne medewerking met God. — En hetzij gij mij nu vrijspreekt, hetzij niet, nooit zal ik iets anders doen, ook niet, zoo ik veelmalen er den dood om moest ondergaan."

»Zoo gij mij nu echter ter dood brengt, zult gij niet ligt een ander vinden, gelijk ik ben (ik zeg het openhartig, schoon het belagchelijk schijne); daar ik door God voor deze stad ben verordend als voor een groot en edel paard, maar dat door zijne grootte traag is, en noodig heeft, door sporen aangezet te worden. Tot zulk een prikkel schijnt God mij aan deze stad gegeven te hebben, daar ik niet kan ophouden, ieder uwer den ganschen dag en overal op te wekken, te overtuigen en te bestraffen. Een ander, die zoo doet, zal u niet ligt weder geworden, o mannen! Spaart mij dus, indien gij mijn raad volgen wilt. Doch zoo gij, verstoord, gelijk slapenden, die men wakker maakt, mij ligtvaardig om het leven brengt, zult gij den overigen tijd blijven slapen, tenzij God zich uwer nog aanneme en u nog een ander zende."

De regters van Socrates, vijfhonderd in aantal, door het lot voor dezen post gekozen, waren voor het meerendeel menschen uit den volkshoop, zonder beschaving en beginselen. Sommigen namen zijne vastheid op als eene beleediging voor hen; anderen hielden zijn gevoel van eigenwaarde voor hoogmoed en pralerij. Bij de stemming over zijne schuld of onschuld was de meerderheid van oordeel, dat hij schuldig was; maar eene kleine

meerderheid, daar hij ontslagen zou geweest zijn, zoo dertig stemmen meer hem vrijgesproken hadden (4). Dus werd Socrates schuldig verklaard aan de hem te laste gelegde misdaad, en hem nu, naar de Atheensche gewoonte gevraagd, welke straf hij meende verdiend te hebben. Hierop zeide hij onder anderen het volgende: »Welke straf zal ik mij bij u waardig achten, o mannen van Athene? Natuurlijk de verdiende. Welke dan? Wat heb ik dan te lijden of te boeten daarvoor, dat ik mij onledig gehouden heb met mijne kennis te vermeerderen, — en ieder uwer de grootste weldaad te bewijzen? Dat ik getracht heb, ieder over te halen, minder voor zijne bezittingen dan voor zich zelven te zorgen, en zoo goed en wijs als mogelijk te worden? Wat voegt voor een arm weldoend man, die, om u te vermanen, vrijen tijd noodig heeft? Er is niets, o mannen van Athene! 't welk beter voegt, dan dat zulk een man op 's lands kosten in het raadhuis onderhouden worde; veelmeer, dan hij uit uw midden, die in de Olympische spelen te paard of met een twee- of vierspannigen wagen de overwinning behaald heeft. Want zulk een maakt, dat gij gelukkig schijnt te zijn; doch ik, dat gij het zijt. Hij behoeft ook dat onderhoud niet, doch ik behoef het."

Socrates regters oordeelden anders en verwezen hem tot het drinken van den giftbeker. Daarop zeide hij nog het volgende: »Ik zeg u, o mannen! dat gij aanstonds na mijn dood zwaardere straf zult gevoelen, dan gij mij aandoet. Gij doet dit nu in de verwachting, dat gij van berisping over uw gedrag bevrijd zult zijn; doch ik denk, dat het geheel anders zal uitvallen. Er zullen velen zijn, die u berispen, welke ik tot nog toe, zonder dat gij het bemerktet, heb terug gehouden. Naarmate zij jonger zijn, zullen ze u te lastiger zijn

en gij er te meer verdriet over gevoelen. Want zoo gij meent, dat gij door de menschen om te brengen, iemand beletten zult uw gedrag te berispen, dwaalt gij ten uiterste. U aldus van berisping ontslaan, is noch mogelijk, noch goed. De beste en gemakkelijkste weg daartoe is een andere, deze, niemand te hinderen en zich zelven zoo goed mogelijk te maken."

Eindelijk spreekt hij nog over de toekomst voor hem. Deze zal in elk geval goed zijn. Is de dood een slaap, welnu dan zal hij zonder droom of benaauwheid rusten. Is er eene voortduring (gelijk hij voor zich vast hield), dan zal zijn lot zalig zijn. Omgaan zal hij dan met Orpheus en Muséus, Hesiodus en Homerus. Vinden zal hij dan Palamédes en Ajax en anderen, voorheen door een onregtvaardig vonnis omgebragt. En waarin zal het werk en de zaligheid bestaan in den hemel, dien hij verwacht? Hooren wij het, Christenen! van den Heidenschen wijsgeer: »Het zal, naar mijn oordeel, niet onaangenaam zijn, mijn lot met het hunne te vergelijken. Doch het voornaamste zal zijn, dáár, gelijk hier, ieder te onderzoeken en te beproeven, wie hunner werkelijk wijs zij, en wie er zich voor houdt, zonder het te zijn. Dáár zijn vele duizende mannen en vrouwen, wier verkeer, gesprek en beproeving een onschatbaar genoegen zullen geven. En om die reden veroordeelen de regters aldaar niemand ter dood!"

»Doch dit gebeurt nu niet bij geval; maar ik weet zeker, dat nu te sterven en van alle tegenheden bevrijd te worden, het beste voor mij is. — En nu nog deze bede! Wanneer mijne zonen opgroeijen en zij u toeschijnen, van rijkdom of iets anders meer werk te maken, dan van de deugd, straft hen dan, o mannen! door hun dezelfde onaangenaamheid aan te doen, die

ik u aandeed. En zoo zij wanen, iets te zijn, terwijl zij niets zijn, berispt hen dan, gelijk ik u deed."

In deze woorden, of althans in dezen geest, sprak de wijze en brave voor de regters. Naar de gevangenis geleid wordende, veranderde hij noch van gelaat, noch van gang.

Dertig dagen bleef hij er in, vóór dat, wegens eene zekere plegtigheid, die juist was ingevallen, hem de giftbeker mogt gereikt worden. Een zijner geliefdste leerlingen, Crito, nam dit uitstel te baat, om de wachters door geschenken te winnen, en zoo aan Socrates de ontvlugting mogelijk te maken. Op een der laatste dezer dagen in den vroegen morgen zag Socrates, ontwakende, hem reeds in zijne gevangenis zitten, en verhaalde hem alras met vreugde, dat hij juist gedroomd had, dat eene schoone en bevallige vrouw, in witte kleederen, maar hem was toegegaan en hem had gezegd: »Overmorgen zult gij in uw vaderland komen." Zoo kalm, zoo vrolijk zag hij den dood te gemoet! Doch ook al had hij niet naar den dood verlangd, wilde hij in Crito's voorslag niet treden. Wel was het vonnis, tegen hem uitgesproken, onregtvaardig; maar toch wettig. De wettige regtbank had het uitgesproken, en nu stond het eenen burger niet vrij, eigenmagtig die uitspraak te ontduiken. Vlugtte hij, hij zou aan de wetten ongehoorzaam zijn; hij zou zich als een laag oproermaker moeten beschouwen; en de woorden regtvaardigheid en deugd nooit weder, zonder schaamrood te worden, durven uitspreken. Kalm dit uiteenzettende sprak hij lang met Crito (5).

Gedurende den geheelen tijd van zijne gevangenis waren zijne vrienden en leerlingen hem de gansche dagen

dóór komen opzoeken: de kerker was hun eene school, een heiligdom geworden: maar vooral kwamen zij nu, twee dagen later, toen hij den noodlottigen beker moest drinken. Zij werden echter nu iets later binnengebragt; want men moest Socrates eerst de ketenen afnemen en hem den dood aanzeggen. Zij vonden Socrates, en Xanthippe met het jongste kind. Daar deze een vreeselijk misbaar maakte, verzocht hij, haar naar huis te geleiden, en poogde hij ook de aandoeningen zijner vrienden door zijne kalmte in te binden. Zeer bedaard sprak hij over het aangename gevoel van zijn been, nu de keten er was afgenomen; voorts over eenige andere zaken: want zijn laatste levensdag verschilde in niets van zijne overige dagen, dan daarin dat er een andere morgen op volgde: ook sprak hij er nog over, dat men niet door zelfmoord mag afloopen van den post, op welken de Godheid ons heeft geplaatst; doch dat hij nu zeer blijde was, door hare beschikking afgelost te worden, dewijl hij het veel beter zou hebben, dan hij het gehad had. Dit gaf aanleiding tot gesprekken over de zekerheid van het volgende leven, waarmede hij de laatste uren van dit leven doorbragt. Hunne slotsom was deze (6): »Die in zijn leven zich om de genoegens des ligchaams en het aandoen van uiterlijk sieraad niet heeft bekommerd, en geacht heeft liever iets anders te moeten doen, namelijk de regte wijsheid zoeken te verkrijgen en de ziel te versieren niet met een vreemd, maar met haar eigen sieraad, zelfbeheersching en regtvaardigheid, dapperheid, vrijheid en waarheid, — *die* kan met moed de afreize van hier inwachten."

Daarop ging hij zich nog baden, opdat men geene moeite mogt hebben met het wasschen van zijn lijk. Nu werden zijne twee kleine zonen bij hem gebragt, en kwam de oudste, die reeds groot was. Na afscheid

van hen genomen te hebben, zette hij zich weder bij zijne vrienden neder, en nam hij den beker van den geregtsdienaar. Hij nam dien met vaste hand, zonder verandering van gelaat, als eenen gewonen drinkbeker, bad de Goden, dat zijne verhuizing van hier naar gindsche oorden gelukkig mogt zijn, en dronk. Zijne vrienden konden zich nu niet langer bedwingen; de een bedekte zijn gelaat, de ander stond op, een derde jammerde luide, allen weenden. Socrates alleen bleef bedaard. »Wat doet gij, mijne lieven?" zeide hij. »Ik had de vrouwen weggezonden, om geen misbaar te hebben en in kalmte te kunnen sterven; houdt u toch bedaard en vat moed." Hij had dien moed; want hij gevoelde, dat de Goden reeds om hem waren, en dat hij zou ontwaken in hunnen schoot.

Een weinig daarna begon het gif te werken; zijne beenen werden zwaar, hij legde zich op het rustbed; de geregtsdienaar drukte op zijne voeten; het gevoel was er reeds uit geweken; zoo klom de gevoelloosheid en koude op; kwam zij tot het hart, dan zou hij den laatsten snik geven, zeide de man. Socrates voelde het opklimmen, sloeg nog even den doek, dien hij op het gelaat had, open, en zeide: »Crito, wij zijn aan Esculaap een haan schuldig; geef dien, verzuim het niet." Crito beloofde, dat offer te zullen bezorgen, en vroeg of hij nog iets had te bestellen; doch ontving geen antwoord. Weldra volgde eene kleine beweging, en hij was niet meer.

In zijn laatste verzoek heeft Socrates zijne levensbeschouwing, ja zijn blik over onze eeuwige bestemming zinnebeeldig uitgesproken. Esculaap is, gelijk men weet, de God der geneeskunde; die van eene ziekte weder op was gekomen, offerde hem een haan. Socrates wilde, dat zijne vrienden dit voor hem zouden doen; want

hij was, toen het vergif zijn hart naderde, genezen; genezen van dit ramp- en zonden-volle leven, en gezond geworden, in den hoogsten zin des woords, gezond voor eeuwig (7).

Ik heb de laatste denkbeelden en gewaarwordingen, en geheel het gedrag van Socrates onder zijn regtsgeding en bij zijn sterven uitvoerig geschilderd, ten einde wij duidelijk mogten zien, wie en wat hij naar zijne eigene schatting was. Maar hoe was het mogelijk, vraagt gij, dat de Atheners zulk een man konden dooden? Waarom heeft God het toegelaten?

De Atheners moeten wij niet te hard beoordeelen; althans niet voor schuldiger houden, dan vele anderen. Het stond bij de Heidensche Oudheid algemeen vast, dat alle verandering van godsdienst eene staatsmisdaad was. De godsdienst was een gedeelte, een lid der staatsinrigting, zonder 'twelk het geheele ligchaam niet kon leven en werken. Die dat lid aantastte, vergreep zich aan den staat, en was dus een oproermaker. Nu deed Socrates dat aantasten wel niet openlijk, misschien ook niet eens bewust; ook hebben zijne beschuldigers het hem niet kunnen bewijzen; maar hij deed het toch, en zijne tijdgenooten gevoelden dit, toen zij hem er over aanklaagden en veroordeelden. Hij wekte een nieuw beginsel in den mensch, dat van eigen nadenken, ook over de godsdienst, en dit beginsel moest vroeg of laat het bestaande beginsel, om onnadenkend de godsdienst te volgen, welke de staat erkende, aantasten, en, bij den voortgang der beschaving, vernietigen. Dit *is* gebeurd, en als bij instinct gevoelden de Atheners vooruit, dat het *zou* gebeuren, en daarom konden zij op hun standpunt niet anders doen dan zij deden, Socrates als heiligschenner veroordeelen (8).

Maar dat standpunt, zegt gij, deugt niet. Gij hebt gelijk. Doch zullen wij vergeten, hoe algemeen deze denkwijze verspreid was — en is, ja nog *is*, onder Christenen zelfs? Waarom zijn duizende Christenen door Christenen verbrand? Neemt eens Johannes Huss. Meent gij, omdat hij onwaarheid sprak, of men voorgaf, dat hij het deed? Neen, de hooggeleerde Synode, voor welke hij teregt stond, heeft niet eens *beproefd*, dit aan te toonen; hij tastte de bestaande meeningen aan; daarom alleen werd de houtmijt onder hem ontstoken. En hebben wij ook nog niet in onze dagen, door Evangelische Christenen, het beginsel hooren uittrompetten: »Het is niet de vraag, wat de leer der Kerk *behoorde* te zijn, maar wat zij *is*," en op dezen grond uitbanning van onregtzinnig-gewaande leeraars hooren eischen? — Laat ons dan de zonde, om traag en onnadenkend bij het bestaande te blijven, die zelfs nog niet uit onze Christelijke Kerk verdwenen is, aan de Heidensche Atheners niet te hoog toerekenen!

Doch vestigen wij den blik hooger! Waartoe heeft *God* deze misdaad der Atheners toegelaten? De uitkomst antwoordt ons. In 't algemeen heeft, gelijk ik vroeger reeds opmerkte, de martelaarsdood van Socrates het zaad zijner wijsbegeerte vruchtbaar gemaakt; want nooit zou zijn leven en onderrigt die krachtige werking gehad hebben, die zij nu hebben erlangd, indien zij niet door zulk een sterven waren gewijd en als met heiligen-glans omstraald geworden. In het bijzonder is de blik der tijdgenooten en nakomelingen door dit sterven gerigt op de onsterfelijkheid. Hoe? vroeg men. Is dit het loon der wijsheid, deugd en godsvrucht, dat men als een misdadiger moet sterven? Laat de Voorzienigheid dit toe? — Ja, was het antwoord, zij laat het toe, dewijl de dood voor den braven man eene

14*

weldaad is. De dood is hem geen-dood; hem is die een overgang tot het ware leven. Deze denkwijze werd onder de beschaafden algemeen. En het eerste en ook beroemdste werk der Oudheid, 'twelk de onsterfelijkheid onzer ziel betoogt, is de *Phaedon* van PLATO, waarin Socrates sterven wordt verhaald, en zijne gesprekken vóór hetzelve, doch zeker meer wetenschappelijk ontwikkeld, dan hij ze heeft gehouden, worden medegedeeld. Onberekenbaar is de kracht, welke dit geschrift heeft uitgeoefend, van Plato af tot nu toe; maar het heeft deze uitgeoefend, veelmeer dewijl Socrates vóór zijn sterven blijmoedig sprekend en kalm stervend daarin wordt voorgesteld, dan door de klem der bewijzen, die men er in vindt (9). — Voorts werd door Socrates sterven het nadenken gevestigd op het al of niet noodige van het veranderen der volksgodsdienst. Altijd dezelfde blijven, kon zij niet; men zag het; zij moest met geheel de beschaving vooruitgaan. Maar men zag ook, het volk was nog niet rijp voor eene hervorming der godsdienst; elk wijsgeer zou Socrates lot hebben te wachten. Zoo sloegen dan de wijsgeeren na hem eenen anderen weg in; zij spraken niet meer zoo openlijk tot het volk, als hij had gedaan, en lieten het in zijnen waan en zijne dwaasheid. Maar zij spraken tot hunne leerlingen in de geslotene scholen, en tot hen veel sterker en opener, dan de vader der wijsbegeerte nuttig of noodig had gekeurd. En zoo werd voor de beschaafden de wijsbegeerte, als ware zij een geheim, alleen onder zich gehouden, en bij hen de plaatsvervangster der uitgeleefde volks-godsdienst; terwijl de Atheners het onregt, aan Socrates gepleegd, te diep gevoelden, dan dat zij die wijsgeeren en beschaafden nu verder wilden vervolgen.

Nog meer zou ik kunnen bijbrengen. Maar ik moet eindigen. Laat mij dan al het gesprokene over Socrates zamenvatten in deze opmerking, dat door Gods opvoedende wijsheid Socrates blijkbaar heeft moeten zijn een der voorbereiders voor onzen Heer Jezus Christus, daar hij door zijn leven een ideaal van wijsheid en deugd was voor de Heidensche Oudheid, zoo als Abraham en Mozes voor de Israëlietische; door zijn onderrigt het nadenken wekte en het menschdom geschikt maakte, om Gods Zoon eindelijk te leeren beschouwen en begrijpen; door zijn sterven een vermoeden, eene hoop en eene verwachting wekte van onsterfelijkheid, welke eindelijk meer dan vervuld werd door Hem, die den dood te niete deed.

Doch laat mij over dit onderwerp niet te kort zijn. Vergunt mij, dat ik, om u Socrates, om u onzen Heer Jezus Christus, om u de wijze opvoeding des menschdoms door God, die een Socrates vóór zijnen Zoon uitzond, te beter te doen kennen, nog ééne bijeenkomst bestede, ten einde Socrates met onzen Heer te vergelijken, en hem als des Heeren wel zeer voortreffelijken, doch ook verre beneden den Heer zelven blijvenden voorlooper, u voor oogen te stellen.

AANTEEKENINGEN.

(1) Bl. 197. En toch schildert hij Socrates inzooverre vollediger dan Xenophon, als deze de verhevenheid van Socrates minder kon vatten, en dus veel aan zich liet voorbijgaan van 'tgeen Plato in zijnen geest weglegde. Verg. WYTTENBACH, *Select. Hist.* p. 34 der Voorrede; de Voorrede van F. L. VON STOLBERG voor zijne *Auserlesene Gespräche des*

Platon; SCHLEIERMACHER, *Sämmtl. Werke*, Afd. *zur Philosophie*, D. II, bl. 293—298. Voor mijne vertaling van den *Euthydemus*, *een gesprek van Plato*, geplaatst in de *Bibliotheek van oude Letterkunde*, uitgegeven door Mr. JAN TEN BRINK, D. II (*Amst.* 1826), bl. 538, 539, heb ik er van gezegd: »Xenophon zag Socrates met andere oogen aan dan Plato; het edele hart van genen gevoelde de kinderlijke eenvoudigheid van zijnen nederigen leermeester; de groote geest van dezen vatte de hooge gissingen van den diepdenkenden wijsgeer. Xenophon verbergt die hooge vlugt niet, maar bij hem is zij bijzaak; Plato spreekt wel van dezen kinderlijken geest zijns leeraars, maar liever zweeft hij op die vermoedens naar het gouden rijk der eeuwige idealen. Socrates is *anders* bij Plato dan bij Xenophon, maar geen *andere* Socrates." Doch men moet ook in 't oog houden, dat Socrates zelfs bij Xenophon hooger staat, dan hij in de *Gedenkwaardigheden* voorkomt. Want deze schreef Xenophon, om de Atheners te overtuigen, dat Socrates onregtvaardig veroordeeld was, en daarom deelt hij hierin niets hooger noch meèr mede, dan deze kunnen vatten. Maar in de *Cyropaedie* schetst Xenophon een hooger ideaal dan in de *Gedenkwaardigheden*, en dit heeft hij niet uit zich zelven geschapen, maar naar Socrates gecopiëerd.

(2) Bl. 198. Wegens dit onderscheid ontkent AST, *Platons Leben und Schriften*, bl. 474 volg., dat zij echt of van Plato is. Maar SCHLEIERMACHER, in de vertaling van PLATO I, II, bl. 185, maakt er uit op, dat wij hier een vrij getrouw naschrift van de woorden hebben, die Socrates werkelijk heeft gesproken. Ook STALLBAUM, die in zijne eerste uitgave van de Apologie, in 1827, meer Plato dan Socrates hier meende te lezen, is in de latere uitgaven van 1833 en 1846 tot deze gedachte toegetreden.

(3) Bl. 198. De geheele verdediging van Socrates is in vrijen trant, doch zeer schoon, in het Hoogduitsch vertaald door den *Wandsbecker Bode*, D. V, bl. 60—107; in het Nederduitsch voor omtrent veertig jaren zeer getrouw door Mr. J. TEN BRINK, in het *Nederlandsch Magazijn*, D. I, St. II. Deze heb ik grootendeels overgenomen. Ik ben er

van afgeweken, waar mijn doel grootere vrijheid liet, of ik het Grieksch anders verstond.

(4) Bl. 205. In den eersten druk schreef ik: »zoo slechts *drie* stemmen meer hem vrijgesproken hadden." Doch eene betere lezing in Plato's geschrift heeft *dertig*. Zie STALLBAUM op *Plat. Apol. Socr.* c. 25, p. 112—115, ed. 3.

(5) Bl. 207. Deze bijzonderheden vindt men in PLATO'S *Crito*, ook onlangs in het Nederduitsch overgebragt, onder den titel, *Crito*, *een Dialoog van Plato*, *door* Dr. M. J. NOORDEWIER, *Gron.* 1846.

(6) Bl. 208. PLAT. *Phaed.* p. 114. Onlangs werd deze geheele Dialoog, *Phaedo*, door Dr. D. BURGER, Jr., in het Nederduitsch uitgegeven. De vrije navolging door M. MENDELSSOHN is zeer bekend en geacht.

(7) Bl. 210. Veel is er gesproken over de bedoeling van Socrates met dit offer aan Esculaap en vooral hebben de Kerkvaders hem er over beschuldigd van bijgeloof of huichelarij. De verklaring, in den tekst gegeven, is, zoo ver ik weet, het eerst met klem van redenen ontvouwd door HAVERKAMP op TERTULLIANUS, *Apologeticus*, cap. 46, p. 380, 381. Zij is de eenige welke in den geest van Socrates en in den zamenhang past; want hij schertste gaarne en had het nog even te voren gedaan, toen hij, vóórdat hij uit den gifbeker dronk, met een lagchend gelaat iets van den drank aan de Goden had willen plengen, als een dankoffer. Doch dit mogt niet, dewijl er niet meer vergif in was, dan noodig was, om een man te doen sterven. In plaats daarvan wil hij nu door een haan zijnen dank betuigen voor de volkomene genezing. Ook was zulk eene scherts bij een gewelddadigen dood, welke als straf werd aangedaan, niet vreemd aan den geest der Oudheid, die eene veel minder ernstige godsdienst had, dan de Christelijke is. Zoo verhaalt TACITUS, *Ann.* XV, 64 en XVI, 35, twee voorbeelden van mannen, die, als slagtoffers van Nero gedood, op dergelijke wijze hunne vreugde over het sterven te kennen gaven. Het waren Seneca en Thrasea, van

wie de een eenig water van het bad, waarin hij stierf, de ander iets van het bloed, dat uit zijne geopende aders vloot, plengde voor Jupiter, *hunnen bevrijder.*

(8) Bl. 210. HEGEL, *Gesch. der Philosophie*, II, 48: »Socrates noodlot is niet zijn persoonlijk, individuëel, romanesk noodlot; maar de tragedie van Athene, de tragedie van Griekenland, wordt in zijn leven ten tooneele gevoerd. Er zijn hier twee magten, die tegen elkander optreden," enz. Dit woord van een groot man is, gelijk menige ware stelling van een meester in de wetenschap, door leerlingen en navolgers grootelijks overdreven, zoodat het in Duitschland bij velen mode is geworden, de Atheners op hun standpunt niet alleen te willen begrijpen, maar ook te regtvaardigen, en dus Socrates voor schuldig te houden. In plaats van velen noem ik alleen P. W. FORCHHAMMER, *Die Athener und Sokrates, die Gesetzlichen und der Revolutionär*, die echter teregt gewezen is door P. VAN LIMBURG BROUWER, *Apologia Socratis contra Meliti redivivi calumniam*, *Gron.* 1838.

(9) Bl. 212. Cato van Utica las, gelijk men weet, den Phaedon, in den laatsten nacht zijns levens, om blijmoedig den dood tegen te gaan, welken hij echter, strijdig met het ware gevoelen van Socrates, meende zich zelf te mogen aandoen.

TIENDE VOORLEZING.

Inhoeverre Socrates met onzen Heer Jezus Christus vergeleken kunne worden, wat beider persoon, doel, leer, leerwijze en werking betreft.

Mijne Heeren!

Nog éénmaal zal ik over Socrates tot u spreken. Ditmaal echter niet over hem alleen, maar tevens over onzen Heer Jezus Christus. Ik wenschte, door eene vergelijking van Socrates en Jezus, vooreerst Socrates zelven duidelijker te doen kennen, voorts onzen eenigen Heer u daardoor in helderder licht voor oogen te stellen, en eindelijk bovenal de wijsheid van God in de opvoeding des menschdoms, ook daarin zigtbaar te doen worden, dat God, gelijk onder de Israëlieten een Mozes, zoo onder de Heidenen een Socrates verwekte, om het menschdom voor het ontvangen van zijnen Zoon geschikt te maken.

Deze vergelijking heeft hare zwarigheden, welke zoo groot zijn, dat ik een tijdlang heb gehuiverd, of ik haar zou durven ondernemen. Zij heeft namelijk den schijn van oneerbiedigheid voor Jezus, en van onbillijkheid tegen Socrates. Jezus is de geheel eenige Heer en

Heiland, Gods eigen Zoon: mag eenig mensch, hoe voortreffelijk anders ook, naast Hem gesteld worden? is dit geene heiligschennis? Maar ook omgekeerd: is het niet onbillijk, een edel doch altijd onvolmaakt mensch te vergelijken met Jezus, die volmaakt konde zijn, dewijl Hij niet geboren is als onzer een, dewijl Hij reeds vroeger leefde, en wel in hoogere sfeeren, waar wijsheid en heiligheid heerschen? Dien *schijn* van oneerbiedigheid en onbillijkheid kan ik niet wegnemen; maar mij dunkt, het wezen er van bestaat in waarheid niet. Immers Jezus is mensch geworden en heeft zich des menschen Zoon genoemd: waarom zouden wij Hem dan niet met menschen mogen vergelijken? In den Brief aan de Hebreën wordt Hij met Mozes en den Hoogepriester vergeleken; zich zelven vergelijkt Hij met Salomo: waarom mag Hij dan door ons niet ook met Socrates in vergelijking worden gebragt? En wat de onbillijkheid dezer vergelijking tegen Socrates aangaat: zij geschiedt niet, om van Socrates het onmogelijke te eischen, en ten slotte te zeggen of den indruk te verwekken: »zooveel ontbrak hem, zoo klein was hij." Groot is hij, ook als hij maar nadert, al is het van verre, tot Jezus; groot, omdat men op de gedachte kan komen, zulk eene vergelijking te beginnen; groot, zoo het blijkt, dat hij een wel onvolmaakt, maar toch verre boven anderen uitmuntend wegbereider voor Jezus Christus was.

Ik zal dus het grootsche, doch ook aanlokkende werk op mij nemen, om voor te stellen, *inhoeverre Socrates met onzen Heer Jezus Christus vergeleken kunne worden.* Daartoe wil ik u bepalen bij den *persoon*, het *doel*, de *leer*, de *leerwijze* en de *werking* van beide, Socrates en Jezus, en u in deze vijf opzigten aanwijzen, telkens eerst, inhoeverre Socrates daarin tot Jezus nadert, en dan, inhoeverre hij beneden Jezus blijft.

Letten wij eerst op beider *persoon.* Niet gering is hier de overeenkomst. Ze behooren tot dezelfde soort van menschen. — Tweederlei is de rigting, welke de werkzaamheid des menschen kan nemen, naar buiten of naar binnen (1). Die alleen naar buiten wil werken, bekommert zich alleen inzooverre om den mensch binnen in zich, als hij dien met kennis, vaardigheid, en ervaring moet voorzien, ten einde naar buiten krachtig en schitterend werkzaam te kunnen zijn. Zóó wordt hij een ontdekker van vreemde landen, een ontginner van woeste streken, een veroveraar, een statenstichter, een groot geleerde, een wijd beroemd dichter, een betooverend kunstenaar. Maar, te huis in al wat buiten hem is, is hij een vreemdeling in zijn eigen, grootendeels woest gebleven, hart. — Er zijn andere menschen, die hoofdzakelijk naar binnen werken, en al hunne vlijt, hun denken en trachten daarop rigten, dat het goddelijke beeld, waarvan zij de kiem in zich omdragen, zich in hen ontwikkele, reinige en heilige, kracht verzamele en volmake. Naar binnen is hun geesteoog altijd gerigt; naar buiten alleen dan, als zij door aanraking met de wereld, welke zij althans niet spoedig of niet bij voorkeur opzoeken, daarheen worden getrokken en den blik naar buiten niet meer kunnen afwenden. Zij worden godvruchtige dochters, brave huismoeders, trouwe vrienden van een enkelen boezemvriend, diepzinnige wijsgeeren, mystieke godgeleerden, verhevene lierdichters. Zij wonen en leven in hun eigen met God vervuld gemoed; de meesten hunner gevoelen zich zelfs vreemd in de wereld.

Deze twee soorten van menschen staan tegen elkander over. Maar er zijn ook, die het goede van beide in zich vereenigen; die, na Gods beeld in zich tot eene hooge volmaaktheid te hebben uitgewerkt, althans zoó verre te hebben uitgewerkt, als hunne kracht en deze

aarde toelaten, nu ook dat beeld buiten zich in engere of wijdere kringen willen helpen reinigen en ontwikkelen. Die dit doet, is een mede-arbeider met God aan de opvoeding des menschdoms; hij is eene hemelsche ster of misschien zon, om de aarde te verlichten, te heiligen, te zaligen. Zulk eene eenige zon is Jezus Christus; zulk eene zeldzame ster Socrates.

In zich zelven gekeerd, heeft onze Heer de dertig eerste jaren zijns levens doorgebragt, en, terwijl Hij zijnen pleegvader in den timmermanswinkel hielp, zijn gevoel verfijnd en geheiligd, zijn verstand gescherpt en verrijkt, zijn wil op het alleen-goede gerigt en gesterkt. En toen Hij eindelijk, door God er toe opgeroepen (2), het grootste werk voor het menschdom aanvaardde, kon Hij der wereld den geest van God schenken, dewijl die geest Hem zelven bezielde, dewijl God in Hem leefde. Ook Socrates was de zoon van een handwerker en hielp zijnen vader in zijnen arbeid. Maar terwijl hij uit hout of steen beelden, en wel schoone beelden, voortbragt, arbeidde hij onvermoeid aan het levend beeld der menschheid in zijn binnenste, ten einde dit zoo volmaakt mogelijk te maken en aan dat der Godheid, zooveel hij kon, te doen beantwoorden. En wat hij beproefde, gelukte hem tot eene, in de gansche Heidensche wereld geheel eenige, hoogte. «Veel bewonderingswaardigs is er in Socrates te prijzen," zegt een leerling van hem (3); »doch 't geen ook bij andere menschen wordt gevonden. Maar dat hij aan niemand der menschen, noch der vroeger, noch der tegenwoordig levende *gelijk* is (en zoo *alleen* daarstaat), dat is grootelijks te bewonderen." — »En waarlijk," zegt een voortreffelijk Nederlander van onze eeuw over hem (4), »er waren te zijnen en allen tijde te Athene, die desgelijks zelfstandig hun eigen inzigt en gevoel leidden; er waren misschien anderen, die ook het schoo-

ne beminden en innerlijk ontwikkelde menschen mogten heeten; er waren misschien anderen, die eene gelijke scherpzinnigheid hadden, of eene gelijke gave van onderzoeken of van leeren, of eene gelijke weetgierigheid, of ook lust tot zelfkennis; en waarschijnlijk ontbrak het nooit, of te Athene of elders, aan menschen, die met gelijke standvastigheid voor waarheid en regt leefden. Maar ik geloof niet, dat er nog iemand geweest zij, die, zoo als Socrates, al deze gaven en deugden van geest en hart vereenigd bezat, en ze, zoo als hij, ter bevordering van beschaving en godsdienst aanwendde. Dit was hem eigen, gelijk Plato opmerkte, eene *goddelijke* kracht en schoonheid van *geest*."

Door deze innerlijke ontwikkeling en volmaking (ik zeg niet, volmaaktheid) was Socrates uiterlijk geschikt bijna voor elke omstandigheid, waarin hij gebragt werd. Met kalmte en vasten blik deed hij elk werk; de Godheid na te volgen, was altijd zijn streven. Als huisvader en echtgenoot deed en leed hij alles standvastig en geduldig; als kunstenaar leverde hij schoon gehouwene beelden; als krijgsman was hij onvermoeid, volhardend en dapper; als staatsman week hij niet voor het dreigen eener woedende menigte; als burger boog hij niet voor de geweldenarij der dertig dwingelanden, die een tijd lang Athene overheerschten; en hoe hij als vriend en leeraar werkte, bovenal als opvoeder leefde, eenig en voorbeeldig, zullen wij gedurig opmerken.

Hij had ook een dergelijk levenseinde, als onze Heer. Evenmin als de Joden de volmaaktheid van Jezus konden dragen, duldden de Atheners de uitstekendheid van Socrates. En evenmin als Jezus wilde zwijgen van God en goddelijke dingen, hoewel Hij hierdoor den dood konde ontgaan, evenmin wilde Socrates dat; beide konden zij sterven voor 'tgeen waar en goed is, er van

zwijgen konden zij niet. Voor zijne regters sprak Socrates in denzelfden geest als onze Heer voor de zijne; als een edele, die zich zijner onschuld en deugd volkomen bewust is. En noemde onze Heer zich in de laatste ure den Zoon van God en den Koning der Joden, al wist Hij, dat Hij zich hierdoor het doodvonnis berokkende: Socrates noemde zich toen een geschenk, door de Godheid aan Athene gegeven, ter verbetering van het volk, hoewel zulk eene verklaring zijne regters nog meer zou verbitteren. Gelijk de Heer zich niet door zijne wondermagt wilde redden uit zijner vijanden geweld: zoo had Socrates, gevangen zijnde, den kerker kunnen ontvlieden, maar wilde hij zich aan een wettig geveld vonnis niet onttrekken, en aan de wetten zijns lands zich onderwerpen, ook indien zij onregtvaardig op hem wierden toegepast. Eindelijk, gelijk onze Heer vóór zijn verscheiden in den vriendenkring zijner Jongeren sprak over het heengaan en de toekomst, die Hem zelven en hen wachtte, kalm, rustig en vol geloof: zoo sprak ook Socrates, toen hij den gifbeker zou drinken, blijmoedig en opgeruimd met zijne vrienden over het onsterfelijk leven, 'twelk hij te gemoet ging, en ontsliep hij als een voor eeuwig gezond gewordene.

Zietdaar, inhoeverre Socrates, wat zijn persoon betreft, tot onzen Heer naderde. Ook hij vormde eerst zich zelven, voor dat hij als hervormer van anderen optrad; ook hij leefde en stierf voor de waarheid; ook hij leefde kalm en stierf blijmoedig, dewijl het van binnen goed bij hem was, dewijl hij wel der Atheneren vriend was, maar Gode meer gehoorzaamde dan hun.

Doch bij deze groote overeenkomst is er ook geen klein verschil.

Heeft ook onze Heer zich ontwikkeld, vinden wij

ook bij Hem een strijd tegen verleiding en zonde, een voortgang in heiligheid en wijsheid: die ontwikkeling was zonder storenis van dwaling en zonde, in dien strijd is Hij nooit gevallen, de Heer is niet uit zonde tot heiligheid en uit dwaling tot wijsheid voortgegaan, maar alleen van het min-ontwikkelde goede tot het meer ontwikkelde. Vandaar werd ook de bewustheid van hetgeen Hij was en van 't geen Hij naar zijns Vaders plan doen moest, reeds aanvankelijk van zijn twaalfde jaar af tot zijnen laatsten ademtogt toe, nooit door eenige onzekerheid of duisterheid bij Hem belemmerd. Van zijn eerste optreden af gevoelde Hij zich Gods Zoon, den eenigen Zaligmaker der wereld, door wien alleen de menschheid tot den Vader kon komen. Anders is het bij Socrates. Deze heeft zich struikelend ontwikkeld en is niet dan op de dwaalsporen en kronkelwegen van zonde en dwaasheid tot deugd en wijsheid gekomen. Men kent het verhaal omtrent hem, dat een vreemdeling, die hem voor 't eerst zag, zeer teleur gesteld was, en hem hield voor een dronkaard en wellusteling, en dat daarop Socrates zelf erkende, alleen met groote moeite den lust tot die ondeugden te hebben overwonnen. Niet geheel ten onregte beschuldigde hem ook Aristophanes, vierentwintig jaar vóór zijnen dood, dus toen hij reeds zesenveertig jaar oud was, dat hij ijdele dingen najaagde, wolken en zonnestralen bestudeerde, en de jongelingen tot vlugge klappers vormde. Hij heeft zich daarna, of had zich maar eenige jaren vroeger, verbeterd, en is zoo de voortreffelijke wijsgeer geworden; maar toch *geworden;* terwijl hij, ook zelfs nog bij Plato, nu en dan als sophist voorkomt, die zijne tegenstanders meer door bedriegelijke redenen zoekt te vangen, dan door blootlegging der waarheid tot de waarheid te brengen (5). Eene

zekere en heldere bewustheid van 't geen hij was en van 't geen hij doen moest, kon dus niet van den beginne af bij Socrates aanwezig zijn. Hij weifelde en dwaalde daarin vele jaren, en was alleen in zijn laatste levenstijdperk volkomen duidelijk zich bewust van de hoofdzaak zijns werkens, welke hij vroeger, meer door een zeker redelijk instinct geleid, had uitgeoefend, dan wel door een bepaald en helder inzigt. Hij kon zich dus niet van zijn eerste optreden af als waarachtig wijsgeer beschouwen, en zag niet helder door, of en waarin dan zijn werk eene altijd blijvende waarde zoude behouden. Terwijl wij derhalve onzen Heer nooit hooger kunnen stellen, in zijne eeuwige waarde voor de menschheid, dan Hij zich zelf bewust was te zijn, kunnen wij Socrates niet beschouwen in hetgeen hij voor de nakomelingschap, naar Gods plan, geworden is, of wij stellen hem hooger, dan hij zelf wist te staan.

Opmerkelijk is het ook nog, dat van onzen Heer getuigd wordt, dat Hij geenerlei leeraars heeft gehad, zoodat men verwonderd vroeg, vanwaar Hij de Schriften wist, daar Hij ze niet geleerd had; terwijl verscheidene leeraars van Socrates worden opgenoemd, zoodat hij, ook met behulp van de beste wijsgeeren zijner eeuw, zich niet van groote afdwalingen heeft kunnen vrijhouden. Desgelijks moeten wij niet voorbijzien, dat de volmaakte Jezus kon zeggen: »Leert van mij, omdat ik zachtmoedig ben en nederig van harte;" terwijl Socrates nooit zoo iets heeft durven zeggen, daar hij, hoewel een zondaar, den ootmoed voor God en de nederigheid voor menschen, zoo als die het sieraad ook des Christens zijn, niet kende, maar integendeel met het vertrouwen op zijne blanke deugd den dood blijmoedig tegenzag (6). Nu is het wel waar, dat dit een geheel Grieksch gebrek was, en dat het ook in Socra-

tes nog veel minder dan in andere Grieksche wijsgeeren uitkwam; maar dit leidt ons dan tot eene nieuwe opmerking, dat wij in Socrates nog altijd meer een volmaakten *Griek* (7), en ook meer een zeer voortreffelijken *man*, dan wel een volmaakten *mensch* vinden; want, om maar dit te noemen, er is bij hem gebrek aan ontwikkeling van gevoel of gemoed, zoo als wij in zijnen persoon en in zijne leer in menige bijzonderheid zien. Dat hart of gemoed, die zetel van driften en aandoeningen, die inwendige mensch, welke bij de Oosterlingen en de Duitsche volken zoo heerschend is, en bij vrouwen veel meer alles bezielt, dan bij mannen — dat gemoed werd door Socrates, een man van verstand en wil, verlichting en deugd, weinig ontwikkeld. Maar in Jezus zien wij niet den volmaakten *Israëliet*, niet den volmaakten *man*, neen, den volmaakten *mensch*, een voorbeeld voor alle natieën, voor vrouwen zoowel als mannen.

Vergelijken wij, eindelijk, het sterven van Socrates met dat van Jezus, wie zal niet geneigd zijn daarover en over 't geheele leven met Rousseau uit te roepen: »Indien het leven en sterven van Socrates die van eenen Wijze zijn, dan zijn het leven en sterven van Jezus die van eenen God."

Doch een wijze, een voortreffelijk mensch, blijft Socrates. Hebbe hij evenmin als eenig ander sterveling onder de Ouden, zelfs niet onder hen, die na Jezus leefden en zich naar Jezus vormden, de volmaaktheid van Jezus bereikt, eene soort van volkomenheid, eene harmonie van geest en leven, bezat ook hij; doch eene lagere harmonie, dan die Jezus eigen was.

Korter kan en zal ik ook spreken over de volgende punten van vergelijking, van welke het tweede het *doel* van beider werkzaamheid zou zijn.

Gelijk onze Heer, stelde ook Socrates zich voor, door innerlijke verbetering zijne natuurgenooten duurzaam en wezenlijk gelukkig te maken, en wel gelukkig voor meer dan één leven. De gehuichelde wijsheid en deugd der Sophisten (de Pharizeën van Athene) deed zijne verontwaardiging hevig ontbranden. Tegen hunnen verderfelijken invloed, maar ook tegen het meestersgezag van Pythagoras, die zijne leerlingen elkander door het woord, »Hij heeft het gezegd," het zwijgen liet opleggen, stelde hij het eigen onderzoek over en de hieruit ontstane eigene overtuiging zijner leerlingen, even gelijk onze Heer dat onderzoek en die overtuiging stelde tegenover de Pharizeën en het gezag der oude wet.

Dit onderzoek was ook bij Socrates bovenal gerigt op de ontwikkeling van den mensch zelven, van den innerlijken zedelijken mensch. Het was zijne verdienste, dat hij van de natuurkundige bespiegelingen, waaraan de vroegere wijzen zich veelal hadden overgegeven, afging, en het wijsgeerig onderzoek op den zedelijken aard des menschen overbragt. Zijne zinspreuk was: *Ken u zelven;* 't welk wel niet de zinspreuk onzes Heeren was, maar toch ook het eerste, wat deze bij zijne vrienden beoogde. Van eigenwaan, inbeelding, hoogmoed en zelfzucht de leerlingen te brengen tot zelfkennis, eenvoudigheid, nederigheid en liefde — dat bedoelden èn Socrates èn Jezus. En het doeleinde, tot hetwelk beide hunne vrienden zochten op te voeren, noemden zij beide ook met denzelfden naam, gelijkvormigheid aan God (8).

Dit is de overeenkomst van beider *doel;* het verschil is echter ook groot. Verre staat hierin Socrates beneden Jezus. Hij zocht niet, gelijk Jezus, alle volken, en in alle volken alle menschen, en in alle menschen

alle vermogens te ontwikkelen. Heeft hij ook eenig besef gehad van de verwantschap der geheele menschheid; hij werkte toch alleen voor de Atheners en de vreemdelingen, die zich onder hen ophielden, zonder te denken en te bedoelen, dat zijne werkzaamheid ook geheel andere volken ten nutte zoude komen. En bij het volk, waarvoor hij leefde, was hij niet werkzaam voor alle menschen, alleen voor de burgers. Dat slaven ook menschen waren, die evenzeer behoorden beschaafd te worden en evenzeer burgers te zijn, als de overige Atheners, schijnt hij niet vermoed te hebben. En 't geen nog meer toont, op hoe lagen trap Socrates in dit opzigt stond: de vrouwen, die door onzen Heer even zoo liefdevol en opmerkzaam werden behandeld als de mannen, waren bij Socrates, met uitzondering van enkele Aspasia's, die een mannelijken geest bezaten, van zijnen veredelenden omgang geheel uitgesloten (9). Want hij had evenmin als de andere Grieken eenig begrip van de heiligende en opvoedende bedoeling des huwelijks; eene vrouw was bij hem een noodwendig hulpmiddel, om den Staat toekomstige burgers te verschaffen, meer niet; en zij moest dus onderhouden worden, gelijk, zoo sprak Socrates, eene gans, die men hield om eijeren te leggen. Ook had hij, gelijk wij opgemerkt hebben, zelf de boosaardigste en ongemakkelijkste vrouw, die hij kende, ten huwelijk genomen, opdat hij er door mogt leeren met alle menschen om te gaan; daar hij zeker wist, ook met de lastigsten te kunnen verkeeren, zoo hij het met haar uit hield; even als degene, die goede ruiters willen worden, niet de willigste, maar de stoutste paarden nemen, om zich te oefenen (10). Eene zienswijze, die ons wel de zelfverloochening voor oogen stelt, met welke Socrates het heil zijner medeburgers behartigde; maar ook

den lagen trap, waarop hij de geheele eene helft des menschdoms plaatste.

Maar zocht hij niet alle menschen van zijn volk te ontwikkelen, hij werkte ook niet op al hunne vermogens. Wijsheid en deugd waren het, die hij trachtte te bevorderen, en als middelen tot deze ook eerbied voor de Goden en liefde voor de menschen. Doch terwijl hij aldus verlichting des verstands en zedelijke beschaving van den wil beoogde, verwaarloosde hij, gelijk ik vroeger reeds opmerkte, het gemoed, waarin geloof en liefde wortelen. Nog meer. Verlichting des geestes was zoozeer hoofdzaak bij hem, dat hij zelfs geen onderscheid maakte tusschen *wijsheid* en *deugd*, maar de laatste onder de eerste bevatte, zoodat hij zeide, dat *deugden* en *wijze inzigten* dezelfde zaken waren (11); waarop Aristoteles reeds teregt aanmerkt, dat er wel geene deugd is zonder inzigt, maar wel degelijk inzigt zonder deugd (12). In één woord, 'tgeen bij onzen Heer hoofdzaak is, dewijl verstandsverlichting en wilsheiliging er noodwendig uit voortvloeijen, dat wij door liefde één worden met God, of, om nog korter te spreken, innige godsdienst, die den geheelen mensch bezielt, verlicht, verwarmt, bestuurt, was bij Socrates bijzaak. De levenskring van Socrates was wijsbegeerte, die van onzen Heer godsdienst; het hoogste bij Socrates was zelfvolmaking, bij onzen Heer eenheid met God; Socrates voerde op tot *het ware*, Jezus tot den eenigen waarachtigen God, die Vader heet, die *liefde* is; de voorname werkzaamheid van Socrates in zijne eenzaamheid was koele bespiegeling, *nadenken*, 't welk hij eens, een geheelen dag en nacht achtereen, staande deed, die van Jezus in zijne afzondering, warme vereeniging met God door de liefde, *bidden*, 't welk, na vermoeijend dagwerk, vaak zijne nachtelijke verkwikking was.

Hoewel dus beider doel gelijksoortig was, dat van Socrates omvatte èn veel weiniger menschen, èn greep in hen, die het omvatte, het diepste nog niet aan.

Ook in het derde punt, *de leer*, is veel overeenkomst, veel verschil.

De voorname bron, waaruit beide hunne leer putten, was de menschelijke natuur, gelijk zij die in anderen zagen en in zich zelve gevoelden. Socrates redeneerde, op Grieksche wijze, uit hetgeen men de menschen zag doen: onze Heer stelde de menschelijke natuur, naar Oosterschen trant, in schoone gelijkenissen voor oogen; beide klommen zij daaruit op tot Hem, die den mensch heeft geschapen naar zijn beeld. Ook uit hun eigen bewustzijn klommen zij tot God op. Onze Heer zeide, dat Hij niets deed of leerde, dan 'tgeen Hij den Vader zag doen of hoorde leeren; Socrates beriep zich op eene stemme Gods tot hem, die door hem *Daemonium* of goddelijke Geleigeest genoemd werd en hem tegenhield, zoo dikwijls hij iets Gode ongevalligs wilde aanvangen (13). Onze Heer beloofde een volkomen helper of leeraar, die na zijn heengaan zijne vrienden tot de geheele waarheid zou leiden: Socrates gaf zijnen wensch te kennen, dat eenmaal een hemelsch leeraar op aarde mogt komen, die de menschen konde leeren God regt te dienen.

Duidt dit laatste reeds aan, dat ook Socrates aan eene blijvende zorg der Godheid voor het menschdom geloofde, ditzelfde blijkt nog veel sterker uit eene menigte uitspraken van hem, die ons door Xenophon en anderen zijn bewaard gebleven. Luide verkondigde Socrates, dat de Godheid alles wist, niet alleen de woorden en handelingen der menschen, maar ook de

stille gedachten; dat zij overal tegenwoordig is, en den menschen aanwijzing geeft, hoe in allerlei omstandigheden door hen gehandeld moet worden. En zulk eene gedachte kon hij van de Goddelijke Voorzienigheid niet koesteren, zonder van de Godheid in 't algemeen eene verhevene voorstelling te hebben, zonder haar vrijheid, magt en liefde toe te kennen, en ook eene zekere éénheid, al wierd hij zich zelven dan ook niet volkomen helder bewust, inhoeverre er maar één God is en wat men van de volksgodheden te denken had.

Ook over den mensch leerde Socrates zeer veel, wat niemand der Grieken vóór hem had opgemerkt en gepredikt. Zelfkennis, eigene ontwikkeling, innerlijke volmaking bedoelde hij met al wat hij sprak en deed. Men denke aan den schoonen raad van hem, aan eerzuchtigen gegeven, dat de kortste weg, om voor goed gehouden te worden, is goed te zijn. Men denke aan zijne doorgaande leer, dat volmaking en zaligheid ééne en dezelfde zaak is, en dat de hoogste volmaking en dus ook de uitnemendste zaligheid is — gelijkvormigheid aan God. Men herinnere zich, dat hij er iets van gevoelde, dat de geheele menschheid tot één doel door God wordt opgeleid, daar hij op de vraag, tot welken staat hij behoorde, het antwoord gaf, tot dien der wereld, want dat hij een burger der wereld was. Al deze trekken der Socratische leer over de Godheid en den mensch zijn verre verheven boven 't geen de Grieksche wijzen vóór hem leerden, en zijn inderdaad grondtrekken ook in de leer onzes gezegenden Heilands; terwijl het geene moeite zoude kosten, ook eene menigte vermaningen van Socrates tot deugdsbetrachting en godvruchtige gezindheid, uit Xenophon's *Gedenkwaardigheden van Socrates* bij te brengen, die bijna letterlijk met de vermaningen onzes Heeren overeenstemmen.

Doch ook in die leer naderde Socrates alleen tot onzen Heer, meer dan anderen, en bleef hij tevens nog zeer verre beneden Hem.

Terwijl onze Heer, behalve uit de menschen, met wie Hij omging, en uit zich zelven, ook uit de geheele vroegere geschiedenis van zijn volk en uit de gansche zinnelijke natuur God leerde kennen, bleef Socrates, als meer tot den mensch alleen zich bepalende en minder tot God opklimmende, bij zijne tijdgenooten en zich zelven staan. Zeldzaam maakt hij gebruik van de zoo rijke geschiedenis der Grieken, zeldzaam van de natuur rondom zich. Niet dikwijls vinden wij hem, waar Jezus gewoonlijk wordt aangetroffen, in de vrije schoone natuur; want hij zeide: »De boomen kunnen mij niets leeren, maar de menschen in de stad" (14).

Wat zijne leer zelve betreft: dat er maar één God bestaat, heeft Socrates niet helder doorzien; hij is gebleven bij de dienst der Staatsgodheden en volgde de gewone plegtigheden, zonder er iets tegen in te brengen. — Ook de verbindtenis der menschen met de Godheid, die hij leerde, konde geene andere dan eene zedelijke zijn, eene op 's menschen waardigheid en deugd steunende; daar niet eenheid met God uit wederliefde jegens Hem, die ons het eerst heeft lief gehad, haar grond was, maar deugdsbetrachting, door welke wij ons tot de Godheid verheffen. Ook werd onze Heer door zijne eenheid met God positief tot het goede geleid, Socrates door zijnen Geleigeest alleen negatief van de zonde afgemaand. In de deugdsbetrachting ontbrak het hem voorts aan de gemoedelijke zijde; want dat deugd bij hem kennis, inzigt is, heb ik reeds aangevoerd; gelijk ook, dat hij de liefde en de menschelijke natuur zelve in het huwelijk grootelijks miskende. Nu voeg ik er nog bij, dat hij deze beide ook zeer verkeerd be-

schouwde in onze betrekking tot andere menschen. Want hij zeide b. v. uitdrukkelijk, dat een volmaakt man zijne vrienden overtrof in weldadigheid bewijzen, zijne vijanden in schade aandoen (15).

Hoe diep hij in dit alles staat beneden het reine en verhevene Evangelie, behoef ik niet aan te wijzen.

Ik ga voort, om aan te wijzen, inhoeverre ook beider *leerwijze* overeenkomt en verschilt.

In geen opzigt zekerlijk komt de Atheensche wijsgeer onzen Heer Jezus Christus naderbij, dan in de geheele *wijze* van doen en leven, en van *leeren*. Hij leerde niet in eene school of kerk, of op vaste uren, of voor enkele leerlingen; maar, even als onze Heer, overal, waar hij zich bevond, op alle tijden, voor allerlei menschen. Hij leerde op de markt, in de straten, in de werkplaatsen van ambachtslieden, op wandelingen, bij de maaltijden. Dáár leerde hij, zoo dikwijls zich in het dagelijksch verkeer de gelegenheid er toe aanbood, 's avonds en 's morgens, over dag en ook bij nacht; dáár leerde hij elk, die hem wilde hooren, vrienden, die hem als leerlingen altijd omringden, en burgers en vreemdelingen, die hem alleen nu en dan ontmoetten; dáár leerde hij ook lederbereiders, schoenmakers, smeden en allerlei geringe menschen. En ook zijn leven zelf bestond, even als dat van Jezus Christus, niet minder in daden en het geven van een heerlijk voorbeeld van deugd en wijsheid, dan in het voortreffelijk spreken over zedelijkheid en godsdienst. Zijn persoon zelf leerde. Ofschoon hij door zijne beeldhouwers-kunst, die hij voortreffelijk beoefende, of ook door de milddadigheid zijner rijke vrienden, overvloed had kunnen hebben, verkoos Socrates in armoede en geringen stand te verkeeren; even als de Heer, die,

rijk zijnde, arm op aarde wilde leven. Door vriendschap en liefde verbond hij voorts de harten veler medeburgers aan zich, en deze verbindtenis was de geleider, langs welken zich zijn geest in hen overstortte; deze verbindtenis bragt zijne vrienden tot zelfbewustheid, zelfkennis, zelfwerkzaamheid. Het stelselmatig onderrigt geven was hem even vreemd als onzen Verlosser; gelijk deze, sprak hij niet dan bij aangebodene of gezochte gelegenheden over de verhevenste onderwerpen, en schreef dan niet eene wet op steenen tafelen of eene leer op perkamenten rollen. Neen, gelijk Jezus, heeft ook Socrates geene wet en geen geschrift nagelaten. Want, zeide Socrates, hij wilde, liever dan op papier, in de harten der menschen schrijven. Eene zedewet voorhouden of een leerstelsel ingieten kon hij dus ook niet; hij konde en wilde iets veel beters: opwekken, aansporen, opvoeden, opleiden. Hij wilde bovenal uit edele jongelingen den waan wegnemen, dat zij reeds veel wisten en bezaten, en, hen bevrijdende van dwaling, de kiemen van het goede en ware en schoone, welke in hen sluimerden, opwekken en voeden. Hij zeide, gelijk ik vroeger ontwikkelde, de kunst zijner moeder uit te oefenen, de *vroedkunst*, maar die der geesten; zelf wist hij niets, gelijk ik ook reeds verhaalde, dan dat hij niets wist. Niets wetende, kon hij dus ook niets in anderen inbrengen, of instampen, of op gezag leeren. Hij kon alleen opwekken, uitlokken, aanwijzen, opdat elk *zelf* mogt onderzoeken, *zelf* inzien, *zelf* overtuigd worden, wat goed en waar zij.

De manier, waarop hij zijne overtuiging of meening voorstelde, was dus ook nooit die van een geleerde of wijze. Hij volgde Apollo's raad met *niet te zeggen, niet te verbergen, maar aan te duiden.* Niet *zeggen* wilde hij, wat waarheid was; want zijne leerlingen moesten

hem niet napraten. Niet *verbergen;* want hij wilde nuttig zijn voor allen, die wilden nadenken. Maar *aanduiden;* opdat elk, die met hem sprak, door zijne woorden verder te overwegen en hem na te vragen, zelf tot het vinden der waarheid mogt komen.

Hebben wij in dezen door Socrates gevolgden raad ook niet de wijsgeerig uitgedrukte reden, waarom desgelijks onze Heer bij het volksonderwijs, gelijkenissen gebruikte? Of was dit ook niet een *niet zeggen, niet verbergen, maar aanduiden,* opdat de onnadenkenden en onverschilligen hoorende niet hoorden en ziende niet begrepen, maar zij, die wenschten de geheimen van het Godsrijk te verstaan, zouden nadenken en navragen en ze zoo zelve geheel begrijpen?

Naauw is hiermede verwant, dat beide, Jezus en ook Socrates, het geheel nieuwe, dat zij wilden invoeren zoo veel mogelijk aan het bestaande, 't welk zij vonden, hebben aangesloten. Socrates heeft het eigen nadenken gezet in de plaats der overlevering, de wijsbegeerte in die der volksgodsdienst; Jezus heeft het Oude Verbond vervangen door het Nieuwe, de wet door den geest. Maar geen van beide heeft het bestaande aangetast en bevochten. Socrates bleef de volksgodsdienst eerbiedigen, doch poogde de wijsbegeerte er uit te doen voortkomen; Jezus ging naar synagoge en tempel, en wilde de wet niet ontbinden, maar vervullen, *volmaken.* Zoo zij met bestrijding van het bestaande waren begonnen, hadden zij geheel andere leeraars moeten zijn, hadden zij met gezag moeten spreken, eene nieuwe wet moeten afkondigen, Maar nu wilden zij door overtuiging eene nieuwe orde van dingen doen ontstaan, uit de menschen zelve alles doen ontspruiten en daartoe ten hoogste maar eenige zaden uitstrooijen, die in hunnen geest zouden ontkiemen; en dus moesten zij al het be-

staande uiterlijk laten bestaan en den tijd afwachten, dat de eigen geest der menschen, sterk en krachtig genoeg geworden om den ouden leiband en loopwagen weg te werpen, die *zelf* weg wierp (16).

Het voorname middel, waardoor Jezus en ook Socrates hunne vrienden tot zelfwerkzaamheid bragten, was ook hetzelfde, *liefde,* voorkomende liefde, welke steeds bleek hen, en niet het hunne te zoeken. Met verschoonende en opwekkende, en, waar het noodig was, bestraffende, maar altijd teedere en belangstellende liefde kwamen zij hunne leerlingen vóór, en door liefde wederliefde bij hen te wekken, was de grondslag van al wat zij aan en in hen wilden werken. Door liefde zochten ook beide hunne leerlingen onder elkander te verbinden. Socrates wekte elken nieuwen leerling op, uit de oudere leerlingen een vriend voor zich te zoeken, en onze Heer zond zijne leerlingen twee aan twee uit, om het Evangelie te prediken.

Maar ook zelfs in de leerwijze, waarin Socrates grootheid bestaat, bereikt hij de geheel eenige volmaaktheid van onzen Heer niet. Al het uitlokkende, opwekkende, vormende, wezenlijk opvoedende der Socratische methode vinden wij ook bij Jezus; doch bij dezen ook nog meer, 'tgeen bij Socrates ontbreekt. Jezus wendt zich onmiddellijk tot het innigste in den mensch, het middenpunt van zijn geestelijk leven, het gemoed, waaruit alles in hem kracht en leven en bezieling ontvangt, en voert dit op tot het hoogste, dat er bestaat, 'twelk al het lagere omvat, tot God. Gelijk Socrates, werkt Hij ja ook op wil en verstand, en bezigt daartoe zijn voorbeeld en redenering; doch terwijl Socrates hierbij doorgaans blijft staan, bezigt Jezus ook verhalen, gelijkenissen en zinnebeeldige handelingen, om aldus op de

verbeelding, de zinnen en het gemoed te werken. Ik wil niet noemen, dat Jezus ook door eene reeks van weldadige wonderen indruk op het gemoed maakte en ingang in het hart vond; hierin den Atheenschen wijsgeer met Gods eigenen Zoon te vergelijken, ware onbillijk, dewijl Socrates geene wonderen doen konde. Maar ik merk op, dat ook voor verhalen, gelijkenissen en zinnebeeldige handelingen, die Jezus zoo veel had, Socrates veel te prozaïsch en koud verstandig is. Ironie is het hoogste bij den scherpzinnigen wijsgeer; terwijl bij den gemoedelijken Jezus ironie zoo niet geheel ontbreekt, althans zeldzaam is, maar veel poëzij gevonden wordt.

Ook in de leerwijze van Socrates, hoe uitnemend berekend voor zijn doel, vinden wij dus hetzelfde gebrek, 'twelk wij in dat doel zelve vinden. Zij werkt bij voorkeur op het verstandige en zedelijke in den mensch, en ziet het gemoedelijke eenzijdig voorbij; terwijl die van onzen Heer van het gemoed uit, dat is, uit het middenpunt onzes geestelijken levens, ons geheel en al aantast, reinigt en volmaakt.

Nog meer. De leerwijze is bij Socrates meer opwekkend, dan bevredigend. Zij wijst het gebrekkige in personen, volk en staat aan; doch zonder altijd iets beters of het geheel goede daarvoor in de plaats te kunnen geven. Zoo wordt ook nog zelfs in menigen Dialoog van Plato eene zaak ter sprake gebragt, zonder dat de wijsgeer hare voldoende oplossing kan vinden en haar dus tot eenig einde brengt. Onze Heer laat ons nooit onbevredigd. Wijst Hij het onvolkomene of gebrekkige aan, Hij toont tevens, wanneer het geheel goed zoude zijn. Zijne wijsheid faalt nimmer (17).

Eindelijk is er ook veel overeenkomst en verschil tusschen Socrates en Jezus, wat hunne *werking* of de *uitkomst* van beider werk aangaat.

De naaste uitkomst bij beide was, dat zij in den hevigsten haat van vele hunner tijdgenooten vervielen, welke hun den marteldood voor de waarheid berokkende (18); de meer verwijderde, dat de liefde, door hen bij hun leven in vele harten gewekt, den haat heeft overwonnen; en niet alleen Jezus, maar ook Socrates, blinkt in de geschiedenis der menschheid als een allervoortreffelijkst mede-arbeider van God aan de opvoeding des menschdoms. Noemen wij ons nog naar den naam van Jezus Christus: ook Socrates naam is blijven leven. Eene schare van jongeren, die gevoelde, aan hem wijsheid en deugd en levensgeluk te danken te hebben, is, gelijk eenmaal in Athene, zoo naderhand overal, om hem verzameld en hem getrouw gebleven. Zijn persoon en zijne leerwijze, zijne wijsbegeerte, zijn leven en sterven zijn in alle eeuwen en bij alle volken, die eenige aanspraak op beschaving maken, herdacht geworden. Ja van hem is de Grieksche wijsbegeerte uitgegaan, gelijk van Jezus de Christelijke godsdienst, en die wijsbegeerte is onder Grieken en Romeinen, Gallen en Germanen, en nu onder alle Christenen een bron geworden van levenswijsheid, van geestbeschaving, van hartveredeling, van al wat schoon en goed en waar is, welke nimmer zal worden uitgeput (19).

En evenwel is ook hier het verschil tusschen den voortreffelijken Socrates en den eenigen Jezus zeer groot. Jezus heeft, door de verzoening der van God afgevallene menschheid met God, eene *gemeente* Gods op aarde gesticht, waarin Athener en Brit, man en vrouw, geleerde en ongeletterde, verstand en gemoed, tijd en eeuwigheid

volle bevrediging vinden: Socrates heeft, door de inkeering der menschheid in zich zelve, om zich zelve te leeren kennen, eene *school* gegrond, waarin alleen beschaafde volken, ja, in deze alleen eenige meer beschaafde menschen, en deze ook alleen voor verstand en wil eene gedeeltelijke bevrediging vinden. Door zijn leven heeft Socrates niet den indruk kunnen te weeg brengen, welken Jezus maakte, van een volkomen zondeloos mensch te zijn. Zijne leerlingen hebben dit niet beweerd (20), en zelf heeft hij nooit gevraagd of kunnen vragen, gelijk onze Heer: »Wie overtuigt mij van zonde?" Integendeel, hij verwees zijnen leerling op eenen toekomstigen leeraar, die beter dan hij, zoo als hij hoopte, God zou leeren kennen: Jezus ook op een toekomstigen, maar die alleen zoude indachtig maken en regt doen begrijpen, 't geen Hij had verkondigd. Door zijn sterven is Socrates van het tooneel der aarde afgetreden, om in een ander deel van het Godsrijk te werken. Jezus is na zijnen dood weder opgestaan, heeft op nieuw op aarde gewandeld, en, ligchamelijk weggaande, de belofte nagelaten en door alle tijden heen vervuld: »Ziet, ik ben met u, alle dagen tot de voleindiging der wereld." Zoo is dan Socrates voor ons een gestorven wijsgeer, Jezus de bij ons blijvende en ons ook nu nog regerende Heiland.

In één woord, ook de uitkomst van beider werk toont het, dat Socrates een voortreffelijk wijsgeer was, Jezus een volmaakt godsdienststichter; dat zelfkennis bij Socrates, vereeniging met God bij Jezus hoofdzaak was; dat gelijk Socrates de wijsheid, zoo Jezus de Godheid in de huizen en harten der menschen heeft doen wonen; en dat, Socrates in Gods hand eene bijzondere voorbereidende school, Jezus eene algemeene alles volmakende Kerk voor het menschdom moest stichten.

Heb ik in het begin dezer Voorlezing gezegd, dat er in eene vergelijking van Socrates en Jezus Christus wel een schijn van onbillijkheid tegen dien Wijsgeer en van oneerbiedigheid jegens onzen Heer is te vinden, maar ook niet meer dan een schijn: mij dunkt de uitkomst heeft dit geregtvaardigd. Onze achting voor Socrates is voorzeker niet verminderd, en onze eerbied voor Jezus Christus geklommen. Heb ik toen verder gezegd, dat in de geschiedenis van de opvoeding des menschdoms door God Socrates eene zeldzame ster, Jezus de eenige zon is: ik herhaal aan het slot deze vergelijking, met de bijvoeging, dat die ster aan den nachtelijken hemel scheen ter voorbereiding voor de zon, die den nacht geheel heeft verdreven. Verwarring tusschen eene ster en zon is niet mogelijk; het onderscheid is niet in graad, maar in soort gelegen. Er is maar ééne zon voor ons planetenstelsel, terwijl er vele sterren zijn; maar één Jezus Christus, terwijl er velen zijn, die met Socrates genoemd moeten worden, vóór hem onder de Grieken een Pythagoras, na hem een Plato, en wie al niet onder andere volken? Doch, en dit moeten wij ook voor onze dagen niet vergeten, de voorbereiding, welke God aan het *menschdom* gegeven heeft, opdat het zijne volmaakte openbaring zou kunnen vatten, was toen voor het menschdom noodig, en datzelfde of iets daarmede overeenkomends is nog noodig voor elken *mensch*, die zelfstandig en volkomen Jezus Christus wil begrijpen en aannemen. De morgenschemering moet ons oog bereiden, opdat het den vollen zonneglans moge kunnen verdragen. De wet van Mozes, gelijk algemeen wordt erkend, maar ook de Socratische wijsbegeerte moest het menschdom voorbereiden, om geheel en al de geestelijke godsdienst van Jezus Christus in zich op te nemen. Iets dergelijks nu moet nog met elken mensch plaats heb-

ben,, om hem Jezus Christus geheel te doen aannemen, hetzij dit door Mozes en Socrates zelve plaats hebbe, hetzij in hunnen geest. Ouders en Opvoeders! begint met uwe kinderen tot Jezus te leiden, die kinderen lief had, o het is de beste opvoeding, welke gij hun geven kunt. Maar meent niet, dat gij uwe kleinen kunt opleiden, gelijk Jezus de volwassene en voorbereide Apostelen. Neen, het kind kan niet enkel door den geest van overtuiging en sparende liefde al nader tot Christus gebragt worden; eene wettische tucht, aan die van Mozes gelijk, moet het stugge en ongehoorzame schepseltje dikwijls dwingen. Mozes is een eerste trap tot volkomene aanneming van Christus. Maar Mozes alleen is niet genoeg. Door wet en tucht beteugeld, kan de jongeling de reine, geestelijke, hemelsche vereeniging met God, welke Jezus predikt, het één zijn met den Vader, gelijk de Eengeborene één was met Hem, nog niet begrijpen en gevoelen: de beschaving en zelfkennis en het eigene nadenken, gelijk Socrates die wilde, moeten zijnen ijdelen waan verstoren en hem tot de bewustheid brengen van in zich zelven niets te weten en niets te zijn, moeten hem in Christus met eigene oogen leeren zien, wat hem ontbreekt. Socrates is de tweede trap tot volkomene aanneming van Christus. Zóó van trap tot trap opgeklommen komen wij op de hoogte, waar wij Jezus in zijne eenige waarde aanschouwen, en vallen wij aan de voeten van Hem, zeggende: Heer, tot wien zullen wij nog henen gaan? *Gij* zijt de weg, de waarheid en het leven; die u ziet, ziet den Vader; die u heeft, heeft het leven.

AANTEEKENINGEN.

(1) Bl. 219. Verg. Aanteek. 3 op de achtste Voorlezing bl. 192.

(2) Bl. 220. Matth. 3: 17.

(3) Bl. 220. ALCIBIADES, in PLATO's *Symp.* p. 221.

(4) Bl. 220. VAN HEUSDE, *Charact. Princ. Philos. Veterum*, p. 63, 64.

(5) Bl. 223. Verg. boven bl. 183, en VAN HEUSDE, *Charact.* p. 54—64.

(6) Bl. 224. Verg. J. H. SCHOLTEN, *De Dei erga hominem amore*, p. 4, 5, 191 sqq.

(7) Bl. 225. Dit is ook opgemerkt en in eenige proeven aangewezen door P. VAN LIMBURG BROUWER, *Hist. de la Civilis. des Grecs*, D. V, bl. 165, noot 81. — Voorts zie men over dit geheele onderwerp het met warmte en onpartijdigheid geschrevene stukje: *De Verlosser der wereld Jezus Christus en de Wijsgeer van Athene Socrates, in hun laatste lijden. Eene vergelijking door* I. P. SPRENGER VAN EYK, *Rott.* 1823.

(8) Bl. 226. Zoo noemt het ten minste Socrates bij Plato; of de uitdrukking ook bij Xenophon voorkomt, herinner ik mij niet. Voorts sprak Socrates in zijne Verdediging (zie boven bl. 202—204), het beginsel van Gode meer te gehoorzamen dan den menschen, even duidelijk uit als Petrus Hand. 4: 19, 5: 29, en handelde hij even standvastig naar dit beginsel, als Petrus, die ook hierin zijn Heer volgde.

(9) Bl. 227. Ook Diotime, van wie Socrates dikwijls zegt veel geleerd te hebben, is eene mannelijke vrouw. En in Plato's verdichten Staat mogen de vrouwen in de voordeelen der beschaving deelen, indien ze zooveel mogelijk mannen worden.

(10) Bl. 227. Zie XENOPHON, *Sympos.* c. 2, § 10.

(11) Bl. 228. *Τὰς ἀρέτας εἶναι φρονήσεις.*

(12) Bl. 228. Zie ARISTOTELES, *Eth. Eud.* I, 5, VII, 13, *Magna Moralia*, I, 1, *Ethica Nicom.* VI, 13, VII, 3. Verg. HEGEL, *Gesch. der Phil.* D. II, bl. 77—79.

(13) Bl. 229. Wat deze Geleigeest van Socrates geweest zij, is niet zeker uit te maken. Reeds een van zijne leerlingen vroeg een orakel, wat dezelve ware, zonder bevredigend antwoord; een ander vroeg het Socrates in persoon, zonder eenig antwoord. Na dien tijd vroeg het niemand meer, maar giste elk te vrijer. Veel is er ook over geschreven. Mij dunkt, het was ten deele zijn *zedelijk instinct*, waardoor hij een hem onverklaarbaar gevoel had van het betamelijke en pligtmatige in vele zaken; een instinct, dat in hem veel meer ontwikkeld was dan in anderen en daarom door hem als eene stem van God werd voorgesteld; maar ook in hem nog niet zooverre ontwikkeld, dat hij dat instinct kende, gelijk wij, als geweten, als eene stem van God *in hem*; waarom hij dacht, dat het eene stemme Gods *tot hem* was. De Grieken immers kenden in zijnen tijd nog geene zedelijke zelfbepaling; alles ging naar de beslissing der orakelen, de ligging der ingewanden in de offerdieren, voorteekenen en andere aanwijzingen der Goden. Het was dus reeds veel, dat Socrates, die alles tot den mensch terugbragt en de bron der ware wijsheid in den mensch wilde vinden, terwijl vroegere wijzen die te vergeefs in lucht en wolken en water gezocht hadden, ook van het geweten eenig duister begrip had. Verg. XENOPH. *Mem.* I, 3, 4. Op gelijke wijze heet bij de Hebreën het luide sprekend geweten van Saul *een geest des Heeren*, maar dewijl dit een kwaad geweten was, een *booze* geest des Heeren. — Doch geheel voldoende is deze uitlegging nog niet. Door zijnen Geleigeest gewaarschuwd, vermaande Socrates sommige zijner vrienden ook, om deze of gene overschillig schijnende daad niet te verrigten, b. v. langs dezen weg niet te gaan, van een gastmaal zich te verwijderen, openbare spelen niet bij te wonen, enz. Doorgaans ontmoette iemand, die zijn raad niet opvolg-

de, dan eenig onverwacht kwaad. Zulke waarschuwingen worden ons door PLATO in den *Theages* en elders medegedeeld en zijn in zoo groot een aantal bekend geweest, dat een zeker Antipater er [eene, nu verloren gegane], verzameling van gemaakt heeft, volgens CICERO, *De Divin.* I, 54. Wij zullen dus bij het zedelijke instinct ook een zeker *voorgevoel* moeten voegen, en ons Socrates Geleigeest moeten denken als een levendig, instinctmatig gevoel, 't welk bij Socrates aan de onzekerheid van het inzigt veeltijds te hulp kwam; maar door hem in deszelfs aard niet werd begrepen, dewijl, gelijk wij zoo even zagen, het gevoel des menschen in 't algemeen door Socrates niet wijsgeerig werd onderzocht. — De verschillende meeningen over dezen Geleigeest zijn onlangs medegedeeld door P. VAN LIMBURG BROUWER, *Hist. de la Civil.* D. VIII, bl. 76—85. Voeg bij dezelve nog die van HEGEL, *Gesch. der Phil.* D. II, bl. 84—100.

(14) Bl. 231. Bij PLATO, *Phaedr.* p. 230 D.

(15) Bl. 232. Bij XENOPH. *Mem.* II, 3, 15.

(16) Bl. 235. Zelfs het bestaande onreine verwierpen zij niet, maar veredelden het. Socrates vond te Athene de onreine *paederastie*, en bestreed haar niet; maar bezigde haar, om het heerlijke denkbeeld van waarachtige en heilige, den mensch vormende, vriendschap er uit te ontwikkelen. Jezus vond bij de Joden de onreine verwachting van een aardsch Messiasrijk en bestreed het niet; maar veredelde het tot het denkbeeld van eene heilige, liefdevolle, geestelijke vereeniging van al de kinderen Gods op aarde. Ook menige gelijkenis, b. v. van den onbeschaamden vriend, den onregtvaardigen regter, den oneerlijken rentmeester, den harden koning, is alleen uit dezen geest te verklaren.

(17) Bl. 236. De geheel eenige voortreffelijkheid van de leerwijze onzes Heeren, ook boven die van Socrates, is aangewezen door H. N. LA CLÉ, *Diss. de J. C. instituendi methodo, hominum ingenia excolente*, Gron. 1835. — Eene der redenen, waarom Jezus onderwijs boven dat van Socrates uitmuntte, is zijne diepere menschenkennis. De groote

Boerhaave merkte dit op en sprak het veelmalen uit. Hij beriep zich in zijn onderwijs dikwijls op dat van Jezus, met de bijvoeging, dat zóó gesproken had »Hij, die den mensch beter kende, dan Socrates." Dit verhaalt A. VON HALLER, *Briefe über die wichtigsten Wahrheiten der Offenbarung*, Vijfde brief, bl. 44.

(18) Bl. 237. De overeenkomst van het lot van Socrates, die om zijne deugd en bestrijding der valsche godsdienst, den marteldood onderging, en dat van Christus en de Christenen onder Joden en Heidenen, is, door de Kerkvaders, JUSTINUS, *Apolog*. II, p. 48, 49, LACTANTIUS, *Div. Inst.* V, 15, en later door anderen, dikwijls opgemerkt.

(19) Bl. 237. Onze smaakvolle Landgenoot M. C. VAN HALL laat in zijnen *M. Valerius Messala Corvinus, geschetst in eenige tafereelen*, D. I, bl. 102, een Romein uit de eeuw van Augustus, aldus over de Socratische wijsbegeerte spreken: »De Socratische wijsbegeerte is die eens blijmoedigen en deugdzamen levens; voor hem, die zich uit deze zuivere bron weet te laven, zal de tempel van ware geleerdheid, juist oordeel en fijnen smaak nooit gesloten zijn; aan haar zijn de vrije staten hunne redenaren, veldheeren en wijzen verschuldigd; deze school was en bleef de kweekster van al wat schoon en goed is; uit haar zijn niet alleen de beoefenaars der meer strenge wetenschappen en de Geneesheeren, maar ook de Toonkunstenaars en de Dichters te voorschijn gekomen."

(20) Bl. 238. Verg. C. ULLMANN, *Die Sündlosigkeit Jesu*; 5e *Aufl. Hamb.* 1846, bl. 91—95, waar tevens wordt aangewezen, dat het denkbeeld van volkomene heiligheid aan geheel de Heidensche Oudheid ontbrak.

ELFDE VOORLEZING.

Leerlingen van Socrates. Xenophon. Plato. Het leven en de geest van Plato; strekking zijner wijsbegeerte; hare voor het Christendom voorbereidende kracht. Plato's verhaal over de schepping des menschen met dat van Mozes vergeleken. Andere verhalen en beelden van Plato. Platonische wijsbegeerte en Christelijke godsdienst.

Mijne Heeren!

Over Socrates heb ik u lang bezig gehouden; nu zal onze gang spoediger voortgaan. Het heerlijkste van de Grieksche Oudheid hebben wij, zoo veel ons doel medebragt, naauwkeurig beschouwd; wij zullen nu zien, hoe, door Gods aanbiddelijk bestuur, de Grieksche beschaving een opvoedingsmiddel voor geheel het menschdom werd. Zij werd dit voor de Grieken zelve door de menigte van leerlingen van Socrates, over wie ik u in dit uur wil bezig houden.

Deze leerlingen hebben, ten deele door hunne geschriften, ten deele door de scholen, welke zij stichtten, zijnen geest, elk op hunne wijze, ontwikkeld en aan anderen medegedeeld. Doch wat zeg ik, den geest van Socrates? Neen, door Socrates geest is hun eigen

geest gewekt, zoodat zij, ieder naar zijnen aanleg, gingen onderzoeken, vergelijken, denken; weshalve door Socrates leerlingen zeer onderscheidene scholen zijn gesticht, wier slotsommen of wijsgeerige stelsels voor een goed deel hemelsbreed verschillen. Immers, van Socrates leerlingen hielden zich sommige meer aan het practische van hun meester, en wel in een tegenover elkander gestelden zin, zoodat één de stichter werd van de school der ruwe Cynische wijsgeeren, van wie Diogenes in zijne ton de beroemdste is geworden; maar ook een ander de stichter van de school der weelderige Cyreneïsche philosophen, die wel eens in verfijnd zingenot de hoogste vreugde vonden. Andere van Socrates leerlingen hechtten zich meer aan het theoretische van hun leeraar, en zoo werd één de driftige, spitsvondige, twistzieke stichter der Megarische school, welke ook die der strijdzuchtige wijsgeeren werd geheeten; een ander de grondlegger der twijfelende (Sceptische) school, die het niet-weten van Socrates eenzijdig overdreef, gelijk de Megarische de redeneerkunde van Socrates tot een onwaar uiterste bragt. Socrates leerlingen zijn voorts nog die stille, brave, in zich gekeerde Atheensche burgers, die zijnen dood met heete tranen beweenden en in hun leven zijn voorbeeld zochten na te volgen; en ook is zijn leerling, de bedaarde, eenvoudige, edele, vredelievende Xenophon, wiens stijl in talrijke geschriften als eene kalme met bloemen omzoomde beek daarheen vliet; en eindelijk ook de stoute en verhevene Plato, in de Oudheid doorgaans de Goddelijke Plato genoemd, die zich in zijne geschriften minder als een der aardbewoners voordoet, dan wel als een hoogere geest, uit reine sfeeren tot ons nedergedaald, om ons oor met hemeltaal te streelen en ons hart ongemerkt ten hemel op te voeren.

Zoo veel verschillende uitwerking had Socrates op

zijne leerlingen, ik moet het nog eens opmerken, omdat hij geen wijsgeerig *stelsel* mededeelde, maar den wijsgeerigen *geest* in elk opwekte, zoodat nu ieder op zijne wijze kon voelen en denken, spreken en redetwisten, stelsels bouwen en afbreken.

Ik wil u evenwel in al die kronkelwegen der Grieksche wijsbegeerte niet rondvoeren. Alleen de twee grootste leerlingen van Socrates zal ik een weinig nader voor onze oogen stellen, dewijl vooral door hunne geschriften Socrates voor de nageslachten is blijven leven, en hij door en met hen dien grooten invloed op de beschaving en ontwikkeling van het menschdom heeft erlangd, over welken ik reeds dikwijls sprak, als ter voorbereiding van hetzelve voor de aanneming van het Christendom volstrekt noodwendig. Die twee zijn de reeds genoemde, Xenophon en Plato, die in menig opzigt zeer verre uiteenloopen; maar in de liefde jegens hunnen Meester en in de bewondering van zijne voortreffelijkheid geheel één zijn.

Één zijn zij ook, doch zij niet alleen, maar ook alle andere leerlingen van Socrates, ja alle Grieksche wijsgeeren na hem, in een allergewigtigst denkbeeld, 'twelk eigenlijk het bezielende denkbeeld van de Grieksche philosophie is geworden, en geheel uit Socrates is afgeleid; doch niet zoo zeer uit zijne leeringen, dan wel uit zijn leven zelf; ik bedoel het denkbeeld of liever het ideaal van een volmaakten Wijsgeer, Wijze of Mensch. De geheele geest der Grieken, die, gelijk wij zagen, een scheppende was, had eenen aanleg en eene rigting naar het ideale, zoodat men dit ook in poëzij en welsprekendheid, in beeldhouw- en schilderkunst zocht te bereiken; en ook Pythagoras in de wijsbegeerte zich reeds een ideaal van volkomenheid, gelijkvormigheid aan God, levendig voor oogen stelde. Maar de schildering van een geheel wijs en deugdzaam *mensch*, die als een

voorbeeld voor anderen ter navolging werd voorgesteld, is, zoo ver ik weet, eerst ontstaan, nadat Socrates aan de wijsbegeerte haren levenskring, den inwendigen mensch, had aangewezen en hij in zijn eigen woord en werk, leven en sterven een, naar der Atheneren begrip, volkomen voorbeeld van een wijs en braaf mensch geworden was. Nu schilderden de Grieksche wijsgeeren, terwijl hun Socrates voor den geest zweefde, hoe de volmaakte mensch, wijsgeer of wijze zijn moest, en stelden zoo aan hunne medemenschen, in plaats van afgetrokkene zedelessen, die men vroeger alleen gaf, een levend beeld voor oogen, 'twelk oneindig duidelijker en krachtiger werkte dan de schoonste spreuken, en menig, menig hart heeft bewogen, om zooveel mogelijk aan dat beeld gelijk te worden (1).

Xenophon heeft dat beeld van menschelijke wijsheid en deugd in twee verschillende vormen uitgewerkt; eens geschiedkundig trouw, in de *Gedenkwaardigheden van Socrates*, waarin hij Socrates zelven in allerlei levensomstandigheden, maar vooral in zijn spreken met zeer verschillende menschen over velerlei onderwerpen, ten tooneele voert; en eens in een geschiedkundigen roman, welke *de vorming van Cyrus* ten titel draagt. Cyrus, de stichter van het Perzische rijk, door ons reeds vermeld als die bij de verovering van Babel den Joden vrijheid gaf naar hun land terug te keeren, is de held van dit geschrift. Hij wordt er in geschilderd, niet, gelijk hij geweest is, maar gelijk hij zou geweest zijn, zoo hij naar Socratische beginselen ware opgevoed, als een volmaakt mensch; en, daar hij Koning was, bepaaldelijk als een volmaakt Oostersch Koning. Aanleiding, om juist een Koning te schilderen, vond Xenophon in zijnen afkeer van de volksregering, die in

Athene zoo veel kwaads werkte, en in zijne voorliefde voor de regering der Aanzienlijken of wel eens Konings, van welke hij betere dingen verwachtte; en aanleiding, om een Perzischen Koning voor te stellen, had hij in zijne bekendheid met de Perzische zeden en denkwijze, welke hij zich gedurende eene krijgsdienst in Azië en in den omgang met vele Perzen had verworven. Zijn boek levert dus eene getrouwe schilderij van de Oostersche leefwijze en in het bijzonder van de Perzische regering, en werd voor de Grieken door dit hun vreemde aantrekkelijk. Maar, gelijk ik reeds zeide, zijn Cyrus is niet de historische, maar een zeer veredelde en regt Socratische Cyrus. — Beide boeken, doch ook vele andere geschriften, van Xenophon, hebben zeer vele lezers gevonden; zij hebben krachtig medegewerkt, om den Socratischen geest heinde en verre te doen kennen en na te volgen; ze zijn ook in onze taal keurig overgebragt door mijnen leermeester J. ten Brink, en de weetgierige Nederlander zal, met groot nut en vermaak beide, nog lang, als hem de toegang tot het oorspronkelijke niet open staat, die vertalingen kunnen gebruiken.

Konde ik echter over Xenophon, den bevalligen en zoetvloeijenden, gemakkelijk tot u spreken, hoe zal ik woorden vinden, om u Plato te schetsen, den ook bevalligen en zoetvloeijenden in stijl, maar tevens stouten en verhevenen van geest, den geheel eenigen Plato? Zulk eenen tolk heeft de wijsbegeerte vóór hem nooit gevonden, zulk eenen na hem niet ten tweeden male. Laat mij u iets van hem verhalen, hoe gebrekkig het zij!

Plato was van een zeer aanzienlijk Atheensch geslacht en zou zich reeds daardoor gemakkelijk den weg tot de hoogste eereambten hebben kunnen banen. Maar be-

halve de aanbeveling, welke geboorte en rijkdom geven, bragt hij ook nog die mede van eenen grooten en verhevenen geest, welke schaars vereenigde, ja tegenstrijdig schijnende gaven, wonderbaar gelukkig als één geheel bezat. Bij eene levendige verbeelding voegde hij een scherp scheidend oordeel; bij een scheppend vernuft een diep nasporend onderzoek; bij fijne scherts eene heilige waarheidsliefde; bij hooge vlugt in het rijk der idealen een wortelen in den bodem van het bestaande. Hij zou dus hebben kunnen heerschen, gelijk over enkelen, zoo over de volksmenigte, maar, dank zij Gods vaderlijke liefde, dat hij in dien troebelen tijd op zulk eene wijze zijne edele gaven aan een weg zinkenden staat niet heeft verspild. Hij trok zijne krachten in zich bijeen, om gedurende een lang leven (van 429 tot 349 vóór J. C.) eenen kring van uitgelezene leerlingen te beter tot een toekomstig zout der aarde te vormen, en om in altijd jeugdige en frissche geschriften zijnen geest voor volgende geslachten te bewaren, en zoo is hij geworden — een eeuwig schijnend licht voor de wereld.

Tot dit zijn besluit en tot geheel zijne vorming had Socrates het meeste bijgedragen. Van aanleg en volgens zijne eerste oefeningen was hij dichter; dit is hij ook nog als wijsgeer. Ja, »in hem sprak zich het poëtisch karakter der Grieken philosophisch uit; en alleen een zoo geheelenal poëtisch volk konde eenen Plato voortbrengen"(2). Maar zijne eigenlijke gedichten, welke hij met veel ijver reeds vóór zijn twintigste jaar had opgesteld, verbrandde hij, toen hij, nu met Socrates bekend geworden, zich een nog verhevener levensdoel zag aangewezen, en besloot zich geheel der wijsbegeerte te wijden. Geen uitstekender in aanleg, maar ook geen hartelijker in liefde en geen ijveriger in leergierigheid was er ooit onder Socrates leerlingen. Nog meer deed hij, dan zich tot Socrates getrouwen kwee-

keling vormen; al wat vóór Socrates de Grieksche Sophisten, Philosophen en Wijzen hadden te voorschijn gebragt, waarvan hem vroeger reeds iets was bekend geworden, doorzocht en vergeleek hij nu te ijveriger; ja, al wat de wijsheid, de godsdienst en al de instellingen van vreemde landen opleverden, trachtte hij uit geschriften en verhalen en, na Socrates dood, op reizen, welke hij naar Italië, Cyrene, Egypte en Sicilië ondernam, grondig te leeren kennen, om zóó zijne wijsheid door wetenschap en kunde te verrijken. Door dit alles is hij de geestvolle bearbeider en vertegenwoordiger geworden van al wat de Grieksche geest en de buitenlandsche wijsheid vóór hem had uitgevonden, en staat hij daar voor ons als een eenig verschijnsel in de geschiedenis der Grieksche en der menschelijke beschaving, gelijk er, ook nog na Socrates, een noodig was. Want was Socrates sterkte in de methode, Plato behield deze methode en vereeuwigde haar in de zamenspraken of ondervragingen, waarin hij al zijne onderzoekingen heeft gekleed; maar paste Socrates deze methode zelf niet toe dan op den zedelijken mensch, Plato omvatte behalve dezen ook den staat, welken hij als een mensch in 't groot beschouwde, ja ook op de geheele natuur, en op al het bestaande, welk alles hij met Socratische fijnheid en met eigene, Platonische, verhevenheid doorzocht. En dit deed hij in zulk eene schoone taal en in zulk eenen oorspronkelijk-frisschen, liefelijken en krachtigen stijl, dat inhoud en vorm zijne geschriften, aan welker beschaving hij tot in zijn tachtigste jaar, toen hij overleed, bleef arbeiden, tot een voorwerp der bewondering bij alle beschaafde volken hebben gemaakt. Zal ik herhalen, wat ik reeds zeide, dat zijne landgenooten, hem, en hem alleen, den Goddelijken noemden? Of u de lofspraken optellen, welke de Romeinen, die koeler over hem konden spreken,

aan hem gaven? Hoe Cicero betuigde, liever met Plato te willen dwalen, dan met anderen de waarheid zeggen, en dat Jupiter, zoo hij Grieksch sprak, niet schooner zou kunnen spreken, dan Plato had gedaan? Zal ik u voor oogen stellen, hoe geheel de beschaving der Grieksche en Romeinsche Oudheid, gedurende meer dan zes eeuwen na Plato, in geest en strekking eigenlijk eene Platonische was? Zal ik de woorden van liefde en geestdrift vermelden, welke ook Christenen van allerlei eeuwen, van Justinus den Martelaar af, welke ook nog in de jongste tijden twee der grootste mannen van ons land, de wijsgeer Hemsterhuis en de wijsgeerige kenner der Oudheid van Heusde, over Plato hebben uitgesproken?... M. H.! ik zoude geen einde vinden aan mijne rede. Maar één getuigenis uit onzen tijd afkomstig wil ik hier herhalen, ten deele omdat het zeer juist is, ten deele omdat het gegeven is door een mensch van een zeer nuchteren verstand, wien nooit overdrijving uit geestdrift, maar wel dikwijls gebrek aan geestdrift is te laste gelegd, ik meen dat van Göthe. Deze man, die ook in geestelijke dingen scherp zag, indien hij zich de moeite wilde geven, op deze te letten, velt ergens (3) dit oordeel over Plato: »Plato staat tot de wereld, als een zalige geest, wien het behaagt eenigen tijd in haar te vertoeven. Het is er hem niet zoo zeer om te doen, dat hij haar kennen leere; want hij vooronderstelt haar; als wel, om haar datgene, wat hij medebrengt en wat haar zoo noodig is, vriendelijk mede te deelen. Hij dringt in de diepten; meer om ze met zijn wezen aan te vullen, dan om ze te doorvorschen. Hij beweegt zich naar boven, met smachtend verlangen, zijns oorsprongs weder deelachtig te worden. Alles, wat hij zegt, heeft betrekking tot de eeuwige goedheid, alheid, waarheid, schoonheid, voor welke hij in iedere borst

liefde zoekt te wekken. Wat hij zich in bijzonderheden uit de aardsche wetenschap toeeigent, dat versmelt, ja men kan zeggen, dat verdampt in zijne methode, zijne voordragt."

Zoo verre Göthe. Hoe zal ik nu die zwevende gestalte, dien hemelschen geest, bezweren, opdat hij eenen vorm en eene gedaante aanneme, waarin hij voor 't gewone oog begrijpelijk en onderscheidbaar worde? Ik vermag het niet. »Men moet," zegt een ander groot man (4), »bijna zelf een tweede Plato zijn, om Plato te kunnen vatten. Niet met gewone, of ook zelfs ongewone wijsgeerige scherpzinnigheid komt men hier toe, niet met vlijt, niet met geleerdheid. Wie zich niet boven het zigtbare verheffen, en op vleugelen des geestes hem navolgen kan naar die hoogere sfeeren, waar de eeuwige ideeën wonen, op welke zijn blik onveranderlijk is gevestigd, waar het ware schoone, het ware goede, het ware regtvaardige troont; wie niet, wat hij zelf vaak meer gevoelde dan wist, in het hulsel der mythen met hem verstaat te gevoelen: — die moge veel goeds en ook menige ware opmerking over Plato voor den dag brengen: hem voorstellen zoo als hij is, hem geheel naar regt en waardij beoordeelen, vermag hij niet. Te vergeefs streeft men het aetherische te verligchamen, het houdt op aetherisch te zijn."

Doch hoe overtuigd ik ben, deze hooge verschijning niet te kunnen brengen in vorm en regel, ik wil trachten, u, voorzooverre gij hem niet in het Grieksch kunt lezen, schaduwtrekken en kenmerken van hem op te geven. Waarom ik dit wil, zal ik u vooraf zeggen; het is, omdat er geene wijsgeerige geschriften bestaan, die ook nu nog zoo geschikt zijn, om ons voor eene diepere opvatting van het Christendom te bereiden, als die van Plato. Want, gelijk na Mozes Socrates een

tweede trap is, om tot Gods eenigen Zoon op te klimmen, en in Hem volle bevrediging te vinden: zoo is na Israëls-Profeten Plato het voorname middel, om de hooge geesten van eenen Paulus en Johannes te verstaan, en hunne bespiegelingen en aanschouwingen te doorgronden; ja ook, om menigen wenk, menig vermoeden en menig geschiedkundig verhaal des Ouden Verbonds regt op te merken en te begrijpen. De geschiedenis der Christelijke Kerk spreekt hier luide. Al de Kerkvaders, wier namen bekend zijn als die der grootste bevorderaars van het Godsrijk, Justinus en Origenes, Chrysostomus en Augustinus, en wie niet meer? zijn, naar hunne eigene bekentenis, tot hunne diepe inzigten in de schriften des Nieuwen Verbonds en in den geest des Christendoms gekomen, dewijl zij door Plato's schriften waren voorbereid. Wessel Ganzevoort en Erasmus, onze oudere, Hemsterhuis en van Heusde, onze jongere landgenooten, zijn door Plato tot hunne beschouwing en hoogachting van het Christendom opgeklommen. Ja, een beroemd Duitsch Godgeleerde en Predikant heeft het in de laatste jaren gewaagd, een boek uit te geven over de overeenstemming van Plato met het Christendom, en dat wel onder den titel: *Het Christelijke in Plato* (5).

Doch wat zal ik dan zeggen? waarin zal ik het Christelijke in Plato aanwijzen? In zijn stelsel? Hij heeft er geen! Hoezeer de Duitschers, die het een of ander wijsgeerig stelsel en de wijsbegeerte onophoudelijk verwarren, zich tegenwoordig afmatten, hem een stelsel op te dringen — hij heeft ideën, rijke zaadkorrels, waaruit een oogst van stelsels over kunst en wetenschap, over staatkunde en welsprekendheid, over poëzij en godsdienst, kan opschieten; maar een stelsel heeft hij niet. Die perken, die lijnen, die regels, dat ineenvattende, welk alles

aan een stelsel eigen is en moet zijn, versmelten en verdampen (om met Göthe te spreken) in zijne methode en voordragt. Hij is geest en leven, zonder het ligchaam van een stelsel (6). Maar ziet, daar heb ik dan ook reeds genoemd, waarin vooral het voorbereidende voor het Christendom bij Plato bestaat. Ook het Christendom is geest en leven, zonder het ligchaam van een stelsel. Geen stelsel vinden wij bij Jezus, geen bij Paulus, Johannes, Petrus. Ideën, goddelijke zaadkorrels worden door hen uitgestrooid, in rijke menigte, zoodat Joden en Grieken, Romeinen en Germanen, behalve de vruchten van deugd en godsdienst in het werkelijke leven, ook eenen oogst van stelsels over God en den mensch en hunne onderlinge betrekking, daaruit hebben ingezameld; zoodat er nog voorraad is en tot het einde der eeuwen zal blijven, in dat kleine boek des Nieuwen Verbonds, om de geheele aarde te bezaaijen en vruchten des eeuwigen levens te doen dragen. Want eene nieuwe schepping is van Jezus Christus uitgegaan, eene schepping des geestes. Geene nieuwe vermogens heeft Hij in de menschen gelegd: dat behoefde niet; maar die in de menschen waren, heeft Hij gerigt op het hoogste, op God, opdat al het denken en doen, willen en voelen des menschen goddelijk mogt worden. Daartoe heeft Hij geleerd, maar ook geleefd, den dood ondergaan, en den dood in de wijze van zijn sterven en in zijne opstanding overwonnen. En zoo heeft Jezus *volbragt*, wat Hij wilde. Plato konde het evenmin volbrengen, als Socrates, gelijk wij zagen, dit konde. Doch die rigting des geheelen menschen op het goddelijke heeft Plato evenzeer *gewild*, als onze Heer, en de noodwendigheid eener wedergeboorte of bekeering des menschen, om uit de zinnelijke wereld in de geestelijke over te gaan, even sterk en dikwijls uitgesproken, als

Jezus en zijne Apostelen. Immers ook bij Plato is de grond van ons leven en van alle waarheid — *God*, wiens eenheid door Plato diep werd gevoeld, van wien wij, volgens hem, in zinnelijkheid en zonde bevangen, verre afdwalen, en tot wien wij, in een geestelijk en heilig leven, moeten terugkeeren, waartoe ons de wijsbegeerte wil opleiden (7). Doch wat de wijsbegeerte en de wijsgeer willen, kunnen zij daarom nog niet. Had Plato die verheffing des menschen tot God niet alleen kunnen willen, maar ook volbrengen, er zou geen Jezus Christus hebben behoeven te komen. Doch niet onzer één kon dit volbrengen: Gods Zoon moest zelf op aarde nederdalen, om door iets beters dan ideën alleen, door woord en daad, leven en lijden, liefde en zelfopoffering, hemelsch vuur in onze verkleumde geesten en harten te ontsteken. Zoude deze gave evenwel in de harten en geesten ook van de Grooten en Wijzen der aarde ingang vinden, dan was het goed, dat een van deze hetzelfde had gewild, zonder het te kunnen volbrengen; opdat allen begeerte en verlangen mogten hebben naar hetgeen Jezus aanbood, en, dewijl het voorwerp hunner begeerte en liefde nergens elders, zelfs niet door een Plato, verkregen was, erkennen, dat zij dit bij Jezus alleen konden vinden.

Er is nog eene andere overeenkomst tusschen de schriften van Plato en die des Nieuwen Verbonds; namelijk in den vorm, de voorstelling, de inkleeding. Gelijk de Apostelen altijd Jezus Christus schilderen en uit Hem alles afleiden: zoo is bij Plato Socrates de levende eenheid en vastheid van al zijne bespiegelingen, zoo schildert Plato Socrates en leidt hij altijd uit Socrates leven en sterven de belangrijkste denkbeelden af. Gelijk voorts in het Nieuwe Verbond niets afgetrokkens is, maar alles plaatselijk en tijdelijk, zoodat de Evangelieën en Hande-

lingen uit eene aaneenschakeling van geschiedkundige tafereelen bestaan, en zelfs de Brieven geheel en al op bijzondere toestanden in deze en die Gemeente betrekking hebben: zoo is bij Plato ook naauwelijks iets alleen-afgetrokkens, maar bijna alles tevens schilderachtig en dramatisch. Hij weet daadzaken en bespiegelingen te verbinden, en vormt uit beide één geheel, 't welk èn als dichterlijk tafereel èn als wijsgeerig onderzoek even belangrijk is. De zeden, denkwijze en karakters zijner stadgenooten zijn zoodanig in zijne gesprekken ingeweven, dat men, om de Atheners in hun huiselijk, burgerlijk en zedelijk leven te leeren kennen, geene keuriger schilderijen, dan zijne Gesprekken, wenschen kan. Gelijk eindelijk in het Nieuwe Verbond elke verhevene gedachte ook een zinnelijk beeld aanneemt, en vooral Jezus zelf zijne ideën in de liefelijkste en begrijpelijkste gelijkenissen voor aller oog aanschouwelijk weet te maken: zoo bezigt ook Plato mythen, of fabelen, verhalen, verdichte voorstellingen, hetzij uit de oude fabelleer, hetzij van anderen overgenomen, hetzij door hem zelven verzonnen, waarin hij het diepste en moeijelijkste zijner wijsgeerige bespiegelingen voor elk, die wil nadenken, duidelijk afmaalt.

Misschien doe ik best, met u eenige dier verhalen en zinnebeeldige voorstellingen beknopt, met weglating der ons al te vreemde bijsieraden, mede te deelen, opdat ook hij, die Plato door eigene lezing niet kent, eenigzins moge zien, hoe weldadig de hemelsche Opvoeder voor ons geslacht zorgde, door voor Socrates zulk een leerling, voor Jezus Christus zulk een wegbereider te verwekken. Gij zult er uit zien, dat de meeste gronddenkbeelden, die ons in de Israëlietische en Christelijke godsdienst *historisch* worden gegeven, door

Plato *wijsgeerig* zijn gevonden of vermoed; welke overeenstemming ons niet alleen Plato hooger zal doen achten, maar ook vooreerst een gunstig vooroordeel voor de waarheid der Goddelijke openbaring in den Bijbel verwekken bij hen, die er nog geene alles vertrouwende vrienden van zijn, en ten tweede hen, die er volkomene vrienden van zijn, de volkomene waarheid en eenige diepte des Bijbels en vooral des Christendoms te helderder en juister leeren doorzien.

Door het Christendom bezitten ook wij de Mozaïsche oorkonde omtrent de wording van het menschelijk geslacht. In eenvoudige kindertaal wordt daar ons een waarachtig verhaal medegedeeld over der menschen schepping, voortreffelijkheid boven de dieren, werkzaamheid op aarde en vereeniging tot eene maatschappij. Welnu, dezelfde gronddenkbeelden heeft ook Plato op velerlei wijze wijsgeerig ontwikkeld, en zoo sterk is de overeenkomst, dat hij door een Kerkvader de Atheensche Mozes wordt genoemd. Doch hij heeft deze denkbeelden ook in een mythe of zinnebeeldig verhaal ingekleed, 'twelk ze op de aanschouwelijkste wijze voor elks verstand begrijpelijk maakt.

»Er was een tijd," zoo verhaalt hij (8), »dat er wel Goden waren, maar nog geene sterfelijke wezens. Toen nu de tijd, waarop deze zouden geboren worden, daar was, vormden de Goden hen uit de aarde, en droegen aan twee hemelgeesten, Prometheus en Epimetheus, op, aan elk schepsel die vermogens te geven, welke voor hetzelve zouden voegen. Epimetheus begon hiermede en verdeelde aan het eene snelheid, aan het andere kracht, aan het eene het vermogen, om zich vliegend in de lucht te verheffen, aan het andere, om zich onder de aarde eene schuilplaats te maken; opdat namelijk geen geslacht mogt uitgeroeid kunnen worden,

zoo gaf hij ook, opdat zij de weersveranderingen konden uitstaan, aan het eene digte vederen, het andere warme pelsen, het derde eene digte eeltachtige huid. Voorts gaf hij aan elk zijne spijze, of gras en kruiden, of boomvruchten, of wortels, of ook het vleesch van andere dieren; doch aan deze roofdieren gaf hij dan weinig, aan de grasetende veel vruchtbaarheid, ten einde de geslachten in stand mogten blijven. Maar zóó had Epimetheus alle gaven aan de dieren rondgedeeld, en was hij, bij den mensch komende, verlegen, wat nu aan dezen te schenken. Toen kwam Prometheus bij hem, om te zien, hoe hij het gemaakt had. Met de dieren was het best; maar de mensch was naakt, zonder schoeisel, zonder warme bedekking, zonder wapen. Verlegen, hoe den mensch aan de Goden te vertoonen, haalde Prometheus in 't geheim eene vonk der kunstvaardigheid uit den hemel, en deed die in den mensch. En zoo werd deze van Gods geslacht."

Zietdaar, M. H., de schepping eerst der dieren en dan des menschen voorgesteld, gelijk Mozes ook doet; maar ook zoo als hij, het onderscheid tusschen dieren en menschen aangewezen. De dieren zijn alleen uit deze aarde geformeerd; maar wat den mensch betreft: » God had den mensch geformeerd uit het stof der aarde," zegt Mozes (1 Moz. 2: 7), »*en in zijne neusgaten geblazen den adem des levens.*" Deze adem of geest van God in den mensch is een weinig verschillend beeld van 'tgeen Plato voor dezelfde zaak gebruikt, eene vonk van het hemelvuur, waardoor de mensch kunstvaardigheid erlangde, of het vermogen, 'twelk den dieren ontbreekt, om zelf iets schoons en goeds te scheppen. Met dit beeld geven zij beide onze rede te kennen, welke wij ook nog dikwijls eene vonk van het goddelijk licht, eene sprank van Gods wezen, den geest van God in ons, noemen.

Plato zegt, dat de mensch aldus van Gods geslachte werd: Mozes, dat de mensch met Gods beeld, naar zijne gelijkenis is geschapen.

Doch laat mij Plato's verhaal vervolgen. »Nadat de mensch van Gods geslacht geworden was, heeft vooreerst hij alleen van alle schepselen, wegens die vermaagschapping met God, gezien, dat er Goden waren, en altaren en standbeelden der Goden opgerigt; voorts heeft hij de spraak en de benoemingen der dingen uitgevonden; en dan woningen, kleeding, schoeisel, bedekking en spijze, welke hij uit de aarde trok."

Hooren wij niet als een naklank van Mozes verhaal? Alleen de menschen konden de Godheid vereeren, zegt Plato; Mozes verhaalt, dat *zij* in de dagen van Enos, Adams kleinzoon, den naam des Heeren te zamen begonnen aan te roepen (1 Moz. 4: 26). Doch terwijl Plato deze godsdienst, naar de wijze der Grieken, die altijd van den mensch aanvangen, ook van den mensch alleen afleidt, leert Mozes ons daarbij, dat God zelf de vereering van Hem aan den mensch had geleerd, daar God hem eerst eenige aanwijzingen of geboden, en één verbod had gegeven. Voorts, zegt Plato, vond de mensch de spraak en de benoemingen der dingen uit: Mozes verhaalt, dat God de dieren tot Adam liet komen, opdat hij ze zou benoemen en zoo zijn spraakvermogen oefenen. Van woningen, kleeding uit vijgebladeren en dierenvellen, spreekt ook Mozes, en eindelijk ook van het trekken der spijze uit de aarde; want hij zegt, dat God den mensch in Eden plaatste, om dien hof te bebouwen (1 Moz. 2: 15); en tuin- en landbouw, waardoor men zich niet vergenoegt met hetgeen de aarde van zelf oplevert, is inderdaad ook alleen aan menschen eigen; dieren zaaijen of planten niet.

Doch Plato's verhaal is nog niet geeindigd. »Op deze wijze," zegt hij, »leefden de menschen in het begin verspreid; want er bestonden nog geene steden, zij werden dus door wilde dieren verscheurd; dewijl zij wel het kunstvermogen hadden, om zich onderhoud te verschaffen, maar niet de staatswijsheid, om den oorlog tegen de wilde dieren te voeren. En als zij zich in staten vereenigden, deden zij elkander ook onregt en vernietigden en verstrooiden elkander weder. Toen vreesde de Opper-God, dat ons geslacht zoude te gronde gaan, en zond hij dus een bode, die de *schaamte* en het *regt* tot de menschen bragt, om het sieraad en de band der staten en de kweekers van vriendschap te zijn. Tevens gaf hij het bevel, dat die de schaamte en het regt niet wilde bewaren, als een vergif des staats moest weggedaan worden."

Ook voor dit slot van Plato's verhaal vinden wij een tegenhanger bij Mozes. Maar zulk een tegenhanger, dat de minderheid des Griekschen Wijsgeers bij den Israëlietischen Godsman sterk uitkomt. De Staat is bij den Griek alles; maar hoe hij ontstaan was, kon hij zich uit de natuur des menschen niet verklaren. Plato verdicht hiertoe eene wonderdadige ingrijping der Godheid, waardoór de staatskunst aan de menschen als eene afzonderlijke hemelgave is geschonken, dewijl het bleek, dat hij zonder haar niet kon bestaan. Geheel anders, veel eenvoudiger, gansch natuurlijk en begrijpelijk, is hier Mozes. Bij hem is het *huwelijk* het begin der maatschappelijke vereeniging, en *liefde* haar band. God schiep, haar Mozes, man en vrouw, en zeide: »Weest vruchtbaar en onderwerpt u de aarde." Zietdaar de kiem der Staten, den eersten Staat, en de heerschappij over de dieren! En de band der Staten? Liefde! Nadat Adam had gezien, dat alle dieren eene hulpe

tegenover zich hadden en hij alleen die miste, en dus de behoefte aan vereeniging bij hem was opgewekt, voldeed God aan deze behoefte en schonk hem zulk eene hulpe, been van zijn been, vleesch van zijn vleesch, zijne wederhelft, eene manninne. Deze kleine Staat breidde zich uit en verder uit; maar zóó, dat de volmaaktste Staat nog altijd is, waar de burgers als broeders en zusters in één gezin zamenleven, en de Vorst aller Vader is. Maar tot deze beschouwing des huwelijks en dezen zoo natuurlijken oorsprong der Staten kon zich Plato niet verheffen, die met al de Grieken, ook met Socrates, het huwelijk en huiselijk leven miskende, en er dus al die heerlijke gevolgen niet uit kon afleiden.

Te langen tijd heb ik besteed met dit eenvoudig verhaal van Plato te vergelijken met een uit onze heilige oorkonden, dan dat ik op dezelfde wijze nog meer verhalen durf nagaan. Deze zal ik dus maar kort en zonder vergelijking of aanmerking voordragen.

Een dier verhalen of vergelijkingen stelt ons den toestand onzer ziel voor, die door zonde besmet en toch van Gods geslachte is. »Om de ziel te kennen," zegt Plato (9), »gelijk zij in waarheid is, moeten wij haar niet beschouwen, gelijk zij nu is, door de gemeenschap met het ligchaam en door andere kwalen beschadigd, maar gelijk zij is, als zij zuiver is geworden; dan zal zij veel schooner zich voordoen, en wat goed en kwaad is, weten te onderscheiden. Want als men de ziel des menschen beziet, gelijk zij nu zich vertoont, dan is het, als toen men het uit zee opkomende beeld van den God, Glaucus, eerst aanschouwde. Velen konden toen in hem zijne oude en eigenlijke natuur niet opmerken, daarom, dewijl de oude

leden van zijn ligchaam ten deele gebroken, ten deele gekneusd en door de golven geheel beschadigd waren; en er zich ook andere dingen als nieuwe leden aan hem gehecht hadden, schelpen, wier en steenen, zoodat hij veel meer op een wild dier geleek, dan op 't geen hij uit zijne natuur werkelijk was. Zóó zien wij ook des menschen ziel uiterlijk door duizend kwalen bezoedeld, hoewel zij innerlijk goddelijk, onsterfelijk en eeuwig is. Hoedanig eene zou zij zijn, wanneer zij hare natuur geheel kon volgen, met krachtige vaart uit de zee, waarin zij nu is gedompeld, opkwam, en steenen en schelpen afwierp, die nu haar, als door de aarde gevoed, aanhangen, namelijk, vele aardsche, steenachtige en ruwe dingen, vooral geboren uit die weelderige maaltijden, wier genot de meesten nog voor een geluk achten."

Elders beschrijft hij de mogelijkheid van de verheffing des menschen uit de zinnelijkheid dezer wereld naar het hemelsche onder dit zinnebeeld (10): » Onze geest is gelijk aan een wagen met twee gevleugelde paarden en een voerman; maar terwijl paarden en voerlieden bij de Goden alleen goed zijn, is dit bij ons anders. Het eene onzer paarden (de geestelijke lust) is schoon en goed, het andere (de zinnelijke lust) het tegenovergestelde, en dit maakt het besturen moeijelijk. Dit laatste is koppig, halstarrig, trotsch, onbuigzaam, naauwelijks iets om zweep of sporen gevend. Krijgt dit een lossen teugel, dan wordt de geest naar het zingenot geheel en al neêrgesleept. Maar opdat de voerman (de rede) dit woedende en halstarrige dier kunne regeren, heeft hij het eerste paard daar naast, dat volgzaam, schoon en goed is, en met een woord te besturen. Aan dit nu moet de voerman den vrijen teugel laten, terwijl hij het andere inhoudt en bedwingt, om zóó door dit ook

het andere te noodzaken naar boven te gaan, naar het waarachtig schoone, naar de woonplaats der Goden, 'tgeen hetzelve eerst niet dan met hevigen tegenzin, maar, bij volhardend wijs bestuur des voermans, eindelijk gewillig zal doen."

Ook schildert Plato op treffende wijze de noodwendigheid onzer opvoeding door anderen, omdat de menschen uit zich zelve de waarheid en deugd niet zoeken, en tot een hooger leven langzaam moeten worden wedergeboren. Hiertoe bezigt hij het zeer beroemd geworden beeld eener spelonk. »De menschen," zegt hij (11), »leven hier op aarde als in eene spelonk, welke eenen ruimen ingang voor het licht heeft. Nu moet gij u voorstellen, dat zij daarin leven van de kindschheid af met hals en beenen vast gebonden, om dáár altijd te blijven en altijd naar den kant te zien, welke van het licht is afgekeerd. Stel u nu voor, dat er achter hun rug een helder flikkerend vuur brandt en tusschen dat vuur en hen een weg is, waarop menschen met allerlei gereedschap en beeldwerk heen en weer gaan, nu sprekende, dan zwijgende. Nu zien immers de gebondenen alleen de schaduwen dier menschen en voorwerpen, welke op de overzijde der spelonk voor hunne oogen zich afteekenen. Maar deze schaduwen houden zij evenwel voor de menschen en dingen zelve en 'tgeen zij zien doen en hooren spreken, meenen zij, dat door deze schaduwen geschiedt. Zóó nemen wij, zinnelijke menschen, den schijn voor het wezen der dingen; zóó moeten wij worden ontbonden en naar het licht gekeerd, om de dingen zelve, in plaats van hunne schaduw, te aanschouwen; anderen moeten ons daartoe los maken, maar ook niet dan langzaam naar het licht keeren, dewijl wij door plotselinge omkeering zouden worden verblind en niets meer zien."

Heerlijk spreekt Plato ook op vele plaatsen over de kracht der opvoeding als in de *liefde* gelegen. De liefde is hem een halve God, die tusschen de eigenlijke Goden en de menschen midden in is, om de geboden van gene en de smeekingen van deze over te brengen. Doch dit is dan niet de aardsche, maar de hemelsche Liefde; de Liefde niet tot het zinnelijke en vergankelijke schoon, maar tot het geestelijke en eeuwige schoon; deze Liefde te leeren kennen en aan te bevelen, zeide Socrates bij Plato, was zijne eigenlijke wijsbegeerte; zoodat hij inderdaad niets wist, dan wat de Liefde is en werkt en haar kon wekken; maar dit te doen was ook zijne zaligheid; want door haar werden hier reeds de menschen den Goden gelijk (12).

Weinig kan ik meer spreken; maar toch moet ik het verhaal nog mededeelen, waarin Plato de vergelding na dit leven of wel de voortzetting van dit ons leven, 't welk wij op aarde beginnen te leiden, in onzen volgenden toestand aanschouwelijk en duidelijk heeft weten te maken. Hetzelve luidt, met vele verkortingen, aldus.

»Een zekere Er, zoon van Armenius, een Pamphyliër van afkomst, viel als dood in een slag neder, doch toen op den tienden dag de lijken, reeds vergaan, werden weggenomen, werd hij onverzeerd van ligchaam opgenomen en naar huis gebragt, om begraven te worden. Op den twaalfden dag na zijn sterven op den brandstapel gelegd, herleefde hij en verhaalde nu, wat hij intusschen gezien had. Toen de ziel van het lighaam gescheiden was geweest, was hij met vele anderen in eene plaats van geesten gekomen, waar hij twee openingen der aarde bij elkander had gezien, en daartegen over twee in den hemel. Daar tusschen

zaten regters, die, na de zielen geoordeeld te hebben, de regtvaardigen gebieden, regts af den weg naar boven ten hemel te gaan, terwijl zij een teeken van hun oordeel vóór aan hen hechten, maar de onregtvaardigen, links af den weg naar beneden in te slaan, terwijl deze een teeken van al wat zij gedaan hebben van achteren dragen. Toen hij zelf nu tot hen gekomen was, zeiden zij, dat hij een bode bij de menschen zou worden van hetgeen dáár geschiedde, en bevalen zij hem, dat hij alles ter dier plaatse goed zou zien en hooren. Hij nu had gezien, dat ter eener zijde door de openingen van den hemel en de aarde de zielen, na ontvangen vonnis, heen gingen; ter andere, uit de aarde zielen opkwamen vol stof en vuiligheid, en uit den hemel eenige rein nederdaalden. Die kennis aan elkander hadden, groetten de eene de andere, en die van de aarde en den hemel kwamen, vroeger over en weder over 't geen dáár plaats had. De van de aarde komenden verhaalden treurig van het leed, hier uitgestaan, die uit den hemel blijde van de heerlijkheid, dáár genoten. Die anderen onregt hadden gedaan, moesten voor elke misdaad tienvoudig boeten, als b. v. die de oorzaak van veler dood waren geworden, steden en legers hadden verraden of in slavernij gebragt, of iets dergelijks gedaan; maar die weldaden hadden bewezen en regt en vroomheid beoefend, verkregen belooning. Nog meerdere vergelding ontvingen zij, die jegens de Goden en de ouders vroom of onvroom waren geweest, of de handen met moord hadden bezoedeld. Hij had er bij gestaan, dat iemand een ander had gevraagd, waar de groote Ardiéus was; deze nu was vóór duizend jaar de overheerscher eener stad in Pamphylië geweest, en had zijn grijzen vader en ouderen broeder vermoord en vele andere misdaden verrigt. Waarop was geantwoord: Ardiéus is

hier niet gekomen en zal hier niet komen. Toen wij, na alles geleden te hebben, den mond der aarde wilden uitgaan, zagen wij hem aldaar en andere dwingelanden met hem, en ook eenige bijzondere personen, die veel kwaads hadden gedaan; wanneer zij nu, die of ongeneeselijk of ten minste nog niet genezen waren, daaruit wilden gaan, loeide deze mond verschrikkelijk en waren dáár woeste menschen, met vlammend uitzigt, die op het hooren van dit geloei toeschoten, en Ardiéus en zijns gelijken aan handen, voeten en hals bonden en naar beneden wierpen en pijnigden, terwijl ze aan de voorbijgangers zeiden, waarom die menschen dit ondergingen. — Maar de vrome zielen stijgen, na zeven dagen rustens op die tusschenplaats, ten achtsten dage naar boven en komen dan ten vierde dage in eene plaats, waar nog schooner licht blinkt, dan dat van den regenboog. Daar aanschouwen zij, hoe door de Godin der Noodzakelijkheid aller menschen lot wordt verdeeld en beschikt; maar zóó, dat ieder kan kiezen, om goed en braaf te zijn, en de Godheid buiten de schuld der zonde blijft. — Hoe nu deze man, na zoo veel gezien te hebben, in het leven was teruggekeerd, wist hij niet; maar wel, dat hij op eens, als ontwakende, zich op den brandstapel had gevoeld."

Met dezen blik in de toekomst eindigt Plato zijn beroemdste werk, dat *over den volmaakten Staat* (13). Ik besluit er mijne mededeelingen over Plato mede.

Heb ik u maar weinig van hem kunnen verhalen, in vergelijking van 't geen hij verdient, gij hebt toch reeds in eenige proeven gezien, hoe de *wijsgeerige* onderzoekingen van Plato ons eenige *geschiedkundige* berigten des Bijbels beter kunnen leeren verstaan en deze in hunne hooge waarde en bedoeling dieper leeren opvat-

ten, en hoe dus Plato eene voorbereiding en een hulpmiddel is, ook zelfs nu nog, en hoe veel te meer dan, vóór vele eeuwen, om Gods nadere en bijzondere openbaring door Mozes en in Christus te beter en te rijker aan te wenden.

Zeker is dit eene hooge eer voor Plato; maar eene hoogere moeten wij hem ook niet toeschrijven. Die meent in hem vergoeding voor Christus te vinden, bedriegt zich. Ik zeide reeds: Plato heeft, ja, hetzelfde *gewild* als Christus, maar het niet kunnen *volbrengen*. Nu wil ik dit nog iets nader bepalen. Plato heeft wel het goede en goddelijke gewild, doch niet altijd het *helder* inzigt gehad, 'twelk de eenige Heer bezat; hij koestert over menige zaak grove dwalingen, welke nooit bij Jezus worden gevonden, en heeft dus geene volkomen zuivere denkbeelden van het goddelijke gegeven, zoo als onze Heer; hij heeft bovendien alleen kunnen wenschen, spreken, opwekken, en zoo alleen *enkele* verwante geesten met zich naar hoogere kringen kunnen opvoeren, niet eene omkeering en wedergeboorte des geheelen *menschdoms*, zelfs niet eens van Athene, kunnen bewerken, welke onze Heer heeft bewerkt. Het grootste en schoonste van Plato is zijne *Republiek*, of zijn werk, waarin hij een denkbeeldigen Staat afschetst, gelijk die naar zijn inzien moest zijn, om een volmaakte Staat te wezen. Maar toonde hij hierdoor het gebrekkige van al de bestaande Staten te gevoelen, en wenschte hij, dat elk Grieksch volk zich naar dit beeld mogt verbeteren en ontwikkelen — meer dan dit kon hij ook niet. Doch een veel volmaakter Staat, dan Plato in zijn geest ontwierp en op het papier schetste, heeft Jezus Christus in het leven geroepen — zijne *Gemeente*. Nog eens: wat Plato heeft gewild, doch niet helder gezien en veel minder volbragt,

dat heeft Jezus niet alleen gewild en helder ingezien, maar ook volkomen uitgevoerd. Bij Plato is het denkbeeld, en ook dit nog gebrekkig, bij Jezus, behalve het heldere denkbeeld, de werkelijkheid en deze volkomen.

Plato heeft het ook zelf gevoeld en uitgesproken, dat hij geene volkomene bevrediging kon geven. Wel streefde hij naar het oneindige en volkomene in elk opzigt. Behalve het beeld van een volmaakten Staat, stelde hij, gelijk wij reeds opmerkten, ook dat van een volkomen Wijsgeer voor oogen. Maar toch heeft hij meer dan eens de ongenoegzaamheid zijner en al onzer menschelijke inzigten erkend, goddelijk onderrigt gewenscht (14), verlangd, dat de deugd zich eens in de werkelijkheid voor ons zinnelijk oog aanschouwelijk mogt vertoonen (15), ergens, over het gebed sprekende, gezegd, dat men een beter tijd moest afwachten, waarin men van een ander leeraar zou hooren, hoe zich eigenlijk tegen over God en menschen te gedragen (16). Had hij nog geleefd, toen Christus op aarde was gekomen, hij zou gewis in dezen dien grooten leeraar, den tolk zijner vermoedens, den vervuller zijner wenschen, hebben erkend.

Hiermede eindig ik de beschouwing der Grieksche beschaving, om in de volgende bijeenkomst na te gaan, hoe zij door Alexanders overwinningen als een vruchtbaar zaad over den grooten akker van het Oosten werd uitgestrooid.

AANTEEKENINGEN.

(1) Bl. 248. De verschillende voorstellingen der Grieken over dit onderwerp zijn bijeengebragt door L. S. P. MEYBOOM, *Quae fuit in singulis veterum Graecorum philosophiae scholis descriptio et constitutio perfecti Sapientis*, in de *Annalen* der Leidsche Hoogeschool 1836—1837.

(2) Bl. 250. HEEREN, *Ideën*, III, 1, bl. 374.

(3) Bl. 252. *Gesch. der Farbenlehre*, *Werke*, D. LIII, bl. 84.

(4) Bl. 253. De geschiedschrijver HEEREN, bl. 373, 374.

(5) Bl. 254. C. ACKERMANN, *Das Christliche im Plato und in der Platonischen Philosophie*, *Hamb.* 1835.

(6) Bl. 255. Onbegrijpelijk is het, dat zelfs RITTER en PRELLER (in hunne *Historia Philosophiae Graeco-Romanae ex fontium locis contexta*) aan Plato een systeem opdringen. Zij kunnen dit echter niet met woorden van Plato doen, maar moeten daartoe de toevlugt nemen tot Sextus Empiricus, die eene Physica, Ethica en Dialectica in Plato onderscheidt! Zie dat werk n°. 256. Maar tot deze miskenning konden zij niet komen, dan met verkrachting hunner eigene beginselen, elders dikwijls blootgelegd. Men vergelijke maar eens hunne berisping, als iemand omtrent anderen zoo doet, gelijk zij zich omtrent Plato veroorloven, bij n°. 7, 13, 46 en elders. Geheel anders dan door hen en bijna alle schrijvers over de geschiedenis der wijsbegeerte, wordt Plato voorgesteld door VAN HEUSDE, vooral in zijne *Initia Philosophiae Platonicae*, wien de nakomelingschap de eere zal geven, dat, hoe velen vóór hem veel uit Plato geleerd of ook Plato goed begrepen hebben, hij evenwel de eerste is geweest, die, vrij van stelselzucht, Plato's geest niet alleen zelf goed heeft gevat, maar ook voor anderen bevattelijk gemaakt.

Er is echter ook in dit opzigt eene merkwaardige overeenkomst tusschen den leerling van Socrates en de Apos-

telen onzes Heeren: De nakomelingen, die èn Plato èn Paulus konden bewonderen, wisten echter van hun *geest* doorgaans niets te vatten, of zij moesten dezen in een *stelsel* zoeken te begrijpen, het *Evangelie* werd tot *wet* misvormd, Plato's *ideën* tot *begrippen*. Zóó maakte men als men Plato beschouwde afdeelingen en vakken van wijsgeerige wetenschappen en bepalingen, welke bij Aristoteles voegen, maar bij Plato de levende wijsbegeerte in doode vormen doen uiteen vallen, even alsof men een levend mensch, om hem te doen kennen, ging dooden, ten einde hem te ontleden. En zoo stelde men, als men het Christendom der Apostelen wilde doen kennen, formulieren en symbolen op, dat is, optellingen van doode leerstukken of wel van klanken, waarin men meende den levenden geest van Christus te kunnen binden!

Over deze wijze van doen, in vele wetenschappen niet ongewoon, velt GÖTHE een scherp, maar niet onbillijk oordeel, in zijnen *Faust*, waar Mephistopheles tot een toekomstig Student zegt:

Wer will was lebendig's erkennen und beschreiben,
Sucht erst den *Geist* heraus zu treiben,
Dann hat er die *Theile* in seiner Hand,
Fehlt leider! nur das geistige Band.
Encheiresin naturae nennt's die Chemie,
Spottet ihrer selbst und weiss nicht wie.

Im Ganzen — haltet euch an Worte!
Dann geht ihr durch die sichre Pforte
Zum Tempel der Gewissheit ein.

Daar brengt de Student tegen in:

Doch ein Begiff muss bei dem Worte seyn.

Waarop de Meester antwoordt:

Schon gut! Nur muss man sich nicht allzu ängstlich quälen;
Denn eben wo Begriffe fehlen,
Da stellt ein Wort zur rechten Zeit sich ein.
Mit Worten lässt sich trefflich streiten,
Mit Worten ein System bereiten,
An Worte lässt sich trefflich glauben,
Von einem Wort lässt sich kein Jota rauben.

Een ander geestvol Schrijver stelt deze miskenning van geest en leven ook op eene treffende wijze ten toon, M. CLAUDIUS, *Wandsbecker Bote*, D. I, bl. 9, 10, waar hij eene nieuw uitgekomene omschrijving van Johannes Evangelie zeer geleerd noemt, en zegt, dat men wel twintig jaar zal moeten gestudeerd hebben, om er zoo eene te schrijven; maar tevens van Johannes zegt: »In ihm ist so etwas ganz wunderbares — Dämmerung und Nacht, und durch sie hin der schnelle zuckende Blitz! 'n sanftes Abendgewölk' und hinter dem Gewölk der grosse volle Mond leibhaftig!" — Waarop hij van de uitleggers zegt: »*Zwar die meisten kräuseln nur an dem Abendgewölke*, *und der Mond hinter ihm hat gute Ruhe*."

(7) Bl. 256.* Om dit wel te vatten, moet men zich de hooge strekking der Grieksche Philosophie helder voor oogen stellen. ACKERMANN, *Das Christliche im Plato*, zegt er van, bl. 270, 171, 't geen bovenal van Socrates en Plato geldt: »De beteekenis der oude Grieksche wijsbegeerte voor het leven begrijpt men dan het duidelijkst, wanneer men haar beschouwt als eene verschijning, welke met de instelling der Profeten overeenkomt. Want de oude Grieksche wijsbegeerte wilde voor het leven zoo iets zijn; niet alleen een overzigt der wetenschap, maar ook eene bron van kracht en heil, en de vormende en regelende geest voor het geheele leven en al deszelfs betrekkingen. Staat-, huis-, hof-, veld-, stal-inrigting moest van haar uitgaan; uitsluitend moest de opvoeding in hare handen zijn; ook de kunst behoorde bij haar in de leer te gaan, en deugd en ziele-adel beweerde zij alleen, of ten minste het best, te kunnen bewerken; zoo als de Christelijke Geestelijken, hielden zich ook in de regel de oude Wijsgeeren voor zielzorgers en arbeidden zij vlijtig en niet vruchteloos aan de bekeering en verbetering der slechten. Ook naar godsdienstige beteekenis en werkzaamheid streefde de oude wijsbegeerte, en het is gansch niet onjuist, wat Clemens van Alexandrië reeds opmerkte, dat de wijsbegeerte voor het Grieksche leven tot eene soort van wegbereidster en plaatsvervangster des Christendoms heeft willen dienen en

werkelijk heeft gediend." — Bewijsplaatsen haalt hij hier en elders aan. Men kan veel, wat hiertoe dient, bijeen vinden bij J. TIDEMAN, *Diss. de Deo Platonis*, *Amst.* 1830.

(8) Bl. 258. *Protag.* p. 320—322. Verg. A. EKKER, *Spec. in Protagorae apud Platonem fabulam de Prometheo et generis humani ad humanitatem progressione*, *Traj.* 1822. Volgens nieuwere onderzoekingen is deze fabel waarschijnlijk door Plato genoegzaam woordelijk van Protagoras, den Sophist, overgenomen.

(9) Bl. 262. *De Rep.* X, p. 611. Verg. VAN HEUSDE, *Initia Phil. Plat.* I, p. 84.

(10) Bl. 263. *Phaedr.* p. 246 sqq. Verg. VAN HEUSDE, *Initia*, I, p. 87, III, p. 21, 187.

(11) Bl. 264. *De Rep.* VII, p. 514 sqq. Verg. VAN HEUSDE, *Initia*, Vol. II, P. III, p. 5.

(12) Bl. 265. Zie vooral het *Symposion*. Verg. VAN HEUSDE, *Initia*, I, p. 107—139.

(13) Bl. 367. *De Rep.* L. X, p. 614 sqq.

(14) Bl. 269. *Phaed.* p. 85 D.

(15) Bl. 269. *Phaedr.* p. 250 D. Verg. CICERO, *de Fin.* V, 24.

(16) Bl. 269. *Alcib.* II, p. 152 D, E. Indien deze Dialoog niet van Plato's hand is, is hij toch uit zijne school en drukt hij Plato's denkwijze uit.

TWAALFDE VOORLEZING.

Alexander de Groote. Zijn leermeester, Aristoteles. Vergelijking van Aristoteles geest met den eigenlijk Griekschen geest, vooral met dien van Plato. Aristoteles, opvoeder van Alexander. Philippus, Alexanders vader. Alexanders veroveringen en volkplantingen. — Waarom God nu het Oosten en Westen wilde verbinden, en de vrijheid van Griekenland liet te gronde gaan. De Epicureïsche en Stoïsche wijsgeeren. Alexandrië.

Mijne Heeren!

In het beschouwen van den gang, dien Gods vaderlijke wijsheid en liefde in de opvoeding des menschdoms volgde, komen wij nu op een geheel ander tooneel, dan waarop wij het laatste verwijlden. Van Athene's markt, Socrates gevangenis, Plato's school treden wij over in het gewoel der grootste omwenteling, die er in de oude wereld plaats vond, in het leger van Alexander, die, met meer spoed overwinnende, dan velen reizen, drie werelddeelen op het naauwst verbond, en, hoe kort zijn leven was, eene nawerking van zijn aanzijn en zijne daden achterliet, welke tien eeuwen onafgebroken voortduurde. Den man zullen wij beschouwen, die aan den Griekschen geest en de Grieksche taal in het Oosten eene heerschappij gaf, welke, ruim drie eeuwen vóór Christus begonnen, eerst in de zevende

eeuw na Hem, door de veroveringen der volgelingen van Mohamed, aldaar een einde nam. Den man, die, zonder het zelf regt te weten, èen der uitstekendste bevorderaars van de opvoeding des menschdoms is geweest; niet zoozeer door zijne verdiensten: hij was meest veroveraar en voorts staatsman, geen opvoeder: maar door de goedheid en wijsheid van Hem, die, zelf onzigtbaar, met almagtige hand het roer der wereldgebeurtenissen naar zijnen wil blijkt te besturen.

Meent echter niet, dat wij eenen sprong moeten maken, om van Plato, den wijsgeer, tot den wereld-dwinger Alexander over te gaan. Neen, de gang is zeer geleidelijk. Plato's leerling was Alexanders leermeester, Aristoteles; een man, die het ook buitendien overwaardig is, dat hij naauwkeurig door ons wordt gekend, daar hij, nevens Plato en Socrates, als wijsgeer en geleerde, den grootsten invloed op alle volgende eeuwen heeft uitgeoefend en nog uitoefent.

Aristoteles was niet in Griekenland, of uit zuiver Grieksch bloed in eene kolonie, geboren. Hij behoorde in eene stad van Thracië, Stagíra, te huis en was alleen van moederszijde van Grieksche afkomst. Ook was hij reeds 17 jaar oud, toen hij naar Griekenland ging, en wel naar Athene, om daar het onderwijs van den grooten Plato te genieten. Het niet geheel Grieksche van zijn aanleg blijkt volkomen uit zijne schriften en zijn wijsgeerig stelsel. Hem ontbrak namelijk, 't geen aan kunstenaars en redenaars, aan geschiedschrijvers en wijsgeeren bij de Grieken evenzeer eigen was, als aan hunne dichters, het scheppende of poëtische karakter. Hij is geheel en al proza. Hem ontbreekt dus ook dat ideale, verhevene, naar het hemelsche en goddelijke strevende, 'twelk bij de eigenlijk Grieksche wijsgeeren

en dichters en alle groote mannen van Griekenland zoo algemeen gevonden wordt. Hij houdt zich met het bestaande, dagelijksche, aardsche en menschelijke bezig. Om maar iets te noemen: Plato zocht de natuur der Goden te kennen, Aristoteles schreef de eerste natuurlijke historie der dieren; Plato schiep eenen naar zijne meening volmaakten staat, welke echter alleen denkbeeldig kon aanwezig zijn, Aristoteles verzamelde de staatsregelingen van alle bestaande rijken, opdat men de werkelijk aanwezigen mogt leeren kennen. En het is volkomen juist, zoo als de groote schilder Rafaël in zijn beroemd tafereel, de Atheensche school geheeten, deze twee mannen heeft afgemaald, Plato met het oog in geestverrukking ten hemel geslagen, Aristoteles in naauwkeurige opmerking met zijn blik de aarde overziende. Want inderdaad vergeet Plato het aardsche, Aristoteles het hemelsche; is Plato de man des geestes, Aristoteles des verstands; was het Plato te doen om de waarheid, Aristoteles om de wetenschap, Plato om het idee, 'twelk hij aanschouwde, Aristoteles om het begrip, 'twelk hij bepaalde; schrijft Plato voor de gezindheid of het leven des geestes, Aristoteles voor de school of het weten van het bestaande. Göthe zegt van hem, nadat hij de vroeger medegedeelde woorden over Plato heeft gesproken: »Aristoteles integendeel staat tot de wereld [niet als een zalige geest, maar] als een man, een bouwmeester. Hij is nu eenmaal hier, en moet hier bezig zijn en werken. Hij vraagt naar den bodem, maar niet verder, dan totdat hij grond vindt. Vandaar af tot het middenpunt der aarde is hem het overige onverschillig. Hij trekt op den grond een geweldigen kring voor zijn gesticht, ontbiedt bouwstoffen van alle zijden, ordent ze, stapelt ze op en stijgt zoo in regelmatigen vorm bij wijze van pyramide

in de hoogte, terwijl Plato eenen obelisk, ja eener spitse vlam gelijk, den hemel zoekt."

Men meene nu geenszins, dat wel Plato een Godsgeschenk voor Athene en de menschheid is geweest, maar Aristoteles niet. Beide waren noodig voor de opvoeding des menschdoms. Want niet alleen het slechte, ook het goede kan ons een hinderpaal worden in onze volmaking. Immers, het is veel moeijelijker een man, die op zijne braafheid steunt, te bekeeren, dan een zondaar, en veel ligter een tollenaar van zijne onkunde te overtuigen, dan een schriftgeleerde. Juist wat geestelijk hoog en voortreffelijk is, wordt in de ontwikkeling en beschaving des menschen en der menschheid ligt het meest gevaarlijk, daar het eene levendige en edele, maar ook ligt bevangen makende geestdrift doet geboren worden, bij welke het *hooge* vòor het *hoogste* geldt.

Dit gevaarlijke ligt in Plato meer dan in iemand anders van de Oudheid. Want nooit heeft zich de onsterfelijke geest der wijsbegeerte zoo heerlijk en ideaal geopenbaard, als in hem. Maar juist daarom heeft hij, echter geheel tegen de bedoeling van hem zelven, die altijd naar het allerhoogste en volmaakte streefde, ook wel eens verlammend gewerkt op de geesten der menschen. De ideën van Plato zijn in oude en nieuwe tijden voor velen geworden, wat de lijmstokjes voor de vogels zijn; zij hebben er zich niet van kunnen los maken, om vrij en vlug zich hooger te verheffen; de Nieuw-Platonische wijsgeeren der derde en vierde eeuw en vele onzer Letterkundigen vinden zooveel in Plato, dat zij bij hem blijven, in plaats van hooger tot Christus te gaan. Daarom was het noodig, dat zich tegen over de warme geestdrift van Plato de koele critiek van Aristoteles verhief, om te verhoeden, dat den menschelijken geest zijne bezonnenheid wierd ontroofd en in mystiek en dweeperij eene vrije steeds voortgaande ontwikkeling afgesloten.

Ongelukkig de wereld, zoo de in hooge sfeeren, naar de Godheid henen zwevende, profetische geest van Plato er ooit uit wierd verbannen, en de vergulden kalveren van begrippen en bepalingen, bij Aristoteles te vinden, wierden aangebeden! Maar ongelukkig ook, zoo tegenover de poëtische en phantastische vlugt van Plato de critische kracht en nuchterenheid verdween, waarin Aristoteles de groote meester is, en dus het gezond en bedaard menschenverstand niet meer wierd gehoord!

Wat zijn dan Plato en Aristoteles? Dienaars zijn ze in Gods hand en naar Gods plan, gelijk de Heer aan ieder hunner heeft gegeven te zijn (1)!

Doch wij moeten Aristoteles niet alleen met Plato vergelijken, maar met Socrates en Plato te gader. En dan zijn deze, Socrates en Plato, wijsgeeren, scheppende genieën, die geheel nieuwe banen voor den menschelijken geest openden: is Aristoteles een geleerde, een opmerkzaam, naauwkeurig, diepdenkend onderzoeker van het door anderen gevondene en van het in de werkelijkheid aanwezige. Hij toch was de eerste, die geheel de menschelijke wetenschap omvatte en ordende, die eene rijke bibliotheek, en dat wel over allerlei onderwerpen, verzamelde; hij de eerste, die de overwinningen van zijnen leerling Alexander aanwendde, om de geheele natuur en al de vreemde verschijnselen en dieren van Azië en Afrika wetenschappelijk te doorvorschen en aan anderen te doen kennen. Zoo als Socrates de vader der wijsbegeerte is, is dus Aristoteles die der geleerdheid. En Socrates, Plato, Aristoteles, deze drie, staan, in hunne opeenvolging, in de geschiedenis der oude wereld dáár, gelijk Erasmus, Luther en Calvijn in de geschiedenis der Christelijke Kerk: als twee Driemanschappen, die juist op deze wijze moesten ontstaan, om te zamen ééne groote zaak te volvoeren (2).

Ja, ook Aristoteles was noodig, niet alleen, om een tegenwigt tegen Plato te zijn, maar ook om de Grieksche beschaving, wijsheid en wijsbegeerte tot een zegen voor al de nageslachten te doen strekken. Want hij was, zegt een groot man van onzen tijd, Johannes von Müller, de helderste kop, die ooit de wereld verlicht heeft. Hij kwam uit Thracië in Griekenland en vond dáár de rijkste nalatenschap van kunst en wijsheid, welke er ooit op aarde heeft bestaan. De geslachten, die dezen rijkdom hadden verworven, traden af voor zijne oogen. Zou hij dien nog vermeerderen? Daartoe ontbrak hem en aanleg en lust. Deze dreven hem tot iets, 'twelk toen noodiger was: tot het aanvaarden dier nalatenschap, het ordenen en regelen van haar, en het bruikbaar maken van haar voor de volgende geslachten. Of wilt gij een beeld, voor Nederlanders geheel verstaanbaar? Het scheppend genie der Grieken had in het rijk des geestes eene uitgebreide bezitting als aan de golven der zinnelijkheid ontwoekerd. Elk had het zijne daartoe bijgedragen, staatslieden en redenaars, beeldhouwers en dichters, geschiedschrijvers en wijsgeeren; maar niet naar regel en orde; neen, elk gelijk hij het best konde; en zoo was dan nu dit gebied wel een regtmatig verworven, maar ook een nog onverdeeld algemeen goed. De scherpzinnige Aristoteles zag dit gebied over, en bemerkte weldra, dat de tijd van vergrooten en uitbreiden voorbij was; want de tijd der geestdrift, der jeugd en der scheppingskracht was voor Griekenland vervlogen; en dat nu elk in het verworvene een gedeelte verder moest bewerken, maar ook dan eerst dit zou doen, als het algemeene goed verdeeld was. Aan een meetkundige en regtsgeleerde gelijk, aanvaardde hij die taak van scheiding en deeling. Hij trok lijnen en

vormde afdeelingen en wees dit gedeelte aan de Zedekunde, dat aan de Redeneerkunde, dat weder aan de Natuurkunde, nog een ander aan de Bovennatuurkunde, weder andere deelen aan andere wetenschappen aan; hij bakende de grenzen af; gaf aan elke wetenschap hare bepaling, haar beginsel, haar doel, ja haren naam; en schifte en verdeelde alles met eene juistheid en scherpzinnigheid, die hem den dank en de bewondering aller eeuwen hebben verworven. Want Aristoteles is het, die de scheppingen des Griekschen genies regt bruikbaar en genietbaar maakt voor alle volken, zelfs tot nu toe.

Zulk eene weldaad was Aristoteles en is hij nog voor de wereld door zijne geschriften. En evenwel is hij der wereld misschien nog nuttiger geworden door de vier levensjaren, welke hij aan de opvoeding van Alexander besteedde, dan door de vele honderde boekwerken, die hij heeft geschreven.

Zullen wij de geschiedenis der opvoeding van enkele menschen en van het geheele menschdom door God verstaan, M. H., dan moeten wij vooral op zoogenoemde kleinigheden en toevalligheden letten. In den zamenloop van omstandigheden, die door geen mensch konden verordend of aldus zamengevoegd worden, en evenwel van achteren blijken juist aldus beschikt te zijn, om eene groote uitkomst daar te stellen, zien wij de hand, welke uit den hemel reikt, en alles naar één groot plan bestuurt, 'twelk ons, na de volvoering van een aanzienlijk gedeelte er van, langzamerhand duidelijker wordt. Tot dat plan behoorde ook, dat Alexanders zucht, om het Oosten te veroveren, tot eenen zegen voor het menschdom zou gedijen. Zou dit echter geschieden, dan moest Alexander juist zóó opgevoed worden, als hij door Aristoteles is gevormd, en zouden wij nu nog te vergeefs in de geleerden en wijzen van die eeuw of zelfs van

vroegere tijden er één kunnen opsporen, even geschikt als Aristoteles was juist voor deze bedoeling. Pythagoras toch ware te streng en te hoog voor hem geweest; Socrates niet veelzijdig genoeg; Plato te weinig practisch. De menschkundige, doorgeleerde, het leven kennende en voor het leven werkende Aristoteles was de man, voor Alexander geschikt. Een Alexander moest niet vroeger, een Aristoteles niet later geboren worden, en een gezantschap, door de Atheners aan Aristoteles opgedragen, bij Philippus, den vader van Alexander, moest dezen menschkundigen Vorst in Aristoteles den man leeren kennen, die den jongen Alexander zou kunnen leiden en vormen.

Dit was eene zware taak. Eerst had Alexander een opvoeder gehad (Leonidas), wiens harde gestrengheid den moedwilligen jongen had terug gestooten; toen een ander (Lysimachus), wiens karakterlooze toegevendheid en vleijerij den rijkbegaafden knaap met verachting had vervuld. Philippus meende in Aristoteles den regten opvoeder voor zijnen veelbelovenden zoon te zien, en bedroog zich niet. De kalme ernst, innerlijke grootheid, heldere en alomvattende wetenschap van dezen leermeester wonnen Alexanders onbegrensde achting en verwekten eene aan dweeperij grenzende liefde. Hij bezorgde voor Alexander eene bijzondere uitgave van Homerus, welke deze altijd in een kostbaar kastje met zich voerde. Voorts onderrigtte hij zijnen kweekeling in de geschiedenis en natuurkunde, de welsprekendheid en de wijsbegeerte. In de wijsbegeerte ontsloot hij hem de diepere geheimen, die men voor het volk moest verbergen, om Socrates lot te ontwijken; maar vooral deelde hij hem de helderste denkbeelden over de staatkunde en hare toepassing in allerlei opzigten mede. Immers dit was een lievelingsvak van Aristoteles, en

algemeen houdt men het er voor, dat hij in zijne boeken over de Staatkunde zijnen gezonden practischen zin, benevens zijnen rijken voorraad van geleerdheid en naauwkeurige kennis, het volkomenste heeft geopenbaard. En als wij dan naderhand zien, dat Alexander geen werelddwinger was, gelijk de gewone veroveraars, maar zich in echte staatkunde boven allen verhief; als wij zien, dat hij niet alleen een gelukkig veldheer was, maar ook zijne veroveringen dienstbaar maakte aan de uitbreiding der wetenschap, door aan Aristoteles de vreemde dieren en planten van Azië levend of in afbeeldingen en beschrijvingen toe te zenden (3), en altijd kunst en wetenschap vereerde, zijne overwinningen door wijze en juist gekozene maatregelen vast wist te maken, en de geweldig groote massa van landen en volken, welke hij veroverde, op het doelmatigste wist te besturen, een openen zin voor het stoute, groote en edele, ook in vijanden, bewaarde, uit zijne school eene geheele schaar van Veldheeren en Koningen deed voortkomen, ja, niettegenstaande zijnen vroegtijdigen dood, eene heerschappij des Griekschen geestes in het Oosten grondvestte, die eeuwen en eeuwen duurde: — zijn wij dan niet geneigd met een Indischen Wijze in te stemmen, die getuigde: »Hij schijnt mij de eenige, die onder de wapenen zich aan de beoefening der wijsbegeerte wijdt" (4); en moeten wij dan deze voortreffelijkheid van Alexander boven Cyrus en Tamerlan, ja ook boven Caesar en Napoleon, niet grootendeels aan zijne vorming door Aristoteles toeschrijven, en den Vader der menschen danken, die hem zulk eenen opvoeder beschikte?

Doch laat ons in enkele trekken nagaan, wat Alexander voor het menschdom is geworden. Zien wij, wat hij was in zijne veroveringen, in zijne bedoelingen, in 'tgeen hij heeft uitgewerkt.

Zijn vader, Philippus, een zeer schrander en listig man, had Macedonië, een klein land ten noorden van Griekenland, tot een magtig rijk verheven, ja zelfs de vrijheid van Griekenland vernietigd. In Griekenland was, na den inval der Perzen, Athene, gelijk wij zagen, de aanvoerster der Grieken geworden, in den langdurigen strijd tegen Azië. Daardoor vooral was Athene geworden, wat het in de tijden van Pericles en Socrates was, de hoofdstad der kunst en beschaving van geheel de oude wereld. Tegen Athene verhief zich Sparta; oorloogde 28 jaren en nam de stad in. Tegen Sparta verhief zich weder het anders weinig beduidende Thebe, 't welk door Epaminondas voor een korten tijd groot en magtig was. In Thebe nu werd een jongeling opgevoed, een zoon van een Macedonischen Koning, wien de Thebanen als gijzelaar bewaarden, en in wien zij den toekomstigen vernietiger van Griekenlands vrijheid aankweekten. Immers deze jongeling was Philippus, die in het afgelegene, ruwe, niet Grieksche Macedonië nimmer de beheerscher der Grieken had kunnen worden; maar te midden der Grieken opgevoed, en dat nog wel in het huis van Epaminondas, den grootsten krijgsman dier eeuw (5), zich de bekwaamheid verschafte, om door wapenen en bedreigingen, beloften en omkooping Griekenland aan zich te onderwerpen. Hij noemde zich evenwel niet Griekenlands Koning of Beheerscher; neen, hij heette alleen *Koning* van Macedonië en *Aanvoerder* van Griekenland in den oorlog tegen de Perzen.

Doch te midden van zijne toerustingen en plannen, om, naar den lang gekoesterden wensch der Grieken, dien oorlog in het hart van Azië over te brengen, overviel hem de dood, welke hem door de hand eens sluipmoordenaars, misschien met Perzisch goud gekocht, werd aangebragt. Zóó werd de twintigjarige, maar rijk

begaafde en door Aristoteles gevormde Alexander zijn opvolger, en bereidde deze door zijne stoute ondernemingen aan het Perzische rijk een wisser en sneller ondergang, dan het waarschijnlijk van den voorzigtigen Philippus zou te wachten gehad hebben. In een togt, welken tienduizend Grieken, jaren vroeger midden door het land der Perzen hadden volbragt, ofschoon een talrijk Perzisch leger hen zocht te dooden, hadden de Grieken het geheim van hunne krijgstucht en dapperheid en van der Perzen wanorde en slapheid leeren kennen. Dat voorbeeld voor oogen hebbende, viel Alexander met een klein doch krijgshaftig leger in Azië (in 334), offerde eerst op de graven der helden, bij Troje gevallen, vooral op dat van Achilles, van wien hij zijn geslacht afleidde, versloeg toen een overmagtig Perzisch krijgsheir, en veroverde met verbazende snelheid Klein-Azië. De bergketenen van Cilicië en Syrië werden door een nieuw leger der Perzen verdedigd, 't welk meer dan viermaal zoo talrijk was, als dat van Alexander; maar zijne krijgskunde en dapperheid versloeg ook deze overmagt, en hij onderwierp nu Syrië en Egypte. Daarop wendde hij zich naar Babylonië en het eigenlijke Perzië, vernietigde daar de overblijfselen van de Perzische legers en drong tot aan en over de oostelijke grenzen van Perzië, diep in het noorden, tot in de woeste steppen van Tartarije, diep in het zuiden, tot over de eeuwige sneeuw van het Himelaya-gebergte in Indië.

Wij vragen, wat bedoelde hij met al die veroveringen? Toog hij als een roover rond, om buit te behalen? Neen, hij bedoelde niets minder, dan zich door de wapenen één groot wereldrijk te verschaffen, waarvan Babel de hoofdstad zou zijn, om dit rijk alsdan door scheepvaart en handel, kunst en wetenschap te bevestigen en te verbinden. Nu kende hij geene andere kunst en

wetenschap dan de Grieksche; en het was derhalve deze, welke hij in het Oosten wilde invoeren; aan de uitgeleefde Aziatische natieën zou de gloed van het Grieksche genie worden medegedeeld, opdat zij tot een zuiverder en krachtiger leven mogten ontwaken. Na de verovering door het zwaard, wilde hij dit plan echter niet door geweld volbrengen. Hij voegde zich, meer zelfs dan aan zijne Macedoniërs lief was, naar de zeden van elk land, in 't welk hij verkeerde, offerde in Egypte aan den stier Apis, herstelde in Babel den vervallenen tempel van Bel (6). Van Aziaten en Macedoniërs wilde hij één volk maken door de verbroedering, welke, op de onderwerping door de wapenen en door de eerlijk bij hem gehoudene verbonden, zou volgen en voor altijd vast worden door vele huwelijken van zijne grooten met Perzische vrouwen, door het onderwijs in de Grieksche taal aan de Aziaten gegeven, en door eene geheel regtvaardige behandeling van elke natie. Bovenal wilde hij door talrijke kolonieën zijn wereldrijk bevestigen. Verstandiger dan vele tegenwoordige veroveraars, die doorgaans meenen door wallen en grachten, krijgslieden en oorlogsgeschut hun gebied te kunnen verzekeren, bouwde hij, behalve eenige kasteelen met Macedonische bezetting in groote steden, onverwinnelijke vestingen in talrijke volkplantingen van afgedankte krijgslieden, Grieken, Aziaten en Afrikanen, die hij op vele, altijd gelukkig gekozene plaatsen aanleide. Naauwelijks had hij den voet op den Aziatischen bodem gezet, of hij beval zulk eene kolonie aan te leggen op den grond van het aloude Troje. Omstreeks zeventig anderen volgden, dikwijls naar zijnen naam Alexandrië genoemd. Deze volkplantingen stichtte hij in Klein-Azië, in Egypte, in Tartarije, en overal, waar zijn scherpe blik eene geschikte plaats voor handel en nijverheid, voor krijgsmagt en wetenschap ontdekte.

Eene bijzondere zorg besteedde hij aan den handel. Naauwkeurig maakte hij zich met de handelswegen te lande bekend en bouwde, waar deze zich kruisten, gaarne eene stad. Voorts verbond hij allerlei landen onderling door nieuw aangelegde wegen. In Klein-Azië legde hij reeds dadelijk eene heerbaan, welke van de zuidkust naar het binnenland voerde; hij opende veilige wegen midden in het eigenlijke Perzië, waar de Perzische Koningen niet hadden kunnen reizen, of zij moesten van wilde stammen den doortogt door geschenken koopen; hij grondde handelswegen door Midden-Azië tot in Indië en beveiligde ze door sterkten en volkplantingen. Ook moest hij weten, hoe men van Indië ter zee naar Perzië en verder op handel kon drijven, en timmerde dus op den Indus eene vloot, die de rivier afzakken en dan, de kusten langs, den zeeweg naar Perzië moest ontdekken. Het scheepsjournaal van dien togt bestaat nog.

De beroemdste van al zijne kolonieën is het Egyptische Alexandrië geworden. Het nimmer missende oog des wereldveroveraars vond de eenige plek, in Egypte aanwezig, waar eene Grieksch-Oostersche volkplanting een hechten band tusschen drie werelddeelen kon leggen: het was dezelfde plek, waar de oud-Egyptische Koningen eenen krijgspost hadden geplaatst, om alle zeevaarders, vooral de Grieken, die in hun rijk mogten willen indringen, af te weren (7). De uitkomst heeft zijne verordeningen geregtvaardigd. Er is eene stad verrezen, die onder de heerschappij der Grieken, der Romeinen, der Arabieren en der Turken zich uit elk verval weder heeft opgeheven; die wegens hare gelukkige ligging meer dan twintig eeuwen eenen wereldhandel heeft gedreven; die onder de Ptolemeüssen de zetel werd der wetenschappen, het middenpunt van alle wijsheid der oude wereld, waar de grootste boekerijen werden verzameld, de rijkste

ondersteuning aan geleerden geschonken, de veelzijdigste wisseling van gedachten plaats vond; eene stad, die het nooit geziene schouwspel opleverde, dat uit den rijken schat harer wetenschap zich in de derde eeuw eene nieuwe godsdienstig-wijsgeerige rigting ontwikkelde onder Christenen, Heidenen en Joden tevens; de Alexandrijnsche school onder de Christenen, de Nieuw-Platonische onder de Heidenen, de Cabbalistische onder de Joden. Had Alexander ook niets anders gedaan, dan deze stad stichten, hij zou reeds een groot werk voor de vorming des menschdoms hebben verrigt.

Hetgeen Alexander heeft uitgewerkt, hebben wij ten deele reeds gezien. Maar twaalf jaren regeerde hij. Om zijne groote plannen te ontwerpen en uit te voeren, spande hij zich bovenmate in. Ook gaf hij, door zijnen ongehoorden voorspoed hoogmoedig geworden, zich aan dwaasheid en uitspatting over; en aan beide, inspanning en uitspatting, overleed hij (in 323), nog maar 32 jaren oud. Een volwassen zoon liet hij niet na: en zoo verdeelden zijne veldheeren de veroverde landen onder elkander, waardoor er, in plaats van één groot wereldrijk, vele kleinere staten ontstonden. Onder deze waren echter vele, die nog groote magt bezaten; gelijk dat van Syrië, Egypte en Macedonië; en, 't geen veel gewigtiger is, het waren alle *Grieksche* rijken, niet alleen in Europa, maar in Afrika, en tot in het hart van Azië; rijken, in welke Grieksche taal, kunst en wetenschap werd gekweekt, en Athene's beschaving wel niet merkbaar vermeerderd, maar toch bewaard en onder allerlei volken verspreid.

Dit alles heeft Alexander in zijnen tijd reeds eenigzins gewild (8) en is door hem en vele zijner opvolgers bewust en opzettelijk bevorderd. Welk doel blijkt echter de opperste Wijsheid hiermede gehad te hebben?

Vroeger hebben wij gezien, dat aan de Oostersche volken een kinderlijk levendig gevoel, aan de Westerlingen een denkende, aan de Grieken in 't bijzonder een scheppende geest eigen was. Dat gevoel had zich in 't Oosten, deze scheppende geest had zich in Griekenland elk op zich zelf nu zoo verre ontwikkeld als voor beide mogelijk was; en nu wilde dus de wijze Opvoeder des menschdoms beide vereenigen, opdat uit de verbinding van beide eene nieuwe ontwikkeling in de opvoeding des menschdoms mogelijk mogt worden. Voor dit oogmerk waren de dusverre bestaande verbindingen niet voldoende. Wél waren uit het Oosten door de Pheniciërs volkplantingen naar het Westen gevoerd en hadden deze eenen heerlijken invloed uitgeoefend; wél waren ook door de Grieken kolonieën naar het Oosten gebragt en bloeiden de kusten van Klein-Azië door Grieksche beschaving (9). Maar in het hart van Azië was geene Westersche beschaving doorgedrongen en daarheen moest zij toch ook komen. De doode eenvormigheid der Oostersche alleenheerschingen, waarin het volk eene massa zonder wil is, om blindelings de wenken van éénen op te volgen, moest ten minste eenigzins worden verbroken door de levendige verscheidenheid des Griekschen geestes, waarbij ieder iets geldt en zelf werkzaam is, elk op zijne wijze. Zelfs omtrent de Israëlieten geldt dit in zekeren zin; want ook bij deze vinden wij den mensch nog niet in zijne zelfstandige, zedelijke, eigene werkzaamheid en waarde. Groot is in Israëls gewijde Schriften de menschheid, maar als die, in de stichting van het Godsrijk, de genade van *God* ontvangt en bewaart; ook bij Israël is er dus een Alleenheerscher, wel een in wijsheid en liefde volmaakte, maar toch een Alleenheerscher, wiens wil en werk door elk onderdaan moet worden opgevolgd, hetzij met, hetzij

zonder zijnen eigenen vrijen wil. Het bestijgen van den hoogeren trap van opvoeding, waarop het kind zoon wordt, en wat hij vroeger gedwongen deed, nu vrijwillig doet, dewijl hij zelf inziet, dat het goed is, moest door den invloed van Athene te Jeruzalem worden voorbereid. Doch Jeruzalem en bijna geheel het Oosten bukte nu onder Perzië's schepter. En het geheele Perzische rijk, vooral gelijk het nu was, door voorspoed en rijkdom in weelde en traagheid verzonken (10), behoefde eenen geduchten schok, zoo als alleen een zware oorlog, die zich van land tot land daarin voortwentelde, kon aanbrengen, ten einde hetzelve vooraf uit den dommel der werkeloosheid mogt worden wakker geschud en tot een nieuw leven mogt kunnen ontwaken.

Nog iets. Azië's verovering kon geene plaats hebben, dan door de vereenigde magt van Griekenland, en deze kon niet vereenigd worden, dan zoo alle Staten onder ééne heerschappij werden gebragt, en dus de vrijheid van Athene en Sparta, Corinthe en Thebe en van al de andere steden te gronde ging. Dit was een kwaad, een droevig einde dier bloeijende Republieken! Maar zij bragten door hare ontzenuwing en haar zedebederf dien ondergang zelve over zich, en dat God dezen niet belette, is in den gewonen gang zijner Voorzienigheid, die de zonde door hare gevolgen straft. Hoezeer de Grieksche Staten ontzenuwd en bedorven waren, bleek niet alleen in den 28 jarigen oorlog van de Grieken onderling of van Sparta tegen Athene, waaraan geheel Griekenland deelnam, en waarin vele schandelijke dingen werden bedreven, maar ook in hun gedrag tegenover Perzië. Hadden zij voorheen de vrijheid der Grieksche kolonieën in Klein-Azië tegen de Perzen altijd gehandhaafd (11), nu sloten zij, na honderdjarigen kamp tegen den Oosterschen Koning (in 387), eenen vrede met hem, waar-

bij zij de Grieksche Staten op het vaste land van Azië en het eiland Cyprus aan Perzië prijs gaven! Hadden zij voorheen voor het vaderland goed en bloed veil gehad, loondienst werd nu algemeen, of de gewoonte, om leven en eer voor geld in vreemde dienst weg te werpen; Grieken gingen als soldaten bij Carthagers, Egyptenaren en zelfs bij Perzen dienst nemen. Hadden zij vroeger in gevaren en ligchaamsoefeningen, voor het vaderland ondergaân, hunne vreugde gevonden, nu werd zwelgerij en brasserij eene algemeene gewoonte. Was er voorheen over 't geheel eerlijkheid en goede trouw, nu werden deze eene zeldzaamheid, en omkoopbaarheid eene algemeene ondeugd. Toen nu het volk innerlijk aldus bedorven was, kon het zich ook uiterlijk niet staande houden. Het ging als vrij volk te gronde.

Maar ook uit dit kwade deed God een groot goed geboren worden. Want ook aan de Grieksche ontwikkeling zelve moest eene andere rigting worden gegeven. Dusverre leefde dit volk eenzijdig voor den Staat; om op de markt te zijn, werd hart en huis vergeten; om in de volksvergaderingen te spreken, het eigen gemoed verwaarloosd en het bestuur over de eigene kinderen aan slaven overgelaten; om aan openbare spelen deel te nemen, het inwendig en huiselijk geluk prijs gegeven. Dit moest geheel veranderen; het gemoedelijk en huiselijk leven moest tot zijne waarde en eer komen, de inwendige mensch worden beschaafd, de vrouw als mensch worden geëerd, het huwelijk als de grondslag van alle liefde, zedelijkheid en geluk worden hersteld. In één woord, hart en huis moesten het regt herkrijgen, 'twelk aan hen door den Staat was ontnomen; en daartoe bestond geene mogelijkheid, zoo lang de vrijheid der Staten niet onderging, en daardoor de mensch, bij het verlies zijner staatkundige, dikwijls klein-steedsche, voorregten

en werkzaamheden, in eigen huis en hart leerde inkeeren, om dáár een beteren staat te zoeken en te vinden, dan den uitwendigen, verlorenen.

Het is waar, deze inkeering in eigen huis en hart is eerst door het Christendom regt tot stand gebragt; maar zij is toch voorbereid, en dus is aan deze werking des Christendoms de weg gebaand, door den ondergang der vrije staten in Griekenland. Wij zien dit in de nieuwe wijsgeerige scholen, welke ruim twintig jaren na Alexanders dood in het niet meer vrije Athene ontstonden, die der Epicureërs en Stoïcijnen. Veel kan men op beide, vooral op de eerste, met regt aanmerken; en toch vertoonen ook zij eenen voortgang des menschelijken geestes. Vooreerst hebben zij de voor het volk te hooge vlugt van Plato en te diepzinnige onderscheidingen van Aristoteles laten varen en 't geen er van voor de groote menigte der meer beschaafden bruikbaar was, daaruit genomen en voor dezen grooteren kring begrijpelijk gemaakt; zoodat hunne scholen voortaan de algemeene en overal verbreide wijsgeerige oefenplaatsen werden. Vervolgens hebben zij beide den mensch, veel meer dan vroeger plaats had, tot zich zelven leeren inkeeren. Epicurus, een zeer braaf en ingetogen man, geheel anders, dan zij die naderhand Epicureërs genoemd werden, liet de staatkunde, dusverre het voornaamste deel van de wijsbegeerte, ja bij Plato en Aristoteles hare kroon en eigenlijke bedoeling, buiten de wijsbegeerte, opdat de mensch, ieder voor zich, in het beoefenen van redeneer-, natuur- en zedekunde die kalmte van geest en die ruste des harten mogt verkrijgen, waardoor hij het waarachtig *genot* of *geluk* kon deelachtig worden. Spoedig moest echter deze moedelooze wijsbegeerte, die den kamp tegen de wereld niet durfde wagen, geheel ontaarden; doch ook toen werkte zij weldadig, door hare

19*

tegenstanders, de Stoïcijnen, te sterker te prikkelen, om aan de stormen der omwentelingen het moedige hoofd te bieden, en *in* zich, in eigene deugd, wijsheid, kracht, het plechtanker te vinden, 't welk zoowel den enkelen mensch als den staat voor schipbreuk beveiligde. Ook hebben de Stoïcijnen zich wel zoo veel mogelijk aan de volksgodsdienst gehouden, maar om het ware, dat er in was, op te nemen en aldus haar te veredelen, vooral door aan het besef van Gods eenheid meer ingang bij het volk te verschaffen (12). Deze scholen bloeiden nog vierdehalf eeuw later, toen Paulus te Athene kwam, en dáár met Epicureïsche en Stoïsche wijsgeeren op de markt redetwistte (13). Zij verspreidden zich over geheel de beschaafde wereld, en, zijn uit de eersten bestrijders van het Christendom voortgekomen, vele van de laatsten, wier strenge zedeleer zoo vele aanrakingspunten met het Christendom had, zijn tot onze Kerk overgegaan en hebben haar door hunne geleerdheid en onwrikbare deugd rijken zegen aangebragt.

Stelt u echter den invloed van de vernietiging der vrije staten op den geest der volken niet al te groot voor. Die vernietiging heeft werkelijk den mensch meer in zijn eigen hart leeren inkeeren; maar het huiselijke leven, waarin de vrouw als wederhelft erkend en het huwelijk als een voornaam door God verordend opvoedingsmiddel beschouwd wordt — dit huiselijke leven heeft zij niet kunnen *uitwerken*, maar alleen *voorbereiden*, opdat het Christendom dit zou *kunnen* uitwerken. Totdat onze Heer Jezus Christus met vrouwen sprak, vrouwen leerde, vrouwen opvoedde, vereerde, heiligde, was het vrouwelijk geslacht het verachte en verwaarloosde in geheel de oude wereld. Maar ook omgekeerd: werd dit na Hem anders, door zijn voorbeeld; dit voorbeeld had echter niets vermogt, indien de vrije staat en het

leven voor dien vrijen staat, waarin de vrouw uiterlijk zoo weinig vermag, niet vroeger onmogelijk ware geworden, zoodat men nu wel in het huis eene vergoeding voor den staat moest en wilde aannemen.

Zoo heeft dan ook de vernietiging der vrije Staten door Alexander een middel in Gods hand moeten zijn ter verdere vorming der Grieksche wereld voor de aanneming van zijn voornaamste opvoedingsmiddel voor het menschdom, de Christelijke Kerk. Doch een nog meer in het oog vallend middel was de reeds genoemde verbindtenis tusschen het Oosten en Westen. Hoezeer deze door God bedoeld was, bleek regt duidelijk vierhonderd jaren na Alexander, toen het door zijne veroveringen mogelijk was geworden, dat de volkomene godsdienst, in 't Oosten geboren, die van *Israëls* Messias, in de taal van *Athene* aan de wereld werd verkondigd.

Vierhonderd jaren moesten nog verloopen! Eene lange tijdruimte, gewis; maar de opvoeding des menschdoms is een werk van zekeren, en daarom langzamen vooruitgang. Eerst moesten de Israëlieten nog zeer veel van de Grieken en deze van gene, als ter voorbereiding, aannemen, eer de ééne Christelijke Kerk beide, en met hen nog andere volken, konde omvatten. *Wij* leven in eene haastige eeuw; doch, hoe dikwijls men het beproeve, de snelheid, waarmede de stoom onze schepen door de rivieren en onze wagens over de ijzeren sporen drijft, zal nooit ook voor een honderdste deel op de opvoeding kunnen overgedragen worden. Zal de mensch worden opgevoed en gevormd, zelfstandig leeren denken, gevoelen en handelen, er moet hem tijd worden gegund, om te denken, te gevoelen, te beproeven; hij wisselt zijne aandoeningen en meeningen, zijne driften en begeerten niet, gelijk een kleed; zij zijn

met hem in één gewassen. En moge de wonderboom, welken een worm doet sterven, in één dag opschieten, de eik, die den orkaan trotseert, behoeft eeuwen voor zijnen groei.

Het middenpunt der nieuwe levensrigting, die Oosten en Westen omvatte, werd naar Gods beschikking, de door Alexander gestichte volkplanting in Egypte, Alexandrië. Ik noemde u al meermalen dien naam en schetste reeds, hoe deze stad is blijven leven en bloeijen tot in onze dagen toe. Ten slotte van deze Voorlezing moet ik op nieuw tot haar terug keeren; want zij werd nu voor de wereld, wat vroeger Athene geweest was, en hetgeen ik later over de Israëlieten en den geheelen gang van de verdere opvoeding des menschdoms zal bijbrengen, zou onverstaanbaar zijn, zoo wij Alexandrië niet naauwkeurig kenden.

Dat het niemand echter bedriege, als ik zeg, dat Alexandrië nu voor de wereld werd, wat vroeger Athene was geweest. Het verschil tusschen deze twee steden is even groot als de overeenkomst. In Athene was alles vrij, alles leven, alles genie, geest, schepping; in Alexandrië alles regelmatig, gebonden, verzameling van het vroeger voortgebragte, bestudering en uitlegging der oudere scheppingen des genies. In Athene bloeide kunst, poëzij, wijsbegeerte, in Alexandrië geleerdheid, wetenschap, verklaring der dichters, beoordeeling der kunst. In Athene verzamelde zich het volk in de volksvergaderingen, om een Pericles of Demosthenes te hooren en naar hun raad te besluiten, in Alexandrië ging men in de groote en rijke bibliotheken, om de opgeschrevene woorden der Grieksche redenaars te lezen en te bewonderen; maar ook om de aarde, door Alexander ontsloten, te leeren kennen, aardrijkskunde, geschiedenis, volkenkunde, sterrekunde, wis-

kunde te beoefenen, in eenen omvang, waarvan men in Athene geen vermoeden had kunnen bezitten. De Atheners beroemden zich, om alles in één woord zamen te vatten, *oorspronkelijke*, uit dien Attischen grond voortgekomene menschen (14) te zijn, en hun *geest* was inderdaad oorspronkelijk, scheppend; de Alexandriërs bestonden uit eene bijeenvoeging en vermenging van allerlei landslieden, Grieken, Egyptenaren, Joden, en vele anderen, die, in den storm der omwentelingen van huis en have beroofd, dáár in de nieuwe kolonie zich hadden neêrgezet, en ook hunne wetenschap en geestesoefening was eene bijeenvoeging en vermenging van de voortbrengselen des geestes van allerlei natieën en landen; in welke echter de Alexandrijnsche geleerden, door den ordenenden geest van Aristoteles voorgelicht, meer en meer regel en scheiding en aldus eene ware en rijke vereeniging tot stand bragten.

Er was derhalve een groot verschil tusschen Athene en Alexandrië. Maar even als eerst een scheppend Athene noodig was geweest, zoo moest er nu een bewarend, uitleggend, alles vereenigend Alexandrië ontstaan. Blijkbaar is ook hier van achteren de weldadige beschikking van God te zien. Egypte, en dus ook Alexandrië, viel ten deele aan dien Veldheer van Alexander, die zelf zin had voor wetenschap en geleerdheid, en wiens nakomelingen, die omtent 300 jaar over Egypte regeerden, bijna alle, der wetenschappen en der kunsten des vredes gunstige, Regenten waren: — voorwaar, een zeldzaam voorbeeld in de geschiedenis der menschheid! Zij grondden het Museum, eene met het koninklijk paleis verbondene grootsche inrigting, waarin de geleerden, die zij uit alle oorden der wereld tot zich lokten, met koninklijke vrijgevigheid werden onderhouden, zelve studeerden, anderen onderwezen, en de wereld met hunne

wetenschap voorlichtten. Twee grootte boekerijen, de grootste der oude wereld, stonden hun ten dienste en werden door hen onophoudelijk vermeerderd. Zij maakten Alexandrië, dat het middenpunt van den handel tusschen Indië en Europa, ja van geheel de oude wereld werd, ook tot den hoofdzetel van alle wetenschappen en alle godsdiensten voor alle volken, die dáár met elkander in aanraking kwamen en, gelijk de kooplieden hunne waren, zóó hunne denkbeelden onder elkander wisselden. Zulk een hoofdzetel van handel en wetenschap was Alexandrië van hare stichting af tot hare inneming in 641 door de Arabieren toe, dus gedurende bijna tien eeuwen.

Hoe Alexandrië, en in 't geheel de heerschappij der Grieken in het Oosten, bijzonder op de Joden hebbe gewerkt, hoop ik in de volgende Voorlezing aan te wijzen.

AANTEEKENINGEN.

(1) Bl. 278. Verg. 1 Cor 3: 5. Op deze twee laatste bladzijden heb ik vele gedachten en woorden overgenomen uit ACKERMANN, *Das Christliche im Plato*, bl. 121—123. — Een bewonderaar van Plato, de groote HEEREN, maakt in zijne *Geschichte der classischen Literatur im Mittelalter*, D. I, bl. 296, 297, de opmerking, dat het gelukkig is, dat de middeneeuwsche wijsgeeren Aristoteles, en niet Plato, hebben gevolgd. Dezen hadden zij niet verstaan, zegt hij, en waren dan wel minder dan nu tot spitsvondigheid vervallen, maar des te meer tot dweeperij, en deze dwaalweg ware ten laatste waarschijnlijk op een afgrond uitgeloopen, waaruit de menschelijke geest zich nooit, of ten minste veel later weder zou hebben opgewerkt. Want terwijl eene spitsvondige wijsbegeerte het *verstand* bezig houdt en hierdoor hetzelve versterkt, houdt daarentegen eene dweepende

wijsbegeerte alleen de *verbeelding* aan 't werk, en laat het verstand, van welks beschaving alle ware wijsbegeerte moet uitgaan, geheel onontwikkeld.

(2) Bl. 278. Men vergelijke het meesterstuk (mijns inziens) van VAN HEUSDE, *Characterismi principum Philosophorum veterum*, *Socratis*, *Platonis*, *Aristotelis;* waarbij men, wat den laatsten betreft, de scherpzinnige en geleerde Dissertatie voege van A. L. GASTMANN, *De methodo philosophandi Aristotelica*, *Gron.* 1845.

(3) Bl. 282. PLINIUS, *H. N.* VIII, 17.

(4) Bl. 282. Bij STRABO, XV, p. 1043 ed. ALMELOVEEN.

(5) Bl. 283. Epaminondas was meer dan dit. Op mij heeft hij altijd, sedert ik in NEPOS zijn leven las, den indruk gemaakt, dien HEEREN dus als den op hem gemaakten uitspreekt, *Ideën*, III, bl. 299: »Zijn veldheersroem is het geringste bij hem; de nakomelingschap moest in hem over 't geheel het meest veredelde karakter zijns volks opmerken."

(6) Bl. 285. Deze staatkunde had hij van Aristoteles. Zie ARISTOTELES, *Polit.* V, 12.

(7) Bl. 286. Dit merkt STRABO op, XVII, p. 1142.

(8) Bl. 287. Behalve de bekende Schrijvers over Alexander verdient hierbij ook vergeleken te worden J. C. HORCH, *De Alexandri M. ingenio politico*, *Gron.* 1836.

(9) Bl. 288. Verg. de schildering van HEEREN, *Ideën*, I, 1, bl. 156—160.

(10) Bl. 289. Hoe diep het Perzische volk beneden het Grieksche stond, leeren wij aanschouwelijk uit den *Krijgstogt van den jongen Cyrus*, door XENOPHON zoo meesterlijk beschreven. RIEDEL, *Oude Historie*, D. I, bl. 506: »Hier ziet men ten duidelijkste de werktuigelijkheid en onveranderlijke stijfheid der Perzische inrigtingen in tegenstelling tegen de Grieksche veelzijdigheid en de vrije ontwikkeling van hunnen aanleg, die het mogelijk maakte alle uitvindingen en ondervinding van vroegere jaren naar eisch en behoefte van elken tijd toe te passen. — De Grieksche kunst en wetenschap toont overal hare meerderheid

boven den Oosterschen waan. — Hoe ellendig vertoonen zich de Perzen met hunne listen tegen de Grieken, als zij vergeefs den ganschen, uit 25 officieren bestaanden krijgsraad, door verraad in hunne handen hebben gekregen, en op eens uit de gemeene soldaten en onderofficieren een geheel nieuw corps van hoofdofficieren en aanvoerders zien te voorschijn komen."

(11) Bl. 289. Verg. boven bl. 168. Voorheen werd die verhouding tusschen Perzië en Griekenland voorgesteld als gevolg van een vrede, door de beide partijen in het jaar 469 of 449 gesloten. Nieuwere onderzoekingen hebben trachten aan te toonen, dat men dezen vrede uit verkeerd opgevatte of verdachte getuigenissen van Grieksche schrijvers heeft opgemaakt; men zie b. v. C. F. DAHLMANN, *Ueber den Cimonischen Frieden*, in zijne *Forschungen auf den Gebiete der Geschichte*, I B., *Altona* 1822; zonder dat ik evenwel overtuigd ben van de onwaarheid van de vroegere meening.

De tweede vrede van 387 is de befaamde van Antalcidas, die denzelven heeft tot stand gebragt en met zijnen naam gebrandmerkt. Over dezen is geenerlei twijfel.

(12) Bl. 292. Vergelijk, behalve de Schrijvers over de geschiedenis der wijsbegeerte, F. CREUZER, zoowel in zijne aankondiging van de uitgave van Cornutus, een Stoïsch wijsgeer, in de *Theol. Studien und Kritiken*, 1846, I, bl. 207, en vooral bl. 230, als in zijne verhandeling, *Luther und Grotius* (*Heidelb.* 1845), bl. 17. Om de denkbeelden van de Stoïcijnen over de godsdienst eenigzins van eene gunstige zijde aan ongeletterden te doen kennen, voeg ik hierbij een gedicht door een hunner gemaakt, den hymnus van Cleanthes aan Zeus of den Oppergod. Naar eene vertaling er van wenschende, vond ik onlangs eene in de *Boekzaal*, Dec. 1846, waaruit ik haar met eenige veranderingen, naar het Grieksch gemaakt, overneem. In het Grieksch is deze hymne zeer bekend. Behalve onder de *Poëtae Gnomici* is hij ook, om zijne voortreffelijkheid, afzonderlijk uitgegeven, vertaald en uitgelegd door H. H. CLUDIUS, *Kleanths Gesang auf den höchsten Gott*, *Gött.* 1786.

Onsterflijk Opperheer, die vele namen draagt,
En door uw groote kracht de gansche wereld schraagt,
O Zeus! die de natuur naar uwe wet doet hooren,
U groet ik; want gij hebt ons, menschen, uitverkoren,
Als zijnde uit uw geslacht (*), en ons de spraak gegeven,
Tot voorregt boven 't vee, waarmeê we op aarde leven.
Steeds loof ik daarom U, en zal uw grootheid prijzen.
Gij weet aan 't starrenheer zijn vaste baan te wijzen.
Natuur gehoorzaamt aan de wet door U gegeven;
En, vol van diep ontzag, begint het al te beven,
Wanneer gij 't bliksemvuur door uwen hemel schiet,
En elk dat teeken van uw' godlijke almagt ziet.
Het licht, dat schittert aan den hoogen hemeltrans,
Is maar een schijnsel van uw goddelijken glans;
En alles wat geschiedt, op aarde, of in den hoogen,
Of in den oceaan, 't is in uw schaal gewogen:
Maar niet de zonden, van ons onverstand de werken.
Doch, Zeus! gij blijft altijd ook onze boosheid merken;
En brengt het al te regt, en stuurt het kwaad tot heil,
En handhaaft in 't heelal eene orde zonder feil:
Daar gij het kwaad en 't goed weet zamen te vermengen,
En alles in 't gareel der eeuwge wet te brengen;
Waaraan de sterveling uit dwaasheid zich onttrekt,
En dus zich zelven tot een wis verderf verstrekt,
Daar hij 't geluk zoekt, zonder aan de deugd te denken,
Die toch alleen de ware levensvreugd kan schenken.
De dwazen meenen 't wit, ook zonder haar, te treffen;
Zij pogen trotschelijk zich zelve te verheffen;
Of slaven om het goud, der schaamte zelfs ten spot;
Of zoeken, weekelijk, ligchamelijk genot,
Dat, onder 't zoeken zelf, hen immer moet ontvlieden.
Maar, Gij, weldadig God! die bliksems kunt gebieden,
Red gij het menschdom van dien jammerlijken waan,
Die ons, helaas, komt op het waar geluk te staan.
Doe, Vader! onze ziel de ware wijsheid vinden,
Waardoor gij zelf verstaat het al aan 't regt te binden,
Opdat wij, dankbaar voor die gunst aan ons bewezen,
U prijzen zonder eind. Wat zou toch beter wezen
Voor zal'ge Goden, of voor zwakke stervelingen,
Dan haar, die 't al bestuurt, uwe eeuwge wet, te zingen?

(13) Bl. 292. Hand. 17: 17, 18.

(14) Bl. 295. *Αὐτόχθονες.*

(*) Paulus haalt dit gezegde aan, Hand. 17: 28; doch het komt ook bij een ander Grieksch dichter voor.

DERTIENDE VOORLEZING.

Hoe de Joden met de Grieken bekend worden. Alexander te Jeruzalem. De Joden leeren de Grieksche wijsheid kennen in Alexandrië, Phenicië, Antiochië en elders. Zij laten zich onder Antiochus Epiphanes ook tot Grieksche afgoderij verleiden. De Maccabeën staan op. Hunne eeuw. Herleving der Letterkunde; doch er is geene onmiddellijke tusschenkomst van God.

Mijne Heeren!

Hoe door Alexanders veroveringen Griekenland met het Oosten verbonden werd, zagen wij in onze vorige bijeenkomst. Jong stierf deze krijgshaftige Vorst, en met hem viel zijn wereldrijk; maar zijne gezonde staatkunde had in de elf jaren, welke hij in het Oosten, hoewel meest altijd oorlogende, doorbragt, eenen onlosmakelijken band om Európa, Azië en Afrika gehecht. Hetgeen de wijze Opvoeder des menschdoms door Alexander beoogde, verviel dus niet met hem; Griekenlands beschaving verspreidde zich door geheel het Oosten, wekte het uit zijnen geestes-slaap, en bereidde, in vereeniging met de Oostersche wijsheid, vooral met de Hebreeuwsche godsdienst, het menschdom voor de aanneming der volmaakte godsdienst, die van Jezus Christus.

Deze bedoelingen en de beschikkingen, welke er toe leidden, moeten wij in bijzonderheden aanschouwen. In dit uur vestig ik daartoe uwe aandacht op het onderzoek, *hoe de Joden met de Grieken bekend werden.*

Reeds bij den aanvang zijner veroveringen zag Alexander zeer goed, dat hij zich niet wagen konde in de binnenlanden van Azië, of hij moest eerst meester zijn van de geheele kust der Middellandsche Zee, die onder Perzische hoogheid was, en door hare vloten zijne gemeenschap met Europa konde afbreken. Hij veroverde dus in de eerste plaats alle steden langs de kusten van Klein-Azië, en, in Syrië gekomen, ook de Phenicische handelsplaatsen, Sidon en Tyrus. Nog altijd waren deze in bloei. Van Davids eeuw af had zich Tyrus verheven en, mede door Salomo's hulp, was zij de koningin der zeeën geworden. Doch de man, die, Salomo's paleizen en tempel te Jeruzalem verwoestte, had ook den val van Tyrus beraamd, Nebukadnezar, de krachtvolle Koning van Babel. Of hij echter na eene belegering of na gedurig herhaalde aanvallen van 13 jaren, haar eindelijk innam en verwoestte, is niet volkomen zeker. Gewis is het, dat Tyrus door hare gunstige ligging weldra op nieuw bloeide; doch nu, ten einde voor overweldigers veiliger te zijn, op een eiland, digt bij het oude Tyrus gelegen, waarop ook reeds vroeger een gedeelte der stad gebouwd was. Dit nieuwe Tyrus was onder de Babylonische en ook onder de Perzische heerschappij nog vrij en zelfstandig genoeg, om de voornaamste handelplaats van het Oosten te blijven. Alexander mogt het dus niet onbezet in zijnen rug laten. Maar de verovering was eene moeijelijke taak, daar zijne sterkte genoegzaam alleen in het leger, niet in de weinig beteekenende vloot, bestond. Doch zijn genie en zijne volharding wisten raad; hij liet van de

vaste kust af, vooral uit het puin der oude stad, eenen dijk naar het eiland maken en tastte over denzelven de welbevestigde stad aan, die hij na eene belegering van zeven maanden innam. Ondersteuning in geld, manschappen en levensmiddelen eischte hij daarbij van de omliggende volken, ook van de Joden. Wat nu deze in het bijzonder betreft, schreef Alexander aan den Hoogepriester, het toenmalig hoofd der Joden onder Perzische heerschappij, dat hij drie zaken van hem begeerde, hulp (in krijgslieden), voorts vrijen handel (of aanvoer van levensmiddelen) en de schatting, die hij aan de Perzen betaalde. De Hoogepriester antwoordde, dat de Joden door eenen eed aan de Perzen waren onderworpen en dien eed niet mogten breken. Alexander, hierover vertoornd, trok, na de verovering van Tyrus en van Gaza, met zijn leger op Jeruzalem aan, van zins, het voorbeeldig te straffen. Tegenweer, begrepen de Joden, was nutteloos, en zij stelden hem dus geen hinderpaal in den weg; doch op eenigen afstand van Jeruzalem, waar men de stad en tempel, anders door bergen aan het oog onttrokken, op eens kan zien, ontmoetten Alexander de Hoogepriester in zijn prachtig gewaad en de geheele schaar van Priesters in hunne witte ambtskleeding, die hem nederig tegenkwamen, en hem door de opene poorten ter stad willen inleiden. Alexander werd door dezen aanblik getroffen, knielde voor den Hoogepriester en huldigde hem als een dienaar van God, waarop de Joden hem verwelkomden en geluk en voorspoed toewenschten. Op de vraag van Parmenio, zijnen vriend, waarom hij zóó deed, antwoordde hij: »Het is niet de Hoogepriester, dien ik aanbid, maar 't is de God, wiens dienaar hij is; want toen ik nog te Dio in Macedonië was, en overlegde, hoe ik Azië zou kunnen bemagtigen, ver-

scheen hij mij in eenen droom in ditzelfde gewaad, vermaande mij niets te vreezen, beval mij onbeschroomd de engte van den Hellespont over te trekken, en verzekerde mij, dat hij mijn leger zou geleiden, en mij het rijk der Perzen doen veroveren. Nu heb ik nooit te voren iemand met zoodanig een gewaad, als dezen, die mij in den droom verscheen, gezien; waarom ik niet kan twijfelen, of het is door eene goddelijke bestiering, dat ik dezen oorlog heb ondernomen, en ook niet, of ik Darius zal overwinnen, het rijk der Perzen vernietigen, en mij alles naar wensch zien gelukken." Hierop ging hij met de Priesters naar Jeruzalem en in den tempel, offerde er naar de aanwijzing des Hoogepriesters, gaf hun vrijheid naar hunne godsdienst te leven, en strekte deze ook uit over de Joden, die in Babylonië en Medië leefden, alsmede over degene, die in zijn leger wilden dienen, 't welk nu velen deden.

Zoo verhaalt ons Josephus, de Joodsche Geschiedschrijver (1), en andere Joodsche schrijvers, terwijl de overige Grieksche verhalen omtrent Alexanders veldtogten er over zwijgen. Evenwel is er bij een oud Heidensch schrijver eene aanduiding van (2). En, 'tgeen nog meer zegt: in het verhaal der Joden is niets onwaarschijnlijks; de hoofdzaak er van komt geheel overeen met hetgeen in dien tijd door Alexander verrigt werd en met Alexanders karakter (3). Immers hij had, gelijk ik vroeger reeds opmerkte, eenen grooten eerbied voor al de verschillende godsdiensten, die hij in de overwonnene landen vond, en voegde zich naar elke van haar, of uit staatkunde alleen, of ook uit het geloof, dat de Godheid onder allerlei vormen kan en moet geëerd worden. De droom, welken hij zeide in Macedonië gehad te hebben, kan dus eene verdichting zijn, om eene schijnbare reden te geven voor zijne plotselinge verandering van

handelwijze. Doch is deze droom, 't geen ook mogelijk is, echt; welnu, dan zien wij er eene werkzaamheid der Voorzienigheid in, die wilde, dat niet alleen bij Alexander, maar ook bij de zijnen in 't gemeen, een zekere eerbied voor de Joden zou ontstaan, waardoor hunne godsdienst èn te beter ongeschonden kon voortduren, èn te eerder ingang, of althans opmerkzaamheid, bij hen vinden. Die eerbied werd ook nog op eene andere wijze gevoed. De trouw namelijk, welke de Joden tegenover den wereldveroveraar aan de Perzische Koningen bewezen, maakte eenen gunstigen indruk op het gemoed der Grieken, die het lang konden toonen, hoe hoog zij hen achtten.

Immers deze gunstige gezindheid van Alexander en de zijnen was niet alleen voor het oogenblik van veel belang, inzooverre de Joden hierdoor vrij bleven van onderdrukking en geweld; maar zij was het ook voor de verre toekomst. Na Alexander ontstond er een Grieksch rijk èn in Egypte èn in Syrië; dus aan weêrszijden van het Joodsche land, 'twelk nu eens aan het eene dan aan het andere dezer twee rijken behoorde; en bovendien werden nu bijna alle landen, waarin zich Joden bevonden, aan Grieksche Vorsten onderworpen, zoodat het hun goed was, dat zij door den voorganger van al deze Vorsten als vrienden waren aangenomen.

Egypte, of eigenlijk deszelfs nieuwe hoofdstad Alexandrië, werd nu weldra de voorname plaats, waar de Joden met eene geheel andere geestrigting en wijsheid, dan de hunne en die der Oosterlingen, met de Grieksche beschaving, bekend werden. Deze kolonie bevolkte Alexander namelijk met Joden en Grieken, die hij daar met elkander gelijk stelde. Dewijl echter de Grieken het heerschende volk waren en de Koningen van Egypte na Alexander, de Ptoleméussen, Grieken waren, heerschten

in die stad ook de Grieksche taal, letterkunde en denkwijze, welke aan de daar wonende Joden dus wel moesten bekend worden. Groot was het aantal dezer laatsten; want de verhuizingen uit Judea daarheen duurden onafgebroken voort; onder den eersten Ptoleméus, verhaalt men, zijn op eens 100,000 Joden naar Egypte, met name naar Alexandrië, weggevoerd; onder een lateren Ptoleméus, toen de Joden in hun eigen land de bittere vervolging van Antiochus moesten uitstaan, werd in Egypte, te Leontopolis, een tempel gebouwd, gelijkvormig aan dien te Jeruzalem, maar op eene kleinere schaal, waaraan een Hoogepriester uit Aärons nakomelingen met Priesters en Levieten de eeredienst wettig en geregeld waarnam; een geloofwaardig tijdgenoot van onzen Zaligmaker zegt, dat er in zijne dagen in Egypte, doch vooral te Alexandrië, waarvan twee vijfde deelen door Joden bewoond waren, omstreeks een millioen Joden werden gevonden (4). Nu kon de invloed van deze Alexandrijnsche Joden op de overige belijders der Mozaïsche godsdienst niet geweerd worden; want zij kwamen met andere Joden uit alle oorden der wereld te Jeruzalem zamen, om daar althans een enkel maal in het leven een of twee der hooge feesten, doorgaans een Paasch- en Pinksterfeest achter een, te vieren, en, zoo als er dan in Jeruzalems tempel allerlei vreemde muntsoorten werden verwisseld, moesten er ook allerlei vreemde denkbeelden en inzigten worden medegedeeld en vergeleken. Enkele sporen hiervan worden ons ook in het Nieuwe Verbond zigtbaar. Stephanus kwam in geleerde redetwisten met eenige leden der Alexandrijnsche synagoge te Jeruzalem, zoodat de Joden van Alexandrië dus blijken eene godsdienstige school aldaar gehad te hebben (Hand. 6: 9), en de welsprekende en vurige vriend van Paulus, Apollos, was ook een Jood uit Alexandrië (Hand. 18: 24, 25).

Ook van vele andere zijden drong Athene's taal en wijsheid naar Jeruzalem door. Een naauwkeurig aardrijkskundige, die onder Keizer Augustus leefde, verhaalt, dat men te zijnen tijde den grootsten rijkdom van allerlei wijsheid, ook Grieksche, in de Phenicische handelsteden vinden konde, en noemt verscheidene wijsgeeren uit zijnen en vroegeren tijd, die in Sidon en Tyrus, en ook die in Askalon en Gadara geboren waren, en onder deze zijn ook beroemde namen (5). Met deze steden nu stond geheel Palestina in een onafgebroken handel.

Maar Griekenlands wijsheid had een nog bloeijender verblijf in westelijk Azië, in de hoofdstad van Syrië. Het Joodsche land werd tot Syrië gerekend en dikwijls stond het dus ook werkelijk onder de Grieksch-Syrische Koningen. Doch nu hadden ook deze eene Grieksche kolonie, Antiochië geheeten, omstreeks 301 vóór J. C. aangebouwd en tot hoofdstad des rijks gemaakt. Aan eene heerlijke vlakte, door de rivier de Orontes besproeid, lag deze stad, die zich zoo uitbreidde, dat zij de Vierstad werd geheeten, dewijl zij inderdaad ten laatste uit vier verschillende steden bestond, die met elkander een zoo groot geheel uitmaakten, als een dubbel Amsterdam zou zijn. Om hare ligging, grootte, rijkdommen, letterkunde en weelde werd deze stad de parel of het oog van Azië, of ook de hoofdstad en koningin van het Oosten genoemd, en, toen zij tot het Romeinsche rijk behoorde, wel eens met Rome zelf vergeleken. Ook dáár zetten zich vele Joden neder, nademaal haar stichter hun daar het burgerregt aanbood en hierdoor velen er heen lokte. Dit is hetzelfde Antiochië, 't welk zoo dikwijls in het Nieuwe Verbond voorkomt, waar de volgelingen des Heeren het eerst *Christenen* zijn genoemd, waar de eerste Gemeente uit de Heidenen is vergaderd, en vanwaar Paulus en Barnabas hunne zendelingreizen naar Klein-Azië en Europa hebben ondernomen (6).

Dezelfde Syrische Koning, die Antiochië stichtte, heeft nog vele andere, men meent, in 't geheel 63, volkplantingen aangelegd, en in vele van deze schijnen zich Joden te hebben neergezet (7). En deze allen kwamen in zulk een groot aantal te Jeruzalem, om er voor een tijd te vertoeven, of ook wel hunne laatste levensdagen door te brengen, dat er in Stephanus geschiedenis niet alleen eene synagoge van Alexandrijnsche Joden, maar ook eene der Cyreneïsche, Cilicische en Klein-Aziatische Joden te Jeruzalem vermeld wordt, en deze niet onduidelijk blijken met de wapenen van Grieksche beschaving tegen den Grieksch-beschaafden Stephanus te hebben gestreden (Hand. 6: 9). In hoevele landstreken echter er weldra Joden woonden, die de hooge feesten nu en dan in Jehova's tempel vierden, blijkt het duidelijkste uit de optelling der vreemdelingen bij het eerste Christen-Pinksterfeest (Hand. 2: 8—11).

Al deze Joden, die buiten het Joodsche land verspreid woonden, heeten in het Nieuwe Verbond met eenen algemeenen naam *Hellenisten*, of Grieksch-sprekende Joden. Het Grieksch was dus hunne gewone taal, die weldra zelfs in het Joodsche land algemeen verstaan werd (8). En kon nu, daar de taal het voertuig der beschaving pleegt te zijn, de *beschaving* des volks, welks *taal* zij spraken, hun vreemd blijven? Kon dit, als wij denken, welk volk de Grieken waren, zoo vlug, zoo levendig, zoo vernuftig! Zulke menschen moesten alle volken, die niet geheel stomp waren, prikkelen tot bewondering, onderzoek en nadenken. Zoo moesten zij vooral de Joden prikkelen, ten deele, omdat deze, door hunne reine godsdienst, het beste middel ter beschaving, de innerlijk het meest ontwikkelden der Oosterlingen en dus het meest ook voor vreemde beschaving vatbaar waren; ten deele, omdat de Grieksche wijsbegeerte,

vooral die van Pythagoras en Plato, zoovele punten van aanraking met Mozes en de Profeten aanbood.

Intusschen had deze Grieksche beschaving ook eene zeer gevaarlijke zijde voor de Joden. Buiten en zelfs binnen Palestina konden zij bij veel goeds ook veel kwaads van de Westerlingen overnemen, en zelfs hun edelste kleinood, de reine kennis van den eenigen waarachtigen God, verliezen. Neen, dit gevaar was niet denkbeeldig! Eerst bestond het niet; zij wilden, ofschoon de magtige Alexander het eischte, niet aan Bels tempel te Babel arbeiden (9). Maar weldra verwezenlijkte het zich al te spoedig, en wel door eenen Hoogepriester der Joden zelven, die 150 jaar na Alexander, 175 vóór Jezus Christus leefde. Deze Hoogepriester had zich op eene geheel onwaardige wijze zijnen post verschaft. Hetzij de Israëlieten een eigen Koning hadden, hetzij ze aan een vreemden waren onderworpen, door hunne geheele geschiedenis henen zien wij, dat de Hoogepriesterlijke waardigheid de eerste na de Koninklijke was. Doch in den tijd van der Joden onderwerping aan Syrië werd zij niet naar erfregt aanvaard, gelijk behoorde; neen, eerzuchtige Priesters zochten haar door vleitaal en geld bij het Syrische hof te verkrijgen; ijverzucht en partijen ontstonden er uit en schikking van volksgebruiken naar den smaak des hofs door de Hoogepriesters zelve, ten einde door de gunst des Konings in hunnen post te blijven. De Hoogepriester, van wien ik begon te spreken, die in 175 vóór Jezus Christus leefde en den Griekschen naam *Jason* aannam, had zich door groote schatten zijne waardigheid gekocht van den Grieksch-Syrischen Koning Antiochus Epiphanes, en voerde nu ligtzinnig en slecht, om zijnen Beschermheer te believen, Grieksche worstelplaatsen en kampspelen, welke men naauwelijks kon denken, zonder de afgoden, aan wie zij gewijd waren, te Jeruzalem in. Zijne handelwijze wekte geene algemeene afkeuring. Want »in deze da-

gen," zegt een tijdgenoot (10), »ontstonden onder Israël ondeugende menschen, die velen verleidden, zeggende: Laat ons heengaan en een verbond maken met de volken, die rondom ons zijn; want van den tijd af, dat wij ons van hen hebben afgescheiden, hebben ons vele rampen getroffen. En deze rede was goed in hunne oogen." Zij verborgen hunne Joodsche afkomst en zochten geheel en al Heidenen te zijn. Zelfs de Priesters verlieten tempel- en offerdienst, ten einde mede deel te nemen aan de oefeningen in de worstelplaats en met den werpschijf om den prijs te kampen (11). Nu liet de Koning zelf het hierbij niet; hetgeen de Priesterschap deed, gaf hem den moed nog veel meer te doen. De staatkunde van Alexander en diens opvolgers geheel verlatende, verschoonde hij de vrome Joden niet in hunne godsdienstige gewoonten en denkbeelden. Niet als een doorluchtig vorst, gelijk hij zich noemde, *Epiphanes*, maar als een razende, gelijk zijn eigen volk met de verandering ééner letter hem heette, *Epimanes*, wilde hij alle Joden dwingen, Heidenen te worden, ten einde, gelijk hij waande, zijn verzwakt rijk aldus tegen vele overmagtige vijanden inwendig te versterken en zijne onderdanen tot één volk, ééne natie zamen te smelten. Op eene lage wijze plunderde hij den Jeruzalemschen tempel, nam den gouden kandelaar, de tafel der toonbrooden, de wierookvaten en al de verborgene schatten weg; liet hem aan Jupiter van Olympia wijden, boven den altaar een afgodsbeeld plaatsen, en daarop — varkens offeren; beval, dat er in alle steden altaren voor zijne afgoden zouden gesticht, en daarop dagelijks zwijnen geofferd worden; verbood de besnijdenis en de onderhouding der Mozaïsche wet op straffe des doods; verwoestte de synagogen; dwong tot deelneming aan afgodische feesten; vermoordde eene menigte Joden, die

hem niet blindelings gehoorzaamden, en verbrandde de Heilige Schriften, welke hij magtig kon worden.

Het toongevend gedeelte van het Joodsche volk was reeds zoozeer aan de Grieksche zeden, en daardoor ook aan het Grieksche Heidendom gewend geworden, dat het onverschillig was jegens zijne eigene godsdienst, of zelfs wel aan het Grieksche leven boven het nationale de voorkeur gaf. Vele Joden echter, die uiterlijk medededen, bukten alleen uit vrees; vele, onder anderen eene moeder met zeven zonen, lieten zich liever ten doode toe martelen, dan dat zij Jehova verloochenden; vele vlugtten ook naar spelonken of vreemde landen, ten einde Antiochus geweldenarij te ontkomen.

Zoo scheen het, dat God zijn volk verliet, en al de arbeid, in twaalf eeuwen aan Israël besteed, verloren zou zijn. — Maar neen, daartoe kwam het niet! Jehova, die uit Babels overheersching en Nebukadnezars verwoesting een heerlijk goed voor Israël had doen geboren worden, liet nu eene dergelijke overheersching van Syrië en eene nog smadelijker verwoesting door Antiochus toe, ten einde er een nog beter goed uit te doen ontspruiten. Weldra verwekte God eenen nieuwen Elia, die voor zijne dienst ijverde en het volk tot den eenigen waarachtigen God terugbragt, ja betere tijden, dan er sinds David geweest waren, deed aanbreken.

De man, tot zulk een groot werk door God uitverkoren, of wilt gij liever, de man, die door zijn vertrouwen op God dit groote werk durfde aanvatten, was een grijsaard, van niet-aanzienlijken stand, in een afgelegen vlek woonachtig. Dit vlek heette Modin, de man Mattathias, een Priester. Ook te Modin kwam een der Inquisiteuren, die het land doorgingen, om in elke plaats van eenige beteekenis de Mozaïsche wet te

vernietigen en de afgodsdienst in te voeren. Er werd eene verzameling des volks van Modin belegd, waarin Mattathias door den koninklijken gezant met liefelijke woorden werd uitgenoodigd, om den volke in het offeren aan de afgoden voor te gaan. Hij antwoordde, gelijk eenmaal de grijze Jozua had gesproken: »Al ware het, dat allen dit onregtvaardig bevel uit vreeze gehoorzaamden, mij aangaande, ik en mijn huis zullen de godsdienst onzer voorouders nooit verlaten." En hij had een huis, waarop hij kon bouwen! Hem gold, wat de Psalmdichter van den vromen en bevoorregten vader had gezongen: »De kinderen zijn een erfdeel des Heeren. Gelijk de pijlen zijn in de hand eens helds, zoo zijn de zonen der jeugd. Welgelukzalig is de man, die zijnen pijlkoker daarmede gevuld heeft! Hij zal niet beschaamd worden, als hij met de vijanden spreekt in de poorte." Zulk eenen pijlbundel had hij! Vijf zonen, allen dappere helden, vol van de vreeze Gods, en daarom zonder vreeze voor de menschen. Zij omringden den grijzen vader, en toen nu een der Joden deed, wat Mattathias had geweigerd, den afgoden offerde, doorboorde Mattathias hem vol ijver voor Jehova, trokken ook zij hunne zwaarden, en doodden Antiochus gezanten met de krijgslieden, die hen moesten verdedigen. Maar nu waren zij ook in Modin niet meer veilig; een oorlog op leven en dood was begonnen, en dien konden zij alleen als een kleinen oorlog, of guerilla, uit de spelonken en woestijnen, waarin David telkens aan Sauls overmagt was ontkomen, tegen Antiochus krijgslegers voeren. Mattathias wierp dus nog eerst den afgodsaltaar omver, en riep toen: »Zoo er iemand is, wien de liefde onzer godsdienst ter harte gaat, die volge mij." Zijn moed ontstak moed ook in flaauwe harten. Met achterlating zijner have in de woestijn vlugtende, werd hij door Modins bevolking vergezeld. Weldra voeg-

den zich vele naar holen en vreemde landen gevlugten bij hem; waarop hij uit de spelonken gedurig uittoog, de afgodische altaren omverre wierp, de afvallige Joden, die in zijne handen vielen, doodde, alle kinderen deed besnijden, en Antiochus ambtenaren, die dit moesten beletten, verjoeg. Zwaar was zijne taak; want hij had, behalve met de onverschilligheid en afvalligheid van vele, ook nog met de dweeperij van vele andere Joden te strijden. Zoo waren er, die meenden, dat zij zich op den sabbat niet mogten verweren, en zich dus op dien dag lieten dooden of gevangen nemen, zonder iets er tegen te doen. Hen moest Mattathias overtuigen, dat zij, juist door op den sabbat niets te doen, de wet zouden overtreden, dewijl zij hun leven niet bewaarden, 't geen zij behoorden te bewaren.

Niet meer dan één jaar was de grijsaard aldus werkzaam, toen ouderdom en afmatting hem deden bezwijken. Vooraf vermaande hij zijne zonen tot ijver voor God en zijne dienst; wees hen op de voorbeelden van Abraham en Jozef, Pinehas en Jozua, David, Elia en anderen, die den Heer getrouw waren geweest en overwonnen hadden; beval hen den tweeden, Simon, als raadsman te volgen in zijne plaats, en den derden, Judas, als krijgsbevelhebber; waarop hij biddende stierf, na den grondslag van een nieuw gebouw van welvaart en vrijheid, wetenschap en godsdienst voor het volk der Joden gelegd te hebben, 't welk onder zijne zonen weldra luisterrijk oprees.

Van deze zonen was Judas een held, zoo wijs, zoo dapper, zoo godvruchtig, als de menschheid zelden zag. Na eenige kleine voordeelen behaald te hebben, kreeg hij zoo veel bijval bij zijn volk en veroorzaakte hij zoo veel schrik onder de Syriërs, dat Antiochus een leger van 40,000 man te voet en 7000 ruiters tegen hem uitrustte. Het toog op, werd nog door hulpben-

den vermeerderd en was zoo zeker van zijne zegepraal, dat het een aantal kooplieden toeliet in de legerplaats, met goud, zilver en boeijen, om de Joden, die men zou gevangen nemen, als slaven te koopen en weg te voeren. Niet dan 3000 man, die alleen met schilden en zwaarden wilden strijden, kon Judas daartegen stellen; doch wat hem ontbrak aan getal, vulde hij aan door overleg en geestkracht, en vooral door geloof aan Gods hulpe. En deze bleef ook niet achter. Hij viel, toen het leger niet geheel bijéén was, den hoofdbevelhebber afzonderlijk aan, versloeg hem geheel en al, waarop het overige leger door schrik uiteen ging en terug trok. In het volgende jaar kwamen de Syriërs met een nog grooter leger, namelijk van 65,000 man, tegen Judas ten strijde. Deze had nu ook meer magt, maar toch nog niet een zesde van het aantal zijner vijanden, niet meer dan 10,000 man. De overmagt ziende versaagde hij ook nu niet. Hij wist, waar hulp te vinden was. Ten aanhooren van zijne in slagorde geschaarde dapperen, bad hij: »Geloofd zijt Gij, o Verlosser van Israël! die door de hand van David, uwen knecht, de woede des geweldigen reuzen hebt verbroken, en het leger der Philistijnen hebt overgegeven in de handen van Jonathan, Sauls zoon, en van zijn wapendrager. Geef ook dit leger over in de hand van uw volk Israël en laat hen te schande worden met hunne magt en ruiterbenden. Maak hen versaagd en doe den moed hunner sterkte verdwijnen; doe hen vallen en verbrijzeld worden. Geef hen ten prooi aan het zwaard dergenen, die u liefhebben; en dat allen, die uwen naam kennen, u met lofgezangen prijzen" (12). Zoo gesterkt viel hij met zijne tien- op de vijfenzestigduizend man aan, en versloeg hen!

Nu voelde hij zich krachtig genoeg, om Jeruzalem te bezetten, en Jehova's dienst te herstellen. Den altaar van

Jupiter liet hij afbreken; een nieuwen altaar opbouwen; een nieuwen kandelaar, eene tafel voor de toonbrooden en al het noodige weder aanschaffen; den tempel zelven herstellen, en toen, juist drie jaar na deszelfs ontwijding door Antiochus, den tempel weder met een feest van acht dagen, onder Psalmgezang en harpentoonen en vele offers, op nieuw inwijden. Van alle oorden stroomden de Joden nu weder bijeen en loofden God. Eindelijk werd bepaald, dat jaarlijks den 25 December en zeven dagen daarna dit feest als een der hooge feesten van Israël zou herhaald worden. En dit is het feest van de vernieuwing des tempels, om 't welk te vieren twee eeuwen later, naar het Evangelisch verhaal (Joh. 10: 22), ook onze Heer zelf naar Jeruzalem is gegaan.

Nu toog Judas naar alle zijden rond en versloeg de benden der Edomieten, Moabieten en Philistijnen, die men uitgegestorven zou gewaand hebben, doch die nu op eens hunnen ouden haat tegen Israël weder botvierden en de Syriërs in de onderdrukking der Joden hielpen. Zegepralend kwam hij in Jeruzalem terug. — Doch ik kan al zijne heldendaden niet verhalen. Genoeg, dat hij eindelijk in een slag het leven verloor en door een broeder werd opgevolgd, die na een kort bestuur ook omkwam en de regering aan Simon, den wijzen en verstandigen broeder, overliet. De drie broeders sterkten zich ook door verbonden met Rome, 't welk toen in Europa reeds zeer magtig was, en zich in de zaken des Oostens begon te mengen. Van deze broeders werd Simon, de langst levende, erfelijk Hoogepriester en Vorst der Joden, eene dubbele waardigheid, die in zijn geslacht bleef, ja zelfs in de koninklijke overging, totdat het geslacht van Herodes zich op den troon verhief in den persoon van dien Herodes, die tijdens de geboorte van onzen Heer Jezus Christus nog regeerde.

Zóó ontstond de nieuwe heldeneeuw voor het Joodsche volk, welke men die der *Maccabeën* noemt, naar het nieuwe Vorstenhuis, 't welk dezen bijnaam van zijnen voornaamsten grondlegger Judas, die *Maccabéus*, of de *Strijdhamer*, werd geheeten, heeft overgenomen. Het kon echter niet blijven bij de staatkundige onafhankelijkheid, die zij zich hadden verworven. Gelijk de Perzische oorlogen in de Grieken, de Spaansche in onze voorouders, en alle vrijheidsoorlogen in alle natieën een nieuw leven ontvonkten: zoo ook deze strijd in de Joden. De gevaren, waarin zij zoo langen tijd leefden, en de overwinningen, die hoe langer zoo meer hunnen moed bekroonden, prikkelden hunnen vroeger ingesluimerden geest tot inspanning van alle krachten en bezielden hen met eene vroeger nooit geziene geestdrift voor hunne voorouderlijke godsdienst. Ja, M. H., de Maccabesche tijd is een geheel eenige in de Israëlietische geschiedenis. Hetzelfde volk, dat in Mozes dagen, in die der Rigteren, in Jerobeams en Achabs tijd, zelfs in Judea en Jeruzalem zoo dikwijls van Jehova, zijnen God, afviel, om de Heidensche afgoderij te volgen, dat onder Antiochus Epiphanes, door zijne onverschilligheid voor Jehova's dienst, dezen Vorst den moed had gegeven, om Jupiter in Jehova's plaats aan Israël ter vereering te geven: — dat volk liet zich nu, noch door beloften, noch door geweld van zijnen God aftrekken. Hoe velen mogten afvallen, het volk, de kern der natie stond pal, verdedigde zijne godsdienst en heroverde zelfs aldus zijne staatkundige vrijheid, die het sedert Nebukadnezar, dus vier eeuwen lang, niet had bezeten. Zietdaar nog de vrucht der Babylonische ballingschap, dewijl deze de liefde voor hunne godsdienst in de massa des volks eerst regt diepe wortelen had doen schieten!

Het nieuwe leven moest zich echter ook, gelijk bij

de Grieken en Nederlanders na hunne vrijheidsoorlogen, weldra in velerlei opzigten openbaren. Toen de geest eens was gewekt, hernam hij ook de hem toekomende heerschappij over de werken van Gods handen. Akkerbouw en handel begon spoedig te bloeijen. Reeds Simon, de tweede zoon van Mattathias en de derde opvolger zijns vaders, die 25 jaar na het begin des opstands als een onafhankelijk Vorst der Joden werd erkend, legde Joppe tot eene haven aan, waardoor de zeehandel herleefde; onder hem bouwde men ook het land in vrede, en het land gaf zijn gewas en het geboomte des velds zijne vruchten; de ouden zaten weder op de markten en spraken te zamen over het goede, dat men genoot; de jongelingen bekleedden zich met prachtige krijgsgewaden; en een iegelijk zat onder zijn wijnstok en vijgeboom, en er was niemand, die hen verschrikte (13). Nog nam de bloei van het nieuwe rijk toe onder zijnen zoon Johannes Hyrcanus, die in 't noorden de Samaritanen overwon en hun tempel op den berg Gerizim verwoestte, en in het zuiden de Idumeërs of Edomieten aan zich onderwierp. Doch er was nog meer dan verovering, akkerbouw en handel. Het volksonderwijs in de synagogen, waarmede na de ballingschap een zwak begin was gemaakt, breidde zich nu algemeen uit. Vele nieuwe synagogen werden gebouwd en de Mozaïsche godsdienst daarin aan het hart dierbaar, voor het verstand begrijpelijk gemaakt. Ja, er begon eene nieuwe wetenschap op te komen en eene nieuwe letterkunde, waarvan wij nog een aanmerkelijk deel in sommige Boeken des Ouden Verbonds en in deszelfs Apocryphen bezitten. Profeten of andere Wijzen, die het volk onderrigtten en nieuwe schriften opstelden, had het volk sedert de terugkomst uit Babel, toen een Haggaï, Zacharias en Maleachi, een Ezra en Nehemia nog hadden gebloeid,

niet verder bezeten. Nu eindelijk stonden weder nieuwe schrijvers op, in velerlei soort en verschillenden geest; die echter allen hunne voorouderlijke instellingen in het licht der wetenschap, welke zij van vreemden overnamen, beter leerden begrijpen en verder ontwikkelden. In één woord het Joodsche volk was herleefd!

Nu vragen wij wel niet meer, waarom God deze vreeselijke onderdrukking der Joden toeliet. Het is ons reeds blijkbaar: wel werd ook nu de boom der vrijheid, gelijk doorgaans, met tranen en bloed gedrenkt; maar deze vrijheid, tegen zoo veel tranen en bloed gekocht, was het middel ter herleving der Israëlietische natie. Wij kunnen dit in zeer vele bijzonderheden opmerken, van welke ik in dit uur nog maar ééne zal behandelen, het herleven der letterkunde.

Er ontstond eene verlevendiging der dichtkunst. Vele der Psalmen, welke wij nu nog in onze heiligdommen aanheffen, zijn vrij zeker uit deze dagen der Maccabeën oorspronkelijk, namelijk de treurliederen, Ps. 44, 74, 77, 79, 80 en 83, waarin verzen als deze voorkomen, (Ps. 77: 5, 6 naar onze schoone berijming):

Zou de Heer zijn gunstgenooten,
Dacht ik, dan altoos verstooten?
  Niet goedgunstig zijn voortaan?
  Nimmer ons meer gadeslaan?
Zouden zijn beloftenissen
Verder haar vervulling missen,
  Vruchtloos worden afgewacht,
  Van geslachte tot geslacht?

Zou God zijn gena vergeten?
Nooit meer van ontferming weten?
  Heeft Hij zijn barmhartigheên
  Door zijn gramschap afgesneên?
'k Zei daarna: „Dit krenkt mij 'tleven."
Maar God zal verandering geven;
  De Allerhoogste maakt het goed:
  Na het zure geeft Hij 'tzoet.

Voorts schijnen tot de eeuw der Maccabeën de zegezangen te behooren, Ps. 97, 115—118, en de vijf laatste Psalmen, 146—150. Onder deze gedichten is dus ook het liefelijke lied. Ps 116: »God heb ik lief," en de bekende Ps. 118, die gemaakt schijnt, toen Judas den tempel had gereinigd, of wel toen Simon tot een erfelijk Hoogepriester en Vorst van Israël was aangenomen.

Behalve deze poëzij ontstond er ook weder eene geschiedschrijving. De twee boeken der Kronijken in het Oude Verbond schijnen, blijkens sommige eigenaardigheden, b. v. de geslachtregisters, die er in voortloopen tot kort vóór de tijden der Maccabeën, nu als uittreksels uit de oude geschiedenis in orde gebragt te zijn; als ook de boeken van Ezra en Nehemia, welke van die der Kronijken naauwelijks te scheiden zijn; en in den trouwen en geloofwaardigen opsteller van het eerste boek der Maccabeën, onder de Apocryphen des Ouden Verbonds, vond dit tijdperk zelf eenen goeden, oorspronkelijken geschiedschrijver.

Ook de wijsbegeerte ontwaakte eenigzins. Jezus Sirach stelde een zedekundig Spreukboek op, 't welk wel verdiende door ons evenzeer gebruikt te worden als de Spreuken van Salomo, daar het eene verdere, door verstand en ondervinding gegevene, ontwikkeling van die oudere Spreuken mag heeten. En onder Salomo's naam schreef een met de Grieksche philosophie bekende Jood de *Wijsheid van Salomo*, een belangrijk geschrift, vol diepe en treffende gedachten. In beide boeken wordt de opvolging van uiterlijke wettische voorschriften weinig geacht, maar deugd en godsvrucht als zaak van het harte aanbevolen.

Bij deze dichtkunst, geschiedschrijving en wijsbegeerte voegde zich nu ook de zedekundige verdichting, die b. v. in het boek van Judith en Tobias duidelijk uitkomt. Ook is het tweede boek der Maccabeën daar niet

vreemd van; en zelfs schijnt de laatste bewerking van de stukken, die nu het boek Daniël heeten, in dezen tijd geschied te zijn.

In één woord: is Ezra met de verzameling der oude heilige geschriften begonnen, zij kwam nu eerst ten einde; de canon of rij der gewijde boeken werd nu gesloten, doch in dubbelen tekst, in een ouderen, Hebreeuwschen, en in een nieuweren, Griekschen. De Hebreeuwsche was de kleinere verzameling, daar nu nog wel eenige Psalmen in het Hebreeuwsch werden gedicht en alle vroegere en latere Hebreeuwsche geschriften in het Grieksch werden vertaald, gelijk wij later zullen zien; maar ook vele geschriften oorspronkelijk in het Grieksch werden opgesteld, zonder in het Hebreeuwsch te worden overgebragt. De Hervormde Christenen hebben, in navolging der gestrenge Joden, alleen de in het Hebreeuwsch overgebleven boeken als hun Oude Verbond overgenomen, de Roomschen en Lutherschen ook de alleen in 't Grieksch ons bewaarde, Apocryphen genoemd, waaruit dus wel eens teksten bij hunne godsdienstoefeningen worden genomen.

Er is evenwel een groot onderscheid tusschen deze latere en de vroegere Israëlietische letterkunde: het Profetische ontbreekt aan deze latere. Dit stemt ook overeen met de geloofwaardige verhalen omtrent dien tijd, in welke van geene voorspellingen, gezigten of wonderen gewag wordt gemaakt. Er is blijkbaar eene andere wijze van opvoeding door God. Reeds de tijdgenooten zagen het. De dichter van Ps. 74: 9 klaagt: »Wij zien *onze* (de ons toekomende) teekenen niet; er is geen Profeet meer." Jezus Sirach smeekt (36: 6, 17): »Vernieuw uwe teekenen en herhaal uwe wonderen. Geef getuigenis aan hen, die Gij van den beginne tot uw volk hebt gemaakt; en verwek weder, die in uwen

naam profeteren." In den tijd van Judas den Maccabeër was men onzeker, wat met den door afgoderij ontwijden altaar in den tempel te doen; eindelijk slechtte men dien en legde de steenen op den tempelberg weg, »totdat er een Profeet mogt komen, dien men deswegens vragen kon" (14). Later wordt die tijd en die der naast vorige eeuwen genoemd een tijd, »waarin het volk geene Profeten had" (15). Eindelijk, en dit is wel het merkwaardigste, toen het volk besloot, aan Simon de Hoogepriesterlijke en Vorstelijke waardigheid erfelijk op te dragen, zette het in de bewaard geblevene acte, waarbij deze opdragt geschiedde, dat zij kracht zou hebben, »totdat er een geloofwaardig Profeet zou opstaan" (16). Zietdaar de duidelijkste bewijzen, dat men op eene ontwaking der profetie hoopte, gelijk zij dan ook kort vóór Jezus tijd weder ontwaakt is; maar tevens, dat men in den Maccabeschen tijd zelven geene profetie, geene buitengewone tusschenkomst van God genoot.

Wat mag hiervan de reden zijn? De dichter, wiens woorden ik u straks voorlas, vraagt, of God dan nu vergeten heeft genadig te zijn. Maar deze twijfeling kan bij ons niet opkomen. Wat meer is: wij kunnen, 'tgeen voor de tijdgenooten verborgen was, de reden van dit uitblijven der onmiddellijke tusschenkomst van God, doorzien. En deze reden zal ons eenen helderen en diepen blik leeren werpen in den gang der geheele opvoeding des menschdoms door God.

God deed nu met de Israëlieten, gelijk Hij met de Grieken en al de Heidenen had gedaan: schijnbaar liet Hij hen aan zich zelve over, om hun eigenen weg te gaan, en inderdaad bestuurde Hij, niet onmiddellijk, maar door middelen, hunnen gang. Aan zijne hand had Hij het volk uit Egypte, door de woestijn, in Kanaän geleid. Door den mond van Mozes en de Profeten had

ccca-
g onn-
lechtte
erg weg,
en deswe-
tijd en die
gd, » waarin
delijk, en dit
k besloot, aan
ijke waardigheid
bewaard geble-
schiedde, dat zij
geloofwaardig Pro-
de duidelijkste be-
g der profetie hoop-
ezus tijd weder ont-
in den Maccabeschen
ne buitengewone tus-

jn? De dichter, wiens
vraagt, of God dan nu
Maar deze twijfeling
at meer is: wij kunnen,
borgen was, de reden
ijke tusschenkomst van
zal ons eenen helderen
n den gang der geheele
God.
ten, gelijk Hij met de
gedaan: schijnbaar liet
m hun eigenen weg te
Hij, niet onmiddellijk,
ng. Aan zijne hand had
le woestijn, in Kanaän
zes en de Profeten had

hij het telkens t
Hij lief had, gek
zonder die buiteng
geweest, dat het
sche godsdienst er
bewaard blijven.
delijk onder liefk
jongeling geworde
eens loslaten en
gaan, ja, aan zicl
overleggen en ha
tot een diepen va
volk liet zich tot
ziet, de gevallen j
de strafwonderen
vermaning van o
geestdrift, het ee
mede aan zonen
staat op, door eig
staat het op, als
is die *door God;*
in zijn *binnenste* le
terlijke buitengew

Ziet, M. H., z
het te verlaten, l
Verbond, 't welk
schreven worden,
tot het Verbond,
waarin de onmidd
opgehouden, en
buiten ons meer
ons is; tot het v
dienstknechten va
heeren ontvangen

II.

maar volwassene zonen, die huns vaders wil weten, en dus altijd van zelve doen, wat den vriend en vader behaagt (17).

Om voor dit heerlijke verbond Israël te bereiden was èn ontwenning van de onmiddellijke leiding èn opgewekt godsdienstig gevoel noodig. Beide schonk God in het Maccabesche tijdvak.

AANTEEKENINGEN.

(1) Bl. 303. *Antiq.* XI, 8.

(2) Bl. 303. JUSTINUS, XI, 10: Tunc in Syriam proficiscitur; ubi obvios cum infulis multos Orientis reges habuit. Ex his, pro meritis singulorum, alios in societatem recepit, aliis regnum ademit, suffectis in loca eorum novis regibus.

(3) Bl. 303. Verg. HESS, *Geschichte der Israël.* XII, 33–37.

(4) Bl. 305. Over dien tempel in Egypte zie men JOSEPHUS, *Antiq.* XIII, 6, *Bell. Jud.* VII, 36. De tijdgenoot onzes Heeren is PHILO, *In Flacc.* p. 752, ed. Col. Allobr. Verg. D. A. DE GROOT, *Historia migrationum Hebraeorum extra patriam*, p. 42—49, in de *Annalen* der Groninger Hoogeschool 1817—1818.

(5) Bl. 306. STRABO XVI, p. 1098, 1101 ed. ALMELOV.

(6) Bl. 306. Hand. 11: 19—27, 13: 1 enz.

(7) Bl. 307. DE GROOT, *Migrat. Hebr.* p. 52 sqq.

(8) Bl. 307. Vergelijk vooral Hand. 22: 2, waar gezegd wordt, dat Paulus nog *meer* luisterende stilte verwekte, toen de scharen te Jeruzalem merkten, dat hij in het Hebreeuwsch sprak. Ook zoo hij Grieksch had gesproken, ware hij dus verstaan en onder luisterende stilte gehoord.

(9) Bl. 308. Volgens HECATÉUS van Abdera, bij JOSEPHUS, *Contra Apionem*, L. I, § 22. Met één woord sprak ik er reeds over boven, in de vierde Voorlezing, bl. 73.

(10) Bl. 309. 1 Macc. 1: 12, 13.

(11) Bl. 309. 2 Macc. 4: 14.

(12) Bl. 313. 1 Macc. 4: 30—33.

(13) Bl. 316. Zoo spreekt de oude geschiedschrijver, 1 Macc. 14: 8, 9, 12.

(14) Bl. 320. 1 Macc. 4: 46.

(15) Bl. 320. 1 Macc. 7: 27.

(16) Bl. 320. 1 Macc. 14: 41. Voeg er nog bij de plaatsen van andere Apocryphe schrijvers, voorts die van Philo, Josephus en eenige Rabbijnen bij DE WETTE, *Bibl. Dogm.* § 143, 144, waarin over het ophouden der Profetie vóór Alexander den Grooten gesproken wordt. Voorts heeft men § 188-206 eene rijke verzameling van plaatsen, inhoeverre in de eeuwen, welke van de ballingschap tot Jezus komst verliepen, er eenige verwachting was van een Messias. Zij blijkt er geweest te zijn, maar zeer onzeker en onderscheiden.

(17) Bl. 322. Verg. Jerem. 31: 33, 34, Joh. 15: 15. — Ik heb de denkbeelden over dezen gang van Gods opvoeding nog meer ontwikkeld medegedeeld in *Waarheid in Liefde*, 1847, IV, in eene verhandeling: *Twee belangrijke proeven van de middellijke opleiding van Israël door God, volgens de woorden des Bijbels in de vorming van Mozes en de ontwikkeling der Joden ten tijde der Maccabeën op te merken.* — Voorts kan men over den Maccabeschen tijd in 't algemeen vergelijken het grondig geschrift van een vaderlandsch Geleerde, A. VAN BEMMELEN, *De geschiedenis der Maccabeërs in hare veelzijdige belangrijkheid voorgesteld, Dordrecht*, 1837.

Er zijn Geleerden (onder deze zelfs DE WETTE, *Einleit.* § 145, bl. 186), die uit de erkenning der Joodsche schrijvers, dat er na de ballingschap geene wonderen en godspraken plaats hadden, willen opmaken, dat deze dus ook vroeger niet geschied zijn. Mij dunkt, het is duidelijk, waarom ze vroeger wel, en nu niet meer plaats vonden; en juist de erkentenis der Joodsche Oudheid zelve, dat er later geene wonderen of godspraken plaats vonden, is een grond te meer voor de geloofwaardigheid der verhalen, volgens welke ze vroeger hebben plaats gehad.

VEERTIENDE VOORLEZING.

Drieërlei verschillende geestrigtingen onder de Joden, eene Hebreeuwsch-Joodsche, eene Babylonisch-Joodsche en eene Grieksch-Joodsche, waaruit de Sadduceën, Pharizeën en Hellenisten zijn ontstaan. De twisten van deze tegen elkander ook eene voorbereiding voor Jezus Christus. — Invloed der Joden op de Grieken.

Mijne Heeren!

In onze vorige bijeenkomst heb ik u voorgesteld, hoe de Grieksche beschaving aan de Joden bekend werd, vooral in Alexandrië, Antiochië en andere nieuwe Grieksche volkplantingen, waar vele Joden woonden, en hoe deze, gedurig naar Jeruzalem komende en ook zich dáár nederzettende, Grieksche taal, denkwijze en zeden in het Joodsche land zelf overbragten. Wij zagen toen ook, welk eenen schadelijken invloed deze Grieksche beschaving op de Joden begon uit te oefenen, en hoe zij, toen een wreed Koning van Syrië hen om Jehova's dienst vervolgde, hun voorregt en kleinood, de zuivere kennis van den eenigen waarachtigen God, verloren lieten gaan, totdat het heldengeslacht der Maccabeën opstond, en, krachtig door het geloof, de legerbenden der Syriërs, die hen tot de afgoderij wilden dwingen, op de vlugt joegen, één man tien vijanden!

Wij hebben ook gezien, welk eene uitwerking de verlossing der Joden uit de overheersching en onderdrukking der Syriërs op hen oefende. Er ontstond eene nieuwe letterkunde. Davids harp werd weder bespannen, nieuwe klaagliederen uit spelonken, nieuwe zegezangen uit den tempel stegen omhoog. De geschiedschrijving nam hare stift; want zij had groote dingen aan de nakomelingschap te verhalen. Het wijsgeerig nadenken ontwaakte, een nieuw Spreukboek, als dat van Salomo, en menige andere vrucht van onderzoek en overdenking kwam aan het licht. De natie was herleefd.

Intusschen merkten wij ook toen reeds op, dat er een groot onderscheid was tusschen de vroegere en deze laatste ontwikkeling des Israëlietischen volks. Voorheen had er telkens eene onmiddellijke medewerking van God door wonderen en voorspellingen en openbaringen plaats gehad; nu was er niets dan eene middellijke besturing van God te zien. Onder Israël ging het nu, gelijk het onder de andere natieën steeds gegaan was, God regeerde wel, maar zonder onmiddellijke bekendmaking van zijnen wil, zonder ingrijping in den gang der gebeurtenissen door wonderen. Wij zagen het: zóó moest Israël worden afgewend van die voogdij en leiding, welke het in zijne kindschheid had behoefd, zóó voorbereid voor de zelfstandigheid, tot welke het door Christus zou worden geroepen en geheel en al gevormd.

Met deze laatste opmerking staat in naauw verband, wat ik in deze ure met u wil behandelen, namelijk de *drieërlei verschillende geestrigtingen*, die zich nu onder de Joden begonnen te openbaren. In het Nieuwe Verbond zien wij dezelve geheel ontwikkeld, in de Sadduceën, Pharizeën en Hellenisten. Die verschillende geestrigtingen dagteekenen van de eeuw der Maccabeën,

waarin zij uit de herleving en opwekking des volks zich vormden, de eerste uit een Hebreeuwsch-Joodschen, de tweede uit een Babylonisch-Joodschen, de derde uit een Grieksch-Joodschen zin. Van die eeuwe af ontwikkelden zij zich steeds verder en werden eindelijk, toen de geestdrift meer bekoeld was en het leven en sterven voor Jehova's wet meer in een spreken over de wet overging, bepaalde geestrigtingen, of wel vaste secten.

In vroegere eeuwen vinden wij zoo iets in Israël niet. In Mozes, in Samuels, in Hiskia's tijd was er alleen of dienst van Jehova of afgoderij; zoo ook, toen de Maccabeën zich verhieven. Maar van der Maccabeën heerschappij af vinden wij alleen de dienst van Jehova, doch deze dienst van Jehova in drieërlei rigtingen beschouwd en uitgeoefend. Ziet de vrucht van onafhankelijkheid en zelfstandigheid! Als kinderen gingen de Joden éénen weg aan de hand hunner voogden, de Profeten, of maakten zich, wild en ongehoorzaam, los van hen; als jongelingen aan zich zelve overgelaten, dwalen zij nu niet meer af, maar slaan zij drie verschillende wegen in, om tot hetzelfde verhevene doel, de kennis en dienst van Jehova, te geraken. Welk eene vordering! Het is niet meer, gelijk voorheen: Zullen wij Jehova of Baal dienen? Er is niet meer een pogen, gelijk van moedwillige knapen, die vrij willen zijn, doch hunne vrijheid nog niet goed weten te gebruiken, en dus de hand van hun leidsman loslaten en zich aan zijn oog ontstelen, om ter zijde af te slaan en misschien in bosch of moeras te verdwalen. Neen, allen dienen Jehova, allen, allen willen één doel bereiken; maar elk op zijne wijze; als vrije jongelingen kiezen deze den ouden landweg, gene een nieuwer pad ter regter zijde, die een ongebaanden weg aan de linker-

hand. Onnoodig was dus de klagte van den dichter in het eerste dier dagen, Ps. 74: 9: »Wij zien onze teekenen niet; er is geen Profeet meer." *Zonder* wonderen en profetie vorderde het jongelingsvolk voorspoediger, dan de kindernatie *met* die was vooruitgekomen (1).

De drieërlei rigting, waarin de nieuwe geestdrift der Joden in en sedert de tijden der Maccabeën (2) zich openbaarde, moeten wij een weinig nader beschouwen; wij kennen haar uit de geschriften, welke ons van die tijden zijn bewaard gebleven, en uit de secten, welke, toen geboren, later al verder zijn opgegroeid.

De eerste rigting noemde ik den *Hebreeuwsch-Joodschen* geest. Het is die geest onder Israël, welke al het licht zijner eeuw, uit Zoroasters godsdienst en Plato's wijsbegeerte tot in Palestina doordringende, wel niet geheel kon afweren, maar zich toch zoo naauw mogelijk aan het oude Hebreeuwsche hield. Deszelfs voortreffelijkste vruchten vinden wij in eenige Psalmen, van welke wij reeds vroeger spraken (3), en in het Spreukboek van Jezus Sirach. Dit laatste is in eene Grieksche vertaling tot ons gekomen; doch was oorspronkelijk in het Hebreeuwsch geschreven door eenen Jezus, zoon van Sirach, een Jeruzalemschen Jood, wiens taal en woonplaats dus met die van Salomo overeenkomt, gelijk ook zijn boek zelf. Het is dezelfde wijze van de wereld en het leven te beschouwen, hetzelfde geloof aan vergelding hier op aarde, dezelfde aanprijzing van de wijsheid, als de bron aller deugd en godsvrucht, welke in Salomo's Spreuken steeds voorkomen. Alleen gaat Jezus Sirach, hoezeer zich misschien onbewust, verder in nadenken en ontwikkeling, en is er dus ook meer uiteenzetting van onderwerpen in zijn geschrift (4). Zijn boek is ook een der oudsten,

welke tot dit tijdperk der Joodsche letterkunde kunnen gebragt worden, en behoort nog meer tot den vóór-Maccabeschen tijd, daar deze Jezus een tijdgenoot van Mattathias schijnt geweest te zijn en misschien, door zijn boek in oud-Hebreeuwschen geest te schrijven, een dam heeft willen opwerpen tegen het doordringen der nieuwigheden, waartegen Mattathias en zijne zonen later het zwaard ontblootten. — Denzelfden Hebreeuwsch-Joodschen geest vinden wij ook in het zeer geloofwaardige en belangrijke eerste boek der Maccabeën, waarin de heldendaden van Mattathias en zijne zonen met geestdrift worden verhaald, alsook in het verdichtsel of de legende, die wij in het boek Judith vinden. Het eerste boek der Maccabeën is ook zeker, Judith waarschijnlijk oorspronkelijk in het Hebreeuwsch geschreven.

In deze boeken heerscht het geloof aan Gods bijzonder bestuur over Israël; en over het geheel ademt de Hebreeuwsche geest des Ouden Verbonds er ons overal te gemoet. Verschrikkelijk is echter deze geest naderhand ontaard, namelijk in eene poging, om alle vordering en volmaking uit te sluiten en zich stipt, maar uiterlijk, aan de wet van Mozes alleen te houden. Die zoo gezind waren, wilden zich in den tijd der vervolgingen op een sabbat zelfs niet verdedigen, en vertraden dus den geest der wet, om zich door hare letter tot stikkens toe te laten prangen; zij wilden ook van het profetisch beginsel in het Oude Verbond niet hooren, en vormden weldra, in de Maccabesche eeuw, eene secte van *Regtzinnigen* of *Regtvaardigen*, *Sadduceën*. In het eerst was deze zeer talrijk, doch bij het doordringen van meerder licht in alle klassen der maatschappij, bleven alleen eenige Aanzienlijken over, die dus stijf en onwrikbaar aan de eenmaal geijkte wet, die zij als letter aannamen, voortdurend vasthielden. Zij beschouwden de Mozaïsche wet

zelfs weldra niet meer als een zedelijk beginsel, maar alleen als eenen burgerlijken en aardschen leefregel; zij merkten de ontwikkeling en volmaking dier wet en der Profeten geenszins op, en stelden de schriften van deze als tolken van Gods wil veel lager, dan die van Mozes: zij baadden zich in weelde, trachtten naar heerschappij en grootheid, ontkenden, in wereldzin verward en bedolven, het bestaan van geest of Engel, en verwachteden geen onsterfelijk leven. Zóó schilderen ons de berigten des Nieuwen Verbonds deze wereldsche secte (5), die zij ons bovendien doen kennen als de voornaame vervolgster van Jezus en de Apostelen (6).

Op deze wijze is de Hebreeuwsch-Joodsche geest opgewekt en ontaard. De tweede rigting noemde ik den *Babylonisch-Joodschen* geest. Ik bedoel er eene rigting mede, die aan de vorige tegenovergesteld was. Want, gelijk de aanhangers der vorige zich afsloten, om al het vreemde en nieuwe te weren, zoo zochten de volgers van deze de voorouderlijke instellingen aan te vullen en te ontwikkelen door het opnemen van denkbeelden uit Zoroaster ontleend, vooral omtrent den oorsprong der zonde en eene volgende betere eeuw. Aanvankelijk, gelijk ik vroeger aanwees, werden de Joden met deze denkbeelden van Zoroaster reeds bekend tijdens de ballingschap te Babel, waar Zoroaster toen reeds eenigen ingang had gevonden. Later bleef hun de toegang tot zijne schriften en leeringen steeds open, daar de Perzen, onder wier heerschappij zij twee eeuwen stonden, Zoroasters godsdienst hadden aangenomen, en deze in Syrië (7) en de landen van het Grieksch-Syrische rijk de heerschende godsdienst bleef. Intusschen was het niet alles goed en zuiver, wat de Babylonisch-Joodsche geest uit Zoroaster overnam; integen-

deel, uit het boek Tobias en het tweede der Maccabeën welke de oudste gedenkstukken er van zijn, zien wij, dat deze geest zich toegaf aan prijsstellen op uiterlijk-goede werken en aan verdichtingen omtrent goede en kwade Engelen, welke met den edelen geest der oude Hebreën en met eenen goeden smaak geheel strijdig zijn. Deze geest was evenwel nadenkender en wijsgeeriger, dan de zoo even vermelde. Deszelfs aanhangers vormden weldra de secte der *Pharizeën* of *Afgezonderden*, d. i. die zich door kennis en vroomheid van het volk onderscheidden; terwijl wij niet weten, of zij zich zelve dezen naam als een eeretitel toelegden, dan wel als een scheldnaam van de Sadduceën ontvingen. Zij werd op den duur veel talrijker dan die der Sadduceën, zocht door het oprigten van geleerde scholen, waarin ook van de Grieksche wijsbegeerte eenig gebruik werd gemaakt (8), bekwame volksleeraars of Rabbijnen te vormen, en heeft eenen sterken, tot op dezen dag nog voortdurenden, invloed op de Joodsche natie erlangd.

Wij kennen deze Pharizeën uit het Nieuwe Verbond, en wel doorgaans van eene ongunstige zijde. Evenwel moeten wij het goede, dat wij dáár van hen vinden ook niet voorbijzien. Laat mij u beide herinneren. Tot de Pharizeën behoorde Nicodemus, die des nachts tot Jezus kwam (Joh. 3: 1) en in Jezus veroordeeling niet instemde. Voorts Gamaliël, de leeraar der wet, bij al het volk in waarde gehouden, Paulus leermeester, wiens wijze raad om de Apostelen niet te bestraffen, maar hunne zaak aan den tijd over te laten, beroemd is geworden (Hand. 5: 34—40). Ook Paulus behoorde tot hen, en noemt deze secte, reeds lang nadat hij Christen was, de bescheidenste of loffelijkste secte van de Joodsche godsdienst (Hand. 26: 5). En inderdaad, zij was het, die eene verdere ontwikkeling dier godsdienst voorstond,

en zelfs onder de massa des volks de hope der onsterfelijkheid levendig maakte. Dit zien wij vooral uit Paulus geschiedenis, daar deze Apostel, voor den Joodschen Raad gesteld wegens zijne prediking van Christus, zich als Pharizeër verdedigt, uitroepende: »Mannen, broeders, ik ben een Pharizeër, eens Pharizeërs zoon; ik word over de hoop en opstandig der dooden geoordeeld" (Hand. 23: 6). Deze zienswijze omtrent den zamenhang van Pharizeïsme en Christendom bleef hij ook naderhand, voor Heidensche Landvoogden en een Joodschen Vorst, verdedigen (9); ja zij wordt in den grond ook gevonden bij onzen Heer Jezus Christus zelven, die in de twistvraag over de opstanding der dooden den Sadduceën den mond stopte, en dus de Pharizeën in 't gelijk stelde, hoewel Hij tevens hunne voorstelling over het andere leven veredelde en zuiverde (10).

Doch nevens deze lichtzijde van het Pharizeïsme moeten wij ook deszelfs donkere zijde plaatsen. Met het goede, 'twelk zij van Zoroaster hadden overgenomen, vermengden zij veel onnuts of wel schadelijks. Niet alleen bleef hun de lust tot allerlei vertellingen over booze en goede Engelen, die in het boek Tobias zoo overdreven en smakeloos voorkomt, steeds bij; maar zij volgden bij de Mozaïsche instellingen ook velerlei uiterlijke plegtigheden, meest wasschingen, uit Zoroaster ontleend. »Zij eten niet," zegt Marcus 7: 3, 4, »tenzij dat zij eerst de handen dikmaals wasschen. En van de markt komende, eten zij niet, tenzij dat zij eerst gewasschen zijn. En vele andere dingen zijn er, die zij aangenomen hebben, te houden, als wasschingen der drinkbekers en kannen en koperen vaten en bedden." Deze instellingen, met vele anderen omtrent vasten, gebeden, kleeding, sabbatsviering enz. vermeerderd, noemden zij eene omtuining of bescherming der wet; doch wel verre, dat deze

toevoegselen de wet zouden beschermd hebben, verdrongen en verstikten zij haar onder hunnen last en omhaal; weshalve de Heer den Pharizeën zeide, dat zij Gods gebod door hunne inzettingen te niete deden (Marc. 7: 9), dit dikwijls met vele voorbeelden aanwees, en hunne schijnheiligheid, hebzucht en wereldsche eerzucht zeer streng bestrafte (11). Hoe vijandig daarom velen hunner omtrent den Heer gezind waren, blijkt ook overvloedig uit de Evangelische geschiedenis (12). Merkwaardig is nog, dat zij, om aan hunne instellingen, aan Zoroaster ontleend, een Israëlietisch voorkomen te geven, ze van Mozes zelven als eene ongeschrevene wet of overlevering afleidden, en ze eindelijk (doch lang na Christus) als eene *Tweede wet*, *Mischna*, in den *Talmud*, de Pandecten der Joodsche godsdienst, hebben opgenomen. Ook van deze wettische rigting zijn reeds in het Nieuwe Verbond bij de Pharizeën vele sporen, daar zij blijkbaar Gods *verbond* met Israël, 'twelk voor een beter eenmaal zou plaats maken en het volk voor dit betere bereiden, tot eene *eeuwige wet* verlaagden (Hand. 6: 13, 14), zoodat Paulus ook, zich naar het spraakgebruik van zijn tijd schikkende, onder *wet* veelal het geheele *verbond* van God met Israël verstaat.

Veel edeler dan deze rigting was de derde, de *Grieksch-Joodsche* geest, welke de Grieksche wijsbegeerte en Israëlietische godsdienst benevens eenige gronddenkbeelden van Zoroaster zocht te vereenigen. Onder de Grieksche wijsgeeren waardeerden deze Joden bovenal de meest godsdienstigen, Pythagoras en Plato. Met den geest van deze bekend en doortrokken, achtten zij in hunne voorouderlijke godsdienst het profetisch bestanddeel het hoogste (niet het burgerlijk-wettische, gelijk de Sadduceën, of het ceremoniëel-wettische, gelijk de

Pharizeën). Edeler en reiner dan hunne geloofsgenooten dit bestanddeel kunnende vatten, werd het hun streven zich in wijsheid en deugd tot God te verheffen. In dit leven wilden zij dit aanvankelijk, in het volgende, waarvan zij eene veel helderder voorstelling hadden, dan zelfs de Pharizeën, hoopten zij het volkomen te bereiken, en wel door rein menschelijke ontwikkeling tot gelijkvormigheid aan God, gelijk vooral Plato die gewenscht had. Wij kennen dezen wijsgeerigen geest reeds eenigzins uit het *Boek der wijsheid*, een der Apocryphen des Ouden Verbonds; maar nog veel meer ontwikkeld uit Philo, een Alexandrijnschen Jood uit Jezus tijd, wiens nog overgeblevene schriften een rijken schat van wijsgeerig onderzoek, zedekundige voorschriften en godsdienstige denkbeelden bevatten, die ons dikwijls door juistheid, diepte en innigheid verbazen en nog aan vele eeuwen tot leering en opwekking zullen verstrekken (13).

Heerschend was deze geest in Alexandrië, waar ook de genoemde Philo te huis behoorde, en onder de groote menigte zijner volksgenooten vele met hem overeenstemmende harten vond. Maar hij was ook te vinden in vele andere oorden van Egypte, waar een groot aantal Joden woonde. Zoo hadden zij b. v. ten tijde van de vervolgingen van Antiochus Epiphanes, in Egypte den tempel gesticht, in alles aan den toen ontheiligden Jeruzalemschen gelijk (14), welke natuurlijk nog meer Joden daarheen lokte.

Ja diezelfde geest was eenigzins verbreid onder alle Joden buiten het Joodsche land, waar Grieksch werd gesproken, en zelfs in het Joodsche land niet geheel vreemd. Dit laatste blijkt ons duidelijk uit het voorbeeld van Johannes Hyrcanus, den Hoogepriester en Vorst der Joden, kleinzoon van Mattathias, die

algemeen de *Griekenvriend* werd geheeten en noch door dezen naam, noch door de zaak te Jeruzalem aanstoot gaf; alsook uit het voorbeeld van Rabbi Gamaliël, Paulus leermeester te Jeruzalem, die, hoewel een Pharizeër, een algemeen erkend begunstiger der Grieksche wijsheid was, en toch in hooge eere werd gehouden bij al het volk (15). Dat die nadenkende, onderzoekende, wijsgeerige geest onder de Joden buiten het Joodsche land algemeen was, zien wij uit het leven en de Brieven van Paulus. Immers stichtte deze Apostel in geheel Klein-Azie, in Macedonië en Griekenland en te Rome de Christelijke gemeenten, door eerst in de synagogen der Joden te prediken en dan brieven aan de nieuwe gemeenten te schrijven. Nu zijn ons eenige dier predikatieën en verscheidene dier brieven overgebleven; en als wij zien, hoe moeijelijk die nu nog voor ons zijn te verstaan, doen wij wel aan de eene zijde aan Paulus tijdgenooten geen onregt met te zeggen, dat er ook onder hen velen waren, die hem niet begrepen hebben (16); maar van de andere zijde is het ook waar, dat Paulus evenwel, Paulus alleen, door zulke ingewikkelde redeneringen en betoogen, als zijne redevoeringen en brieven bevatten, al die gemeenten heeft gesticht. In elke stad moeten er dus toch eenige Joden geweest zijn, die hem eenigzins verstonden, en zijne denkbeelden den volke wisten te verklaren (17). Ja, hij werd zelfs gaarne gehoord, en als hij ergens eens had gepredikt, verlangde men hem weder en weder te hooren. Ik geloof, M. H., dat, als wij zoo diepzinnig predikten, zoo kort en ingewikkeld spraken, zoo veel bij onze hoorders vooronderstelden, als Paulus deed, in de meeste oorden de kerken spoedig ledig zouden staan. Welk een geest van nadenken, welk eene gewenning aan wijsgeerig onderzoek moet dus in Paulus tijd, aan eenige Joden ten minste, in allerlei landen eigen geweest zijn!

Ook deze Grieksch-Joodsche geest ontaardde echter, gelijk de beide andere rigtingen. Pogende alles in Mozes, of ten minste in het Oude Verbond, te vinden, wat zij in Plato hadden gelezen, namen deze Joden de toevlugt tot eene zeer willekeurige verklaring, de allegorische genoemd, waardoor zij alles in het Oude Verbond konden lezen, wat zij er maar in verkozen te vinden. Een voorbeeld, waardoor ieder uwer duidelijk kan worden, wat zij is, vinden wij bij Paulus (Gal. 4: 21—31), waar hij uit de wegzending van de slavin Hagar en haar zoon door Abraham aanwijst, dat het oude, slaafsche verbond afgeschaft moest worden, om plaats te maken voor Sara, de vrije echtgenoote van Abraham, en haar zoon Izaäk, die het zinnebeeld van het nieuwe, vrije verbond is, 't welk blijven zou. Ik wil het Paulus niet ten kwade duiden, dat hij dit geschreven heeft; hij deed het, gelijk hij zelf zegt (Gal. 4: 20), zijne stem veranderende, opdat de Galaten hem mogten begrijpen. Hij voegt zich dus naar de vooroordeelen der Galaten, en zoekt hun duidelijk te worden, door hunnen redeneertrant eens over te nemen. Ik haal dit voorbeeld alleen aan, om te doen zien, voor welk eene grenzenlooze willekeur deze uitlegging den weg opende, en hoe begrijpelijk het dus is, dat de oorspronkelijk zoo edele Grieksch-Joodsche geest bij velen in beuzelarijen, dwaasheden en vernuftspelingen ontaardde. Bij Philo, den edelsten vertegenwoordiger dezes geestes, vinden wij ook reeds deze allegorieën-zucht in de hoogste mate; maar hem vergeven wij haar, dewijl er zoo veel goeds en waars en schoons tevens bij hem is. Bij minder edele zielen ontbrak dit laatste, en werd alleen het, dan onverdragelijke, allegoriseren gevonden.

Zietdaar, M. H., de drie geestrigtingen (18), welke, onder de Joden door de opwekking van hunnen geest ontstaan, in den heldentijd der Maccabeën werden versterkt, en in de koesterende stralen der vrijheid verder gekweekt en gevoed.

Deze drieërlei geestrigting kon zich echter niet vreedzaam en kalm onder hen ontwikkelen. Reeds onder Mattathias kleinzoon, Johannes Hyrcanus, streden de Sadduceën en Pharizeën hevig met elkander, als godsdienstige, maar ook als staatkundige partijen. Toen de Joden onder het gebied der Romeinen waren gekomen, hielden zij op staatkundige partijen te zijn; maar hoe vijandig zij nu nog als godsdienstige secten tegenover elkander stonden, blijkt uit het Nieuwe Verbond. Zóó bitter waren zij van weerszijden, dat zij zelfs bij den gehaten Nazarener eene hulp zochten voor hunne bijzondere gevoelens, de Sadduceën door zijn gezag de Pharizesche leer der opstanding der dooden wilden bestrijden (19), en, toen de Heer hen had afgewezen, de Pharizeën met eene hunner twistvragen bij Hem, kwamen, dewijl zij hadden gehoord, dat Hij den Sadduceën den mond gestopt had (20). Ook is het u bekend, hoe Paulus den Hoogen Raad in twee deelen scheidde, door zich als verdediger der opstanding te doen kennen en een Pharizeër te noemen; hierdoor namen de Pharizeën vóór hem partij tegen de Sadduceën en verklaarden hem onschuldig, zoodat deze twee partijen zich eerst niet langer wilden vereenigen tegen het Christendom, als tegen een gemeenen vijand (21).

Was er aldus verbittering en tweedragt onder deze twee partijen, die bestond ook tusschen haar beide en de Grieksche Joden. Hoe verre de bitterheid en haat bij vele Palestijnsche of Hebreeuwsch sprekende Joden tegen de Grieksche ging, zien wij desgelijks uit het Nieuwe Verbond.

Dat Stephanus, een Christen uit de Grieksche Joden, eene aanbidding voorstond van God ook buiten den Jeruzalemschen tempel, was eene misdaad, die met het leven gestraft werd (22). Zelfs ook de Christenen uit de Hebreeuwsche Joden konden de niet-oplegging der Mozaïsche wet aan de Christenen uit de Heidenen niet dragen (23). En de Hebreeuwsche Joden hoorden den gevangenen Paulus zich wegens zijnen overgang tot het Christendom verdedigen tot op het woord, dat de Heer hem gezegd had, hem naar de Heidenen, naar de Grieken, te zullen zenden. Toen hij echter dezen naam had uitgesproken, was hun geduld ten einde; zij schreeuwden: »Weg met hem; het is niet behoorlijk, dat hij leve" (24).

Dat er uit deze bitterheid, welke Sadduceën en Phariseën tegen elkander en zij te zamen met het gros van het volk tegen de Grieken en Grieksche Joden koesterden, velerlei nadeelen ontsproten, behoef ik u niet voor te stellen. Bitterheid, haat, vijandschap is reeds op zich zelve een groot nadeel; want het is een zedelijk kwaad, ten bederve des karakters strekkend. En uit dit kwaad ontsproot menigerlei ander kwaad, partijschap, scheuring, vervolging. Doch gij zelve hebt dit reeds gezien in 'tgene ik verhaalde. Laat mij dan nu liever opmerken, dat ook dit kwaad onder Gods weldadig bestuur tot een heerlijk goed moest leiden. Te weten, niet deze bitterheid der secten op zich zelve, maar de tweespalt en het redetwisten der Joden, daaruit ontstaande, moest hen, naar Gods blijkbare bedoeling, oefenen in het onderzoeken, onderscheiden en kennen der waarheid, opdat deze, zigtbaar en ligchamelijk eindelijk op aarde verschijnende, ten minste door eenigen hunner onderscheiden en erkend konde worden. Want was het velen hunner tot groote schade, dat zij Schriftgeleerden waren, weshalve ook onze

Heer geene van hen tot zijne eerste leerlingen aannam (eenige latere Evangeliepredikers, gelijk Stephanus en Paulus, behoorden tot hen): dit neemt niet weg, dat er door hun onderwijzen en twisten een geest van nadenken en onderzoek onder het volk was gewekt, welke voor het nieuwe Godsrijk noodig was. Immers Jezus Christus, Gods Zoon, zou in menschelijk vleesch de aarde betreden en ééne Gemeente Gods op aarde stichten; maar niet door het afkondigen van eene wet, door donder en bliksem dadelijk als Goddelijk gewaarborgd, en door straffende wonderen later voor elken overtreder achtervolgd. Het is waar, wonderen deed ook Hij en zelf en door zijne leerlingen; maar alleen weldadige, niet straffende, alleen om de opmerkzaamheid en de harten tot zich te trekken, niet om iemand tot de aanneming zijner godsdienst te dwingen. Neen, niet eene wet, die door dwang wordt opgelegd en uitgevoerd, zoo als Mozes had gedaan, gaf Hij; Hij stichtte een zuiver geestelijk rijk, eene Gemeente van God als eene kolonie van den hemel op aarde, eene vereeniging, tot wie niemand kon toetreden, dan uit eigene overtuiging en eigen inzigt van hare waarheid, voortreffelijkheid en godzaligheid. Welnu, hoe zouden eenige Joden vatbaar geweest zijn, om eene eigene overtuiging te verkrijgen; hoe zouden zij zich een eigen inzigt in de geestelijke zaken van Jezus rijk hebben kunnen vormen, indien zij niet door hunnen tweespalt en hun velerlei redetwisten daartoe vooraf waren geoefend geworden? Het was des Heeren gewoonte de menschen te ondervragen, opdat zij zelve het antwoord mogten geven en dus zelve hun inzigt uitspreken en uitsprekende verhelderen. Dat vinden wij bij Mozes niet, bij Samuel niet, bij Elia niet, bij Jezaja niet; wij vinden het bij Socrates. Gelijk Socrates, zoo ook ondervroeg onze Heer, maar op nog voor-

treffelijker wijze, dan de Atheensche wijsgeer, zoo als wij vroeger zagen. Want ook Hij wilde het nu mondig wordende menschdom zelf leeren spreken, het meerderjarig wordende zelf leeren inzien en zelfstandig leeren handelen. Maar hoe zou nu de Heer het tot spreken, tot inzien, tot handelen hebben kunnen brengen; hoe zijn rijk op de eigene overtuiging der menschen kunnen stichten; hoe in der menschen harten kunnen schrijven en dáár den band der vereeniging tusschen Hem en God en de menschheid kunnen leggen, indien de Joden niet, door bekendheid met de Grieksche wijsbegeerte, over hunne voorouderlijke godsdienst waren beginnen na te denken, en zich, twistende en onderzoekende, in het vormen van eigen inzigt en eigene overtuiging hadden geoefend? Gewis, Jezus ondervragingen hadden vóór de Maccabesche tijden geene antwoorden, Paulus redeneringen geene hoorders gevonden. Maar, door onderlinge twisten en onderzoekingen er aan gewend, kwamen zij nu zelve vragende dikwijls tot den Heer en zijne Apostelen, en toonden zóó rijp te zijn voor eene godsdienst, waarin het geprezen en aanbevolen wordt, dat men alle dingen onderzoekt, om alleen hetgeen men zelf goed heeft bevonden, te behouden (25).

Meent echter niet, M. H., dat door de veroveringen van Alexander en de verbinding van Oosten en Westen alleen voor de Joden voordeel ontstaan zij, en deze de eenigen waren, die van de Grieken leerden. Ook het omgekeerde had plaats; ik moet het in dit uur nog kortelijk opmerken; de Grieken en alle natieën leerden weldra veel van de Joden. »De zaligheid was uit deze," zegt onze Heer: en waarlijk, van de *Joden* hebben Grieken en Aziaten, hebben Europeanen en

Afrikanen, hebben alle volken het hoogste heil aanvankelijk ontvangen, 't welk als een zuurdeesem voortwerkt, totdat het de geheele massa der menschheid doorzuurd zal hebben. Maar ook reeds lang vóór de prediking van het Christendom ontvingen de volken, vooral de Grieken, licht en wijsheid van de Joden. Vroeger waren hun deze toch geheel onbekend; door Alexander eerst vernamen zij van dit kleine afgezonderde volk, 't welk nu ook wel door velen werd veracht, maar toch door eenigen bijzonder opgemerkt. Veracht werden de Joden door de meeste Grieksch-Syrische Koningen, die zelfs meenden, gelijk wij zagen, hun hunne godsdienst te kunnen ontnemen. Maar bijzonder opgemerkt en geëerd werden zij door de Grieksch-Egyptische Koningen, die de wetenschappen begunstigden en te Alexandrië voor hunne groote boekverzamelingen ook eene Grieksche vertaling van de heilige boeken der Joden schijnen begeerd te hebben. Kort vóór of in den tijd der Maccabeën is misschien met de vertaling van eenige dier boeken een aanvang gemaakt, welke ten laatste, omtrent 150 jaar vóór Jezus Christus, al de geschriften des Ouden Verbonds omvatte. Oorspronkelijk schijnt deze vertaling* broksgewijze te zijn gemaakt ten behoeve der synagogen in Egypte, waar de Joden het Hebreeuwsch vergaten; doch verzameld en in éénen bundel gebragt te zijn, ook met bijvoeging van de Apocryphen des Ouden Verbonds, ten behoeve der Alexandrijnsche boekerijen. Doch dit is niet volkomen zeker (26). Zeker is het, dat, toen er eens eene vertolking der Heilige Schriften in de alom bekende Grieksche taal bestond, deze overal werd gelezen in de synagogen, welke de Joden buiten hun land in bijna alle steden van het Oosten en weldra ook van Griekenland en zelfs van Italië bezaten, en dat vele Heidensche

inwoners dier steden, die, na het doorbreken der beschaving tot in de burgerstanden, aan hunne eigene kinder- en fabelgodsdienst niet meer geloofden, nu in de Joodsche synagogen kwamen luisteren, of zij dáár ook eene betere godsdienst mogten vinden. Dikwijls is er in de Handelingen der Apostelen melding van deze Heidenen, in de Joodsche synagogen, aanwezig. Kwamen zij doorgaans en namen zij eenige instellingen der Joden over, dan heetten zij *Godvreezenden*. Zoo spreekt Paulus de vergadering in de synagogen te Antiochië in Pisidië aan: »Gij, Israelietische mannen, en gij, die God vreest, hoort toe" (Hand. 13: 16). Toen de Joden dáár het woord niet willen aannemen, baden de Heidenen, dat Paulus op den volgenden sabbat weder het Evangelie zoude prediken, en kwam bijna de geheele bevolking op dien dag in de synagoge te zamen (13: 42—44). En zoo vinden wij gedurig weder in de Handelingen melding van Godvreezende Grieken of Heidenen, die Paulus in de synagogen aantrof, te Iconië (14: 1), te Thessalonica (17: 1—4), te Bereë (vs. 12), te Athene (vs. 17), te Corinthe (18: 4). Zelfs kwamen er gedurig Heidenen te Jeruzalem, om dáár de Joodsche godsdienst nader te leeren kennen of eenigzins uit te oefenen, waarvan wij in de Grieken, die op het laatste Paaschfeest Jezus begeerden te zien (Joh. 12: 20), en in den Schatmeester van Candace, de Koningin der Mooren of Ethiopiërs (Hand. 8: 27), voorbeelden hebben. Dit getal der Heidenen werd zoo groot, dat er bij den tweeden tempel een voorhof voor de Heidenen werd gevoegd; en de ingenomenheid van eenige Heidenen met de Joodsche godsdienst werd zoo sterk, dat zij tot de Joden overgingen, van welke menschen onder den naam van *proselieten* of *Jodengenooten* ook meermalen in het Nieuwe Verbond melding geschiedt (27).

Wat deze Heidenen bijzonder tot de godsdienst der Joden heentrok, gevoelt gij van zelve, M. H. Het was de zekere overtuiging, die er bij Israël bestond en door eene rijke geschiedenis van de wereldschepping af was bevestigd, dat er maar één God is, die heilig en goed alle dingen bestuurt. Tot het gissen en vermoeden van deze eenheid van God had de wijsbegeerte de Grieken opgeleid; hoe moesten zij zich verheugen, in het volksgeloof en de heilige boeken der Joden, de oudste der wereld, het gissen in weten, het vermoeden in zekerheid te zien overgaan! Zoo werd dan de overtuiging algemeen, die door een Heiden werd uitgesproken, toen het Christendom wel reeds bestond, maar nog verborgen was voor de oogen der wereld. »In zoo veel strijd en verschil en tweespalt, als gij ziet, vindt gij toch in elk land deze overeenstemming en dezen regel, dat er één God is, de Koning en Vader van allen, en dat de vele Goden zonen van God en medebestuurders met God zijn. Dit zegt de Griek en de vreemdeling, de bewoner van het vaste land en de zeeman, de wijze en onwijze" (28). Gij gevoelt het, hoe deze overtuiging den weg baande voor de aanneming van den eenigen waarachtigen God en van Jezus Christus, dien Hij gezonden heeft.

Maar, vraagt gij, vanwaar ontstond die algemeene verbreiding der Joden door het Oosten, door Griekenland, door Italië zelfs? Het antwoord is: in 't algemeen uit de zucht, om in den koophandel een ruimer bestaan te vinden, dan het vaderland hun opleverde, terwijl zij hiertoe werden uitgelokt door de volkeren-verbinding, uit de veroveringen van Alexander en van Rome ontstaan. Bovenal werd Alexandrië, waar zich de wereldhandel vestigde en honderdduizende Joden woonden, het middenpunt der wereld voor hen,

vanwaar zij zich naar allerlei landen begaven, met welke deze handelstad in betrekking stond. Ik hoop in de volgende bijeenkomst dit aan te wijzen en u dan tevens te doen opmerken, welke taak ter opvoeding des menschdoms, onder Gods bestuur, het oude Rome, met hetwelk de Joden onder de Maccabeeën in verbindtenis traden, heeft moeten afwerken.

AANTEEKENINGEN.

(1) Bl. 323. Menschkundig-schoon en juist heeft Paulus, Rom. 7: 7—23, geschilderd, hoe de wet aanleiding en prikkel tot zonde was geworden, namelijk voor hem, die in eene eeuw leefde, waarin de geest aan eene andere leiding behoefte had. Ditzelfde geldt ook van geheele natieën; na eene strenge leiding door wet en dwang, worden zij rijp voor eene zachtere door nadenken en overtuiging.

(2) Bl. 327. JOSEPHUS, *Antiq.* XIII, 5, 9, zegt uitdrukkelijk, over Jonathan, Judas opvolger, sprekende: »Omtrent dien tijd waren er drie secten der Joden." Ofschoon nu Josephus onder de derde secte die der Esseën bedoelt, terwijl ik als derde, niet secte, maar geestrigting, die der Hellenisten aanvoer, blijkt toch uit Josephus woord, dat de Sadduceën en Pharizeën reeds in dien tijd ontstonden of wel bestonden. Voor meer dan eene tijdsopgave wilde ik hier Josephus woord niet gebruiken.

(3) Bl. 327. In de vorige Voorlezing, bl. 317, 318.

(4) Bl. 327. Verg. J. VAN GILSE, *De sapientia Jesu Sirachidis*, in de *Annales Acad. Gron.* 1830—1831. Men kan deze vergelijking verder voortzetten, en de *Bergrede* van onzen Heer, waarin deze zich zooveel mogelijk naar Oostersche beelden en gewoonten voegde, als een gnomisch

onderwijs, of onderrigt in spreuken, beschouwen, doch 't welk dan weder veel meer ontwikkeld is dan dat van Jezus Sirach. Eindelijk kan men den Brief van Jacobus er ook nog bijvoegen als één in den vorm nog weder meer ontwikkeld spreukonderwijs. Zóó heeft men dan vier proeven van Israëlietische spreukwijsheid, die in tijd en ontwikkeling elkander opvolgen, van Salomo, Jezus Sirach, Jezus Christus en Jacobus.

(5) Bl. 329. Matth. 22: 23—34, Hand. 23: 8.

(6) Bl. 329. Joh. 11: 49, 50, Hand. 4: 1, 6, 5: 17.

(7) Bl. 329. Dit blijkt uit de Syrische Gnostieken in de tweede en derde eeuw der Christenheid; want deze waren inderdaad niets dan Zoroastrische Geleerden, die hunne godsdienst met het Christendom, zoo goed het wilde, zochten te vereenigen.

(8) Bl. 330. Zie de aangehaalden in noot (15).

(9) Bl. 331. Zie Hand. 24: 15, 21, 26: 8, 23.

(10) Bl. 331. Matth. 22: 23-24. Misschien had de Grieksche wijsbegeerte bij de Pharizeën het denkbeeld van *persoonlijke* onsterfelijkheid verder ontwikkeld. Dit is althans bij hen duidelijker dan bij Zoroaster. Doch ook hier is Jezus het licht der wereld, en heeft *Hij* den dood eerst te niete gedaan en leven en onverderfelijkheid aan het licht gebragt.

(11) Bl. 332. Matth. 23, en dikwijls.

(12) Bl. 332. Matth. 9: 11, 34, 12: 2, 14, 24, 38, 15: 1, 19: 31, 21: 45, 46, 22: 15, 27: 62, enz.

(13) Bl. 333. Vele schoone plaatsen van Philo zijn door H. DE GROOT in zijne *Annot. ad N. T.* ter vergelijking met gezegden van den Heer en zijne Apostelen bijgebragt, vooral op Matth. 5—7.

(14) Bl. 333. Zie boven bl. 305.

(15) Bl. 334. Behalve bij Gamaliël, zijn nog veel meer sporen van de verbreiding des Grieksch-Joodschen geestes in Palestina aangewezen door A. GFRÖRER, *Kritische Ge-*

schichte des Urchristenthums, I Band, II Abth. (*Stuttg.* 1831), en A. F. DÄHNE, *Geschichtliche Darstellung der jüdisch-alexandrinischen Religionsphilosophie*, II Abth. (*Halle* 1834), vooral bl. 237—245.

(16) Bl. 334. Dit zegt ook Petrus (of wie de Schrijver zijn moge), 2 Petr. 3: 15, 16.

(17) Bl. 334. Verg. Rom. 15: 14, 1 Cor. 8: 1, 10, 10: 15.

(18) Bl. 336. Indien ik alles wilde aanhalen, waaruit de verschillende geestrigtingen der Joden kan blijken, moest ik hier ook spreken over de monnik-achtige secten der Esseën in Palestina en der Therapeuten in Egypte, die beide met het Jodendom vreemde bestanddeelen vereenigden, doch zóó, dat de Esseën meer tot het Mozaïsmus, de Therapeuten meer tot het Pythagoreïsmus schijnen overgeheld te hebben. Doch ik zwijg over beide, dewijl ze blijkbaar zeer weinig invloed hebben geoefend.

Ook zou ik hier over de Samaritanen en hunnen invloed op de Joden moeten spreken, ware dit niet reeds geschied boven bl. 66—68.

(19) Bl. 336. Matth. 22: 23.

(20) Bl. 336. Matth. 22: 34.

(21) Bl. 336. Hand. 23: 6—9.

(22) Bl. 337. Hand. 6: 11—14.

(23) Bl. 337. Hand. 15: 1, 21: 20—24.

(24) Bl. 337. Hand. 22: 21, 22.

(25) Bl. 339. Verg. Hand. 17: 11, 1 Thess. 5: 21. — Over den geheelen vooruitgang der Joden in den tusschentijd van het Oude en Nieuwe Verbond kan men raadplegen C. BOON, *Historia conditionis Judaeorum religiosae et moralis inde ab exilio Babylonico usque ad tempora J. C. immutatae*, *Gron.* 1834.

(26) Bl. 340. Gelijk ik, aan het slot van de beschouwingen over Mozes, een overzigt heb gegeven van 't geen wij, mijns inziens, omtrent Mozes boeken als waar moeten

aannemen (D. I, bl. 355—359), zoo acht ik het hier eene geschikte plaats, over den oorsprong en de geloofwaardigheid der overige boeken des Ouden Verbonds en de daarbij behoorende Apocryphen eenige algemeene aanmerkingen in het midden te brengen.

De oudste getuige over de waarde dezer boeken is de Joodsche Kerk, van wie wij ze hebben ontvangen. Zien wij, wat zij getuigt, en of dit door den inhoud en aard der boeken zelve wordt bevestigd.

De Joodsche Kerk getuigt in 't algemeen met ons Christenen, dat de boeken des Ouden Verbonds onder het bijzonder bestuur van God zijn geschreven, ja heilige Schriften zijn, waaruit wij Gods geheel eenige zorg voor Israël naar waarheid leeren kennen. Dit getuigt zij reeds daardoor, dat zij ze met eenen heiligen eerbied alle eeuwen door bewaart.

Maar, en hierbij moeten wij een weinig stilstaan, zij plaatst deze boeken in eene geheel andere volgorde, dan in onze dagen geschiedt. Zij verdeelt ze niet in geschiedkundige, dichterlijke en profetische schriften, gelijk wij; maar in de *Wet*, de *Profeten* en de *Geschriften*. Onder de *Wet* verstaat zij de vijf boeken van Mozes, welke in tijd en waarde bij haar het hoogste staan. Daarop volgen in haren (of den Hebreeuwschen) Bijbel de *Profeten*, welke zijn de vroegere en latere; de vroegere zijn *Jozua*, *Rigteren*, 1° en 2° *Samuel*, 1° en 2° *Koningen*; de latere zijn *Jezaja*, *Jeremia*, *Ezechiël*, *Hozea*, *Joël*, *Amos*, *Obadja*, *Jona*, *Micha*, *Nahum*, *Habakuk*, *Zephanja*, *Haggaï*, *Zacharia*, *Maleachi*. Eindelijk volgen de *Geschriften*, bestaande in de *Psalmen*, *Spreuken*, *Job*, *het Hooglied*, *Ruth*, *Klaagliederen*, *Prediker*, *Esther*, *Daniël*, *Ezra*, *Nehemia*, 1° en 2° *Kronijken*.

Blijkbaar hebben wij hier drie verschillende verzamelingen, waarvan de eene vroeger, de andere later is gesloten. Mozes boeken gaan met reden vooraan, waarbij zich eerst de oudere geschiedkundige boeken voegen, als vroegere Profeten, dan de andere profetische schriften, als latere Profeten. En deze zijn meest naar tijdsorde, doch

ook naar de toevallige grootte hunner geschriften geordend; ware alleen tijdsorde gevolgd, dan moest b. v. *Nahum* veel vroeger staan. Maar welk eene zonderlinge bijeenvoeging vinden wij in de laatste afdeeling? Waarom zijn in de *Geschriften* allerlei boeken dooreen geworpen, dichterlijke, profetische en geschiedkundige? Deze vraag kan geene voldoende beantwoording vinden behalve in de opmerking, dat de Joodsche Kerk, na de tweede hoofdverzameling harer Heilige Schriften voleindigd te hebben, nu nog een aanhangsel er bij voegde van later geslotene, later geschrevene en later gevondene boeken. Tot de later geslotene boeken zullen dan behooren de *Psalmen*, waarin vele van David zijn, maar ook eenige uit den tijd der Maccabeën, en de *Spreuken*, welke grootendeels van Salomo, doch ook ten deele van anderen zijn. Tot de later geschrevene moeten wij rekenen b. v. den *Prediker*, *Esther*, *Daniël*, *de Kronijken*. Tot de later gevondene het *Hooglied* en de *Klaagliederen*, en ook *Job*, ofschoon deze laatste toch niet van ouder tijd dan van een weinig vóór de ballingschap zal zijn.

Eeuwen lang zijn de Christenen van deze volgorde der oude Joodsche Kerk afgegaan; doch de slotsommen van de meer onbevangene onderzoekingen der Geleerden in de laatste halve eeuw dwingen ons in menig opzigt tot dit aloude getuigenis omtrent den tijd van het ontstaan dezer geschriften terug te keeren, en dus b. v. de boeken van *Job*, *Daniël*, den *Prediker* voor veel jonger te houden, dan men ze willekeurig, tegen de Joodsche Kerk in, geplaatst heeft.

Wat de Apocryphen des Ouden Verbonds betreft: deze zijn ons alleen in het Grieksch overgebleven; en ook genoegzaam alleen in deze taal geschreven; zij toonen hierdoor reeds in latere eeuwen opgesteld te zijn.

Wat den tijd aangaat, waarin al de boeken, ons door de Joodsche Kerk overgeleverd, te huis behooren: min of meer zal men dien, naar mijn inzien, aldus moeten bepalen.

Vóór en kort na de Babylonische ballingschap is opgesteld, wat de Joodsche Kerk tot de *Wet* en *de Profeten* brengt, zoodat de eerste verzameling van Heilige Geschrif-

ten, volgens de overlevering, aan Ezra of Ezra's tijd kan toegeschreven worden, daar zij alleen bestaat uit schriften, welke in die eeuw reeds aanwezig waren. Verg. boven bl. 55, 56. Hierover is echter tusschen bezadigde Godgeleerden zoo weinig verschil, dat ik mij er niet langer mede zal ophouden. Veel strijdiger is het oordeel over de laatste afdeeling, die der *Geschriften*, weshalve ik mij hierover meer bepaald moet uitlaten. Na Ezra is er, gelijk men weet, een tijd van stilstand in de Israëlietische Letterkunde gekomen, welke eerst kort vóór en in de Maccabesche eeuw is afgebroken. De ijver voor de dienst van Jehova, toen op nieuw ontwaakt, deed, wat er nog, behalve in de Wet en Profeten, van oude geschriften overig was, nu opzoeken, en ze deels, zoo als ze waren, voor den ondergang beveiligen, deels aanvullen, deels met nieuwe boeken vermeerderen.

Onder de oudere boeken, welke, zoo als ze waren, voor den ondergang zijn beveiligd, reken ik dat behooren het *Hooglied*, 't welk ik reeds D. I, bl. 427 zeide, dat, mijns inziens, van Salomo is; voorts de *Klaagliederen*, welke algemeen aan Jeremia worden toegeschreven; en eindelijk *Job*, welk boek ik boven bl. 45 wegens taal, stijl, aanleg en inhoud reeds plaatste onder de geschriften, die kort vóór de ballingschap zijn geschreven. Immers de taal toont eenen sterken invloed van het Chaldeeuwsch, gelijk kort vóór de ballingschap door de gedurige invallen der Chaldeën algemeen in Israël wordt waargenomen; de stijl is niet de eenvoudige van den ouden tijd, maar de fijn-beschaafde van veel latere eeuwen; de aanleg is zoo kunstig-dramatisch, als niet dan bij veel ontwikkeling mogelijk is; eindelijk de inhoud zoo vol van wijsgeerig nadenken, als bij Israël in de oudere tijden vóór Salomo niet en na hem zelfs naauwelijks wordt gevonden; in het bijzondere komt de Satan Job 2 voor het eerst in een Israëlietisch geschrift voor, en wel niet, gelijk in de geschriften uit en na de ballingschap, als een geheel booze geest, maar bijna zoo als de Leugengeest bij Micha 1 Kon. 22: 19—23, eenigen tijd vóór de wegvoering naar Babel. — Het heerlijk

boekje van *Ruth* behoort, naar het oordeel van bijna alle Geleerden, ook tot dezen tijd.

Onder de oudere boeken, welke zijn aangevuld, behooren de *Psalmen*, die in vijf verzamelingen onderscheiden zijn, telkens met eene lofprijzing van Jehova eindigend. De eerste loopt van Ps. 1 tot 41, waar het einde van dezen bundel blijkt te zijn uit de woorden vs. 14: »Geloofd zij de Heere enz., Amen, ja Amen." De tweede bundel is van Ps. 42 tot 72, waar aan het einde niet alleen eene dergelijke lofprijzing staat, maar ook nog de aanmerking: »De gebeden Davids, des zoons Isaï, hebben een einde." De derde bundel loopt van Ps. 73 tot 89, de vierde van Ps 90 tot 106, de vijfde van Ps. 107 tot 150. Niettegenstaande de aanteekening van het slot van Ps. 72 vinden wij echter ook later nog verscheidene Psalmen van David; doch die aanteekening toont, dat toen men dien tweeden bundel sloot, men geene Davidische Psalmen meer kende. Doch een groot aantal dezer Psalmen, vooral in de drie laatste bundels, zijn uit de Maccabesche eeuw (zie boven bl. 317, 318); weshalve het geheele Psalmboek eerst op het vroegst anderhalve eeuw vóór J. C. kan gesloten zijn. — Wanneer het boek der *Spreuken* zij geëindigd, is geheel onzeker. Veel er van is buiten twijfel van Salomo en zijn tijd. Doch uit Spreuk. 25: 1 blijkt, dat de verzameling, dáár beginnende en door vijf hoofdstukken heenloopende, uit Hiskia's eeuw is; terwijl 30: 1 nog een Agur en eindelijk 31: 1 een Lemuel, als auteurs, genoemd worden, zonder dat wij weten, wanneer deze hebben geleefd; waarschijnlijk, volgens de plaatsing, na Hiskia. — Misschien zijn deze beide boeken aan het hoofd der *Geschriften* geplaatst, dewijl ze grootendeels van David en Salomo afkomstig zijn, en dus inzooverre ouder, dan de overige boeken onder de *Geschriften* opgenomen.

Tot de nieuwe boeken, welke in hun geheel veel later zijn opgesteld, brengen wij den *Prediker*, die zeker niet van Salomo kan zijn, reeds daarom, dewijl het onmogelijk is, dat de Spreuken en de Prediker uit één geest zijn voortgekomen. Verg. boven D. I, bl. 428. Taal, inhoud en aanleg brengen dit boek tot den tijd in, of liever

nog na, de ballingschap, misschen tot dien van Jezus Sirach, die kort voor de Maccabeën bloeide.

Ook mag men het boek *Esther* tot de lang na de ballingschap opgestelde geschriften rekenen, zoowel van wege de taal, als den inhoud. Verg. boven bl. 74, 75.

Nog behoort tot de latere tijden der Joden het boek *Daniël.* Immers, dat de oude Joodsche Kerk dit niet onder de Profeten, maar onder de latere *Geschriften* heeft opgenomen en hetzelve hierin eene der laatste plaatsen aangewezen, dit wordt volkomen geregtvaardigd door de innerlijke gesteldheid des boeks zelven. Het is ons overgebleven ten deele in de Hebreeuwsche en ten deele in de Chaldeeuwsche taal, waarbij nog in latere dagen aanhangsels in de Grieksche zijn gevoegd. De inhoud, welke zich tot over den tijd van Antiochus Epiphanes uitstrekt, de stijl en de geest, welke geheel met die van het tweede boek der Maccabeën en van andere geschriften uit den Maccabeschen tijd overeenkomen, bewijzen ons, dat het een der jongste Bijbelboeken is, en dus behoort te staan, waar de Joden het geplaatst hebben, en niet bij Ezechiël, waarbij nieuwere Geleerden het ten onregte hebben gezet. Een godvruchtig Jood heeft dan, in den bangen tijd van Antiochus, omtrent Daniël, die, blijkens Ezech. 14: 14, 20, 28: 3, een zeer godvreezend en wijs mensch is geweest, het eene en andere verhaald, wat uit gedenkstukken of uit overlevering bekend was, en daarbij gedaan, wat hem nuttig scheen, ten einde door de groote voorbeelden van vroegere eeuwen zijne tijdgenooten tot volharding, geloof en moed in hun bangen strijd op te wekken. En heeft hij daartoe ook Daniël in den eersten persoon laten spreken (*ik Daniël*), dit is evenmin kwade trouw, als wanneer Salomo wordt voorgesteld in het *Boek der Wijsheid* te spreken, of Anacharsis in BARTHELEMY's *Voyage du jeune Anacharsis.* De echtheid van een boek is, dat het geschreven is in dien tijd of door dien schrijver, waarin of door wien het gezegd wordt te zijn opgesteld, en de Joodsche Kerk zegt ons, door de plaatsing van dit boek onder de jongste geschriften, dat

het ongeveer tot de Maccabesche eeuw behoort, zoodat dit boek *echt* is, als het werkelijk blijkt hiertoe te behooren.

De boeken der *Kronijken*, en de zich daaraan sluitende van *Ezra* en *Nehemia*, hebben wij ook tot de Maccabesche eeuw te brengen; hoewel ze blijkbaar uittreksels uit grootere en oudere werken zijn en eenige oude gedenkstukken in hun geheel hebben bewaard. Verg. boven bl. 318.

Meer dan deze boeken behooren niet tot de derde verzameling van den Hebreeuwschen Bijbel, die der *Geschriften* genoemd. Jezus Sirach en het eerste boek der Maccabeën, welke er anders wel eene plaats in hadden verdiend, en ook andere boeken, zijn er uit gebleven, waarschijnlijk, dewijl het oorspronkelijk-Hebreeuwsche opstel derzelve aan hen, die de verzameling sloten, onbekend was gebleven. De eerste melding van den Bijbel als een gesloten geheel, en wel als een geheel uit drie deelen bestaande, *Wet*, *Profeten* en *Geschriften*, vinden wij in de Voorrede, welke de kleinzoon van Jezus Sirach heeft geplaatst voor zijne Grieksche vertaling van het Hebreeuwsche Spreukboek zijns grootvaders. En daar nu deze vertaling omtrent 130 jaar vóór J. C. is vervaardigd, en er toch ook nog Psalmen uit den Maccabeschen tijd in de Heilige Schriften zijn opgenomen, dus gedichten in 175 vóór J. C. en nog later opgesteld, is de sluiting van den canon te plaatsen tusschen 175 en 130, derhalve omtrent anderhalve eeuw vóór J. C. Doch dit geldt den *Hebreeuwschen* canon. De *Grieksche* canon, welke ontstond, toen de Heilige Schriften, dewijl ze in het oorspronkelijke niet meer overal werden verstaan, in het Grieksch waren overgebragt, bleef veel langer open; hierin werden Jezus Sirach en nog veel meer andere geschriften opgenomen, 't zij ze oorspronkelijk in het Hebreeuwsch, 't zij in het Grieksch waren geschreven, waarover ik boven bl. 318, 319 sprak. Deze, alleen in het Grieksch, en niet ook in het Hebreeuwsch overgeblevene, boeken werden door de oude Joden niet onder de *Heilige* Schriften gezet, en daarom ook door de eerste Christenen niet in de kerken voorgelezen, maar ter zijde gelegd, vanwaar ze *verborgene* of *ter zijde gelegde* (*apocryphe*) Schrif-

ten zijn genoemd. Over de voornaamste van deze boeken heb ik in de vorige Voorlezing genoeg gesproken.

Deze opgave heb ik gedaan, om mijne zienswijze te regtvaardigen door haar in haren zamenhang voor te stellen. De gronden evenwel, waarop deze beschouwing van de Bijbelboeken en van de andere overblijfselen der Israëlietische Letterkunde rust, kan ik hier niet uiteen zetten; ze zijn dan ook wel in de Inleiding-geschriften te vinden. Hem, die niet met haar instemt, doe ik intusschen één verzoek, namelijk, dat hij haar niet eene *nieuwe* zienswijze noeme; want zij is handhaving der *alleroudste*, welke wij over deze geschriften kennen, die der aloude Joodsche Kerk.

(27) Bl. 341. Hand. 2: 11, 6: 5, 13: 43.

(28) Bl. 342. MAXIMUS TYRIUS, de leermeester van M. Antoninus, *Dissert.* XVIII, p. 316, 317 ed. REISKE.

VIJFTIENDE VOORLEZING.

Verspreiding der Joden over geheel de bekende wereld. Bevordering hiervan door het Romeinsche wereldrijk. — Blik op Rome's eerste geschiedenissen. Worsteling van Rome met Carthago. Carthago's invloed op de opvoeding des menschdoms. Rome's innerlijke ontwikkeling door den krijg. Rome eene wereld in het klein. Wat Rome van Griekenland heeft geleerd. Verschil tusschen Athene en Rome. Beschaving van geheel het westelijk Europa door Rome. Verbindtenis der Joden met Rome.

Mijne Heeren!

Over de drieërlei geestrigtingen, welke zich in en sedert de Maccabesche tijden onder de Joden openbaarden, heb ik de laatste maal meest tot u gesproken. Wij zagen, dat die drieërlei rigting een gevolg was van den invloed der vreemden, vooral der Grieken, op de Israëlieten. Maar ook merkten wij toen reeds in eenige proeven, dat de Joden wederkeerig grooten invloed op de andere volken begonnen te oefenen, zoowel door de vertaling hunner Heilige Schriften in het Grieksch, als bovenal door hunne verspreiding in allerlei landen, waardoor zij met de verschillendste volken in aanraking kwamen, terwijl deze in de synagogen, welke de Joden

bijna in elke stad van de toen bekende wereld weldra bezaten, wekelijks gelegenheid hadden, de zuiverder godsdienst van Israël te leeren kennen, hoogachten en aannemen.

In dit uur heb ik in de eerste plaats aan te wijzen, vanwaar die algemeene verspreiding der Joden ontstaan is.

De mogelijkheid daartoe werd gegeven eerst door Alexanders veroveringen en later door Rome's wereldrijk. Alexander vereenigde het voorheen gescheiden Oosten en Westen, opende voor de Aziaten den toegang tot Europa, en voor de Grieken tot in de binnenlanden van Azië. En 'tgeen hij in zijn kort leven begon, maakte hij duurzaam en vast door de vele volkplantingen, die hij stichtte, bovenal door Alexandrië in Egypte, eene stad, die de stapelplaats werd van den handel tusschen Oosten en Westen en als de knoop, welke den band, door Alexander om de wereld gelegd, vastsnoerde. Van de mogelijkheid, aldus aan alle volken aangeboden, om overal heen te reizen en zich in allerlei vreemde landen neder te zetten, maakten de Joden een ijverig gebruik. Immers sedert Salomo's verbindtenis met de Pheniciërs was de lust tot den handel in hen levendig geworden; in Alexandrië was eene talrijke menigte van hunne landgenooten aanwezig, door Alexander en Ptoleméus daarheen gevoerd; het ging hun er goed, zij werden er rijk en welvarend, en hadden er eere en aanzien. Ja, terwijl het Joodsche land zelf onophoudelijk aan oorlogen ter prooije was, daar nu eens de Egyptische, dan de Syrische Koningen het bemagtigden, leefden de Joden in Egypte, en met name in deszelfs hoofdstad, rustig en kalm. Dit gelukkig lot der Alexandrijnsche Joden moest dus wel een stroom van Joodsche landverhuizers uit Judea naar Alexandrië leiden, die dan, in deze

stad niet geborgen kunnende worden, vandaar weder moest uitvloeijen naar elk oord der wereld, waarmede deze koopplaats in handelsbetrekking stond. Dit gebeurde te eerder, omdat zij nu bijna nergens door akkerbouw en veeteelt zich een vast verblijf verschaften. Want zij waren vreemdelingen, waar zij kwamen; zij bleven Palestina als hun land, Jeruzalem als hunne moeder beschouwen. De hooge feesten dáár eenige malen in hun leven te vieren, dáár misschien de laatste levensdagen door te brengen, was hun een vrolijk uitzigt. Maar dan konden zij zich ook buiten Palestina niet dan noode voor altijd vestigen, en werd dus de koophandel, vooral de gemakkelijk te verplaatsen geldhandel, algemeen hun bedrijf.

Talrijker werden de volken-vermengingen nog, toen het Romeinsche wereldrijk zich ook over Azië uitstrekte, een nog grooter gebied omvatte, dan zelfs Alexander had bezeten, en vrede en rust aanbragt, waar voorheen tallooze oorlogen waren gevoerd. Met de Romeinen verspreidden zich de Joden, om handel te drijven, naar *hunne* bedoeling; om den weg voor het Christendom te bereiden, naar de bedoeling van *God*.

Doch ik moet, vóórdat ik der Joden verhouding tot Rome in enkele trekken schetse, nog eerst doen zien, welk aandeel, in de voorbereidende opvoeding des menschdoms vóór Jezus Christus, door God aan Rome was toegedeeld. Het is het laatste groote volk, waarover ik heb te spreken.

Rome was eigenlijk, gelijk Gij weet, niet dan ééne stad in Italië; maar eene stad, die volk bij volk aan hare heerschappij heeft onderworpen, en eindelijk de meesteresse van het schoonste deel der aarde, van al de landen rondom de Middellandsche Zee en dus ook van de

meeste Grieksch-Oostersche rijken, is geworden. Haar stichter was Romulus, die (in het jaar 754 vóór J. C. geboorte) kort voor de wegvoering van het rijk der Tien Stammen naar Assyrië, haar grondde als eene schuilplaats voor roovers en herders, met wie hij kleine oorlogen en rooftogten ondernam. Zóó legde hij reeds den grond tot Rôme's latere wereldheerschappij; want door deze ondernemingen oefende en hardde hij zijne volgelingen, en tevens gewende hij hen aan orde en tucht en voerde hij eene staatsgodsdienst bij hen in, die, veel meer dan bij de Grieken of andere Heidensche volken, op het zedelijke was gerigt, en tot onderlinge trouw, standvastigheid en helden-deugd kon opleiden. Bovendien begon Romulus reeds te vereenigen, wat in de beschaving der Latijnen, Sabijnen en Etruscers, volksstammen van Italië, waaronder en waaruit de Romeinsche staat zich begon te vestigen, hem goed en bruikbaar voorkwam. Nog meer werd tot de beschaving van Rome gedaan door Numa Pompilius, den tweeden Koning, een even vreedzaam man, als zijn voorganger krijgszuchtig was geweest. In zijnen tijd stichtten de Grieken vele volkplantingen in zuidelijk Italie, die door goede wetten uitmuntten. Dit schijnt Numa tot nadenken en navolging gewekt te hebben. Althans hij besteedde zijne lange regering tot het geven van wetten aan zijn volk, die godsdienst, deugd en menschelijkheid in Rome meer dan in eenigen anderen staat der Oudheid inheemsch maakten. Deze twee Koningen zijn de zinrijkste proeven en beelden van al wat de Romeinen eeuwen lang na hen hebben gewild en gedaan. Zoo als Romulus hebben ze namelijk eerst hun gebied steeds vergroot en uitgebreid; en zoo als Numa hebben zij onder elk overwonnen volk dadelijk daarna weldadige en regtvaardige wetten ingevoerd. Diep gevoelden de Romei-

nen, met reden, de voortreffelijkheid hunner staatsinrigting in dit opzigt. Een hunner geschiedschrijvers, door kortheid en juistheid van uitdrukking beroemd, zegt er van: »De Romeinen behandelen de meeste volken op denzelfden dag eerst als vijanden, dan als medeburgers" (1).

Waarom zij zoo gedaan hebben, moeten wij op de schaal der zedelijkheid niet te zwaar, noch ook te ligt achten. Zeker was het niet alleen uit menschlievendheid, maar ook niet alleen uit staatkunde. Het was uit beide. Hun zedelijke en den mensch achtende zin weêrhield hen van langduriger vijandschap, dan noodig was om nieuwe veroveringen te erlangen; en hun juiste staatkundige tact leerde hun, dat zij die veroveringen nergens meer duurzaam door konden maken, dan door eene regtvaardige behandeling der overwonnene natieën. En wij kunnen ook daarin de voor de menschheid zorgende liefde van God opmerken, dat het gebied over de bekende wereld nu aan eenen staat kwam, welke, meer dan al de vroeger beschouwde veroverende volken, den aardbodem, gelijk de Romeinen zelve het uitdrukten, *bevredigde.* Hoeveel hieraan ontbrak, als wij onze Christelijke denkbeelden tot maatstaf nemen, zullen wij later zien; maar hoeveel goeds hierin was, als wij de Romeinen met andere oude volken vergelijken, zullen wij tevens gedurig opmerken. Nu zeg ik er alleen van, dat, naar Rome's overleg, een voornaam middel, om eene veroverde stad en landstreek in onderwerping te houden, daarin bestond, dat er eene kolonie van Romeinsche burgers in werd gelegd, die daar dan niet alleen als een garnizoen alle oproer beteugelde, maar er ook de taal en eigenaardigheid der Romeinen deed wortel vatten. Een voortgang van menschelijkheid is er in op te merken,

dat de overwonnelingen alleen in de eerste eeuwen al hunne bezittingen, later niet dan een deel er van, aan die kolonisten moesten afstaan.

Doch niet onder hunne Koningen hebben de Romeinen de bekende wereld aan zich onderworpen. Toen, tijdens de regering van den zevenden Koning, die een dwingeland was, een aanzienlijk Romein, Brutus, eene reis naar Griekenland deed, zag hij dáár bloeijende Gemeenebesten, en besloot hij zoodanig eene ook te Rome op te rigten. Hij leidde dus den opstand der Aanzienlijken tegen de ondragelijk gewordene tirannij des Konings, verjoeg hem en zijn geslacht, en stelde in plaats der koninklijke eene republikeinsche regering in.

Onder dezen regeringsvorm kwam er echter geene rust te Rome. Integendeel: weldra bleek het, dat de Aanzienlijken, meer om zelve te heerschen, dan om het volk te bevrijden, den Koning hadden verjaagd. Nu ontstond er eene worsteling des volks tegen de Aanzienlijken, ten einde aan deze eene heerschappij te ontwringen, welke hun reeds te zoet was geworden, om ze vrijwillig te laten varen. Hevig en vijandig was de langdurige strijd; doch eindelijk deze de uitkomst, dat het volk zich langzamerhand den weg tot dezelfde ambten van magt en eere baande, als vroeger alleen door de Aanzienlijken werden bekleed.

Maar ook deze inwendige twisten, hoe bedroevend in menig opzigt, dienden tot ontwikkeling van anders sluimerende krachten; even als de binnenlandsche oorlogen der Grieken, die nooit de leermeesters der wereld waren geworden, indien zij allen rustig en kalm onder ééne alleenheersching hadden geleefd.

Nog te midden van dien strijd, onder welken deze ééne Stad reeds moed en kracht genoeg ontwikkelde, om bijna geheel Italië aan zich te onderwerpen, kwam Rome in

aanraking met Carthago, waartegen zij de merkwaardigste van al hare oorlogen heeft gevoerd. Wij moeten dus ook dezen Staat een weinig nader leeren kennen (2).

Carthago was eene volkplanting van de Phenicische handelstad Tyrus, op de noordelijke kust van Afrika, niet verre van het tegenwoordige Tunis gebouwd. Even als hare moederstad legde zij zich op den handel toe, en door dezen, maar ook door oorlogen, verwierf zij zich reeds vroeger dan Rome — zij was ook omtrent anderhalve eeuw ouder — een groot gebied. Dit gebied strekte zich verre uit in Afrika waar zij vele (men meent bij de driehonderd) volkplantingen stichtte en een uitgebreiden karavanenhandel dreef tot in de in onze dagen pas weder eenigzins bekend gewordene, binnenlanden, welke zij beter dan de beschaafde volken van onzen tijd wist te bereizen. Voorts bevatte dit gebied ook Sardinië en een aanmerkelijk deel van Spanje en Sicilië en vele kleinere eilanden, naar welke Carthago een levendigen zeehandel onderhield. Zoo werd deze dochter van Tyrus nog magtiger, rijker en grooter dan de moederstad, en zij, in Tyrus plaats, de koningin der zeeën in het Westen.

Toen nu Rome en Carthago beide in het Westen hare overwinningen uitbreidden, moesten zij wel aan elkander bekend worden. De eerste indruk van weerszijden was ontzag en eerbied voor eene zoo magtige en met zoo wijs beleid handelende natie. Zij maakten dus meermalen een verbond van vrede en vriendschap met elkander. Doch ten laatste (in 264 vóór J. C.) stietten zij, als onwillekeurig, in Sicilië met hunne legers en vloten op elkander, en ontstond er oorlog uit dezen schok. Tweemaal werd die krijg door vrede afgebroken; ten derdenmale hervat eindigde hij niet dan met Carthago's geheele verwoesting (in 146 vóór J. C.), waardoor het grootste deel van Carthago's gebied bij dat van Rome werd ge-

voegd. Ten tijde van haren ondergang had zij, ofschoon gedurende vele jaren vervallen, nog 700,000 inwoners.

In den tweeden der oorlogen met Carthago kwam Rome op den rand van haren eigenen ondergang. Met een door vele gevaren en overwinningen geoefend leger trok Hannibal, de grootste veldheer zijner eeuw, die reeds als kind van negen jaren Rome een eeuwigen haat had gezworen, uit Spanje over de Pyreneën in Gallië en uit Gallië over de Alpen in Italië. Worden legertogten over de Alpen, ook na al de verbeteringen aan de wegen besteed en bij al de vervoermiddelen, die onze werktuigkunde bezit, nog in onze dagen bewonderd, gelijk b. v. die van Napoleon: hoe zullen wij dan ons genoeg kunnen verbazen over het genie, de volharding en den moed van eenen Veldheer vóór twintig eeuwen, die de eeuwige sneeuw en ongebaande rotsen trotseerde, wilde bergvolken in onophoudelijken kamp overwon, en, 'tgeen het moedige en ondernemende Rome voor onmogelijk had gehouden, zijne krijgsmagt, waaronder zelfs elefanten behoorden, hoewel dan met verlies van meer dan de helft zijner dapperen, nu door diepe en duistere afgronden, dan over bergen, waar zij de wolken beneden zich hadden, in Italië's vlakte en voor Rome's poorten voerde? En niet minder groot is dezelfde Veldheer, als hij zich vijftien jaren lang midden in het land des vijands, bijna zonder eenige ondersteuning van huis, weet staande te houden, en wel als overwinnaar. En toch bezweek hij, doch niet door eigene schuld, maar door omstandigheden buiten hem.

Als wij in jeugdige jaren het verhaal van dien eeuwig merkwaardigen overtogt en oorlog lezen, en, naar de gewoonte der min nadenkenden, voor de eindelijk onderliggende partij ingenomen worden, beklagen wij het doorgaans, dat Hannibal, na de vernietiging aller Romeinsche legers, ook van het laatste bij Cannae, niet regelregt

op het weerlooze Rome afging, of ook vijf jaar later, bij zijnen koenen marsch daarhenen, niet gelukkiger was. Dan ware Rome gevallen! De bewonderde Hannibal had erlangd, wat hij verdiende, volkomene zegepraal!

Maar zóó oordeelen wij alleen in de onervarene en onnadenkende jaren der kindschheid. In rijperen leeftijd zien wij gemakkelijk, hoe geheel anders het lot des menschdoms in volgende eeuwen ware geworden, ja hoe de voorbereiding voor het Christendom voor een goed deel misschien verijdeld zou geworden zijn, indien Carthago, en niet Rome, de overwinning had erlangd. Immers, om eene wereldheerschappij te verkrijgen, hoedanig eene er voor het ontstaan der Christelijke Kerk wenschelijk was — daartoe behoorde meer geestkracht, deugd en wijsheid, dan Carthago bezat. Want voor die zelfverloochening en die hooge en reine menschelijkheid, welke zich te Rome, ten minste in eenige van de edelste harer zonen, heeft ontwikkeld, was Carthago niet vatbaar. Sporen van een hooger geestelijk leven vindt men er bijna niet; ieder legde zich toe op stoffelijke belangen, scheepvaart, handel, volksvlijt, akkerbouw, ten einde rijk te worden en de weelde des rijkdoms te kunnen smaken. Eene het geld boven alles achtende gezindheid, die, in plaats van de burgers voor het vaderland te wapenen, op loontroepen steunde, zat er, naast eene wreede godsdienst, op den troon. Zij belette het ontkiemen van burgerdeugd en vaderlandsliefde bijna geheel, liet het opkomen van eenen krachtigen burgerstand tegen over den geld- en geboorte-adel niet toe, en onderdrukte de overwonnelingen wreedaardig en geldgierig (3).

Meent echter niet, dat het eenmaal zoo magtige Carthago vruchteloos heeft gebloeid en, onder het bestuur van een wijs en weldadig God, niet zijn aandeel

tot de opvoeding des menschdoms heeft moeten bijdragen. Het heeft in Afrika, in Spanje, op Sardinië, Sicilië, Malta, de Balearische eilanden en elders in het Westen de taak van Tyrus opgenomen en voortgezet, en den handel, dat groote middel ter beschaving, dáár inheemsch gemaakt. Voorts heeft het in het bijzonder, gelijk Tyrus, de bergwerken in Spanje ontgonnen, dewijl het uit de goud- en zilvermijnen van dat land de schatten trok, om groote legers en vloten te onderhouden. Maar het heeft ook, en daarin stond het boven Tyrus, zijne overmagt over zijne kolonieën weten te handhaven, zoodat geene volkplantingen van Carthago zich boven de moederstad verheffen of ook van haar losscheuren konden; voorts heeft het, ook hierin boven Tyrus staande, den akkerbouw op de verstandigste wijze en de uitgebreidste schaal bevorderd, en de omzwervende herderstammen dáár, waar de grond het toeliet, in landbouwende volken herschapen, zoodat de latere bloei van noordelijk Afrika vooral aan Carthago is te danken (4). Ja, ook op menig eiland der Middellandsche Zee bragt Carthago de eerste zaden der beschaving, en b. v. Sardinië bloeide misschien nooit zoozeer, als toen dit eiland eene bezitting van Carthago was. In Spanje bewaart het bekende Carthagena, of Nieuw-Carthago, eene kolonie der groote handelsrepubliek, ook nu nog den naam van het in puin verzonkene Carthago; en niet alleen den naam, ook de beginselen van volksvlijt, landbouw en handel ontving deze kolonie, en het land, waarin zij ligt, van de moederstad.

Doch gewigtiger en omvattender was nog de invloed, welken Carthago op de ontwikkeling des menschdoms oefende, door hetgeen Rome van hare tegenstandster leerde. Want dit was niet gering. Naar het model van een gestrand Carthaagsch oorlogschip leerden de Romeinen eenen

veel beteren scheepsbouw, dan zij dusverre kenden; en van de Carthagers zagen ze eene uitgebreidere zeevaart en den wereldhandel af. Voorts werden de schriften der Carthagers over den landbouw te Rome vertaald, opdat men zich in Italië de ondervinding en kunde der vreemdelingen mogt ten nutte maken. Eindelijk, en dit was nog wel het voornaamste nut, 'twelk Rome van Carthago trok, Hannibals genie en geluk dwong Rome, alle krachten in te spannen, om het bijna verloren vaderland te redden. De oorlogen met Carthago zijn eenigzins voor Rome geweest, wat die met de Perzen voor Griekenland. Na elke overwinning van Hannibal scheen Rome verloren, en herstelde zich Rome toch weder, door het wijze beleid, de onuitputtelijke volharding, de vaderlandsliefde en de dapperheid harer burgers, welke juist uit die groote gevaren werden geboren. Ook na de vreeselijke nederlaag bij Cannae werd de vrede door Rome verworpen; het was, als of de overwonnene zich onverwinnelijk gevoelde. Voorzeker kwam Rome toen eerst regt tot bewustheid harer kracht; toen eerst ontkiemde het vermoeden, dat zij eene beheerscheresse der wereld zou kunnen worden, in de borst harer kinderen.

Twee opmerkingen omtrent Rome moet ik hier maken, de eene, dat deze stad door den krijg groot is geworden, en de andere, dat zij gaarne van alle volken leerde. De eerste opmerking schijnt onnoodig en dus veilig achterwege gelaten te kunnen worden. Want wie weet het niet, dat Rome door de wapenen de volken heeft overwonnen? Maar het is niet in dezen zin, dat ik mijne opmerking te berde breng. Ik meen niet alleen, dat Rome zich uitgebreid heeft door den krijg; dit heeft Carthago, Perzië, Babel en elk ander veroverend volk ook

gedaan; maar ook, dat Rome *innerlijk* sterk en groot, zedelijk groot, is geworden, door den oorlog. Nu nog is de werking van het krijgsmansleven zigtbaar in de manschappen van allen rang, ook lang nadat zij uit de dienst ontslagen zijn. Er is eene vaardigheid en ondergeschiktheid, eene gemakkelijkheid om zich te behelpen, eene gewoonte aan orde en regelmaat, eene stiptheid in het uitvoeren van opgedragene lasten bij hen te vinden, welke men bij anderen dikwijls te vergeefs zoekt. Hoe veel grooter moest die werking zijn, toen het bedrijvig leven de eenige oefenplaats voor 's menschen vermogens was; toen er nog geene volksscholen, geene leesboeken, geene onderwijzende godsdienst aanwezig waren, welke middelen van beschaving nu ook op de geringste standen eenen ontwikkelenden invloed uitoefenen. Neemt hierbij in aanmerking, welk eene krijgsdienst die der Romeinen was. Elk burger moest gedurig weder ten oorlog uittrekken, en daarom eerst deel nemen aan de forsche oefeningen voor den krijg in het veld van Mars, eene vlakte bij de stad aan den Tiber. Ontstond er werkelijk oorlog, dan waren de togten veel en vermoeijend. De meeste krijgslieden hadden eene zeer zware wapenrusting, en moesten behalve haar hunne spijzen voor eene halve maand en palissaden, voor de verschansing der legerplaats noodig, dragen. Wat echter het ligchaam van elken burger hardde, deze geweldige oefeningen, en voorts het bestormen der steden en doorwaden of overzwemmen van moerassen en rivieren in den krijg, welke voor hen de plaats der Olympische spelen bij de Grieken verving: — dit alles diende niet minder, om ook het karakter van Rome's kinderen te vormen en te versterken. Want de krijgstucht heerschte in de Romeinsche legers met nooit teruggekeerde gestrengheid, en door haar leerde de ziel, die in het geharde

ligchaam woonde, aan wet en orde gehoorzamen, en, vol levenskracht en vaderlandsliefde, elken pligt, hoe zwaar ook, vast en gewillig volbrengen. Dit gevormde karakter vertoonde zich in elke betrekking. Gelijk de krijgseed den Romein heilig was, zoo ook de trouw aan het vaderland, en de eerlijkheid in het dagelijksch leven. Eén woord had hij ook maar voor *manhaftigheid* of dapperheid in den krijg en *deugd* in het burgerlijk leven, *virtus*. Zóó werd de Romeinsche burgerij dat naar ligchaam en geest koene en gespierde geslacht, 'twelk de wereld aan zich onderwierp (5). — Op de staatkunde van Rome jegens andere volken had dit alles echter geenen invloed; die was en bleef dikwijls listig en trouweloos. Maar in andere volken kinderen van denzelfden God te zien, leerde ook geene Heidensche godsdienst. En zelfs nu het Evangelie dit aan de Christelijke natieën leert, hoeveel ontbreekt er nu nog aan, dat de regeringen en volken dezen eisch van het Christendom naar waarde volbrengen?

Mijne tweede opmerking is, dat Rome van alle volken, met welke het in aanraking kwam, gaarne leerde; en wel, zonder dat het zijne zelfstandigheid verloor (6). Hoe trotsch de Romein was op zijn eeuwig Rome, hij was wijs genoeg, om zich alles ten nutte te maken en tevens te verbeteren, wat hij bij anderen zag. Hij bragt in den beginne de geheele bevolking van verwonnene steden in zijne muren over, en nam later, toen de stad bevolkt genoeg was, nog altijd van de overwonnelingen aan, wat hem goed voorkwam, of tot verbetering van zijne inrigtingen en gewoonten leiden kon. En gelijk ten laatste het gebied van Rome de bekende wereld omvatte, zoo vereenigde zich eindelijk ook te Rome alle bedrijf, alle kunst, alle wetenschap, alle godsdienst dier wereld als in haar midden- en brandpunt. Die ééne

stad werd eene wereld in 't klein. Dat was Athene nooit. Hier was alles oorspronkelijk, uit den eigenen grond en eigenen geest geboren, alles eigene vinding en schepping van het Grieksche genie. Rome werd de verzamelplaats van al wat Athene en Alexandrië, Tyrus en Carthago, Babel en Jeruzalem had voortgebragt, en, wij zullen het later zien, hierdoor vooral is Rome een zegen voor de menschheid geworden.

Leerde Rome zóó van alle volken, en dus ook van de Carthagers, van geene natie leerde het echter meer dan van de Grieken; waarop ik u nog een weinig opmerkzaam moet maken.

Reeds Numa, de tweede Koning van Rome, en Brutus, de omverwerper der koninklijke regering, kwamen, gelijk wij gezien hebben, eenigzins met de Grieken in aanraking. Naderhand geraakten de Romeinen echter in nog nadere kennis met dat zoo beschaafde volk door een gezantschap, 'twelk zij, toen zij, na het verdrijven hunner Koningen, niet wisten, hoe hunne Republiek in te rigten, in Pericles tijd naar Athene zonden, om een afschrift van Solons wetten naar Rome te brengen, ten einde volgens deze de hunne te verbeteren. Nog meer leerden de Romeinen van de Grieken, toen zij de Grieksche volkplantingen in zuidelijk Italië, na hardnekkigen wederstand, veroverden. Van Pyrrhus, een Griekschen Koning uit Epirus, die deze volkplantingen te hulp was gekomen, en eerst de Romeinen tweemaal overwon, zagen zij eene betere krijgskunst af; aan de volkplantingen zelve ontleenden zij Grieksche beschaving en zeden. Eindelijk namen zij nog meer van hen over na de geheele onderwerping van het gansche Griekenland aan hun gebied, welke in 146 vóór

J. C. voltooid werd, in hetzelfde jaar, waarin ook Carthago viel.

Dat zij nu, bij al deze middelen en wegen van aanraking, van de zoo veel beschaafdere Grieken veel *konden* leeren, behoeft geen betoog; verwonderlijker kan het schijnen, dat zij zóó veel van hen *wilden* overnemen, als geschied is. Want, behalve dat zij naar het Grieksche voorbeeld hunne staatsregeling en wetgeving verbeterden, volgden zij hen ook in kunsten en wetenschappen, en ook eenigzins in wijsbegeerte na; zoodat de Romeinsche schilders, beeldhouwers, bouwmeesters en kunstenaren van elke soort zich naar Grieksche meesters vormden; de Romeinsche dichters, geschiedschrijvers, redenaars en wijsgeeren desgelijks de Grieksche voorbeelden zochten te evenaren; ja de Romeinen zelve in menig opzigt Grieken werden, veelmeer dan eenig ander volk, 't welk met de Grieken in dergelijke naauwe verbindtenis trad. Om dit begrijpelijk te vinden, moeten wij opmerken, dat, blijkens de verwantschap van de taal der Romeinen met een tongval der Grieksche taal, de Romeinen zelve eene meer verwijderde kolonie der Grieken, of liever een reeds vroeg van den moederstam afgesnedene loot van den weligen Griekschen boom was, die wel reeds vroeg tot zelfstandigheid kwam en op den duur den oorspronkelijken stam in kracht en omvang overtrof, maar toch altijd geschikt bleef, om loten van Grieksche kunst en wetenschap, die er in geënt werden, vast te houden en door zijne sappen verder te voeden.

Doch, hoeveel de Romeinen van de Grieken overnamen, ofschoon zelfs de Grieksche taal bij de aanzienlijke Romeinen in dagelijksch gebruik kwam, geheel Grieken geworden — zijn ze niet. Er is altijd een groot onderscheid tusschen de beide volken en door hen tus-

schen Europa beoosten en bewesten de Adriatische Zee gebleven. Dit onderscheid werd reeds kort en krachtig uitgedrukt door de twee stadsnamen *Athene* en *Rome*. Het middenpunt van Griekenland heette *Athene*, dat is *wijsheid*; en *Rome* beteekent *kracht*. *Wijsheid*, dat is kunst, wetenschap, wijsbegeerte, was het eigenaardige van Griekenland; *kracht* in oorlog en vrede, in zware krijgsdienst, in vaste staatkunde, in bepaalde wetgeving was te Rome inheemsch. Een oorspronkelijk scheppend genie vinden wij te Athene, en tijd, om de vele kampspelen te vieren en oneindige twistredenen over de philosophie te wisselen, in geheel Griekenland. Te Rome is die oorspronkelijkheid niet, ook ontbreekt er de tijd en lust, om vrolijke spelen of wijsgeerige twistredenen te houden; alles is er ernstig, bedaard, mannelijk, in sommige opzigten zelfs grijs en oud van de kindschheid af; want eene spelende jeugd ontbrak aan het Romeinsche volk geheel. Maar in plaats van dien scheppenden, spelenden, dichtenden, twistenden geest heerschte er in de tijden van Rome's bloei, toen het meester van Italië en Carthago werd, matigheid, armoede, moeijelijke akkerbouw, zware krijgsdienst (7); voorts was er, toen de Romeinen anderen leerden kennen, een zeer wijs en bedachtzaam volgen van anderen, een gebruik maken van het elders gevondene, en zelfs een verbeteren van het uit alle oorden der wereld bijeen gehaalde.

Maar dit was in de opvoeding des menschdoms ook noodig. Want moest er eerst een tijd en volk zijn, om te scheppen: er was ook, ter vorming der wereld, een tijd en volk noodig, om te verwerken, over te nemen en op het leven toe te passen. Dit laatste deed voor het Oosten Alexandrië, voor het Westen Rome. En halen geen van beide in genie bij Athene,

naar waarheid zegt evenwel Cicero (8): »Wat onze landgenooten òf zelve uitvonden òf aan de Grieken ontleenden, dit maakten zij meer bruikbaar voor het werkelijke leven. Zeden en maatschappelijke inrigtingen, huisbestier en vermogen worden bij ons beter bewaard dan bij hen; en wat het staatsbestier betreft, zeker is het; dat onze voorouders het door betere verordeningen en wetten hebben geregeld."

Waarin de Romeinen achter de Grieken bleven en waarin zij hen overtroffen kunnen wij met twee woorden uitdrukken, waarvan het eene alleen Grieksch, het andere alleen Romeinsch is. Het Grieksche woord is *philosophia*, dat is, *wijsbegeerte*. In Griekenland is dit woord ontstaan; want ook de zaak is er geboren. Bij de Oosterlingen vinden wij noch eene uitdrukking, noch eene zaak, die er mede overeenkomt; maar ook niet bij de Romeinen. Deze laatsten hebben wel de Grieksche philosophie gekend en onder zich beoefend, maar als eene vreemde plant, die geen inlandschen naam heeft erlangd, en in Rome ook geene eigene vruchten heeft gedragen; want onder de Romeinen vinden wij wel volgers van Plato, van Aristoteles, van Epicurus, van Zeno; maar wijsgeeren, die hunnen eigenen weg konden vinden en betreden — niet éénen. Doch gelijk philosophie woord en zaak der Grieken is, zoo is er ook een woord en eene zaak der Romeinen, waarin de eigenaardigheid van deze wordt uitgedrukt, *humanitas*, waarvoor noch in het Grieksch, noch in eenige andere taal eene even krachtige uitdrukking te vinden is. Ons woord *menschelijkheid* is veel te zwak. De Romein geeft met zijn *humanitas* te kennen den zin, om den mensch in zich en anderen te eeren, dus achting voor den mensch, menschelijk gedrag, menschlievendheid, lieftaligheid, beschaafdheid, wellevendheid, ontwikkeling van geest en

hart, gelijk den mensch betaamt. Alleen uit hooge achting voor de menschelijke natuur kon zulk een woord geboren worden, en wij zien dan ook werkelijk bij geen volk der Oudheid zulk een algemeen streven naar bevordering der menschelijkheid, der humaniteit, als bij de Romeinen plaats had. Nergens werd dus ook de huisvrouw met zooveel achting behandeld als te Rome. Reeds in de vroegste tijden was het gewoonte, dat zij geen ander werk dan huisbezorging en wolspinnen behoefde te verrigten, dat zij niet, gelijk in Griekenland, opgesloten leefde, maar vrij uitging en met huisgenooten en vreemden verkeerde, dat de man voor haar op de straat week, niemand haar mogt beleedigen, de regtbank haar niet voor zich mogt doen verschijnen. Willekeurige echtscheidingen waren dus ook vijf eeuwen lang te Rome geheel onbekend (9). Dit eigenaardige stemt geheel overeen met hunne mindere oorspronkelijkheid en hunne, bij de Grieken veelal ontbrekende, zucht, om van alle volken te leeren. Van alle natieën willende leeren, moesten zij aan deze wel eenige achting toedragen, en dus, bij alle verschil van taal en zeden, *menschen* in hen zien van gelijke beweging als zij, niet wezens van een lageren rang. Hoe meer zich hun gebied uitbreidde en hoe meer verschillende volken zij dus leerden kennen, des te meer moest die achting voor den mensch zich in hen ontwikkelen, en zoo ontstond er eindelijk zelfs in hen het denkbeeld van eene verbindtenis *des menschelijken geslachts*, of aller volken en staten *als menschen*. Zoo iets had geen Griek ooit vermoed.

Alexander van Macedonië had wel eene verbindtenis aller volken bedoeld; doch door alle natieën zoo veel mogelijk tot Grieken te maken. De Romeinen lieten aan elke natie hare taal en eigenaardigheid, behalve dat zij overal de onafhankelijkheid der staten ophieven en de onmenschelijke wetten der overwonnene volken

verzachtten. En zoo kon een Romein, Cicero, schrijven, wat nooit in het hoofd of hart van een Griek had kunnen opkomen (10): »Niets is zoo goed en edel en zoo alomvattend als de vereeniging van menschen met menschen, die, als ware het, eene maatschappij tot onderlinge hulp en eene liefde tot het menschelijk geslacht mag genoemd worden. Zij ontstaat van de geboorte af, uit de liefde van ouders tot hunne kinderen en verbindt door het huwelijk en de ééne afstamming het huis, zachtkens gaat zij buiten de huisdeur en breidt zich uit door bloedverwantschap, aanhuwelijking, vriendschap, buurtschap; voorts wordt zij eene vereeniging met burgers en met allen, die bondgenooten en vrienden van den staat zijn; eindelijk wordt zij eene liefde, die geheel het menschelijk geslacht omvat." — Zoo kon een ander Romein, Plinius, omtrent 100 jaren later, uit de geschiedenis opmaken (11): »Italië (en Rome) is door het bestuur der Goden uitgekozen, om de verspreide staten te vereenigen, de zeden te verzachten, de oneenige en woeste volken met elkander te doen zamenspreken en omgaan, en menschelijke beschaving aan den mensch te geven: kortom, om het algemeene vaderland van alle volken op den geheelen aardbodem te worden." Een stout denkbeeld voor die eeuw, maar door de gesteldheid der landen en volken, zoo als zij door der Romeinen bestuur was geworden en aan Plinius naauwkeurig bekend was, hem aan de hand gegeven. Immers vóór Rome's verovering was bijna het geheele Westen van Europa in onophoudelijke, alles vernielende, kleine oorlogen gewikkeld. Alleen in Gallië (Frankrijk) waren omtrent vierhonderd verschillende stammen, die een rooversleven leidden en elkander zonder einde uitplunderden. Rome, meester van Italië, onderwierp zich door oorlog het westelijk Europa, eerst Spanje, toen Gallië, daarop Brit-

tanje en ons Vaderland, eindelijk zuidelijk en westelijk Duitschland; maar door dien oorlog *bevredigde* het ook deze landen. Het voerde overal een geregelden akkerbouw in; bragt de wijnteelt in het midden en noorden van Gallië en aan Moezel en Rijn; het stichtte vele legerplaatsen, een begin van steden; het maakte over bergen en door moerassen van de eene legerplaats naar de andere heirbanen en hierdoor ontoegankelijke streken bewoonbaar; het groef afleidingen voor het rivierwater (in ons Vaderland b. v. de Drususgracht), wierp tegen rivieren en zeeën dijken op, bragt door grootsche waterleidingen, over bergen en door dalen, somtijds twintig en meer uren ver, frisch en gezond drinkwater in alle oorden. Het bragt handel en verkeering van volken met volken in het Westen in zwang, en bevorderde, door het beteugelen der zeeroovers, den handel in geheel de Middellandsche Zee. En deze handel werd, gelijk altijd, van eene ruiling van waren, ook weldra eene ruiling van gedachten. Hunne taal en geestbeschaving, hunne wetten en boeken bragten de Romeinen tot in het hart van Gallië en Brittanje, en tot diep in Duitschland. Hunne beschaving baande den weg voor de Grieksche en werd weldra door deze hier en daar gevolgd. In één woord, wat westelijk Europa is, ook nu nog, is het vooral door Rome's invloed geworden. Rome's spraak met eenige verandering hoort gij nog in Italië's, Spanje's, Portugals, Frankrijks en ten deele zelfs in Engelands talen. Rome's onveranderde taal is nog die, waarin het hoogere onderwijs in bijna geheel Europa spreekt. Rome's wetgeving is nog een model van juiste, heldere en voor dien tijd volkomene wetgeving, en wordt als het beste voorbeeld van wetgeving en als de bron onzer latere wetgevingen door de regtsgeleerden bestudeerd, voordat zij tot de studie der nieuwere wetten

overgaan. Op die wetgeving konden de Romeinen trotsch zijn, en het was dus geene grootspraak, maar alleen de uitdrukking der waarheid, dat zelfs in eene verafgelegene provincie de Romeinsche Landvoogd Festus den Joden, die een vonnis tegen den afwezigen Paulus begeerden, dit weigerde met het schoone woord: »De Romeinen hebben de gewoonte niet, een mensch uit gunst ten doode over te geven, eer de beschuldigde zijne aanklagers voor zich heeft, en gelegenheid heeft verkregen, om zich te verantwoorden over de beschuldiging" (Hand. 25: 16).

Zoo regtvaardig, menschelijk, zedelijk moest Rome zijn, zou zij zelve het Christendom aannemen, en westelijk Europa dit uit hare hand ontvangen. Want was de dienst van den éénen waren en heiligen God in Israël onontbeerlijk, om het menschdom geschikt te maken voor de ure, waarin God door allen zou worden aangebeden *in geest en waarheid;* en was de wijsbegeerte der Grieken noodig, om het menschdom te bereiden voor het *zelfstandige* Christendom, 'twelk alle dingen beproeft, om het goede alleen te behouden: de deugd, zedelijkheid en menschelijkheid van Rome was evenzeer noodwendig, om de wereld vatbaar te maken voor eene godsdienst, die ook geheelenal *zedelijk* is, de hoogste en reinste deugd eischt, en den mensch in den mensch vereert, zoodat de Egyptenaar geen Jood en de Scyth geen Griek behoefde te worden, om deel aan Christus te verkrijgen; maar elk kon blijven in de natie en uiterlijke betrekking, waarin hij was, indien hij maar naar hart en gemoed wierd geheiligd en in Christus inwendig een nieuw schepsel wierd.

Zou echter Rome in staat zijn de groote gave van Christus aan ons werelddeel te schenken, dan moest ook hier plaats vinden, wat in Griekenland geschied was (12),

de vrijheid van Rome's burgers moest te gronde gaan, opdat de menschen nu, in plaats van *in den staat*, mogten beginnen *in zich* te leven (13). Want hoe ware het anders mogelijk, dat zij het innerlijke Christendom zouden hebben willen aannemen en kunnen bewaren? Daarom heeft dan ook kort voor de komst van Hem, die zeide, dat het rijk van God binnen in ons is, het gemeenebest van Rome voor een keizerrijk plaats gemaakt, en is de Zaligmaker van 's menschen geest en hart onder Rome's eersten Keizer geboren.

Geboren werd Hij onder Koning Herodes in naam, inderdaad onder Keizer Augustus. Hoe dit zamen kon gaan, moet ik nog aanwijzen, door u ten slotte op de verbindtenis van de Joden met Rome opmerkzaam te maken.

Het eerst waren de Romeinen met de Joden in aanraking gekomen door Judas, den Maccabeër, die, om zich te beter tegen den Grieksch-Syrischen Koning te verdedigen (omstreeks 161 vóór J. C.), een verbond van vriendschap en bescherming met hen had aangegaan. Eenige malen was dit later vernieuwd, tot voordeel voor de Joden; doch, door hunne eigene schuld, leidde dit vervolgens tot hunne onderwerping aan Rome. Want toen er, ruim een halve eeuw voor Jezus geboorte (in het jaar 65), twist over den troon ontstond, tusschen twee Vorsten uit het Maccabesche stamhuis, riepen deze beide den in Azië oorlogenden Romeinschen Veldheer Pompejus tot scheidsrigter in. Pompejus besliste den twist; maar, Jeruzalem veroverd hebbende, legde hij tevens den Joden eene belasting op, welke de aanvang werd van eene steeds toenemende afhankelijkheid der Joden van Rome. Schadelijk was hun deze verbindtenis

met Rome in vele opzigten; zij bleven nu geen vrij en zelfstandig volk meer, en verloren dus de fierheid, den moed, de geestkracht, hun in der Maccabeën eeuw eigen, al meer en meer. Maar in vele opzigten was hun deze ondergeschiktheid aan Rome ook voordeelig. Menige goede wet en gewoonte der Romeinen werd nu ook bij de Joden inheemsch. Zoo schijnt hun b. v. nu nog meer het gevoel eigen geworden te zijn, dat de veelwijverij, hun door Mozes veroorloofd, onbetamelijk was (14). Ook was er nu een einde aan hunne onophoudelijke burgeroorlogen en staatkundige twisten, en ontstond aldus de mogelijkheid, dat zij nog eens hoorden naar een Profeet, Johannes den Dooper, hun door God gezonden, om de nabijzijnde komst des Zaligmakers aan te kondigen. Immers op hunne godsdienst hadden de Joden van de Romeinen geenerlei aanval te vreezen. Mogt de staatkunde van een Syrischen Koning hun eens hunne eigenaardige vereering van Jehova hebben willen ontrooven: die der Romeinen was het, aan elke natie hare eigene godsvereering te laten behouden. Ook het geslacht van Herodes, 'twelk hen meestal, onder Rome's opperbestuur, regeerde, beleed, hoewel van Idumeschen oorsprong, zelf de Israëlietische godsdienst, en Herodes de Groote verbouwde den tweeden tempel zoo prachtig en heerlijk, dat men dien nu wel voor een derden tempel kon houden. Ja, de Romeinen waren zoo verdraagzaam en goedgunstig jegens de Joden, dat zij ook zelfs buiten het Joodsche land overal hunne godsdienst als eene geoorloofde mogten uitoefenen, in alle voorname en ook kleinere steden synagogen bouwden, en zonder verhindering talrijke proselieten aannamen.

Vraagt gij, waartoe God zulk eene gunst der Romeinen voor de Joden hebbe aangekweekt? Het antwoord

leest gij in de Handelingen der Apostelen. De Romeinen moesten verdraagzaam jegens alle godsdiensten en voor de Joden zelfs gunstig gestemd zijn, ten einde aldus eene vereeniging aller volken tot éene godsvereering voor te bereiden en aan Jezus Apostelen, als Joodsche Rabbijnen, eenmaal de gelegenheid en vrijheid te geven, om het Evangelie overal en aan alle menschen te prediken.

Van achteren zien wij het dan nu ook duidelijk in, waarom de Voorzienigheid aan Rome het wereldgebied deed toekomen. De Joden en alle volken verkregen daardoor rust en vrede en vrije godsdienstoefening. Zóó werd door Rome, zonder dat het dit kon vermoeden, de gelegenheid, om een nog grooter en beter wereldgebied te stichten, voor Jezus en de Apostelen geopend. Want het Romeinsche rijk kwam tot zijn grootsten bloei en had in de letterkunde zijne gouden eeuw, onder Augustus, toen Jezus Christus geboren werd; en toen juist verschafte het ook overal rust en vrede, vrijheid van godsdienstoefening en verbinding van allerlei volken, en kweekte de beginselen der beschaving, en baande zóó den weg voor het Evangelie tot vele steden en vele geesten.

AANTEEKENINGEN.

(1) Bl. 357. TACITUS, *Annal.* XI, 24. — Voorts merk ik op, dat men in deze Voorlezingen geene critiek van Rome's oude geschiedenis dient te verwachten. Ik moest *hier* de eigene verhalen der Romeinen volgen; ook ben ik, zoo verre ik er over kan oordeelen, nog niet eens overtuigd, dat de critiek van Niebuhr in de hoofdzaak gegrond is.

Wat nu critiek heet, zal bij de nakomelingen voor een goed deel twijfelzucht en willekeur genoemd worden.

(2) Bl. 359. De eerste, die ons in het binnenste van den Carthaagschen Staat heeft ingeleid, is hier ook nog de voortreffelijkste gids, HEEREN, *Ideen*, II, 1. — De stichting van Carthago wordt aan een Tyrische Prinses, Dido, toegeschreven, wier moed en koenheid gelijksoortig was, aan die van twee andere Tyrische Vorstinnen, Izébel en Athalia, die wij uit den Bijbel kennen. Dido was bovendien eene tijdgenoote van Athalia, daar zij omstreeks 880 Carthago stichtte. Haar karakter bevestigt weder de naauwkeurigheid der Bijbelgeschiedenis.

(3) Bl. 361. Hoeveel er ontbrak aan de inwendige grootheid en dus aan de zedelijke vastheid van Carthago, blijkt daaruit, dat bij elken aanval van eenen vijand in den omtrek van Carthago, ook al had hij een klein leger (van Agathocles, Regulus, de beide Scipio's kennen wij die aanvallen), alles op het spel stond. Teregt zegt HEEREN, bl. 298: »De grootheid van Rome was op eene rots gebouwd, die van Carthago op een grond van stofgoud." En SCHILLER spreekt Carthago niet geheel te onregt aan:

Ausgeartetes Kind der besseren menschlichen Mutter,
Das mit des Römers Gewalt paaret des Tyriërs List!
Aber Jener beherrschte mit Kraft die eroberte Erde,
Dieser belehrte die Welt, die er mit Klugheit bestahl.
Sprich, was rühmt die Geschichte von dir? Wie der Römer erwarbst du
Mit dem Eisen, was du tyrisch mit Golde regierst.

(4) Bl. 362. Hoe schoon door land en tuinbouw de omstreken van Carthago waren, toen Agathocles, de Koning van Syracuse, en later Regulus, de Veldheer der Romeinen, dáár oorloogden, verhalen Diodorus en Polybius, aangehaald door HEEREN, bl. 111, 112. Voorts vergelijke men nog over de letterkundige beschaving der Carthagers, JUYNBOLL, *Letterk. Bijdragen*, I Stuk, bl. 76—78; alsook de aanstippingen van MUNTER, in CREUZER, *Symbolik und Mythologie*, D. II, bl. 440 1).

(5) Bl. 365. Verg. NASSAU, *Hist. Proeve*, bl. 105-107. Merkwaardige uitspraken over den invloed der krijgsdienst

op het zedelijk karakter en gedrag des menschen, vindt men omtrent het volk, dat in onze dagen (1813—1815) door den krijg het meeste is ontwikkeld, het Pruissische, in F. R. EYLERT, *Characterzüge und histor. Fragmente über Friedrich Wilhelm III*, D. III, Afd. I, onder anderen bl. 197, 198, waar hij deze woorden van den Minister Maassen aanhaalt: »Wij, burgerlijke ambtenaren, hebben werk, om met de militairen, vooral de voortreffelijken onder hen, voort te komen. Wij overtreffen hen wel in geleerdheid; maar deze staat ons juist bij het handelen in den weg. Bij alles komen wij met onze redeneringen en bepalingen, en willen nog eerst bewijzen, wat reeds werkelijk aanwezig is, en hechten zóó op kleinigheden, dat wij de hoofdzaak uit het oog verliezen. Terwijl wij om de zaak heen gaan, tast de krijgsman haar in het hart, begint de actie op het centrum en is dus eer ten einde. Hij heeft den oorlog mede gemaakt, de wereld gezien, de menschen leeren kennen en kleine zoowel als groote ondervindingen opgedaan. Hij is dus overal eer te huis, heeft een ruimer blik en sneller overzigt. Met een juisten tact vat hij bij alle dingen de practische zijde in 't oog, veracht in frisschen moed alle zwarigheden, en wat uitvoerbaar is, zet hij door. Het gezondste en beste deel der natie is het staande leger; het zittende deel is vol bedenkelijkheden en lijdt aan verstoppingen." EYLERT, zelf hof- en garnizoen-prediker, getuigt uit eigene ondervinding, bl. 230, dat er eene beschaving, eene fatsoenlijkheid, een eer- en pligtgevoel, een voegzaam en waardig gedrag bij de Pruissische krijgslieden, ook bij de gemeenen, te vinden is, waarover hij hen hoogelijk moet prijzen, en waarvan hij de voorname reden vindt in den heerlijken vrijheidskamp van 1813 tegen Napoleon, welke de bekende, edele geestdrift in de natie wekte, en voorts in de inrigting, dat dáár alle burgers moeten dienen, dewijl zij geene plaatsvervangers kunnen stellen.

(6) Bl. 365. Dat Rome zijne zelfstandigheid altijd bewaarde, is zeer goed uiteengezet, wat de letterkunde be-

treft, door Mevr. DE STAËL, *De la Littérature, considerée dans ses rapports avec les institutions sociales*, Chap 5—7, *De la Littérature Latine*, waarin zij de Grieksche en Latijnsche Letterkunde vergelijkt en aan gene den voorrang schenkt, als vrucht der verbeelding en des genies, aan deze als voortbrengsel van levenswijsheid en practische werkzaamheid. Men vergelijke voorts T. P. TRESLING, *De Romanorum prudentia, in populis sub imperium suum subjungendis conspicua*, *Gron.* 1834.

(7) Bl. 368. »Rome is gelukkig geweest — wie zou het ontkennen, doch er is meer: Rome is ook edel en deugdzaam geweest, Rome is groot geworden, niet door de wijsheid van deszelfs inwoners, maar door hunne deugd." P. VAN LIMBURG BROUWER, *Cesar en zijne tijdgenooten*, I D, bl. 16. In de volgende bladzijden vindt men er vele proeven van. Zelfs boven de Spartanen, met wie zij over het geheel vele overeenkomst hadden, muntten zij uit. Bl. 30: »De Romeinen waren krijgslieden, maar zij waren ook landbouwers: geheel anders dan de Spartanen, die den akkerbouw voor hunne slaven overlieten."

(8) Bl. 269. *Tuscul. Quaest.* I, 1. Verg. J. C. VOORDUIN, in eene Prijsverhandeling, te vinden in de *Annales Acad. Gand.* 1820—1821, welke eene uitlegging van Cicero's bewering behelst.

(9) Bl. 370. Over den toestand der vrouwen te Rome vindt men veel belangrijks bijeen in de verhandelingen van G. J. M. VAN GEUNS en N. THOLEN, *Quam vim habuerunt apud Romanos foeminae* etc. in de *Annalen* der Utrechtsche Hoogeschool van 1816—1817. Verg. ook H. REIGER, *De vi et efficacitate foeminarum in res politicas*, *Gron.* 1829, p. 13-46. De keerzijde zullen wij in eene der volgende Voorlezingen beschouwen.

(10) Bl. 371. *De Finib.* V, 23.

(11) Bl. 371. *Hist. Nat.* III, 5.

(12) Bl. 373. Verg. boven bl. 289—293.

(13) Bl. 374. Zoo zocht Cicero, toen de vrijheid van

Rome weg was, zijnen troost in de wijsbegeerte, dat is, in de inkeering tot zich zelven.

(14) Bl. 375. Reeds Spreuk. 12: 4, 19: 14, en vooral 31: 10—31, vinden wij aanduidingen, dat de Israëlieten in den regel maar ééne vrouw hadden. Zoo ook Sirach 26: 1—27. In latere tijden treffen wij echter bij Koning Herodes den Grooten nog een harem aan, aangezien vele vrouwen van hem worden opgenoemd bij JOSEPHUS, *Antiq*. XVII, 1, 3. Doch vanwaar af te leiden, dat ook de Koningen en Grooten in nog een weinig lateren tijd deze handelwijze (zoover ik mij herinner) niet meer volgden, en wij in het Nieuwe Verbond geen spoor van veelwijverij vinden, maar overal de vooronderstelling, dat één man maar ééne vrouw behoort te hebben, zoodat de Heer Matth. 19: 3—9 wel op de oorspronkelijke inrigting van God terug wees, om de ligtzinnige echtscheidingen tegen te gaan, doch zich niet meer tegen de veelwijverij behoefde te verklaren: — vanwaar dezen krachtigen vooruitgang af te leiden, dan uit der Joden verkeering met de Romeinen, die het huwelijk veel hooger stelden, dan Oosterlingen en Grieken, en de veelwijverij geheel en al afkeurden?

ZESTIENDE VOORLEZING.

Terugblik op al het beschouwde. Geschiktheid van een gedeelte des menschdoms, om nu in de Christelijke Kerk in te gaan. Dit was vatbaar, om aan zulk eene alomvattende maatschappij, *als de Christelijke Kerk is, deel te nemen, aan zulk eene* zedelijke *en* godsdienstige *maatschappij, als zij is, en aan deze* Christelijke. *Hoe de beschaving van elk volk daartoe het hare heeft moeten bijdragen.*

Mijne Heeren!

Eene wandeling langs vele volken en door vele landen hebben wij afgelegd, en bij menig merkwaardig persoon en op velerlei belangrijke keerpunten der geschiedenis stil gestaan. Aan het einde van onzen togt en van onze beschouwingen gekomen, noodig ik u uit, nog eenige omvattende blikken op het geheel te werpen, en u daartoe als op eenen berg te laten leiden, van welks hoogen kruin wij de doorwandelde streken ten slotte nog eens kunnen overzien, om eenen levendigen en sprekenden indruk van het geheel in ons op te nemen. Drie denkbeelden wensch ik daardoor bovenal in ons duidelijk te maken: vooreerst, dat door al de voorafgaande opvoeding God ten minste één gedeelte des menschdoms geschikt had doen worden, om

in de Christelijke Kerk in te gaan; ten tweede, dat de toestand der wereld het noodzakelijk maakte, dat de Christelijke Kerk nu werd gesticht; ten derde, dat een aanzienlijk deel des menschdoms naar eene betere en hoogere opvoeding verlangde; of, om deze drie zaken zeer kort uit te drukken, dat de (of ten minste vele) menschen de volmaakte opvoeding door Gods Zoon nu *konden*, nu *moesten*, en nu *wilden* aannemen.

Zien wij vooreerst, dat *een gedeelte des menschdoms Gods hoogere opvoeding nu konde aannemen*, dewijl het, door de voorafgaande opvoeding, er geschiktheid voor had erlangd, dewijl het beschaafd en ontwikkeld genoeg was geworden, om de Christelijke godsdienst te kunnen omhelzen.

Eene vooronderstelling ligt hier te gronde, welke ik niet zal bewijzen, dewijl ik ze voor u, Christelijke Hoorders! niet behoef te bevestigen, namelijk, dat al de beschaving der oude wereld alleen eene voorbereidende was, geen hoogste doel in zich had, maar als middel tot een hooger doel moest dienen; of een middel was, om het menschdom te vormen tot het aannemen van de laatste en volkomene openbaring van God in zijnen Zoon, ten einde door deze het leven van God zelven in zich op te nemen en te ontwikkelen. Immers, een nog beter goed dan zelfs de wetgeving en het Godsbestuur voor Israël, dan de wijsbegeerte voor Griekenland, en dan het wereldrijk voor Rome was, had God voor allen bestemd, namelijk de Christelijke Kerk, voor welke Hij eerst meer onmiddellijk en als aan zijne hand, daarna meer middellijk en als onder zijn oog, het menschdom had laten opgroeijen. Heeft echter de vooronderstelling, dat al de beschaving der

Oudheid, hoe uitnemend ook, alleen voorbereiding tot dit hoogste goed was, nog verduidelijking noodig, zij zal die ontvangen, als ik het tweede denkbeeld uiteenzet, namelijk, dat het menschdom, toen het Romeinsche rijk onder de Keizers de bekende wereld omvatte, *noodzakelijk* een hooger opvoedingsmiddel behoefde.

Dit hoogere opvoedingsmiddel, de *Christelijke Kerk*, is de zedelijk-godsdienstige maatschappij, door Jezus Christus gesticht. Eene *maatschappij* is zij, omdat zij eene Kerk of vereeniging is, die, van kleine beginselen aanvangende, zich steeds uitbreidt en niet zal ophouden zich uit te breiden, dan nadat zij alle volken der aarde eenmaal omvat heeft. Deze maatschappij is *zedelijk*, omdat zij de menschen van zonde en dwaling bevrijdt en tot de reinste deugd en edelste wijsheid opvoert. Zij is *godsdienstig*, omdat zij ons vormt tot de geheel ware en zuivere dienst van God, de innigste vereeniging met Hem, de steeds toenemende gelijkvormigheid aan Hem. Eindelijk heet zij *Christelijke* Kerk, dewijl zij door onzen Heer Jezus Christus, door zijne komst op aarde, zijn leven en onderwijs, zijn sterven en zijne opstanding is gesticht en nog door Hem wordt bestuurd en bezield.

Misschien bevreemdt het u eenigzins, dat *zedelijkheid* en *godsdienst* hier zoo afzonderlijk worden genoemd, even alsof de eene zonder de andere mogelijk ware. Bij ons, Christenen, achten wij de scheiding van deze twee zeker onmogelijk; maar voor onze geschiedkundige beschouwingen moeten wij ze scheiden. Te weten, waarachtige deugd en waarachtige godsdienst zijn onafscheidbaar; maar er is oudtijds vele deugd geweest, die niet godsdienstig was: b. v. die der veelal hoogmoedige Stoicijnen; en vele godsdienst, die niet deugdzaam was: b. v. de dienst van Bacchus en Venus. In-

dien wij het Christendom met de vroegere opvoedingsmiddelen van God vergelijken, kunnen wij derhalve deze scheiding van deugd en godsdienst niet ontberen, en moeten wij onze Kerk als eene tegelijk zedelijke en godsdienstige kenmerken.

Doch niet het *geheele* menschdom was nu rijp en geschikt geworden, om in de Christelijke Kerk in te gaan, alleen een deel van hetzelve. Met de geschiktheid van dit deel moeten wij reeds tevreden zijn; want had God met het schenken zijner volkomene openbaring willen wachten, totdat ons geslacht er in zijn geheel rijp voor was, ach, Hij zoude het nooit hebben kunnen schenken. Hij toch voedt wel ons allen te allen tijde op; maar gij weet, niemand kan dier opvoeding deelachtig worden, dan geheel vrijwillig, en velen onzer medemenschen willen niet, zoo als God wil. Maar als ik nu toch aan een deel des menschdoms de geschiktheid toeken, om in de Christelijke Kerk te kunnen ingaan, bedoel ik geen afzonderlijk volk, zelfs geenen bijzonderen stand onder de volken; ik meen er mede, dat er onder de volken, die ten tijde van Jezus verschijning op aarde het Romeinsche rijk uitmaakten, overal eenigen gevonden werden, eenige aanzienlijken en geleerden, eenige geringen en armen, eenige vrouwen en slaven, die, door den loop der beschaving, of liever, door de kracht der opvoeding van Godswege aan het menschdom geschonken, nu verre genoeg waren ontwikkeld, om het heilige Evangelie te kunnen aannemen.

Zien wij dus nu, hoe een deel des menschdoms vatbaar en geschikt was geworden, om aan de Christelijke Kerk, dat is aan zulk eene alomvattende *maatschappij*, als de Christelijke is, aan zulk eene *zedelijke*, aan zulk eene *godsdienstige*, aan deze *Christelijke* maatschappij deel te nemen.

Vooreerst letten wij er op, hoe het in zulk eene alomvattende *maatschappij*, als de Christelijke Kerk is, konde ingaan.

Het was er langzamerhand meer toe gevormd en opgeleid door Gods steeds voortgaande opvoeding. Eerst was er geene vereeniging onder de menschen, dan die van huisgezinnen en stammen; zóó vinden wij de menschen in de oudste volksoverleveringen en in de meeste verhalen van Mozes eerste boek. Daarna ontstonden er, uit de zamenvoeging van stammen, hier en daar volken, doch die geheel afgesloten waren en zoo weinig mogelijk met andere natieën te doen wilden hebben, gelijk het Egyptische en Israëlietische ons hiervan eeuwen lang voorbeelden opleveren. Eene vereeniging van volken ontstond eerst later, vooral door den handel der Pheniciërs, die met hunne karavanen een band van verbroedering legden van Indië tot Tyrus, en met hunne schepen van Tyrus tot Cadix, ja tot Brittanje en Pruissen. Wat de handel doorgaans vreedzaam had begonnen, werd ruw en woest voortgezet, maar toch voortgezet, door de veroverende volken van Midden-Azië, de Babyloniërs, Perzen en anderen, die wereldrijken stichtten, waarin de vreemdsoortigste natieën elkander leerden kennen, de Ethiopiër met de leeuwenhuid over den schouder geworpen en de in fijn katoen gekleede Indiër, de alleen met slingersteenen ten oorloge trekkende herder uit Tartarije en de van top tot teen gewapende Meder, de aanbidder van sterren uit Babel en de vereerder van dieren uit Egypte, de volgeling van Zoroaster en de dienaar van Jehova.

Maar deze vereeniging der volken was toch niet dan eene uiterlijke en gedwongene; door de wapenen bewerkt, bleef zij ook alleen door de wapenen beschermd en bestaan. Meer innerlijk van aard en meer uitgebreid

nog van omvang werd zij, toen Alexander Athene's taal in Babel liet hooren, Homerus en Sophocles, Herodotus en Plato in Perzië en Egypte bragt. Immers voor vriendschap en broederlijke verbindtenissen leefden de Grieken geheel en al. Liefde heerschte onder hen, wel minder dan bij ons tusschen echtgenooten of ouders en kinderen, maar innige liefde tusschen vrienden en medeburgers. Met elkander of worstelen in de oefenplaatsen, of op het slagveld voor 't vaderland strijden, of de kunst bewonderen en navolgen, die hun in tempels en openbare gebouwen tegenblonk, of naar de wetenschap luisteren, die in de scholen der wijsgeeren hun toesprak: — zóó met elkander leven, genieten en werken, en zich aan elkander overgeven, was de lust en vreugde der Grieken. En zij bragten met en na Alexander dezen zin voor vriendschap ook eenigzins in Azië en Afrika over.

Rein en edel waren dus ook door dezen vriendschappelijken zin de denkbeelden der Grieken over den Staat. Welverre van dien, gelijk in onze werktuigelijke eeuw door velen geschiedt, als eene machine te beschouwen, achtten zij den Staat hoog als eene zedelijke vereeniging, niet enkel op regt, maar ook op liefde en godsdienst gegrond. *Opvoeding*, niet regtsbedeeling, was dus de hoofdzaak, waarop de Grieksche staatkundigen het oog vestigden; misdaden te voorkomen was hun streven, terwijl onze eeuw zich meestal vergenoegt met misdaden te straffen en, waar men verder vooruit is, misdadigers te verbeteren. Het ideaal van een staat bij Plato, en zelfs ook de werkelijke wetgeving van vele staten, bij Aristoteles te vinden, en de slotsom daaruit bij hem opgemaakt — o, ze strekken tot diepe beschaming voor ons, Christenen, die in staatkundige wijsheid in menig opzigt de voortreffelijkheid der Heidenen niet bereiken (1).

Naauwer nog werd de vereeniging der volken, toen eindelijk de Romeinen het schoonste gedeelte der aarde in hun gebied zamenvatten, en wel aan elke natie hare eigenaardigheid lieten behouden, maar toch ook elke met alle anderen bekend maakten, daar zij de oorlogen tusschen die natieën onderling deden eindigen, landbouw, volksvlijt en handel begunstigden, over bergen, door rotsen en in moerassen vaste, veilige en gemakkelijke heirbanen voor hunne legers aanleiden en er verschanste kampen voor stichtten, maar zoo tevens wegen en stapelplaatsen aan den handel verschaften, van welke zich deze al dadelijk overal bediende. Hoeveel een krijgvoerend rijk voor de sneller en gemakkelijker verbindtenis der volken, die tot hetzelve behooren, heeft te doen en kan doen, hebben wij in Napoleon gezien, die de aanlegger is veler groote heirbanen in Westelijk Europa, van welke niet alleen zijne legers, maar ook de kooplieden gebruik maakten. Doch wat moesten de Romeinen dan niet in dit opzigt uitwerken, daar zij eenige eeuwen lang dezelfde behoefte hadden, als Napoleon gedurende weinige jaren? Op welk eene uitstekende wijze zij hieraan voldeden, is onder anderen uit één voorbeeld blijkbaar. Toen in het jaar 193 na Christus geboorte een braaf Keizer, Pertinax, schandelijk was vermoord, en de lijfwachten den troon aan den meestbiedende hadden verkocht, besloot Septimius Severus, een Romeinsch Veldheer, die aan de oevers des Donau's digt bij Weenen aan het hoofd van een leger stond, vandaar met zijn heir naar Rome op te trekken, om den moord van den braven Pertinax te wreken en den lijfwachten hunne verdiende straf te geven. Hij voerde zijn voornemen uit, en leide met zijn leger den afstand van Weenen naar Rome, omstreeks 260 uren, in omtrent 40 dagen af. Als wij dus om den

tienden dag één rustdag stellen, en dus vier in 't geheel, vorderde hij, dag aan dag, 7 uren gaans dooreen, in een land vol rivieren en bergen, over de Alpen en over de Apennijnen! Welke uitstekende heirbanen moet hij dan hebben kunnen volgen, en hoeveel overvloed aan levensmiddelen moet landbouw en handel overal bij dezelve hebben opgeleverd, dat een Generaal zonder vooraf genomene maatregelen een talrijk leger van voetvolk met zulk eenen spoed zoo groot een afstand kon doen afleggen (2). Ik twijfel, of, bij al onze vorderingen in beschaving, zulk een snelle togt van Weenen naar Rome in onze dagen voor een leger mogelijk zou zijn.

Doch de vereeniging der volken in het Romeinsch gebied was niet alleen uiterlijk. Rome, het middenpunt des rijks, dat is het middenpunt der beschaafde wereld, moest door allerlei personen uit allerlei landen bezocht worden. De eene had er handel, de andere regtszaken af te doen; de eene zocht er eerambten, de andere kunst en wetenschap; alle talenten, alle deugden en ondeugden, alle plannen, alle denkbeelden, alle godsdiensten vloeiden daarhenen, ontmoetten elkander dáár, botsten dáár, stieten zich af, vereenigden zich. En dit alles gebeurde, zonder dat de verschillende volken hunne eigenaardigheid verloren; want terwijl zelfs de Grieken nog altijd van andere volken Grieken zochten te maken, waren de Romeinen met dien verdraagzamen, vrijen en algemeenen geest bezield, dat zij aan elke natie haren eigenen geest wilden laten. Rome werd dus een markt der volken en geesten, gelijk de wereld noch vroeger noch later ooit weder gezien heeft. Maar zoo moest dan ook het denkbeeld van eene verkeering en vereeniging aller volken, van eene wereld-maatschappij, uit eene wereld-heerschappij te ontstaan, in den geest der Romeinen ontwaken (3); ja zelfs het denkbeeld of

het vermoeden van eene maatschappij, gelijk de Christelijke Kerk is, die alle menschen en de Godheid tot één geheel brengt, zoodat er na hen eene *Kerk*, van den *Staat* afgescheiden, kon geboren worden. »Indien de menschen," zegt Cicero, de Romeinsche wijsgeer (4), »aan hetzelfde gebied en rijk van menschen onderworpen zijn, hoeveel te meer aan de hemelsche verordening en de Goddelijke wet en de magt der almagtige Godheid? Ja, deze geheele wereld is *als één rijk van Goden en menschen* te beschouwen."

Zelfs de Keizerlijke heerschappij of liever dwingelandij moest ten laatste tot deze vereeniging aller menschen medewerken; want onder haar verviel het onderscheid van standen geheel en al. Telkens kwam er een nieuw stamhuis op den troon; en voor dit bestond geen aanzien van geslacht, geene oudheid of eerwaardigheid. Dikwijls waren deze nieuw opgekomene Vorsten zelve uit den geringsten stand afkomstig. Zóó versmolten onder hunnen schepter aanzienlijken en geringen, burgers en slaven, vrijgeborenen en vrijgelatenen, tot ééne nieuwe massa van onderdanen des Keizers, waarin de prediking van eene algemeene verbroedering der menschen, zonder onderscheid van rijkdom, sekse of stand, gereeden ingang kon vinden (5).

Voegt nu nog bij dit alles, dat de Joden met hun geloof aan éénen God, die de Schepper, Onderhouder en Bestuurder van het heelal is, en hunne verwachting van één grooten Koning, die Joden en Heidenen zou beheerschen en allen tot de kennis en dienst van den eenen waarachtigen God brengen, overal in het Romeinsche rijk verspreid waren en de aandacht van eenige Heidenen overal op zich en hunne denkbeelden en verwachtingen vestigden: mogen wij dan niet zeggen, dat God den loop der wereldgebeurtenissen zóó

geschikt en bestuurd heeft, dat de vereeniging der volken steeds toenam, en ten minste enkele menschen eindelijk tot het vermoeden van eene vereeniging kwamen, gelijk de Christelijke Kerk is, en er zóó vatbaarheid en geschiktheid ontstond, om hen in deze Kerk, of deze alle volken omvattende maatschappij, te doen ingaan?

Maar de Christelijke Kerk is niet alleen eene wereldmaatschappij, zij is ook eene *zedelijke*, eene de reinste deugd en edelste wijsheid bedoelende en bevorderende vereeniging. Zij wil evenzeer deugd als godsvrucht. Naauw is het verband tusschen deze beide. Deugd is wel een goed gedrag jegens de menschen, godsvrucht eene goede gezindheid jegens God, en inzooverre verschillen zij veel. Zelfs kan ook wel eens deugd uit goedhartigheid, uit een soort van zedelijk instinct voortkomen, of ook uit berekening van eigen belang. Maar die is niet de ware; die niet bestand tegen verleiding; die heeft grond, noch kracht, noch doel. De deugd, welke in Jozef tegen den wellust, in David tegen de wraak, aan Saul te oefenen, zal bestand zijn, moet haren wortel in de godsvrucht hebben; dan heeft zij grond, kracht en doel. Maar zoo was zij in de Oudheid niet overal en van den beginne af. Zien wij dus in de tweede plaats, hoe Gods opvoeding het menschdom ook voor deze deugd vatbaar had gemaakt, ook in dit opzigt trapswijze verder had ontwikkeld.

Bij de oudste beschaafde volken, het Indische en Egyptische, is de mensch niet genoeg van het dier onderscheiden, om dáár krachtige ontwikkeling van het zedelijk bewustzijn te verwachten. Bij latere volken zien wij vooral vier krachten werkzaam, om waarachtige deugd in het menschdom te wekken en te bevorderen, de Godsregering in Israël, de Zoroastrische godsdienst

in het verdere Azië, de Grieksche wijsbegeerte in Oostelijk en de Romeinsche wetgeving in Westelijk Europa.

Geheel anders was de godsdienst der Israëlieten dan die van alle overige volken. Één God en wel een God, die *heilig* was — dit was de grondslag van der Israëlieten godsvereering. Mozes legde dien grondslag, de Profeten bouwden er op voort. »Zijt heilig, want Ik ben heilig," sprak Jehova bij Mozes. En als de Israëlieten de heiligende dienst van God tot eene ijdele ceremonieën-verrigting lieten ontaarden, riepen hun de Profeten telkens toe: »Gehoorzaamheid is beter dan offerande. Waarmede zult gij den Heer ontmoeten? Wat eischt Hij van u, dan weldadigheid lief te hebben en ootmoedig te wandelen met den Heer, uwen God?" Door vele Israëlieten werd deze overtuiging, dat de Godheid reine deugd wil, als de haar waardigste dienst, ook in het leven uitgeoefend, en door hen kwam zij in latere dagen ook tot vele Heidenen.

Maar, wij zagen het, toen de Israëlieten meer rijp geworden waren voor nadenken en onderzoek, heeft de wijze Opvoeder hun ook eene nieuwe stof daarvoor gegeven, doch hun niet alleen, ook den Heidenen van allerlei oorsprong, in de godsdienst van Zoroaster, den grooten volksleeraar, door wien de Vader in den hemel zoo veel licht en deugd in Azië verspreidde. Toen de minste volken nog besef hadden van het eeuwig en onveranderlijk onderscheid tusschen zedelijk goed en kwaad, en vele meer geneigd waren, daartusschen alleen verschil te zoeken in de willekeurige verordeningen van menschen of Goden, verwekte God een Zoroaster, die — door de voorstelling, dat een oorspronkelijk goede God of Goddelijke Geest, door misbruik zijner vrijheid, van den Oppergod was afgevallen en de menschen tot zonde had verleid, ofschoon zij hierin niet kunnen volharden — dit aan de

levendige verbeelding der Oosterlingen aanschouwelijk voorstelde, dat zonde afval van God is; voorts, dat de zonde tegen onze natuur en onzen aanleg strijdt, en dat zij eindelijk geheel overwonnen zal worden.

Doch ook dit was nog niet genoeg, om de menschen geheel voor de zedelijke Kerk onzes Heeren te bereiden. Zij moesten niet alleen uiterlijk met hunne ooren eene stemme Gods vernemen: »Zijt heilig, want Ik ben heilig;" en voor de oogen hunner verbeelding zien afgemaald, hoe de zonde in hemelgeesten en menschen was ontstaan: zij moesten ook waarlijk zedelijke wezens worden, door hunne waarde als menschen te gevoelen, en in hun eigen hart leeren nederdalen, om dáár de zonde te kunnen vinden, verfoeijen, bestrijden. Dit leerde God hen door de Grieksche wijsbegeerte, welker zinspreuk was: »Ken u zelven," en welker doel was, den mensch, in wien zij een goddelijken aanleg erkende, tot gelijkvormigheid aan God op te leiden. En deze opleiding geschiedde niet door boetedoeningen, wasschingen en offers alleen, gelijk in Indië, maar veel meer door menschelijke deugd, door wijsheid, regtvaardigheid, heiligheid, zelfopoffering. Is dus ook de zelfkennis der Grieken veelal minder eene kennis van zonde, dan eene kennis van onzen aanleg, onze vermogens en onze bestemming; is dus ook hun streven minder naar hetgeen goed en heilig, dan naar 't geen schoon en bevallig is: ook de schoone kunst, wij zagen het in de beeldhouwers en de tragische dichters, leidde op tot ware deugd en ontwikkeling van het goddelijke in den mensch (6); en bij een Pythagoras, Socrates, Plato en bij de Stoïcijnen was de geheele wijsbegeerte, en dan ook het toeleggen op zelfkennis, wel degelijk het middel ter zedelijke reiniging en ter opleiding tot ware gelijkvormigheid aan God; waarom ook zeer vele wijsgeeren

van de scholen en rigtingen, naar deze mannen genoemd, later in de Christelijke Kerk overtraden.

Maar indien een aanmerkelijk deel des menschdoms vatbaar zou worden voor de verhevene deugd, in Christus rijk gewild, dan moest de bloesem van Israëls, Zoroasters en Athene's zedelijke ontwikkeling algemeen bekend en genoten worden. Dit geschiedde door het wereldrijk van Rome, welks wetgeving op zedelijke beginselen steunt en verhevene zedelijke denkbeelden aankweekt. Wetgeving is echter een te beperkte naam. De geheele geest der Romeinen was op orde, tucht en deugd gerigt. Ja, van eene steeds voortgaande deugd, door den dood niet te verstoren, neen, te verhoogen en te veredelen, hadden zij gevoel en besef. »Ik heb zoo geleefd," spreekt een eerwaardig Romein, »dat ik rekenen mag, niet te vergeefs te zijn geboren. Ik verlaat dit leven als eene vertoefplaats, niet als eene bestendige woning. De natuur toch gaf ons hier eene plaats, om op de levensreize in te keeren, niet om er ons te vestigen. O heerlijke dag, als ik zal henen gaan tot dat goddelijk verblijf en die zamenkomst der zielen, en dit aardsch gewoel en stof zal verlaten!" — In een droom, waarin de schim van een groot man wordt voorgesteld tot zijnen nog op aarde levenden kleinzoon te spreken, zegt hij: »Waarlijk, *zij* leven, die hierheen gingen, ontslagen van de banden des ligchaams, even als uit een kerker. Hetgeen bij u, op aarde, leven wordt genoemd, dat is inderdaad de dood" (7).

En dit zijn niet alleen schoone en verhevene woorden geweest: in daden zien wij bij velen beoefend, wat de lippen spraken. Vele Grieksche en Romeinsche veldheeren en burgers (om nu van Israëlieten niet te spreken) zijn zulke voorbeelden van zelfbeheersching, regtvaardigheid, stille zielegrootheid, vaderlandsliefde en opoffe-

ring voor het algemeene welzijn, dat zij hierin naauwelijks door ons geëvenaard, niet overtroffen kunnen worden (8). Van daar dan ook, dat onze Heer kon zeggen (Matth. 5: 17) niet gekomen te zijn, om de Wet en de Profeten te *ontbinden* of af te schaffen, maar om ze te *vervullen*, vol te maken, of te volmaken; want niet eene afschaffing, alleen eene verdere ontwikkeling en volmaking van de zedelijke beginselen der Oudheid, vooral der Israëlietische Oudheid, was noodig (9).

In de derde plaats is de Christelijke Kerk eene *godsdienstige* vereeniging, eene naauwe verbindtenis van ons menschen met God, als kinderen met hun vader, die ten doel heeft, hen meer en meer aan dien Vader gelijk te maken en met en in Hem te doen leven.

Om de menschheid hiertoe voor te bereiden, heeft God Israël afgezonderd, geleid en bestuurd en op geheel eenige wijze tot zijn volk aangenomen. Wij weten dit allen, van onze kindschheid af; en waarlijk, hoe helderder ik, bij toeneming van studie en jaren, de vóór-Christelijke geschiedenis meen te doorzien en hoe hooger ik stel, wat God aan Egyptenaren en Perzen, Grieken en Romeinen heeft gedaan, des te duidelijker zie ik tevens, dat al het andere niets zoude gebaat hebben, om de menschen voor het aannemen der Christelijke godsdienst te bereiden, zoo God niet op zulk eene bijzondere en eenige wijze Israël had geleid en opgevoed, als men mij in mijne kindschheid verhaalde, en ik nu met steeds meer gewisheid blijf gelooven. Ik behoef de redenen daarvan niet verder uiteen te zetten; dikwijls zagen wij het reeds, dat noch vereeniging van menschen als menschen, noch ware deugd, noch eenige reine ontwikkeling mogelijk is, dan op den grond der godsdienst. En daarom koos ik de geschiedenis van Israël als den draad, waaraan ik alle andere geschiedenissen

aanknoopte, dewijl dit volk den éénen waarachtigen God kende en diende, en onder Gods leiding tot steeds hoogere kennis en vereering van God werd opgevoed.

Doch, hoe hoog wij in dit opzigt Israël stellen, wij moeten daarom niet wanen, dat de Heidenen ook zelfs in dit opzigt door God vergeten waren. Het gevoel van zijn aanwezen en van 's menschen afhankelijkheid van Hem heeft de Allerhoogste zóó diep in elke menschelijke borst gegrift, dat het met 's menschen natuur ineen gegroeid is en er nimmer kan worden uitgewischt. Er is in ons hart eene stemme Gods, door een Socrates zoo luide gehoord, alsof zij een geleigeest buiten hem was, die tot hem sprak; maar gehoord ook door alle Heidenen, die een weinig ontwikkeling bezaten, waardoor zij, hoewel de onmiddellijk door God gegevene wet van Mozes niet hebbende, evenwel »betoonen, dat de hoofdzaak dier wet geschreven is in hunne harten" (10). Deze stem, welke van Hem getuigt, dit gevoel van zijn aanwezen en zijnen wil heeft God ook onder de Heidenen verlevendigd door zijne heerlijke, telkens met nieuwe liefde en nieuwe wijsheid sprekende openbaring in de natuur, »ons van den hemel regen en vruchtbare tijden gevende, en onze harten vervullende met spijze en vreugde" (11). Dit gevoel sterkte en heiligde Hij ook door zijn wereldbestuur, waarin Hij voor- en tegenspoed afwisselde en volken tot volken bragt, »opdat zij Hem zouden zoeken, of zij Hem tasten en vinden mogten; daar Hij niet verre is van een iegelijk onzer, aangezien wij in Hem leven, ons bewegen en zijn" (12). Op dit gevoel steunden de staten der Oudheid, welke alle uit de godsdienst waren ontstaan, haar met de meeste zorg behartigden, oorlog en vrede, eigendom en wetgeving, akkerbouw en volkspelen — alles in één woord door de godsdienst heiligden. Dit gevoel wekte

en leidde God ook in het hart der meest onbeschaafden door die uiterlijke plegtigheden, welke de voogdij eener Priesterkaste in Egypte, Perzië en andere landen, en de staatsverordeningen bij alle overige volken verschaften, zoodat er overal eenig besef was van de magt, wijsheid en liefde van God in de wereldregering zigtbaar, en dit besef overal levendig werd gehouden (13). Dit gevoel leefde in de poëzij en de beeldende kunsten, welke bij al de volken der Oudheid bij voorkeur aan de Godheid waren gewijd, van welke de eerste der Goden daden bezong, en de laatsten tempels voor de Godheid en afbeeldingen der Goden deden ontstaan. Dit gevoel ontwikkelde Hij in de borst der meer beschaafden door middel van de wijsbegeerte der Grieken, wier zucht naar kennis en wetenschap altijd bestond in het streven, om de eerste oorzaken en laatste doeleinden aller dingen te doorzien en den mensch met de Godheid bekend te maken, ja aan haar gelijkvormig te doen worden; terwijl de meer practische Romeinen de diepzinnige nasporingen van Athene's wijzen wel niet veel volgden, maar toch algemeen hun Oppergod den Algoede en Almagtige noemden, *Jupiter Optimus Maximus.* En toen de wijze Opvoeder des menschdoms deze ontwikkeling der godsdienstige denkbeelden en gevoelens door de veroveringen der Europeanen in het Oosten deed bekend worden, zorgde Hij, dat door dezelfde verbindtenis der volken, uit Alexanders en Rome's heerschappij ontstaan, tevens de godsdienstige ontwikkeling van Israël, welke zoo veel zuiverder was dan die van Athene en Rome, onder alle volken bekend werd. Zóó was er dan ten tijde van Jezus verschijning op aarde bij vele menschen een besef van de geestelijke natuur der Godheid (14) en van 's menschen vermaagschapping aan haar (15) aanwezig, ja zelfs van Gods eenheid (16); en kon dus de

blijde boodschap, dat in de Christelijke Kerk de mensch God in geest en waarheid moet aanbidden en met Hem, den éénigen waren God, één worden van geest en hart door Jezus Christus, vele opene ooren en ontvangbare gemoederen vinden.

Eindelijk heeft de Christelijke Kerk nog eene vierde bijzonderheid, namelijk dat zij eene *Christelijke* maatschappij is, welke door onzen Heer Jezus Christus, door zijne komst op aarde, zijn leven en onderwijs, zijn sterven en zijne opstanding, is gesticht en nog door Hem wordt bestuurd, ja op Hem als haar grondslag is gebouwd en door zijnen geest bezield. Ook tot de aanneming van dezen geheel eenigen persoon had Gods wijze liefde het menschdom genoegzaam voorbereid. Er waren gedurig menschen verwekt, die als voorloopers en wegbaners voor onzen Heer kunnen aangemerkt worden. Onder Israël een Mozes, onder de Aziaten een Zoroaster, onder de Grieken een Socrates, en hoe vele anderen onder deze en de overige natieën? Hunne personen echter waren niet alleen eene profetie van hun volmaakten navolger, ook hun lot van zijn lot. Stephanus niet alleen kon zich, bij de ongunstige ontvangst van Jezus en zijne vrienden door de Joden, er op beroepen: »Wien der Profeten hebben uwe vaders niet vervolgd?" Maar ook Jezaja kon het vooruitzien, hoe de volksmenigte en de Grooten met elken uitstekenden Godsman zouden doen (17); zelfs Plato kon het, en in den Wijze, dien men versmaden, verwerpen, bespotten en aan een hout hangen zou (18), eene schildering geven van het lot, 't welk Jezus naderhand trof, zoo naauwkeurig en sprekend, dat niet weinigen geacht hebben, dat Plato hier door Gods geest bezield eene eigenlijke Messiaansche voorspelling had gedaan.

Maar door nog meer middelen dan door deze personen en hun lot heeft God het menschdom voor Jezus Christus willen bereiden. Hij heeft ook duidelijke uitzigten, verwachtingen en voorspellingen omtrent Hem gewekt en gegeven. In het Paradijs hooren wij dadelijk na de eerste zonde ook reeds eene eerste belofte van overwinning der zonde; steeds duidelijker worden die beloften, totdat zij, na Nathans godspraak aan David, aan een bepaald persoon, een nakomeling van David en een Vorst van Israël en van alle volken, worden vastgeknoopt. Die voorspellingen zijn u echter te bekend, dan dat ik noodig heb ze te herinneren. — »Doch ze ontbreken," zegt gij, »bij de Heidenen." Het is zoo; en toch ontbreekt het ook niet bij deze aan dergelijke uitzigten en verwachtingen. Zoroaster verkondigde de komst van een Redder der menschheid. En de Grieken vooral schilderden zich, na Socrates, gedurig op nieuw het beeld van eenen Wijze, die in de eene wijsgeerige school anders dan in de andere werd geteekend, maar in allen volmaakter was dan er nog ooit een op aarde had geleefd (19), en wekten aldus het verlangen, dat hij eenmaal mogt verschijnen.

Zelfs ook voor de aanneming van Jezus Christus als Gods Zoon bereidde God het menschdom. Uitstekende Vorsten, Wetgevers en Weldoeners der menschheid werden bij Israëlieten en Heidenen zonen der Godheid geheeten, en bij de Grieken het denkbeeld van de Godheid, als eene hoogere menschelijkheid, ontwikkeld, of de Goden als hoogere menschen voorgesteld, zoodat er door Jezus tijdgenooten niets onmogelijks daarin werd gevonden, dat Hij tegelijk een zone Gods en des menschen konde zijn, die in zich God aan de menschen openbaarde, en met zich de menschen als tot Goden, of Goddelijke wezens, wilde maken.

Ziet daar, M. H., voor al de hoofdtrekken der Christelijke Kerk het menschdom geschikt en ontvangbaar gemaakt. En nu, vertrouw ik, verstaan wij ook nog beter, wat het beteekene, dat het *menschdom* daarvoor bereid was geworden. Oorspronkelijk had, namelijk, God in het eene volk die, in het andere deze vatbaarheid en kracht ontwikkeld; maar elk volk had later zijne bijdrage voor de ontwikkeling der menschheid aan het andere moeten mededeelen. De wereldhandel der Pheniciërs, de verstrooijing der Joden in alle landen, de verspreiding der Grieken onder alle natiëen, de heerschappij der Romeinen over bijna geheel de bekende wereld waren de middelen geworden, waardoor Zoroaster en Mozes in Athene en Rome, Socrates en Pythagoras in Jeruzalem en Babel bekend werden, en overal eene vermenging en gisting en doordringing van de verschillendste denkbeelden en gevoelens ontstond. Elk volk had eerst, als ware het, alleen moeten werken, ieder op zijne wijze, en zóó het eene hout, het andere steen, het derde kalk, het vierde ijzer, het vijfde goud, voor het wereldwonder bereiden, 't welk eenmaal zou oprijzen. En toen elk met zijn aandeel voor het werk der menschheid gereed was, vereenigde de Bouwkunstenaar hen allen te zamen, om onder zijn oog elk het zijne zamen te brengen voor den heerlijken tempel, welken Hij door zijnen grooten Zoon wilde stichten.

Iedere natie had dus hare gave aangebragt voor het eeuwig gebouw der beschaving en ontwikkeling; en ook de verst verwijderden hadden tot een, haar onbekend, verheven plan moeten medewerken. Het letterschrift uit Egypte, de handel uit Phenicië, de schoone kunst en wijsbegeerte uit Griekenland, de wetgeving uit Rome, de godsdienst uit Palestina hadden zich onder alle volken verbreid. Dit laatste was de beste gave, goud en

edelgesteente, in het binnenste heiligdom des tempels met milde handen aangewend. Maar om dit kostbaarste te kunnen plaatsen en beveiligen, was ook bouwstof van op zich zelve geringe waarde noodig; een tempel, van goud en juweelen alleen opgetrokken, is ondenkbaar. Maar ook 'tgeen het eene volk aanbragt en mededeelde aan het andere, werd niet zelden door het andere verbeterd en verder ontwikkeld. Het waren zaadkorrels, die, van vruchtbaren in vruchtbaarder grond overgebragt, steeds meer veredelde planten deden opgroeijen. De Egyptische wetgeving, die met de Indische zamenhangt, werd door Minos gewijzigd op Creta ingevoerd; de Cretensische werd in Athene door Draco en Solon nagevolgd; de wetten van Solon werden te Rome gebruikt ter ontwikkeling van de wetgeving en staatsregeling aldaar; en de Romeinsche wetgeving dient nu nog tot een grondslag van die der hedendaagsche Europesche volken. Tevens zien wij hierin een voorbeeld, hoe naauw de ontwikkeling der natieën van de verschillendste landen en eeuwen zamenhangt. Door weinige tusschenschakels is *onze* tegenwoordige wetgeving met die van het overoude Egypte en Indië verbonden. — Zoo was het ook in de overige opzigten. De Grieksche kunst is uit de Phenicische en Egyptische ontstaan, maar eene dochter, veel schooner dan hare moeder. De Grieksche wijsbegeerte zelfs, uit de Egyptische en Oostersche (20); Plato, haar verhevenste tolk, kende al wat in Oosten en Westen naar wijsbegeerte zweemde. Ook in de heerlijkste aller zaden van ontwikkeling, in de godsdienst, door Israël aan de wereld geschonken, zien wij dezen vooruitgang. Zij was, ja, van Abraham af in geest en bedoeling dezelfde; zij was eene dochter van Gods bijzondere, laat mij zeggen, onmiddellijke openbaring. En evenwel werkte ook tot haren groei en bloei, tot

hare vruchtbaarheid en zegenrijkheid voor het menschdom veel anders mede. De Egyptische wijsheid werd haar dienstbaar door Mozes; Babylons overheersching voedde haar met de beste sappen van Zoroasters denkbeelden; Alexanders wereldheerschappij voerde haar voedsel uit de Grieksche wijsbegeerte toe. — Ziet, zoo is alles één geheel; niet door menschen uitgedacht; neen, onwetende, tot welk groot werk eene hand uit den hemel hen bestuurde, hebben zij gearbeid aan dit groote, zeer groote werk, 't welk alleen door Gods wijze liefde ontworpen en alleen door Gods wijze almagt voltooid kon worden.

Doch dit werk bestond niet daarin, dat nu alle menschen volmaakt zouden geweest zijn, of ook geschikt en geneigd, om de volmaking, door Gods Zoon hun aangeboden, aan te nemen. Gelijk ik u reeds, in den aanvang dezer Voorlezing, waarschuwde, zoo zeg ik ook nu, wij moeten niet meenen, dat alle volken in hun geheel voor het Christendom rijp waren; ze zijn het immers nog niet, zelfs die niet, onder welke het Evangelie nu achttien eeuwen is gepredikt; maar dit moeten wij opmerken en vasthouden, dat er bij Jezus komst op aarde geene natie en geene groote stad was, waar niet althans een deel der bevolking rijp was, om aan zijne, God en menschen vereenigende, Kerk, deel te nemen. Zoo spoedig nu zulk eene kern der menschheid er rijp voor was, schonk God zijne grootste gifte; want deze wilde Hij haar geven, zoodra zij haar maar eenigzins konde aannemen.

Ja waarlijk, God, die alle dingen heeft geschapen en bestuurt, kan op zijne werken, ook op die der voorbereiding des menschdoms voor de komst van Christus

neêrzien, en zeggen: »Het is alles goed." En ons, M. H., ons geeft Hij het voorregt, zijne werken uit een verheven standpunt te beschouwen, en zelve in te zien: »Wat God gedaan heeft, is wijs en goed; ook waar menschen niet wisten, wat zij deden of wel ten kwade dachten, heeft Hij alles ten beste gewend. Alles is wijs en heilig en goed."

AANTEEKENINGEN.

(1) Bl. 386. Dikwijls heb ik mij zelven gevraagd, wat de reden van dezen grooten achteruitgang toch wel mogt zijn. Misschien ligt zij wel mede in de groote ontwikkeling en voortreffelijkheid van het regtswezen in onze eeuw. Gaarne erken ik, dat dit veel beter, dan in de Oudheid, ja, voor zoo verre wij nu nog zien kunnen, over 't geheel in Nederland en in vele andere rijken volkomen goed is ingerigt. Maar hetzij deze reden er voor zij, hetzij ook andere oorzaken er toe medewerken, het is hoog tijd, in den Staat iets meer te zien, dan eene vereeniging, om het regt van allen en elk in het bijzonder te handhaven, dus — een noodzakelijk kwaad, gelijk men na ROUSSEAU, *Du contrat social*, is begonnen te denken.

(2) Bl. 388. Verg. GIBBON, *Hist. of the Decline and Fall of the Roman empire*, Chap. 5, T. I, p. 135 o). Eene afbeelding van eene Romeinsche heirbaan met hare zijtakken, standbeelden, tempels, dorpen, steden, waterleidingen, enz. vindt men in G. VAN LOON, *Aloude Hollandsche Historie*, D. I, bl. 170.

(3) Bl. 388. Verg. de vijftiende Voorlezing, bl. 371.

(4) Bl. 389. *De Leg.* I, 7.

(5) Bl. 389. Verg. NASSAU, *Hist. Proeve*, bl. 123—125. Voorts heb ik mijne denkbeelden over Familieleven, Staat en Kerk, als middelen ter ontwikkeling van het geestelijk

leven in den mensch en het menschdom, uiteengezet in de *Institut. Theol. Natur.* § XXXVII; terwijl de geschiedenis van de voortgaande vereeniging des menschdoms door deze middelen tot op de stichting der Christelijke Kerk is gegeven door J. F. VAN OORDT, J.W.Z., in zijne *Diss. de religione Christiana ad conjunctionis et societatis studia alenda et promovenda cum aptissima tum efficacissima*, *Traj.* 1821, p. 4—80.

(6) Bl. 392. Verg. boven bl. 158—163, 169—173. Of de beeldende kunsten bij de Grieken der zedelijkheid nadeelig of voordeelig waren, daarover is strijd ontstaan tusschen Tholuck, die er alleen verderf inzag, Fr. Jacobs, die ze als een middel tot zedelijkheid beschouwde, en C. Gruneisen, die een middenweg insloeg. Verg. GIESELER, *Kirchengesch.* D. I, bl. 29 der 4e uitgave. Blind behoeft men niet te zijn voor de gebreken der Grieksche kunst, om er toch veel heerlijks en eenigs in te aanschouwen. Ja, niemand, dunkt mij, kent haar, of hij gevoelt, dat een ademtogt des goddelijken geestes door haar heen gaat, die ze bezielt en levend maakt, en haar dat betooverende schoon geeft, 'twelk haar in eeuwige jeugd doet bloeijen.

(7) Bl. 393. De eerst aangehaalde woorden zijn van CATO bij CICERO, *De Senect.* c. 23. De andere van SCIPIO bij CICERO, *Somn. Scipion.* c. 3. — Hoe voorts wetgeving en regtsgeleerdheid bij de Romeinen tot zedelijkheid leidde, zie men in de Verhandelingen der Heeren FRETS en HOLTIUS, *Over de regten, het aanzien en de waardigheid der Regtsgeleerden in 't Romeinsche rijk en derzelver weldadigen invloed, zoo op de openbare regtsoefening als op den zedelijken toestand der maatschappij*, in de werken van de Derde Klasse van het Kon. Nederl. Instituut.

(8) Bl. 394. Deze deugd werd door den strengen Augustinus niet als de ware erkend. Bij hem waren de deugden der Heidenen *blinkende zonden*, *splendida vitia.* Van hem is deze zienswijze overgegaan op vele der Kerkhervormers, en van deze op vele Evangelische Christenen. Zij is in strijd met de geschiedenis, en Gode even onwaardig als den mensch.

Na al wat ik in den loop dezer Voorlezingen over de ware ontwikkeling en echte deugd in de vóór-Christelijke volken heb te berde gebragt, behoef ik dit niet weder te bewijzen. Maar nu moet ik opmerken, dat de Oudheid zelfs ook ons, Christenen, nog in dit opzigt tot groot nut kan strekken. Over dit nut, hetwelk wij voor zedelijkheid, helder inzigt, zuiveren smaak en rein gevoel van de GriekschRomeinsche Oudheid kunnen trekken, bestaat, zoo ver ik weet, evenwel nog geen alomvattend werk, dat aan de behoeften van onzen tijd voldoet. Doch er zijn vele redevoeringen en verhandelingen over gehouden, b. v. bij de aanvaarding van Onderwijzersplaatsen of bij prijsuitdeelingen aan Gymnasieën. Onder deze munt uit G. C. MEZGER, *Ueber die Benützung der alten Classiker für die religiös-sittliche Bildung*, *Augsb.* 1844. Eenige stukken van dien aard zijn bijeengevoegd in het werkje van C. G. SIEBELIS, *Disputationes quinque*, *Lips.* 1837, waarbij nog eene bloemlezing is gevoegd van voortreffelijke plaatsen uit classieke Schrijvers, voor onzen tijd dienstig, in het Hoogduitsch overgebragt. Nog kan men vergelijken C. H. STIRM, *De classicis scriptoribus in usum theologiae christianae legendis*, in de *Studien der evang. Geistlichkeit Würtembergs*, X Band, 2 Heft, *Stuttg.* 1838. — In ons land is veel schoons over dit onderwerp gezegd vooral door V. HEUSDE, in bijna al zijne werken, en door leerlingen van hem, b. v. J. A. C. ROVERS, *De philosophia Socratica, optima ad religionem Christianam via ac praeparatione*, in de *Annales Acad. Gron.* 1834—1835. Voorts zie men ook de zeer belangrijke Verhandeling van D. J. VAN LENNEP, *De Grieksche Wijsbegeerte als voorbereiding tot het Christendom beschouwd*, in het *Magazijn voor wetenschappen, kunsten en letteren van* N. G. VAN KAMPEN, II D. 3 St. *Amst.* 1823.

De schoonste lofspraak op die Oudheid levert de geschiedenis der Christelijke Kerk, waarin men van Justinus en Clemens van Alexandrië af tot Muntinghe en Schleiermacher toe niet ligt een grooten geest aantreft, die niet met het merg der Oudheid was doorvoed, en waarin men dus algemeen nu als regel en wet heeft aangenomen, dat

niemand verkondiger des Evangelies kan worden, dan na door de studie der Oudheid daartoe voorbereid te zijn, dewijl niemand het volle daglicht kan verdragen of regt genieten, dan na in de morgenschemering er aan gewend te zijn. Zóó volgt dan nu de Kerk in de opleiding der menschen, wat God in die des menschdoms heeft gedaan. Verg. boven bl. 239, 240.

(9) Bl. 394. Doch deze verdere ontwikkeling kon ook niet gemist worden; weshalve de Heer laat volgen, dat wel tot de Ouden gezegd is (vs. 21), »Gij zult niet dooden," (vs. 27), »Gij zult geen overspel doen," (vs. 33), »Gij zult den eed niet breken," enz.; doch dat Hij veel strengere en het innerlijke meer heiligende eischen doet, dan die aan de Ouden gedaan waren; zoodat het niet afschaffen maar volmaken der Wet bestaat in hare ontwikkeling tot meer strenge en innerlijke zedelijkheid.

(10) Bl. 395. Rom. 2: 15.

(11) Bl. 395. Hand. 14: 17.

(12) Bl. 395. Hand. 17: 26—28.

(13) Bl. 396. Niet alleen bij de wijsgeeren, maar ook bij de dichters, vooral de tragische, heerscht dit besef en wordt het opgewekt; verg. boven bl. 161—163; en vooral ook bij de geschiedschrijvers, wier godvruchtige zin dikwijls treffend uitkomt. Boven bl. 165 heb ik dit omtrent een Griekschen geschiedschrijver opgemerkt, nu wil ik een woord daarover zeggen omtrent een Romeinschen, Livius. Men moge hem bijgeloovig noemen, ernstig en innig-godvruchtig is hij evenwel ook. Men neme eens deze plaats van hem, waaruit wij evenwel niet alleen zijne denkwijze, maar ook die van het geheele Romeinsche volk leeren kennen; doch welke juist ook daarom door mij wordt aangehaald. In een onzer maandwerken werd er onlangs ook op verwezen, en dit gevoel en werk met ons biddaghouden vergeleken. Fel werd Rome eens door eene pest geteisterd, waarvan LIVIUS III, 7 schrijft: »Wijd en zijd sleepte het geweld der ziekte [na vele edelen en grooten geveld te hebben, nu ook] vele onbekende menschen weg. De Se-

naat, bij menschen geene hulp ziende, wees het volk naar de Goden en deed zelf geloften. Elk werd gelast met vrouwen en kinderen te gaan bidden en der Goden gunst af te smeeken. Door eigen leed gedrongen en ook nog door openbaar gezag opgeroepen, vulde het volk alle heilige plaatsen. Overal zag men moeders op den grond liggen, met loshangende haren, welke over den bodem der tempels sleepten; zij baden, dat de toorn der hemelsche Magten mogt ophouden en de pest eindigen."

(14) Bl. 396. DIONYSIUS CATO, een Heiden, begint zijne *Disticha*:

> Si Deus est animus, nobis ut carmina dicunt,
> Hic tibi praecipue sit pura mente colendus.

Doch dewijl zijn persoon en leeftijd onbekend is, vergelijke men vooral de vele aanhalingen van soortgelijke gezegden uit bekende en beroemde Schrijvers in de uitgave van DIONYSIUS CATO van O. ARNTZENIUS bij deze plaats aangehaald. Zelfs het denkbeeld, dat het eigenlijke wezen van God liefde is, was den Ouden niet geheel onbekend; zie de plaatsen aangehaald in mijne *Theol. Nat.* bl. 166, 167 der derde uitg.

(15) Bl. 396. Hand. 17: 28 en de noten aldaar.

(16) Bl. 396. Verg. boven bl. 342 de plaats van MAXIMUS TYRIUS. — Voorts zie men in 't algemeen over den vooruitgang van de zedelijkheid en godsdienst in de Oudheid W. L. M. DE WETTE, *Ueber die Religion, ihr Wesen, ihre Erscheinungsformen und ihren Einfluss auf das Leben*, *Berl.* 1827, van welk voortreffelijk geschrift eene vertaling op de pers is. Veel goeds is er bovendien over gezegd in K. S. THODEN VAN VELZEN, *Comm. de hominis cum Deo similitudine*, P. I, *Gron.* 1835.

(17) Bl. 397. Jez. 53.

(18) Bl. 397. *De Rep.* II in 't begin.

(19) Bl. 398. Verg. boven bl. 247, 248.

(20) Bl. 400. Dit is na het werk van Röth over Egypte en Zoroaster, in de Negende Voorlezing van het eerste deel dikwijls aangehaald, onwedersprekelijk.

ZEVENTIENDE VOORLEZING.

Noodwendigheid, dat de Christelijke Kerk nu werd gesticht. Wat er aan de voorstelling en inrigting van maatschappij *in de Oudheid ontbrak, wat aan die van* zedelijkheid, *wat aan die van* godsdienst. *Zoo veel behoorde er aan te ontbreken, opdat de menschen niet alleen moesten, maar ook wilden overgaan in eene betere maatschappij, van reine deugd en heilige godsdienst, de Christelijke Kerk.*

Mijne Heeren!

Als een eerst algemeen denkbeeld hebben wij, bij het terugzien op de geheele opvoeding des menschdoms door God vóór de komst van Jezus Christus, dit gevonden, dat hetzelve, althans voor een gedeelte, door die opvoeding zoo verre was gevorderd en ontwikkeld, dat het nu de hoogere opleiding, die God door zijnen Zoon aan hetzelve schenken wilde, *konde* ontvangen. Een tweede denkbeeld zullen wij thans overwegen, namelijk, dat hetzelve die opvoeding ook *moest* erlangen, dat er behoefte of wel noodwendigheid bestond, dat de Christelijke Kerk nu wierd gesticht.

Na de beschouwing van het eerste moet die van dit tweede zonder twijfel volgen. Het is de schaduw of liever de nachtzijde des tafereels, welks lichtzijde wij eerst

beschouwden. Immers de blik, op den voortgang der beschaving en ontwikkeling des menschdoms vóór Jezus Christus geslagen, zou ons in den waan kunnen brengen, dat hetzelve daaraan genoeg en geene hoogere en andere opvoeding meer noodig had. Maar die waan zou onze geheele beschouwing van Gods handelwijze met ons geslacht in verwarring brengen, en moet dus worden voorgekomen. Ik wil u daartoe nu voorstellen, dat, van wege het gebrekkige, uitgeleefde en beperkte der ontwikkeling van de Oudheid, eene nieuwe en betere, verjongde en algemeene opvoeding der menschheid volstrekt noodig was. Ten einde dit echter aanschouwelijk en overtuigend te doen zien, zal ik u niet alle volken voorstellen, maar uwe aandacht alleen op de drie meest beschaafde natieën der Oudheid vestigen, de Joden, Grieken en Romeinen, en het aantoonen, hoezeer zelfs deze bij Jezus komst eene geheel nieuwe opleiding behoefden.

Het is waar — ik wil het gaarne nog eens herhalen — er was in hen omstreeks den tijd van Jezus geboorte veel groots en heerlijks uitgewerkt. Letten wij b. v. op den Romein Cicero, die kort vóór Jezus leefde, op den Jood Philo, die een tijdgenoot van onzen Heer was, en op den Griek Plutarchus, die eene eeuw na Christus bloeide, doch geen van allen iets van het Christendom wisten; lezen wij hunne talrijke geschriften, wier uitnemende inhoud ons altijd leert, sticht en opwekt, en dikwijls zelfs verbaast, dan zien wij, wat de vereeniging van al de opvoedingsmiddelen der oude wereld, in het Romeinsche rijk, had vermogt. Wij geven ze in het oorspronkelijke of in vertalingen aan jonge lieden en aan het volk in handen; ze zijn nog voorname, hoewel dan ondergeschikte, opvoedingsmiddelen ook voor de Christelijke natieën; vooral uit Cicero's schriften

wordt nog dagelijks levenswijsheid, menschenkennis, besef van onze waarde en opwekking van zedelijk gevoel geput door duizenden (1); en wij danken God, die ten zegen voor de menschheid zoo veel goeds en schoons en waars in de Oudheid tot ontwikkeling en rijpheid liet komen, en bovenal dat Romeinsche rijk liet groot worden en bloeijen, als eene omtuining en bescherming voor al de kostelijke, maar dikwijls teedere bloemen en vruchten des menschelijken geestes.

Doch bij eene naauwkeuriger beschouwing van de Oudheid, zelfs van hare grootste mannen, de drie laatstgenoemden en alle anderen, vinden wij, dat er aan de ontwikkeling van geest en hart ook bij hen nog altijd zeer veel ontbrak; en dat zij niet konden geven, wat de behoefte der volken, vooral na den ondergang der vrije staten en bij de toegenomene ontwikkeling en beschaving des menschdoms, noodwendig eischte, terwijl het goede, dat zij bezaten, bovendien nog een bijzonder eigendom was van enkele personen, niet algemeen aan het *volk*, maar alleen aan hen toekomende, en zij zelve ook geene middelen kenden of zochten, om haar aan het volk mede te deelen.

Ik wil dit in drie der punten aanwijzen, waarin ik vroeger den voortgang der ontwikkeling deed zien, in de vereeniging der menschen tot *ééne maatschappij* en in hunne opleiding tot *zedelijkheid* en tot *godsdienst*, dewijl dit de drie hoofdzaken zijn, welke de Christelijke Kerk uitmaken, die eene maatschappij, en wel eene zedelijk-godsdienstige is, verordend en geschikt, om alle menschen te omvatten en naar geest, hart en leven te vormen en te heiligen (2).

Vooreerst derhalve, wat ontbrak aan de *maatschappij* der Ouden?

Ook de besten der Oudheid konden zich geene hoogere voorstelling van eene vereeniging der menschen maken, dan die, welke in eenen *Staat* plaats vindt. Het woord en het denkbeeld *Kerk* bestond bij hen niet. Toen Plato, de meest ideale aller oude wijsgeeren, eene, zijns inziens, volmaakte vereeniging van menschen wilde schetsen, schilderde hij eenen *Staat*, door de verlichtste en braafste mannen geregeerd. Als de Profeten van Israël, door Gods geest verlicht, iets zagen van de ééne kudde, welke onder éénen herder de aarde zou bedekken, konden ook zij zich dien herder niet denken dan als een Koning, zijn gebied dan als een *Staat*, die zich van zee tot zee zou uitstrekken, nog verder dan Davids schepter had gereikt. Maar wat is nu een Staat, zelfs volmaakt gedacht? Eene vereeniging van menschen onder wijze en goede wetten en onder een regtvaardig en welgezind bestuur, terwijl de leden dier vereeniging, of de burgers van den Staat, in vrede en vriendschap onderling, en in gehoorzaamheid aan de regering en in eerbied en achting voor haar gelukkig leven. Zulk eene vereeniging echter, welke hooge waarde men haar ook toekenne, hoe noodwendig en nuttig zij ook blijke te zijn, is toch uit haren aard eene meer uiterlijke verbindtenis, die de menschen meer als burgers omvat, dan als menschen. Die geene burgers kunnen zijn, sluit zij derhalve ligtelijk buiten. De Joden beschouwden dus de Heidenen als verworpenen, als ongeregtigden tot het koningrijk van Davids grooten zoon. De Grieken dachten er niet aan, dat alle volken, ook de ruwe, zwervende natieën, voor Grieksche beschaving ongeschikt, één staat met hen zouden kunnen uitmaken; tot een hooger denkbeeld, dan dat van eene verbroede-

ring der Grieksche staten en stammen tot één Grieksch rijk, konden zij het nooit brengen. In Alexanders geest alleen kwam het vermoeden van een wereldrijk op, waarin de verschillende volken tot ééne groote natie zouden zamensmelten; doch dit ging ook met hem te gronde. Ruimer was de blik der Romeinen; maar eene verbindtenis van volken, zonder dat deze in den Romeinschen staat waren opgenomen, was ook bij hen ondenkbaar.

Meer nog. Tot het burgerregt konden de slaven niet komen, en dat slavernij eene onteering der menschelijke natuur is — dit vermoedden noch Athene's wijsgeeren, noch Rome's wetgevers, noch Israëls Godsmannen. Slavernij was eene regtmatige, wettige dienstbaarheid bij hen allen; de slaven waren verstoken van de voordeelen der beschaving, behalve inzooverre zij ze, als kruimelen van de tafels der vrijen gevallen, konden oprapen; de slaven waren geene burgers, naauwelijks menschen bij hen; het hoogste, waarvoor zij gehouden werden, was menschen van den tweeden rang te zijn (3). — Doch hoe gering is nu ook de afstand van den armen burger tot den dienstbaren slaaf! Hoe dikwijls moest de vrijgeborene, arm geworden, zich of de zijnen in slavernij verkoopen! »Den armen wordt het Evangelie verkondigd," dit noemde onze Heer (4) als het grootste zijner Goddelijke teekenen, boven het doen zien van blinden, het doen hooren van dooven, het opwekken van gestorvenen. En waarlijk, dit was ook het grootste. »De schare, die de wet niet weet, is vervloekt," durfden Israëls leidslieden uitspreken (5); Rome's helderste kop en menschlievendste wijsgeer, Cicero, schreef zedekundige geschriften, maar alleen ten nutte van aanzienlijken en staatslieden; dat geringe burgers ook menschen zijn, aan wier ontwikkeling iets gedaan moet worden, bedacht hij niet; en Athene's verhevenste Wijsgeer dacht

er niet aan, in de volmaakte Republiek, die hij schilderde, ook iets ter ontwikkeling van de armen te verordenen; hun lot ontging hem; dat er in een volkomenen toestand ook voor hen gezorgd moest worden, kon hij — vergeten!

Nog niet genoeg. In de verwaarloozing van slaven en armen deelde ook nog de geheele eene helft des menschelijken geslachts, de vrouwelijke. Ook zij kon geene burgerpligten, gelijk de beschaafde mannelijke, verrigten, niet ten krijge uittrekken, in de regtbank zitting nemen, op de markt redevoeringen uitspreken; en daarom werd zij doorgaans verwaarloosd. Het is waar, er zijn voorbeelden van beschaafde vrouwen in de Oudheid, vooral onder Israël; ook eenige in Rome; en zeer enkele in Griekenland. Maar deze voorbeelden zijn uitzonderingen. In het Oosten heerschte veelwijverij, waardoor de vrouw eene dienares en een speelbal van de lusten en luimen des mans wordt. Nu beklom wel Europa een aanmerkelijk hoogeren trap van beschaving boven Azië en Afrika, dewijl er de veelwijverij van het Oosten werd afgeschaft, en het huwelijk van één man met ééne vrouw tot gewoonte en wet gemaakt. Maar in geheel de Oudheid was de echtscheiding, vooral voor den man, zoo gemakkelijk mogelijk gemaakt, en werd het huwelijk derhalve op wettige wijze steeds schandelijk ontheiligd door de menigvuldige ontbindingen er van, meest ontstaande uit den lust, om zich met andere vrouwen te vereenigen (6). In Athene kon geene vrouw, dan ten koste van een eerbaar leven, deel nemen aan de maatschappelijke zamenleving (7); en hoewel Plato in zijne ideale Republiek ook aan vrouwen regten en deelneming in de beschaving toekent, zij moeten volgens hem dan ook geene vrouwen blijven, maar zooveel mogelijk mannen worden en het familieleven geheel en al

prijs geven (8). In Rome zelfs, waar anders de vrouwen over 'tgeheel vrij wat hooger werden geplaatst, dan in Griekenland (9), werden evenwel de echtscheidingen zoo algemeen, dat vele vrouwen, zegt een zedeschrijver, jaarlijks een ander man hadden. Ook werd er de hoererij voor geene misdaad gehouden, evenmin als in geheel de overige Heidensche wereld, zoodat de Apostelen in hunne verklaring, dat de Christenen uit de Heidenen de Mozaïsche wet niet behoefden op te volgen, doch zich hadden te onthouden van hetgeen aan afgoden geofferd was, van bloed en van het verstikte vleesch, er ook moesten bijzeggen, *en van hoererij* (10); een naar onze begrippen hier vreemd en ongepast bijvoegsel, doch 't welk voor die tijden noodwendig was, dewijl men die zonde volstrekt niet als zonde, of zedelijk kwaad, beschouwde. Maar deed men dit niet, welk een laag denkbeeld moest men zich dan van de vrouw wel vormen!

Zietdaar, hoe gebrekkig zelfs de *voorstelling* van maatschappij of vereeniging van menschen bij de Ouden was; hoe men er vreemden, slaven, armen en vrouwen buiten sloot. Hoe veel gebrekkiger zal nu hare *inrigting* zelve nog geweest zijn? Want feilde reeds zooveel in de theorie, dan moest in de practijk nog oneindig meer ontbreken. Ik wil maar enkele proeven herinneren. Hoe diep werden door de Romeinen de Joden veracht, dewijl zij op hun Jehova vertrouwden, en deze hen toch niet uit de magt van Rome had kunnen verlossen (11)! Hoe wreed waren de oorlogen, welke de Ouden niet als tusschen menschen en menschen, maar als tusschen burgers en vreemden voerden; hoe wreed ook die der Israëlieten, zelfs van eenen David! Hoe moordden de Grieken en de Romeinen, als zij krijg voerden, en hoe vreeselijk was het lot der niet ver-

moorde, maar in harde slavernij weggevoerde gezonde vrouwen en kinderen. — Hoe werden de werkslaven bij de Romeinen elken avond als wilde dieren in een groot, dikwijls onderaardsch, gevangenhuis in ketenen gesloten; hoe kwamen zij om een gering vergrijp aan den kruispaal, daar hunne heeren hen even als slagtvee konden dooden; hoe moesten zij zich nu eens ten genoegen hunner heeren in renbanen of bij de gastmalen dood vechten, dan eens door de murénen of groote visschen in de vijvers op de villa's laten verslinden, opdat hunne meesters te vetter, met menschenvleesch gevoede visch, mogten hebben (12)! — Hoe werden de regten van armen en geringen, ja ook van burgers verwaarloosd en vertreden! Toen Augustus, na de overwinning van zijne mededingers, zijne krijgslieden moest beloonen, gaf hij hun de vruchtbaarste landhoeven van Italië, die bij de Po en hare zijrivieren. Maar hoe verschafte hij zich deze? Door de eigenaars, zijne onderdanen, eenvoudig uit hunne bezittingen weg te jagen, zoodat die nu als bedelaars konden omzwerven, of vrijheid hadden van gebrek te sterven, terwijl de soldaten van Augustus in hunne huizen woonden, van hunne wijnstokken dronken en van hun vee aten (13). — En wat den toestand der vrouwen betreft: dat Jezus haar als menschen behandelde, en met eene vrouw wilde spreken, was eene stof van verbazing voor zijne Joodsche tijdgenooten, ook voor zijne Apostelen (14), terwijl de eerbaarheid ons, Christenen, belet te zeggen, hoe zij dikwijls zelfs door de beschaafde Heidenen werden behandeld. Dit weinige moet ik opmerken. Hare eenige waarde bestond bij deze daarin, dat zij den Staat burgers baarden. En opdat zij nu dit doel van haar aanzijn mogten bereiken, was geen middel te schandelijk. De Spartanen, drie jaar achter één in den krijg afwezig, vrees-

den, dat de Stad over eenigen tijd geene burgers meer zoude hebben, en namen dus een besluit, 'twelk zij aan hunne vrouwen overzonden, dat deze de slaven gedurende eenigen tijd als hare mannen zouden aannemen, opdat zoo den Staat weder burgers geboren mogten worden. En in veel latere, veel beschaafdere eeuw stond de strenge en deugdzame Cato, Cicero's tijdgenoot en vriend, zijne eigene vrouw aan een ander bevriend Romein af, dewijl hij nu kinderen genoeg had, opdat die uit Cato's vrouw zich een nakroost mogt verwekken. En werd tot dezen afstand nog de toestemming van haren vader gevraagd; van het vragen der hare, meldt de geschiedenis niets (15). — Meer voorbeelen aan te halen, vergt gij mij niet. Deze spreken luide genoeg.

Omtrent het eerste punt komen wij dus tot de slotsom, dat er ontzettend veel ontbrak aan de *maatschappij* der Ouden, reeds in hunne voorstelling of theorie er over, en nog veel meer in de inrigting er van of de practijk. Eene maatschappij of vereeniging van *menschen* kenden zij eigenlijk niet. Zij bezaten en konden zich alleen voorstellen eene vereeniging van burgers, of een Staat, waarin vreemdelingen, slaven, armen en vrouwen niet konden deelen; welke dus alleen een voorregt voor inheemsche, vrijgeborene, welgestelde mannen was; derhalve een voorregt van een enkel volk of rijk, en daarin van een tiende of twintigste deel misschien der bevolking. Weldadigheids-inrigtingen, in alle Christelijke Staten zoo menigvuldig, bestonden er in de Oudheid niet. Er waren nergens wees-, armen-, ziekenhuizen, nergens scholen of verblijven voor blinden, doofstommen, krankzinnigen. Bijzondere personen mogten hier of daar voor hen zorgen; de Staat bekommerde er zich niet over, hoe deze ellendigen leefden of omkwamen.

In de tweede plaats vraag ik, wat ontbrak aan de *zedelijkheid* der Ouden? Doch ook hier wil ik hun denkbeeld of hunne theorie, van de beoefening of practijk der zaak bij hen onderscheiden.

Wat dan het denkbeeld zelve van zedelijkheid of deugd betreft: reeds daaraan ontbrak in de Oudheid zeer veel. Bij de Israëlieten werd deugd veelal met Godsvereering, bij de Grieken met liefde voor het schoone, bij de Romeinen met dapperheid verward. Doch zijn de drie volken hierin onderscheiden, zij komen daarin overeen, dat deugd bij hen eene staatsdeugd was, want de Staat was bij de Israëlieten, Grieken en Romeinen niet alleen de eenige, waarachtige vereeniging, die zij kenden, maar ook het hoogste, dat zij zich konden voorstellen. »Lief," zegt Cicero (16), en hij spreekt daarmede het gevoelen der geheele Oudheid uit: »Lief zijn ons onze ouders, lief onze kinderen, bloedverwanten, vrienden; maar het vaderland, het alomvattende, is het liefste van alles wat is." Nu is echter, gelijk wij zagen, de Staat uit zijnen aard altijd eene meer uiterlijke vereeniging, aan stad en regtsgebied verbonden, door wetten en regering bestuurd, in noodwendige perken besloten. Was de deugd der Ouden dus eene staatsdeugd, dan deelde zij noodwendig in dit gebrekkige, uiterlijke, wettische en beperkte van den Staat En inderdaad, deugd en zedelijkheid was bij hen iets burgerlijks, veel meer in daden dan in gezindheid des harten bestaande, en tot dit aardsche leven veelal beperkt. In het eten met ongewasschen handen en van onrein geachte spijze en het betreden van het huis eens Heidens, als er een feest bij hen zou zijn, stelden de Joden de grootste zedelijke misdaad (17). Op het vermijden van deze en dergelijke dingen vestigden zij al hunne aandacht, en

gelukte dit hun, dan waren zij er, naar de gewoonte van opgeblazene kinderen, onbegrijpelijk verwaand en trotsch op en schreven zij de verdienstelijkheid hunner burgerdeugd en zoogenoemde goede werken hoog aan. Bij de Pharizeeën onder de Joden (18) en de Stoïcijnen onder de Heidenen was die hoogmoed op hunne bekrompene deugd geheel onverdragelijk. De Heidenen hadden bovendien zelfs geene woorden, om *ootmoed* voor God en *nederigheid* voor menschen uit te drukken; en zoo er hun iemand van had gesproken, zouden zij ootmoed met angst, nederigheid met laagheid verward hebben. Dit nu was bij de oude Israëlieten wel beter; want die kenden het Gode welbehagelijkste offer, een verbrijzeld hart en een verbroken geest. Maar daarin stonden weder Heidenen en Israelieten op ééne lijn, dat zij aan een onverdragelijken volkstrots leden, die de Grieken alle andere natieën als barbaren deed verachten, de Romeinen op hunne heerschappij niet weinig deed pralen, de Joden zelfs, als het volk van God, op alle andere menschen uit der hoogte deed neêrzien. Want Gods genade beschouwden deze als een hun toekomend regt; Heidenen, zonder hen eerst in Israël in te lijven, deelgenooten te maken van het Godsrijk, scheen hun een onregt, hun aangedaan; zij toch hadden Abraham tot een vader, zij alleen aanspraak op Gods openbaring en gunst.

Voorts komen Heidenen en Joden daarin overeen, dat zij geen eigenlijk besef van *zonde* hebben, inzooverre namelijk als zij het innerlijke wezen der zonde niet regt doorzien. Dit wezen bestaat hierin, dat de zonde ons van God, in wien ons geestelijk leven moet wortelen, losrukt en ons dus geestelijk doet verkwijnen. Maar nu hadden de Joden, die altijd op God zagen, wel eenig besef, dat de zonde afval is van God, maar

niet, dat zij juist daarom ons doet verkwijnen; de Grieken, die altijd op den mensch zagen, wel eenig inzigt, dat de zonde ons inwendig in verwarring brengt, maar niet, dat zij ons van de gemeenschap met God losscheurt. En den innerlijken aard der zonde niet beseffende, kon men noch te Jeruzalem, noch te Athene haar met wortel en tak uitroeijen (19).

Met de staatsdeugd der Ouden hing ook zamen, dat zij het leven na dit leven slechts zeer zelden als eene voortzetting van het tegenwoordige beschouwden, en, aan het zinnelijke verkleefd, den dood, die hen hiervan zou berooven, vreesden als hunnen vijand, ja hun gansche leven dóór als slaven van de vreeze des doods waren; uit welke slavernij eerst Jezus de menschen heeft verlost (20). Het is waar, in vele geschriften der Oudheid is toch melding van het eeuwig onsterfelijk leven; maar zelfs bij hen, die deze melding maken, is de gedachte aan hetzelve geen doordringend, heiligend en opbeurend beginsel. Neemt eens den edelen kweekeling der wijsbegeerte, Brutus. Toen hij de zaak der vrijheid bij Philippi verloren zag, riep hij uit: »O deugd, gij zijt alleen een ijdele naam!" En Cicero? In zijne wijsgeerige boeken spreekt hij gedurig van onsterfelijkheid; ook in zijne redevoeringen, om, door verwijzingen daarop, stoute en ongewone wendingen in zijnen stijl te hebben en aldus zijne welsprekendheid te verhoogen. Maar in zijne brieven, die ons in het binnenste van zijn hart laten lezen, spreekt hij weinig van God en onsterfelijkheid, en, doet hij het, nimmer met den klem der innige overtuiging. Rome groot en magtig te zien, in Rome door deugd en talenten uit te munten, na den dood te Rome in gezegend aandenken te blijven, en in eene andere wereld zich in dat aandenken en in Rome's grootheid te verheugen — hooger

vlugt, ruimer blik vindt gij bij den man niet, die een der grootsten van de Oudheid was (21).

Stond het zoo gebrekkig met het denkbeeld of de theörie der deugd bij de Ouden, hoe dan wel met de beoefening of de practijk? Leest eens, wat Paulus er over schrijft, Rom. 1 en 3, en vraagt, of er één volk nu bekend is, waar het even erg uitziet? En evenwel overdrijft Paulus niets. Ieder zijner woorden is met honderd getuigenissen van menschen uit die tijden te bevestigen. Want waren te Rome en in het Romeinsche rijk de denkbeelden, kunsten en wetenschappen der wereld verzameld, ook hare verleidingen en zonden waren er opéén gehoopt. Carthago's rijkdom, Griekenlands dartelheid, Azië's weelderigheid vloeiden in Rome te zamen, verdreven er de eerlijkheid en matigheid, vernisten de ruwheid, en droegen gemeenschappelijk het hunne bij tot de ontzenuwing des volks. Nu kon de vrijheid er ook niet meer inheemsch blijven. Nadat Marius het gemeene volk, in plaats van welgestelde burgers, in zijne legers had aangenomen, werd Rome en geheel het rijk meer en meer de prooi van eerzuchtige Veldheeren, die de overwonnen gewesten uitzogen, om groote, van hen alleen afhankelijke, krijgsheiren te kunnen onderhouden, waarmede zij Senaat en volk de wet stelden. Zulk een veldheer was Sylla, nog meer dan Marius; zulk een Julius Caesar, zulk een Augustus, die de alleenheersching voor altijd vestigde, en niet alleen afgeperst geld en geroofde landerijen onder zijne krijgslieden verkwistte, maar zich ook zelfs planmatig op de ontzenuwing des volks toelegde, opdat het, door schouwspelen bezig gehouden en door weelde verzwakt, den moed niet mogt hernemen, zijne vrijheid weder te vermeesteren. Nu heerschte eene hebzucht, eene geldafpersing, een woeker, eene brooddronkenheid, eene ruwheid, eene

traagheid, eene algemeene omkooping van regters en overheden, van welke wij ons geen denkbeeld kunnen vormen. Tot beneden de dieren verlaagden zich de menschen in overdaad en dronkenschap, verraad en veinzerij, wreedheid en wellust. Niet alleen werd hoererij, gelijk ik reeds zeide, door niemand bestraft of als zonde veroordeeld; maar ook niet de onnatuurlijkste ontucht. — En ook zelfs het volk van God was, naar de herhaalde betuigingen van zijn eigen geschiedschrijver Josephus (22), nu »zóó bedorven in het burgerlijk en huiselijk leven, dat het was, alsof de Joden een wedstrijd onder elkander hadden aangegaan, wie het goddeloost en ondeugendst kon zijn."

In de derde plaats vraag ik, wat ontbrak aan de *godsdienst* der Ouden? Wat aan hare voorstelling, wat aan hare beoefening?

Gods eenheid werd door de Israëlieten en vele Heidensche wijsgeeren vast gehouden, althans kort vóór Jezus komst op aarde; maar er ontbrak toch ook bij de besten nog veel aan hunne voorstelling van God. In de Heidensche Oudheid had bijna niemand eenig vermoeden, dat God in den eigenlijken zin des woords de Schepper der wereld zou zijn; men meende, dat de stof eeuwig was, en alleen door de Goden in geregelde orde en schoonheid gebragt. Niemand had onder Heidenen of Joden het regte besef van Gods heiligheid en liefde. Eerst in Jezus Christus hebben wij leeren kennen, wat heiligheid en liefde is. Vóór de verschijning van dit beeld van God op aarde sprak men wel van Gods heiligheid; maar men bedoelde er eene hoogere deugd mede, of wel eene afzondering der Godheid van ons;

niet eene volmaakte, geheel zondelooze deugd (23). Men sprak ook wel van Gods liefde; maar men schreef Gode liefde en haat beide toe; geenszins zag men, dat zijn Wezen liefde is; *de* liefde kende men niet (24). In zulke menschen kon er dus ook niet dan weinig heiligheid en geen kinderlijk vertrouwen op God worden gevonden; slaafsche vrees was het gewone gevoel voor God, zelfs bij de Israëlieten (25).

Ook dit hing zamen met het denkbeeld der Oudheid, dat de Staat het hoogste voor den mensch is. Derhalve was ook de godsdienst eene staatsinrigting, en werd zij met den Staat zoo veel mogelijk uiterlijk gemaakt. Zij was eene uiterlijke dienst, den Goden toegebragt, welke bij de Heidenen met godgeleerde bespiegeling, zoolang deze de eeredienst niet aantastte, en met zedelijke gezindheid niets te doen had. Was zij echter zulk een uiterlijke vorm, dan werd zij ook weldra onveranderlijk. Daarom moest Socrates den giftbeker drinken, niet dewijl hij iets onwaars, maar iets nieuws en anders omtrent de dienst der Goden leerde, eene dienst van hen uit innerlijke aandrift; daarom vond onze Heer Jezus Christus den dood aan een kruis, Stephanus onder steenen, en werd Paulus van stad tot stad vervolgd; want zij wilden God doen dienen in geest en waarheid.

Onder de Heidenen was bij dit alles nog het geloof gebleven aan vele Goden, 't welk zij zelfs ook nog met dat van éénen Oppergod doorgaans verbonden. Een zinnebeeld en bewijs van deze Godsvereering tegelijk zag men in het *Pantheon*, of den *tempel aller Goden*, door Agrippa, Augustus vriend, te Rome gebouwd. Allen wilde men dus dienen. Maar dit kon men niet, zonder de grondfout van het Veelgodendom aan te kleven, de vergoding der natuur, en deze had al dat

bijgeloof en die afgoderij, al die zedeloosheid en ongodsdienstigheid ten gevolge, welke ik vroeger (26) beschreven heb. Ja, nog erger: dit Veelgodendom was nu ontaard tot de vergoding der afschuwelijkste menschen, daar de Keizers van Rome, zelfs een Nero, ook nog bij hun leven, als Goden werden vereerd (27). Zóó kon het niet anders, of zulk eene staatsgodsdienst moest een nietige vorm worden en in een ijdel spel ontaarden, waarmede de beschaafden spotteden, waaraan nog wel de priesters de hand hielden, maar dewijl zij er hun voordeel bij hadden, en waarin alleen het gemeene volk eene schijnbedekking van zonden kon vinden. Toen dus eindelijk de wijsgeerige verlichting overal eenigzins was doorgedrongen, toen de dichter Lucretius te Rome nog meer had gedaan dan Anaxagoras te Athene en niet alleen de vergode Natuur ontgood, maar ook van bijgeloof tot ongeloof was overgeslagen, loochende inderdaad de wereld hare *Goden*, zonder *God* te kunnen vinden (28).

Was dit nu echter de *voorstelling* van godsdienst, welke moet dan wel hare *beoefening* geweest zijn? In één trek kan ik deze beschrijven. De Ouden verhieven over 't geheel niet den mensch tot de Godheid, maar verlaagden de Godheid tot de menschen. In naam der Godheid bedreven zij de snoodste gruwelen. De Kanaäniten, Pheniciërs en Carthagers wierpen hunne eigene kinderen op de gloeijende armen van den Moloch. Israël meende Gode eene dienst te doen met Jezus en de Apostelen te vervolgen. In Griekenland dacht men Bacchus door dronkenschap, Venus door ontucht te vereeren; die zonden konden dáár als godsdienst worden bedreven. Naauwelijks was er eene uitspatting, een moord, een wellust, of de Romeinen meenden ze te kunnen bedrijven als eene eer aan hunne Goden bewezen.

Zelfs ook door hen werden menschen aan de wraakzuchtige hemelbewoners geofferd; nog Keizer Augustus liet 300 menschen slagten voor het altaar van een vermoorden, nu als een God vereerden mensch — Julius Caesar.

Zoo oneindig veel, M. H., haperde er aan de beschaving en ontwikkeling der Oudheid; zoo gebrekkig was bij haar maatschappij, zedelijkheid en godsdienst. Was zij dus van de eene zijde zoo verre gekomen, dat zij eene hoogere opvoeding konde erlangen, gelijk wij in de vorige Voorlezing zagen; van de andere zijde had zij er ook de grootste behoefte aan, en ware zij onder haar jammer en wee te gronde gegaan, zoo die opvoeding niet juist bij tijds ware gegeven. Want wel had er onder Gods vaderlijk bestuur eene voortgaande opvoeding des menschdoms plaats gehad; doch de ontwikkeling er uit ontstaan omvatte op voldoende wijze maar eenige volken, en in deze maar eenige menschen, en in deze weder maar eenige vermogens. Over 't geheel was die ontwikkeling meer eene zinnelijke, eene uiterlijke, dewijl de geest nog te zwak en teeder was, om veel te kunnen dragen. Want de geheele Oudheid leefde, met uitzondering van enkele menschen, nog in het zinnelijke en uiterlijke en in de zelfzucht (29). Toen was het, in vergelijking met onzen tijd, nacht, gelijk de vóór-Christelijke tijden in het Nieuwe Verbond dan ook gedurig genoemd worden; een nacht, waarin wel vele groote mannen als schoone sterren glinsterden en deze de donkerheid een weinig ophelderden, doch die desniettemin *nacht* bleef. Het menschdom was dus, naar Paulus uitdrukking, vóór Jezus komst op aarde in een kinderlijken, minderjarigen, slaaf-

schen toestand (30), de opvoedingsmiddelen waren, gelijk voor kinderen en slaven past, een tuchtmeester en eerste beginselen van onderrigt (31); het waren tijden van onwetendheid, duisternis, slaap, bedwelming, zonde en ijdelheid, welke door licht, wijsheid en heiligheid moesten worden vervangen (32).

Al hare krachten had de Oudheid dus verbruikt; elk volk had het zoo verre gebragt, als het, door de zonde belemmerd, naar aanleg en lotgevallen het brengen konde; de menschheid was uitgebloeid, en had zich in hare beschaving en godsdienst overleefd; aldus geschikt en voorbereid geworden voor iets beters, had zij nu ook groote behoefte aan iets beters, behoefte, dat er eene geestelijke maatschappij of Kerk werd geboren, met eene liefdevolle deugd en eene heilige godsdienst, in plaats van den zinnelijken Staat met zijne staatsdeugd en staatsgodsdienst.

In die behoefte heeft God voorzien, en wel, gelijk de latere geschiedenis leert, op de beste wijze, door zijnen Zoon op aarde te zenden, die het hemelsche leven op aarde leefde, en, ten einde dit krachtig te doen uitkomen, het aardsche leven in zich liet vernietigen; die aldus eene vereeniging der menschen stichtte, waarin het zinnelijke leven meer en meer door het geestelijke wordt geleid, bestuurd en geheiligd; eene vereeniging of Gemeente, welke eene kolonie is des hemels op aarde, bestemd en steeds meer werkzaam, om eindelijk alle aardbewoners met hemelschen zin te vervullen (33).

Maar, zegt gij misschien, er is strijd tusschen uwe voorstelling in de vorige Voorlezing en in deze. Toen heette het, dat de menschheid zoo verre was *gevorderd*,

om in de Christelijke Kerk, die bij uitnemendheid zedelijke en godsdienstige maatschappij, te kunnen ingaan. Nu zegt gij, dat zij zoo *gebrekkig* was in hare voorstelling en inrigting van maatschappij, deugd en godsdienst, dat zij er wel volstrekt behoefte aan had, maar er ook haast ongeschikt voor was. Ik ontken niet, M. H., dat deze schijnstrijdigheid in mijne voorstelling bestaat. Maar toch ook alleen in schijn is er strijd; de twee denkbeelden, die ik ontwikkelde, het eerste, dat er eene voldoende voorbereiding was voor het menschdom, zoodat er althans een deel van hetzelve in de Christelijke Kerk *kon* ingaan, het tweede, dat de toestand der wereld zachtkens aan oud en verouderd was geworden, daar er, vooral ten tijde van Jezus komst op aarde, zoo groot eene ontzenuwing in het geestelijke overal zigtbaar was, dat er noodwendig eene verbetering door de invoering van een nieuw opvoedingsmiddel *moest* komen: — deze twee denkbeelden vinden haar vereenigingspunt in een derde denkbeeld, 't welk ik nog kortelijk wil ontwikkelen, in de noodzakelijkheid die er was, dat het menschdom moest *verlangen* naar zoo iets, als de Christelijke Kerk voor hetzelve zou zijn, dewijl het anders deze niet zou aannemen. Want bij het *kunnen* en *moeten* behoort ook nog het *willen* te komen, zal eene zaak door ons volbragt worden. Maar hoe zou nu het menschdom die nieuwe opvoeding hebben *willen* aannemen, hoe er naar hebben kunnen *verlangen*, indien het zich niet in zijnen toestand ongelukkig gevoelde en denzelven dus gaarne met eenen beteren wilde verwisselen? Hoe rampzalig derhalve het menschdom ook in Jezus eeuw mogt zijn, ook deze toestand van ondragelijke ellende en nameloozen jammer was noodig; ware deze niet zoo boven mate ongelukkig geweest, de menschen zouden er nog

liever in gebleven zijn, dan in den zaligen toestand van kinderen Gods over te gaan.

Maar nu de geheele Oudheid naar iets hoogers en beters gestreefd had, dan wat zij bezat, nu zij te allen tijde onvoldaan was geweest met hare grootste schatten, en hare beste woordvoerders het meest naar betere tijden hadden verlangd (34), nu de ellende des menschdoms, vooral toen Jezus Kerk werd gegrond, onuitsprekelijk groot was geworden, nu wenschten zij vooreerst eene betere *maatschappij*, dan die zij kenden. Want reeds in vroegere eeuwen ontwierpen de Profeten van Israël en de Wijsgeeren onder de Heidenen de grondtrekken van volmaaktere staten, dan waarin zij leefden of die ergens te hunnen tijde bestonden (35). Maar nadat de staatkundige vrijheid bij de Joden en Grieken was te gronde gegaan en de Romeinen zelve onder de dwingelandij eerst hunner Dictators en toen hunner Keizers waren gekomen, was de aanwezige Staat niemand meer voldoende, en verlangden zij allen naar eenen beteren, van welks nabijzijnde komst zij ook zelfs eenig voorgevoel hadden, 'twelk zij op velerlei wijze aan den dag legden (36).

Zij verlangden ook naar eene betere *deugd*. Met de staten zelve was ook de volksdeugd, die op de staten gebouwd was, weggenomen. Er was dus bij de menigte geen teugel of breidel meer; de volken wierpen zich in de bedwelming der zinnelijkheid en dronken den beker der zonde ledig, maar proefden nu ook haren bitteren nasmaak; zij waren dus onvoldaan en mistroostig, en hijgden naar verbetering van hart en leven. Scherp zijn de klagten, welke wij in de schriften hunner wijsgeeren en hekeldichters vinden; akelig is de wanhoop, die wij bij de menigte zien, onder anderen in de pogingen, om zich door allerlei plegtigheden en toovermiddelen

van haren zondenlast te bevrijden. Laat mij er u een van voorstellen. Er kwamen, kort na Jezus verschijning op aarde, bij de Romeinen *ram-* en *stierbesproeijingen* (37) op, dat is eene nieuwere soort van ontzondigende offers. Vóór het altaar werd een kuil gegraven, waar de offeraar van een ram of stier zich in plaatste, genoegzaam zonder kleederen; die kuil werd met losse planken bedekt en op deze planken het offerdier door de Priesters geslagt, opdat namelijk het offerbloed, tusschen de planken doorvloeijend, den offeraar mogt besproeijen en aldus — ontzondigen! Zóó vermoeid en beladen waren zij, en zoo weinig wisten zij ruste te vinden, dat zij zelfs tot zulke waanzinnige middelen de toevlugt namen. — En onder Israël zelf was het niet veel beter gesteld. De Schriftgeleerden bonden zware lasten op de schouders des volks, en als vermoeiden en beladenen moest daarom de Heer de scharen tot zich noodigen (38).

Ook naar eene betere *godsdienst* strekte zich het verlangen der Oudheid uit. Met de staten, op welke behalve de volksdeugd ook de volksgodsdienst was gebouwd, verdween de grondslag dezer godsdienst zelf, zoodat bij de Heidenen de godsdienstplegtigheden uiterlijke verrigtingen zonder geest en leven werden. En in plaats van die innerlijk vervallene godsdienst hadden zij niets beters, dan 'tgeen enkele meer beschaafde en brave menschen vonden in de wijsbegeerte; doch voldoen kon ook deze hen niet; want zij voldeed zich zelve niet en sprak dus het verlangen naar eenen leeraar uit den hemel luide uit. Bij de Joden was het zekerlijk in dit opzigt iets beter; doch ook onder hen was begeerte naar een hooger licht en naar een volkomen Profeet, welke begeerte ten laatste door Johannes den Dooper nog krachtig werd opgewekt.

Dit veelsoortig verlangen nu kon niet ontstaan, dan door het besef der ellende van hunnen toestand. De menschen, die ziek waren, moesten zóó ziek worden, dat zij hunne ziekte gevoelden, opdat zij eenen geneesheer mogten willen aannemen; ja, zij moesten eerst bij alle aardsche geneesmeesters te vergeefs hulp gezocht hebben, zouden zij dien hemelschen arts willen aannemen, die wel hulp aanbood, maar in een zeer bitter geneesmiddel: in de verloochening van alle aardsche grootheid, waarin Hij zelf voorging en welke Hij van zijne volgelingen eischte. Want ziet, M. H., God heeft in de zending van zijnen Zoon, Jezus Christus, wel veel meer gedaan, dan de menschen ooit hadden kunnen verlangen of wenschen; Hij heeft wel eene heerlijke vereeniging der liefde, eene reine deugd en eene verhevene godsdienst aan ons in de Christelijke Kerk geschonken, en in zijnen Zoon een heilig en liefdevol en volmaakt beeld van Hem en voorbeeld voor ons; Hij heeft ons in één woord in plaats der aardsche Staten eene hemelsche Kerk, en in plaats der aardsche Vorsten een hemelschen Heer geschonken, beide zoo heerlijk, dat niemand er ooit eenig begrip of vermoeden van had gehad, voordat zij in der daad aanwezig en geopenbaard waren. Maar die Stichter der Kerk is voorgegaan — met een kruis te torschen, en eischt, dat elk lid zijner Gemeente gewillig zij, het Hem na te dragen. Want die nieuwe schepping kon niet tot stand komen dan met den ondergang der vorige. Voorbijgaan moest het oude, zou alles nieuw worden. Alleen door den dood ging de weg ten leven. In het graf moest het oude menschdom met Hem gaan, om met Hem tot een nieuw leven te kunnen opstaan. En hoe zou het menschdom dien weg van smarten tot zijne wedergeboorte hebben willen betreden, zoo voor hetzelve zijn tegenwoordige toestand niet ondragelijk ware geweest?

Zegt nu niet, dat dan de vorige ontwikkeling ijdel en vruchteloos was. Neen, alles moest voorafgaan, wat er voorafgegaan is. De boom moest groeijen, knoppen vormen, zich met geurigen bloesem bedekken; maar de bloesem ook — verwelken, en de verwelkte afvallen, opdat de vrucht mogt zwellen en rijpen. Met den blijvenden bloesem kon geene vrucht groeijen, maar ook niet zonder voorafgaanden bloesem.

En nu nog één woord ten slotte van al onze beschouwingen.

Werpen wij nog één blik op de geheele geschiedenis des menschdoms vóór Jezus Christus — met een oog, door Hem verlicht, zien wij dan, dat er, van Adam af tot Johannes den Dooper toe, ééne opvoeding des menschdoms door God bestaat, die, nu eens, als aan Gods hand, meer onmiddellijk, dan, als onder Gods oog, meer middellijk alles besturende, het goede bewerkende, het kwade òf verhinderende òf wijzigende en altijd ten goede doende medewerken (39), niet *elk mensch*, dit ware eene zedelijke onmogelijkheid, maar *het menschdom* heeft opgeleid en gevormd, opdat er eindelijk althans eenigen zouden zijn, die Jezus Christus konden aannemen, en door Hem vervuld worden met Gods geest, en dus gelijkvormig worden aan God, zooverre dit den mensch ooit mogelijk is.

Doch hoe vele verschillende landen en volken wij, in den gang onzer onderzoekingen, beschouwd hebben, hoofdzaak in dit alles is, hetgeen God aan *Israël* en door Israël aan het menschdom heeft gedaan, om het op te leiden tot Hem. De verbindtenis tusschen Hem, den eenigen waarachtigen God, en het menschdom heeft

Hij bovenal in en door Israël willen bewaren en bevorderen, en wat er overigens in de oude wereld goed en waar was, heeft Hij aan Israël bekend gemaakt en op Israël doen werken, opdat Israël het voor zich zoude bezitten en weder aan anderen mededeelen, zoodat het in den volsten zin waarheid is, wat onze Heer tot eene vreemde vrouw zeide (Joh. 4: 22): »De zaligheid is uit de Joden."

En wat is ware *zaligheid?* Waartoe wil God eene opleiding van allen tot Hem? Hij wil haar, opdat wij één met Hem, vol van Hem, dat is, *godzalig* worden; want godzaligheid, volheid van God, is het eigenlijk, wat de mensch boven alles behoeft.

O, mogt ik u Hem beter hebben doen kennen, kennen in den verhevensten zin (40), zoodat gij Hem vuriger liefhebt en trouwer aanhangt, meer één met Hem, meer vol van Hem zijt geworden! Mogten deze onze bijeenkomsten u Gods grootste werk, bij de menschen gewrocht, beter hebben leeren inzien, en uw hart er gewilliger voor hebben geopend, opdat zijn geest in u heersche en leve, en Hij het doel zijner opvoeding dus meer in ons allen bereike: — hoe onuitsprekelijk groot zou mijne vreugde en ons aller voorregt zijn!

Geef het, o Vader! Vader aller menschen! Vader ook van ons! geef het, dat dit in ons worde gevonden, dat wij uwe zonen aanvankelijk zijn en meer en meer worden! Amen!

AANTEEKENINGEN.

(1) Bl. 409. En wie waren van de omstreeks den tijd van Jezus komst levenden hier niet bij te voegen? De dichter Horatius, de wijsgeer Seneca, de geschiedschrijver Tacitus, onsterfelijke namen! en nog vele, vele anderen. Van Cicero schrijft NASSAU, *Hist. Proeve*, bl. 121—123, te regt: »Zijne schriften, vol gezond verstand, levenswijsheid, veredeling en troost, hebben naast het Evangelie, onder alle schriften, den grootsten invloed op de zedelijke beschaving van het tegenwoordige Europa uitgeoefend. Onder de duizenden, die sedert drie honderd jaren eene geletterde opvoeding hebben genoten, worden er slechts weinigen gevonden, die aan dezelve niet regtstreeks den grondslag hunner beschaving te danken hebben; terwijl die duizenden, door die ontwikkeling, op millioenen anderen hebben gewerkt, en onder deze het goede verbreid. En wie berekent derzelver nut in het donker der middeneeuwen, in de stille cel des monniks, of nog heden in afzondering en eenzaamheid? »Wat anderen gebeurt, weet ik niet: wat mij betreft, als ik Cicero lees." zegt Erasmus (in *Praef. Tusc. Quaest.*), »ben ik zoo te moede, vooral wanneer hij over een deugdzaam leven spreekt, dat ik niet kan twijfelen, of het hart, waaruit dat vloeide, was met iets goddelijks vervuld. — Of het door de jaren komt, is mij onbewust: zeker is het, dat Cicero, toen ik de studieën met geestdrift beminde, mij nooit meer behaagde dan thans, nu ik oud ben, niet alleen om den gelukkigen en voortreffelijken stijl; maar ook om de heilige reinheid zijner edele ziel. In waarheid, hij schenkt mij moed en kracht, en geeft mij beter aan mij zelven weder.""

Op eene andere plaats schrijft Erasmus over Cicero (in de Opdragt voor zijne uitgave van CICERO, *De Officiis* etc.): »De lezing van dit boekje heeft mij tot zoo veel liefde voor het goede en voor de deugd ontvlamd, als ik in langen tijd niet gevoeld heb bij het lezen van onze

nieuwe schrijvers, die Christenen zijn en de geheimen der Christelijke wijsheid willen openen, en over dezelfde dingen, ja, met groote scherpzinnigheid handelen, maar ook even koel en koud, als geleerd. Hoe, dacht ik, die Heiden schrijft voor Heidenen, maar in zijne lessen van levenswijsheid, welk eene gematigheid, heiligheid, opregtheid, waarheid; hoe natuurlijk alles, hoe onopgesmukt, hoe ver van alle ijdele droomerijen! Welk eenen zin eischt hij in hen, die den staat besturen; hoe bewonderingswaardig een ideaal van deugd stelt hij voor oogen; hoe heilig, ja, hoe goddelijk schrijft hij over menschlievendheid, vriendschapstrouw, onsterfelijkheid! ook over de geringachting van die dingen, om welke de groote hoop, niet der Christenen alleen, maar ook der Godgeleerden en Monniken, alles doet en laat! Ik schaamde mij over de zeden van ons, die de Heilige Schriften kennen en, door zoo groote voorbeelden en beloften uitgelokt, nu de Evangelische leer *belijden*, niet *beleven*. Waar vindt gij onder de Christenen een vriendenpaar aan 't beeld, dat CICERO ons voorhoudt, gelijkende? Waar grijsaards, die met zulk eene geestkracht de bezwaren des ouderdoms dragen? Waar zoo godvruchtige gesprekken van hen met jonge lieden? — Er zijn, die onze jongelingen van zulke boeken willen afhouden: ik acht ze waardig, dat ze in alle scholen worden voorgelezen, door alle grijsaards herlezen. Daarom geef ik ze nog eens verbeterd en vermeerderd in het licht."

Ook is het eene groote lofspraak op Cicero, wat ARNOBIUS, *Adv. Gentes*, L. III. p. 103, 104, verhaalt, dat vele Heidenen, ten tijde van Diocletianus, de boeken van CICERO, *Over de natuur der Goden*, niet alleen zelve verfoeiden, maar ze ook, op gezag van den Senaat, wilden vernietigd hebben, dewijl ze het oude geloof afbraken en het Christendom bevestigden.

Over Horatius godsdienstige gezindheid en denkwijze vindt men eene treffende plaats bij WEBER, *Q. Horatius Flaccus als Mensch und Dichter*, *Jena* 1844, bl. 215 en volgg., ook overgenomen door A. LUTTERBECK, *Ueber die Nothwendigkeit*

einer Wiedergeburt der Philologie, bl. 78—85, die er het besluit uit trekt, dat de Oudheid, in hare voorgangers en in het volksleven, godsdienstiger was, en, zonder het te weten of te gevoelen, het Christendom nader stond, dan vele kenners dier Oudheid in onze dagen het nu nog inzien. Zelf geeft LUTTERBECK bl. 73—78 een overzigt van OVIDIUS *Metamorphosen*, om te doen uitkomen, dat deze verzameling en bewerking van oude volksverhalen, welke zich ongedwongen met het eerste boek van Mozes en eene Christelijke Legenden-verzameling laat vergelijken, in de heerschende denkbeelden eene groote gelijkvormigheid met de Joodsch-Christelijke hoofdideeën heeft. Want, zegt hij, het hierin overal uitkomende gevoel van eene hoogere, alles besturende wereldorde, en van eene zedewet, welke in het geweten zich laat hooren, tegen de zinnelijke driften strijdt en op het geloof aan het goddelijke rust, is wel nog geen Christendom, maar toch eene gezindheid, welke hetzelve oneindig meer nabij komt, dan Göthe's natuurgodsdienst en zelfs dan Kants zedelijk Imperatief.

Omtrent Philo en Plutarchus weet ik geene zoo sterk sprekende plaatsen aan te halen. Doch wat Philo betreft, herhaal ik, dat vooral onze geleerde Hugo de Groot hem dikwijls ter vergelijking met het Nieuwe Verbond bezigt, en wat Plutarchus aangaat, verwijs ik naar de hooge lofspraken op hem van twee zeer bezadigde tijdgenooten, WYTTENBACH, *Opusc.* T. I, p. 76 sq. 267, 246 sqq., en HEEREN, *Histor. Werke*, D. III, bl. 39, 40.

Veel is ook over dit onderwerp gegeven in ILLGEN, *Zeitschrift für histor. Theologie*, b. v. eene *Theologia Plautina* van F. G. E. ROST in 1832, eene *Theologia Plutarchiana* van TH. H. SCHREITER in 1836; voorts eene Verhandeling, *Welche Ideën sind den Apostelen bei Verkündigung des Werkes Jesu unter den Römern entgegen gekommen*, in 1848; waarbij behoort eene Dissertatie van denzelfden schrijver, Dr. C. A. PESCHEK, *Σκιὰ τῶν μελλόντων apud Romanos*, *Lips.* 1846. Deze en soortgelijke verhandelingen kunnen het oude en veel omvattende werk aanvullen van T. PFANNER, *Systema Theologiae Gentilis purioris*, *Basil.* 1679.

Ook de ongeletterde lezer kan zich eenig denkbeeld vormen van den geestelijken rijkdom der Oudheid, zoo hij raadpleegt N. G. VAN KAMPEN, *Zedekundige Schoonheden der Ouden, of keur van spreuken, gezegden en verhalen, getrokken uit Latijnsche Schrijvers*, IV Deelen, *Haarl.* 1807—1810.

(2) Bl. 409. In de ontwikkeling dezer punten zal ik korter zijn, dan ik vroeger was in de voorstelling van de vatbaarheid en geschiktheid van een deel des menschdoms, om in het nieuwe Godsrijk in te gaan. Want over deze laatste wordt weinig gesproken, over gene zeer veel. Bijna al de Kerkgeschiedenissen b. v. vangen aan met de schildering van den ellendigen zedelijk-godsdienstigen toestand der wereld, tijdens Jezus verschijning op aarde. Die dus meer hiervan begeert te weten, vergelijke b. v. GIESELER, *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, waar hij D. I, Afd. 1, § 8—19 niet alleen veel zal aantreffen, wat mijne opmerkingen bevestigt en aanvult, maar ook eene rijke letterkundige aanwijzing, waar hij nog meer kan vinden. De niet geletterde kan ook raadplegen CHATEAUBRIAND, *Schoonheden des Christendoms*, D. II, bl. 119—145. Kort, maar treffend en welsprekend is ook hierover BOSSUET, *Discours sur l'hist. univ.* van Partie II chap. V, *Les temps du second temple*, ongeveer de tweede helft. Ook J. J. VAN OOSTERZEE, *Het leven van Jezus*, geeft hiervan een goed overzigt onder den naam: *de volheid des tijds*. Maar verreweg de diepste blikken in de zedelijk-godsdienstige ellende der Heidenwereld heeft THOLUCK gedaan, *Ueber das Wesen und den sittlichen Einfluss des Heidenthums, besonders unter den Griechen und Römern, mit Hinsicht auf das Christenthum*, in NEANDERS *Denkwürdigkeiten aus der Gesch. des Christenthums*, en hieruit ook in het Nederduitsch afzonderlijk uitgegeven.

Dat de Godgeleerden dikwijls meer de schaduw-, dan de lichtzijde der Oudheid voor oogen stellen, is wel niet onpartijdig, maar vindt eenige verontschuldiging in de tegenovergestelde partijdigheid van vele Letterkundigen, die zoo zeer met deze Oudheid dweepen, dat zij het Christendom niet zelden, althans voor zich, onnoodig achten en dus verwaarloozen. Er is evenzeer behoefte aan eene heiliging

en diepere opvatting der letterkundige studie door den Christelijken geest harer beoefenaren, als de behoefte altijd zal blijven bestaan, dat de Christelijke Godgeleerdheid steeds worde verlicht door de meesterstukken der Heidensche Oudheid. Straks in aant. 34 spreek ik nader hierover.

(3) Bl. 411. FLORUS, III, 20.

(4) Bl. 411. Matth. 11: 5.

(5) Bl. 411. Joh. 7: 49.

(6) Bl. 412. Verg. Matth. 19: 3—8 en de Uitleggers aldaar.

(7) Bl. 412. Verg. NEPOS in *Praef.* Over den toestand der vrouwen te Athene hebben wij twee belangrijke verhandelingen van D. J. VAN STEGEREN, *De conditione domestica*, en, *De conditione civili feminarum Atheniensium*, *Traj*, 1839. Over haren toestand te Rome haalde ik boven, bl. 379 noot (9), twee geschriften aan.

(8) Bl, 413. Hoeveel tegen Plato's idealen Staat uit het zedelijk en godsdienstig standpunt van het Christendom is in te brengen, wijst b. v. J. F. L. SCHROEDER aan, *Bijdrage tot de beschouwing van de waarheid der menschelijke kennis*, bl. 505—512, in de werken van de Derde Klasse van het Koninklijk Nederl. Instituut, D. V.

(9) Bl. 413. Vergelijk CICERO's denkbeelden over het huwelijk, *De Offic.* I, 17, met die van Plato, in zijne *Republiek.* Zie ook twee verdichte verhalen van W. A. BECKER, *Gallus oder römische Scenen aus der Zeit Augusts. Zur Erläuterung der wesentlichtsten Gegenstände aus dem häuslichen Leben der Römer*, *Leipz* 1838, D. I, bl. 13 volgg., en *Charikles. Bilder altgriechischer Sitte, zur genauern Kenntniss des griechischen Privatlebens*, *Leipz.* 1840, D. II, bl. 439 volgg.

(10) Bl. 413. Hand. 15: 29.

(11) Bl. 413. Merkwaardige plaatsen van de Ouden over de Joden heeft GIESELER, *Kirchengesch.* D. I, § 16.

(12) Bl. 414. PLINIUS, *Hist. Nat.* IX, 39, SENECA, *De Ira*, III, 40.

(13) Bl. 414. De wreede Sylla had, na zijne overwinning op Marius, op dergelijke wijze zijne krijgslieden beloond. Erg had ook Caesar de provincieën gebrandschat, om zijne soldaten te betalen; maar hij was jegens de burgers van Rome menschelijk geweest.

(14) Bl. 414. Joh. 4: 27.

(15) Bl. 415. PLUTARCH. *Vita Cat.* c. 25. — Hoezeer aan het huwelijk het gevoel van liefde doorgaans ontbrak en hoe grof daarom de vrouwen veelal, zelfs in de edelste voortbrengselen der oude letterkunde, worden behandeld, heeft eene fijn gevoelige vrouw in sprekende trekken aangewezen, Mevr. DE STAËL, *De la littérature*, *Oeuvres* T. IV, p. 60, 61. Verg. de noot, p. 10, 11, ed. de Brux. 1830.

(16) Bl. 416. *De Off.* I, 17. Ook hier wordt de *vrouw* niet genoemd onder 'tgeen ons lief is.

(17) Bl. 416. Zoo verwijten, Matth. 15: 1, 2, de Pharizeën aan Jezus leerlingen, dat zij met ongewasschen handen eten, en toen de Heer zegt vs. 10, dat niet de spijze, die den mond ingaat, zedelijk kan verontreinigen, maar alleen het woord en de gedachte, die den mond uitgaat, ergeren zich niet alleen de Pharizeën, maar zijne leerlingen ook, ofschoon deze hunne ergernis over dit vrije woord onder die der Pharizeën versteken; zie vs. 12. Over het betreden van het huis eens Heidens zie Joh. 18: 20.

(18) Bl. 417. Verg. Luc. 18: 11, 12.

(19) Bl. 418. Ik ken geen geschrift, waarin òf der Hebreën òf der Grieken onvolkomene voorstelling van zonde goed uiteengezet is. De meeste schrijvers er over houden zich meer met *schuld* dan *zonde* op. JULIUS MÜLLER (*Die Christl. Lehre von der Sünde*), hoeveel hij over de geschiedenis geve, waarvoor wij hem dankbaar zijn, kon hierover niet volledig handelen. Over de Israëlieten zal BÄHR, *Symbolik des mos. Cultus*, wel het beste leveren; doch ook niet voor dit onderwerp voldoende. Over de Grieken hoopte ik

veel degelijks te vinden in F. A. MÄRCKER, *Das Princip des Bösen nach den Begriffen der Griechen*, *Berlin* 1842; doch hoeveel kennis hij van de Grieksche schrijvers toone, hij blijft in bijzonderheden en wel van 't *begrip* (*notio*) over de zaak hangen, zonder tot het *denkbeeld* (*idea*) er over door te dringen. Mogt iemand den moed en de kracht hebben, om ons over dit onderwerp een fiks geschreven onderzoek te leveren, hij dede der wereld, niet alleen der geleerdheid, eene groote dienst.

(20) Bl. 418. Hebr. 2: 15.

(21) Bl. 419. Verg. NASSAU, *Hist. Proeve*, bl. 133, 134, en A. C. VAN HEUSDE, *De consolatione apud Graecos*, *Traj.* 1840.

(22) Bl. 420. *Bell. Jud.* VII, 8, 1.

(23) Bl. 421. Verg. C. ULLMANN, ter plaatse boven bl. 244 aangehaald; als ook de woorden van J. MÜLLER en BÄHR, D. I, bl. 299—303 medegedeeld, waarin zoowel dit gebrek der Heidensche Oudheid, als deszelfs oorsprong, in het Veelgodendom gelegen, wordt behandeld.

(24) Bl. 421. 1 Joh. 3: 16.

(25) Bl. 421. Rom. 8: 15.

(26) Bl. 422. Zie D. I, bl. 174—180. Een groote kenner der Grieksche Oudheid ziet ook hetzelfde karakter in de Grieksche godsdienst, F. CREUZER, *Symbolik*, D. IV, bl. 551 der tweede uitg.: »Wat in het godsdienstige denken der Grieksche volken onder de menigvuldigste vormen altijd terugkeert, is toch alles in het wezenlijke niets anders, dan eene vergoding der zinnelijke natuur."

(27) Bl. 422. Daarop ziet waarschijnlijk Paulus 2 Thess. 2: 3, 4. Zóó *wilde* de mensch zijn als God, 1 Moz. 3: 5, en *werd* hij inderdaad een dienaar des duivels, Matth. 4: 9.

(28) Bl. 422. Verg. Eph. 2: 12. — Veel had een zekere Euemerus bijgedragen, om een volslagen ongeloof in de Heidensche wereld te doen heerschen. Deze man leefde aan het hof van een Macedonisch Vorst, kort na Alexander den Grooten, en gaf eene reisbeschrijving uit, waarin hij verhaalde en in velerlei proeven aanschouwelijk maakte,

overal bevonden te hebben, dat de onderscheidene, door de Grieken vereerde Goden niet dan vergode menschen waren. Dit, in gemakkelijken en aangenamen stijl gestelde, geschrift maakte in eenen tijd, waarin men werkelijk, sedert Alexander, zich gewend had, aan Koningen goddelijke eere te bewijzen, grooten opgang; zoodat PLUTARCHUS (*De Iside et Osiride*, p. 360 A) beweert, dat Euemerus al de latere goddeloosheid over de wereld verbreid heeft, en dat men tegenwoordig de Grieksche en Romeinsche godloochening *Euemerismus* noemt. Verg. CREUZER, *Symbolik*, D. I, bl. 113—119, III, 143—145 der derde uitg.

(29) Bl. 423. Treffend stelt de Heer dit voor in de gelijkenis der landlieden, Matth. 21: 33—43, die een wijngaard hadden gehuurd, maar zoo weinig gezind waren, de huur, er voor verschuldigd, te betalen, dat zij de boden, die hen er om kwamen manen, eindelijk zelfs den zoon des eigenaars, verjoegen of doodden, opdat ook de erfenis aldus de hunne mogt worden.

(30) Bl. 424. Zie Gal. 4: 1—6, Rom. 8: 15.

(31) Bl. 424. Zie Gal. 3: 24, 4: 9, Col. 2: 8, 20.

(32) Bl. 424. Zie Hand. 17: 30, Rom. 13: 12, Eph. 5: 14, 1 Thess. 5: 4—6, 1 Petr. 1: 18, 2 Petr. 1: 19.

(33) Bl. 424. GÜGLER zingt teregt:

> Was alle Völker dunkel geahnt und krüpplich geübet,
> Führt aus dem Abgrund herauf Christus lebendig und schön.

(34) Bl. 426. Deze onvoldaanheid van de Oudheid met zich zelve wordt geheel voorbijgezien door vele nieuwere Aesthetici, vooral door Schiller en nog meer door Göthe, die de Classieke Oudheid vergoden en ons willen verhalen, dat de menschheid toen hare gouden eeuw heeft gehad, waarmede de Christelijke en vooral de Joodsche tijd niet kan vergeleken worden. Wat het godsdienstige betreft, sprak daartegen reeds F. CREUZER, *Symbolik*, D. I, Voorr. bl. IX der derde uitg.: »Die onderzoekingen hadden getoond, dat bijna bij alle volkeren der Oudheid de bewustheid van geestelijke verdorvenheid en het verlangen naar eene ver-

zoening met God heerschend waren geweest, en dat zij alleen niet hadden kunnen doordringen tot de regte heilsorde, welke bestaat in zedelijke reinheid en geestelijke opoffering, met levendig geloof aan eene eeuwige liefde gepaard. Dit alles kon eerst het Christendom bewerken." Wat het letterkundige aangaat, heeft zich nu krachtig daartegen verheven A. LUTTERBECK, *Ueber die Nothwendigkeit einer Wiedergeburt der Philologie zu deren wissenschaftlicher Vollendung*, *Mainz* 1847, waarin hij de verschillende wijze, waarop de philologie of studie der Classieke Oudheid eerst in de 15e eeuw is begonnen en voorts tot onzen tijd vervolgd, geestvol kenschetst, en eindelijk aanwijst, dat de Oudheid niet begrepen en dus niet, gelijk behoort, bestudeerd kan worden, dan wanneer men van een Christelijk-wijsgeerig standpunt uitgaat, en overal in de Oudheid een verlangen, een streven, een aanvangen ziet van 't geen in het Christendom volkomen ontwikkeld en geheel bevredigend gevonden wordt. Zijne eigenaardige zienswijze vat hij bl. 131, 132 zamên, door te zeggen, dat men in zekeren zin van een *Crypto-Christianismus*, of verborgen Christendom, der Oudheid kan spreken, en wel met veel meer regt en juistheid, dan anderen er een *Naturalismus* en *Humanismus* in zien, die zuiver en rein ontwikkeld zouden geweest zijn. Met een beeld, meen ik, zou men het kunnen ophelderen, dat namelijk, gelijk het gevoelen, gissen, wenschen en stamelen van een knaap en jongeling alleen door den volwassene, en niet door een ander knaap of jongeling, regt wordt verstaan, zoo ook de Grieksch-Romeinsche Oudheid niet dan door den volwassene, den Christelijken Wijsgeer, regt wordt begrepen. — Staan eenmaal de Letterkundigen hoog genoeg, om dit algemeen te beseffen en dus de meerderheid der Christelijke Kerk boven de Heidensche Oudheid te erkennen, dan zullen ook wel geene Christelijke Godgeleerden meer weigeren, in de Classieke Oudheid eene uitnemende voorbereiding voor Christus Kerk te zien.

(35) Bl. 426. Verg. Ps. 72, Jez. 11: 1—9, Jerem. 31: 31—34, enz.

(36) Bl. 426. Verg. Luc. 2: 38, 24: 21, Matth. 2: 42. In Simon, den Maccabeër, en later in Herodes, wilden eenige Joden hun Messias, in Keizer Augustus wilden Virgilius en Horatius den redder der wereld zien. Dat zij zich in den nood aan zulke strohalmen vasthielden, toont, in welk een hoogen nood zij zich bevonden.

(37) Bl. 427. *Criobolia* en *taurobolia*.

(38) Bl. 427. Matth. 23: 4, 11: 28.

(39) Bl. 429. Verg. Jozefs woord 1 Moz. 50: 20.

(40) Bl. 430. Verg. Joh. 17: 3. — Eene beschouwing van de geschiedenis der vóórchristelijke menschheid, gelijk in dit werk wordt gevonden, treft men ook aan bij mijnen geliefden vriend, L. S. P. MEIJBOOM, *De opvoeding des menschdoms door God tot voorbereiding voor de komst van Christus*, *Gron.* 1848. Vooral als uitvoerige aanwijzing van 't geen ik in de beide laatste Voorlezingen kortelijk heb aangestipt, heeft het hooge waarde.

SLOTAANTEEKENING

OP HET GEHEELE WERK.

TER OPLOSSING DER BEDENKING, OF ER WEL VAN EENE OPVOEDING DES MENSCHDOMS, BIJZONDER OOK ONDER DE HEIDENEN, TOT OP JEZUS CHRISTUS SPRAKE KUNNE ZIJN.

Over de beoordeelingen van deze *Geschiedenis der opvoeding* in het bijzonder en openbaar, heb ik, voorzooverre ze mij bekend zijn geworden, niet te klagen. Er is meer lof aan inhoud en vorm gegeven, dan ik ook maar van verre had durven verwachten; en, 't geen veel meer zegt, ik heb de aangenaamste betuigingen van de leering en stichting, welke er door genoten was, van velen ontvangen, waarvoor ik den Gever van alle goed niet genoeg kan danken. Niet dan ééne beoordeeling heb ik gezien, waarin mijne woorden werden verwrongen, of als gezegden van mij werd aangevoerd wat ik niet had geschreven, ja waarin de blinde partijdigheid zoo verre ging, dat het mij tot zonde werd gerekend, dat ik in mijne *Voorlezingen* steeds mijne *hoorders*, en niet de *wetenschap*, had voor oogen gehad; eene zonde, die ik altijd dóór hoop te bedrijven.

Op de veroordeelingen van dezen Recensent kan noch wil ik antwoorden. De aanmerkingen echter, die hij en anderen gemaakt hebben, heb ik, voorzooverre ik ze ge-

grond oordeelde, ten mijnen nutte aangewend. Éene beoordeeling is er evenwel, die hier aan het slot van alles moet behandeld worden; want zij tast mijn geheele hoofddenkbeeld aan, en maakt mijn werk in den grond tot eene mislukte proeve, niet omdat de uitvoering niet zou deugen en dus mijne krachten niet tot volvoering van zulk eene taak toereikend zijn; maar omdat het denkbeeld zelf onwaar zou zijn, omdat er geene opvoeding des menschdoms, althans niet der Heidenen, door God tot op Jezus Christus bestaan zoude. Meende mijn Beoordeelaar het eerste, dat ik meer op mijne schouders had genomen, dan zij konden dragen, ik zou zwijgen; maar ik mag niet nalaten te spreken, nu hij het hoofddenkbeeld zelf aantast, en daarmede de geheele beschouwingswijze, die mij voorkomt waar te zijn, en het helderste licht te werpen over de wereldgeschiedenis, over Gods werk en wezen, en over het Christendom. Te meer word ik tot antwoorden bewogen, daar de toon des Beoordeelaars hoogst bescheiden is, ja hij zoo liefdevol schrijft en, 't geen hij goed in mijn werk acht, zoo onbekrompen als goed erkent, dat ik met zulk een Recensent gaarne openlijk eenige woorden wissel. En ik moet het *hier* doen, daar het eerste deel, welks eerste Voorlezing het meest door hem beoordeeld wordt, reeds was herdrukt, voordat zijn schrijven het licht zag.

Vele lezers zullen reeds vermoeden, dat ik het opstel bedoel van den heer J. VAN GILSE, Theol. Doct. en toen Predikant, nu Hoogleeraar bij de Doopsgezinden te Amsterdam, getiteld: *De geschiedenis van de opvoeding des menschdoms en de openbaring des Bijbels*, geplaatst in *de Gids*, *Oct.* 1848, bl. 430—461. Ik zal hetzelve meest op den voet volgen, daar het geleidelijk en ordelijk is geschreven.

Reeds de titel doet zien, dat de heer van Gilse *opvoeding* en *openbaring* tegen over elkander stelt, terwijl uit zijn betoog schijnt te blijken, dat hij meent, dat, zoo ik onder *opvoeding* zou willen verstaan Gods algemeene zorg voor het menschdom, ik deze evenwel scherp en duidelijk van gene had moeten onderscheiden. Er ontbreekt, zegt hij bl. 436, al dadelijk in mijne eerste Voorlezing, »de

aanwijzing, dat er in de Oudheid een volk bestond, dat door God niet alleen werd opgevoed, maar dat ook de bijzondere omstandigheden en de eigene gesteldheid, waarin het zich bevond, op geheel bijzondere wijze onmiddellijk van God had ontvangen: namelijk het Israëlietische volk." Dit bijzondere heb ik, zegt de heer van Gilse, wel erkend; maar toch had ik het onderscheid tusschen datgene, wat wij in eigenlijken zin *openbaring* noemen, en wat door mij *opvoeding des menschdoms door God* wordt geheeten, meer bepaald en duidelijk moeten aanwijzen.

Ik vraag, waarom? Loopt mijn boek dan over het *verschil* tusschen Israëls en der Heidenen opleiding, of over hare *eenheid?* Zoo over deze, waarom moest ik dan beginnen met het verschil aan te wijzen?

Maar, zegt men, ik mag geene eenheid verdichten, waar zij niet is, en zulk een groot verschil, als hier bestaat, niet voorbijzien. Dat is zoo; doch de heer v. Gilse erkent het zelf, dat ik dit ook niet heb gedaan, en b. v. D. I bl. 305 (of bl. 311 der tweede uitgave), waar ik over het Profetisme in Israël spreek, Gods leidingen met Israël en de Heidenen niet op ééne lijn stel. En nu is deze plaats maar eene van vele, waar ik *bij gelegenheid* dit verschil opmerk; er zijn ook twee anderen, waar ik, in den gang mijns werks daaraan toegekomen, en dus, waar het zijn moet, dit *opzettelijk* doe, en deze plaatsen mogten, wilde men over dit onderwerp schrijven, wel vóór alle anderen worden aangevoerd. De eene is, waar ik over de *onmiddellijke* openbaring en hulp van God aan Mozes geschonken handel, en deze overstel tegen 't geen een Lycurgus en Solon van Gods wege ondervonden, D. I, bl. 263-267 (of bl. 268-272); de andere, waar ik over de ontwikkeling der Grieken spreek, als die zonder ergens eenig spoor van *onmiddellijke* openbaring of medewerking van God te vertoonen, alleen onder Gods *middellijk* bestuur tot die hoogte zijn opgeklommen, D. II, bl. 149-153 (of 152-156).

Gaarne erken ik, dat het verschil tusschen Israëls en der Heidenen opleiding door de woorden *onmiddellijk* en *middellijk* niet is uitgemaakt, en er nog veel meer scherpheid

en bepaaldheid van begrip door velen geeischt wordt. Maar geeft de heer van Gilse meer onderscheid tusschen Gods zorg voor Israël en voor de Heidenen? Is er iemand, die het verder in deze zaak heeft gebragt? Durft men in onzen tijd nog zeggen: Gods wereldregering ging alleen over Israël; om de Heidenen bekommerde Hij zich niet? En zoo God zich dan ook om deze bekommerde: welnu, men geve mij eene betere uitdrukking dan deze, dat het Godsbestuur voor Israël niet alleen *middellijk*, maar ook *onmiddellijk*, voor de Heidenen alleen *middellijk* was.

Het is ook natuurlijk, dat wij het niet verder kunnen brengen, dan tot deze vrij onbepaalde begrippen, en dat wij dus het verschil tusschen Gods zorg voor Mozes en voor Socrates niet juist kunnen uitmaken, zoodat ik ook die bepaaldheid van begrippen in deze zaak, welke de heer van Gilse schijnt te verlangen, als willekeurig zou afwijzen. Het geldt hier toch een vlottend begrip; want de Profeten in Israël zelve meenden wel eens in Jehova's naam te spreken, als zij het niet deden, gelijk ik in Nathans voorbeeld heb aangewezen, D. I, bl. 389 (of 396). Hoe zullen *wij* dan hier eene scherpe lijn van afscheiding trekken? Hoe, daar wij, en ook de Heidenen, in God leven, ons bewegen en zijn, daar God ons, en ook de Heidenen, onderhoudt en regeert, hoe zeggen: Tot zoo ver handelt God in alle deze zaken middellijk; dáár begint het onmiddellijke? Duizendwerf moeten wij onze onkunde belijden. Alleen bij enkele gelegenheden, zoo als bij Mozes roeping, is een ingrijpen van God, of een onmiddellijk werken van Hem, in den loop der wereldgebeurtenissen zigtbaar. Maar daaruit volgt niet, dat er zulk een ingrijpen of onmiddellijk werken bij Israël dikwijls wederkeerde; noch ook, dat wij het altijd weten; noch ook, dat het bij de Heidenen niet plaats had, ofschoon wij dit laatste niet weten, en dus ook niet bij hen mogen aannemen; doch *niet aannemen* is nog niet hetzelfde als *ontkennen*.

De meer bepaalde omschrijving van Gods algemeene opvoeding aan het menschdom geschonken, onderscheiden van de bijzondere aan Israël gegeven, welke de heer van

Gilse wenscht, heb ik dus van mijn standpunt niet kunnen leveren; zij ware eene verloochening geweest van de strekking en bedoeling van mijn geheele werk en van eene godgeleerde zienswijze, welke zich gedurende ruim vijfentwintig jaren in mij heeft ontwikkeld.

De lezing van zijne belangrijke beoordeeling heeft mij daarin ook niet doen wankelen; want niet alleen weet Dr. van Gilse, als hij gaat bepalen, ook niets bepaalders te zeggen, dan dat alleen Gods zorg voor Israël, niet die voor de Heidenen, eene onmiddellijke was; maar ook als hij naar eenen naam zoekt voor deze zorg, om haar van die voor de Heidenen te onderscheiden, weet hij geenen anderen te vinden, dan dezen: *Gods openbaring.* Maar nu is het *openbaren* van God, zoowel met ἀποκαλύπτειν als met φανεροῦν aangeduid, in het Nieuwe Verbond volstrekt niet iets, dat alleen aan Israël (of ook aan de Christenheid) geschiedt, of dat juist onmiddellijk plaats heeft, maar zoowel dit als 'tgeen òf ook aan Heidenen te beurt valt, òf wel aan Israëlieten en Christenen, maar aan hen middellijk door God wordt gedaan. Bekend is de plaats Rom. 1: 18, 19: »De toorn Gods wordt van den hemel *geopenbaard* (ἀποκαλύπτεται); 'tgeen van God kenbaar is, is onder hen *openbaar* (φανερὸν). want God heeft het hun *geopenbaard* (ἐφανέρωσεν);" eene plaats, waarbij het niet mogelijk is aan eene andere dan middellijke openbaring, en wel aan alle menschen, bijzonder aan de Heidenen, te denken. Maar zulke plaatsen zijn er meer in het N. V. Men vergelijke 1 Cor. 3: 13, Eph. 5: 13, 2 Thess. 2: 3, 6, 8, 1 Joh. 2: 19, waar van middellijke openbaring, en ook van eene openbaring onder Heidenen wordt gesproken. En niet moeijelijk ware het aan te wijzen, dat ook in het O. V. velerlei middellijke zorg van God als *openbaring* van God wordt voorgesteld; zoodat ik meen goeden grond te hebben, om de openbaring van God onder zijne opvoedingsmiddelen te rekenen, en dat de tegenoverstelling van *openbaring* en *opvoeding*, door den heer van Gilse beproefd, althans niet Bijbelsch is.

Ik wil daarom niet zeggen, dat hij eene andere tegen-

overstelling had moeten beproeven; het denkbeeld *is*, naar mijne overtuiging, verkeerd; hoe zou er dan iemand juiste woorden voor kunnen vinden? Ja, om het ronduit te zeggen, de heer van Gilse kan zelf het verkeerde denkbeeld niet vol houden. Hij schrijft bl. 440: »De waarheid der stelling, dat God zich in de natuur, in de leidingen zijner voorzienigheid, in het geweten, aan alle menschen en zoo ook aan Heidenen openbaart, wie zal haar ontkennen?" Zelf schrijft hij hier het woord *openbaart*. Maar dan deugt zijne tegenoverstelling ook niet van *opvoeding* en *openbaring*, in dien zin, alsof alleen in den Bijbel eene openbaring werd gevonden, alsof God aan Israël (en de Christenheid) en niet aan Heidenen eene openbaring had gegeven.

Na dit over het hoofddenkbeeld van het opstel van den heer van Gilse te hebben opgemerkt, kan ik korter zijn in het spreken over de bijzonderheden.

Dr. van Gilse zoekt aan te toonen, dat mijne voorstelling, alsof er eene opvoeding des menschdoms, ook der Heidenen, door God ware geweest, niet op het N. V. is gegrond, en dat de plaatsen, door mij in de aanteekeningen op de eerste Voorlezing van het I Deel daartoe aangehaald, haar niet bewijzen. Hij begint met Rom. 3: 29, 1 Tim. 2: 4, 4: 10. Zal ik hierover lang uitweiden? Liever neem ik den eersten den besten uitlegger, dien men van geene geringachting van Gods openbaring aan Israël kan verdenken. Het zij THOLUCK, die in zijne *Neue Ausarbeitung*, *Halle* 1842, van zijnen Commentarius op den Brief aan de Romeinen, bij Rom. 3: 29 dit aanteekent: »De redenering des schrijvers is: er moet toch het eene of andere middel zijn, om ook de Heidenen te regtvaardigen; want het is toch ontwijfelbaar, dat, daar er maar één God in 'tgeheel is, God ook de God der Heidenen is. Is de meening, dat de Joden hunnen God als Volksgod beschouwden, onder ons algemeen aangenomen, zoodat zij zelfs in preken voorkomt: toch vragen wij, wat men daaronder versta. Zoo dit, dat God vooral der Joden Heiland en Weldoener

is geweest, dan is zij waar; maar toch in dien zin, dat ook het N. V. zegt: »die een Zaligmaker is van alle menschen, bijzonder der geloovigen" (1 Tim. 4: 10), verg. Hand., 4: 16, 17. Maar zal die meening beteekenen, dat, naar Joodsche zienswijze, God *alleen* der Joden God was, dan spreekt men ten minste niet in den geest der Profeten, onder wie b. v. Amos 9: 7 zegt: »Heb ik niet even zoowel de Philistijnen uit Caphthor en de Syriërs uit Kir gevoerd, als Israël uit Egypte?" Erkende de Jood met Abraham en Melchisedek, dat zijn Jehova de Heer is, die hemel en aarde bezit, 1 Moz. 14: 19, zoo moest hij toch ook de Voorzienigheid, welke de Heidenen onderhield, even zoo op God terugleiden."

Wel heb ik noch Tholucks woord, noch al zijne bewijzen in mijne Voorlezingen aangevoerd; maar toch eenen anderen, niet min stevigen, grond, om Paulus woord en mijne opvatting er van te schragen. D. I, bl. 26, 27 heb ik mij beroepen op Gods onveranderlijkheid, waardoor het niet mogelijk is, dat Hij eerst met Christus zou zijn begonnen te zorgen voor de Heidenen. Bleek Hij toen een God der Heidenen te zijn, Hij, de eeuwig Liefderijke, moest dan ook veel vroeger, ja van den beginne af dit zijn geweest, al was het vroeger niet of niet zoo duidelijk ingezien.

Dat Paulus eene *openbaring* van God, ja ook eene *wet* van God onder de Heidenen heeft gezien, naar D. I bl. 26, geeft de heer van Gilse toe; maar niet, dat hij ook onder hen als 't ware *Profeten* vond. Dit *als 'tware* heb ik beperkender wijze gezegd, daar ik met den heer van Gilse op Tit. 1: 12, waar Paulus den Dichter Epimenides een Profeet noemt, niet hard wil drukken; hier is *Profeet* wat ruim genomen. Maar ik vraag iedereen, of Paulus Hand. 17: 28 zich op andere wijze voor de Heidenen beroept op een Grieksch Dichter, dan op menige plaats voor de Joden op een Israëlietisch Profeet, b. v. Hand. 13: 40, 41, 26: 22, 23, 28: 25, 26?

Ook hetgeen ik bl. 26 uit Hand. 17: 22 heb afgeleid, dat Paulus bij de Heidenen godsdienst zag, al was het

dan eene bijgeloovige godsdienst, ontkent de heer van Gilse, als niet juist. Ik vraag: Is er een midden tusschen God te erkennen en God niet te erkennen? Zoo neen; waartoe behoort dan de Heidensche afgoderij? Is zij Godloochening? Zoo neen; is zij dan niet Gods-erkenning, godsdienst, hoe bezoedeld dan ook? Maar ik behoef niet te redeneren; Paulus zelf verklaart duidelijk vs. 23, hoe ernstig hij het meent. »Den God, *dien gij* niet kennende *dient*, dezen verkondig ik u." Op de aanhaling, tegen deze uitlegging, van Rom. 1: 21—23 bl. 442 door den heer van Gilse gedaan, zal ik later terugkomen.

Geheel onbewezen acht Dr. van Gilse mijne meening, dat Paulus onder *de eerste beginselen der wereld*, Gal. 4: 9 en Col. 2: 8, 20 een elementair onderwijs ook voor Heidenen zou bedoeld hebben. »Wat Gal. 4: 9 betreft is het duidelijk," schrijft hij bl. 442, »dat de Apostel onder τὰ ἀσθενῆ καὶ πτῶχα στοιχεῖα niets anders bedoelt, dan de instellingen des Ouden Verbonds, gescherpt en vermeerderd door de bijvoegselen der joodsche leeraars." Mij, en mij dunkt ieder, die 't verband inziet, is het tegenovergestelde zoo duidelijk, dat ik een bewijs onnoodig achtte. Want Paulus zegt in 't voorgaande vers uitdrukkelijk, dat de Galaten voorheen God niet kennende, *afgoden* hadden gediend, dus *Heidenen* waren geweest, en dat zij tot deze zwakke en arme eerste beginselen der wereld, dus tot *Heidensch* bijgeloof (maar nu vermeerderd met Joodsch bijgeloof), nu naar vs. 9 wilden terugkeeren. Dus was ook afgoderij of Heidensch bijgeloof een elementair onderwijs, hoe zwak en arm dan ook. Over Col. 2: 8, 20 zegt de heer van Gilse wel, dat men aan geene Heidensche philosophemen moet denken; maar als Paulus van *philosophie* schrijft, zal hij toch wel *Heidensche* philosophie bedoelen, want Joodsche philosophie kende hij en kennen wij uit dien tijd niet; of men moest op Philo 't oog hebben, maar die was als Philosooph ook een leerling van Heidenen. En daar nu Paulus Col. 2: 8 de philosophie stelt onder de eerste beginselen der wereld, kunnen wij kwalijk zeggen, dat hij, philosophie noemende, de eenig bestaande of Heische philosophie niet heeft bedoeld.

Hoe bl. 443 de oplossing van Celsus bedenkingen door Origenes bij den heer van Gilse tegen de mijne kan worden overgesteld, begrijp ik niet. Origenes beroept zich daarop, dat er wel degelijk door God ook voor de Heidenen is gezorgd, en dat doe ik ook.

De aanmerkingen, welke de heer van Gilse maakt tegen mijne vertaling van eenige plaatsen des N. V., waar *opvoeding*, *opvoeden*, *opvoeder* had moeten voorkomen, ga ik voorbij; daarmede staat of valt mijn hoofddenkbeeld niet. Zelfs al kwam het woord *opvoeding* nooit in den Bijbel voor, toch kon het denkbeeld zeer Bijbelsch zijn. Welk denkbeeld is meer van 't begin tot het einde in de Heilige Schrift te vinden dan dat der *Voorzienigheid?* Evenwel wordt dit woord er nergens gelezen.

Eene voorname reden, waarom de heer van Gilse in die vertalingen veel berispelijks vindt, ligt daarin, dat hij mij de bepaling van *opvoeding* toeschrijft, welke hij uit Lessing bl. 447 mededeelt; maar ik heb D. I, bl. 8 eene andere, veel meer omvattende gegeven, waarin ook onderwijs en bestraffing, als middelen ter opvoeding, mede zijn opgenomen, zoodat de tegenstellingen bl. 445 van *onderwijzen*, *vermanen*, *tuchtigen* met *opvoeden* mij niet treffen. Die op de regte wijze onderrigt, vermaant, tuchtigt, hij voedt, naar mijne zienswijze, ook op.

Had ik de recensie tot zoo verre met genoegen gelezen, op bl. 447, 448 deed de heer van Gilse mij zeer, daar ik van hem niet had verwacht, dat hij eene diep krenkende beschuldiging zou herhalen van eene mij en mijne vrienden steeds bitter veroordeelende partij, — deze, dat wij het met de *zonde* zoo ernstig niet nemen. Hoe? het wordt door mij voorbijgezien, dat de zonde een nieuw, vreemd beginsel in ons is, dat overwonnen en vernietigd moet worden, dat de gevallen mensch moet worden vernieuwd en wedergeboren? Vóór men dit schrijft, mogt men zich toch eerst eens bedenken, of men eene zoo zware beschuldiging, die, ware zij gegrond, ons eene kwaal zou aanwijzen, welke onze geheele godgeleerde zienswijze als een kanker zou bederven, kan volhouden. Ik verwijs, om

haar als valsche beschuldiging te kenmerken, b. v. naar D. I, bl. 59—62, waar ik de zonde als afscheiding en afscheuring van God heb beschreven; naar bl. 66 (of 65), waar ik de zonde een slangengif heb genoemd, dat weder moet uitgeworpen worden; naar D. II, bl. 17, 18, waar ik haar eene zamenzwering en een opstand tegen God heb geheeten, uit eigenwaan, nijd en hoogmoed ontstaan; naar D. II, bl. 412 (of 418), waar ik er over spreek, als over een kwaad, 't welk ons losrukt van God, in wien ons geestelijk leven moet wortelen, en ons dus geestelijk doet verkwijnen; terwijl ik in de noot op die plaats het beklaag, dat ik nog geen geschrift ken, waarin òf der Hebreen òf der Grieken onvolkomene voorstelling van zonde goed uiteengezet is; eindelijk naar de geheele laatste Voorlezing, waarin het gansche menschdom wordt voorgesteld, als vóór Jezus Christus zoo gebrekkig en zondig, dat (zie bl. 423 of 428) het oude geheel moest voorbijgaan, ten einde alles nieuw mogt worden, dat er een afsterven van al het tegenwoordige moest plaats hebben, om langs een weg van smarten tot de wedergeboorte van een nieuw leven te komen. Gaarne erken ik evenwel, dat hier geene alzijdige uiteenzetting van het wezen der zonde is te vinden. Mijne Voorlezingen zijn geene Dogmatiek, maar beschouwingen over de geschiedenis. De dogmatische voorstelling vindt men in mijne *Theologia Naturalis*, § XXXVIII, in de *Dogmatica et Apologetica Christ.* van mijn ambtgenoot PAREAU en mij, § 60 en 61 der derde uitg., en in de *Institut. Christ. moralis* van PAREAU, § XI—XVI; welke laatste ik er bijvoeg, daar de heer van Gilse de beschuldiging op de geheele Groningsche school legt. Misschien is onze voorstelling van *zonde* wel eene voorname proeve van 'tgeen op bl. 432 bij mijnen Recensent onze zwakke zijde wordt genoemd, namelijk, dat wij tot nog toe meest het uitwendige tot het voorwerp van ons onderzoek hebben gemaakt, en ons minder gewaagd aan het peilen der diepten van de godgeleerdheid. Indien het peilen van deze diepten moet bestaan, zoo als velen willen, in het aanhalen van vele boeken of in het gebruiken van dusgenoemde speculatieve uitdrukkingen, dan

zullen wij er nimmer aan doen, niet omdat wij dat ook niet zouden kunnen doen, maar omdat wij het als ijdel vertoon beneden ons achten. Beteekent het peilen der diepten, het doordringen in het eigenlijke wezen der zaak, dan zie ik nog niet, dat wij daarin bij anderen achterstaan. Om b. v. op dit leerstuk over de zonde terug te komen: ik noodig elken Geleerde uit, mij eens aan te wijzen, in welk redelijk stelsel van Christelijke Godgeleerdheid, dat van Augustinus en Calvijn niet uitgesloten, eene meer ernstige en meer omvattende beschouwing der zonde en eene grootere noodwendigheid eener alles doordringende en vernieuwende wedergeboorte wordt geleerd, dan in het onze. Kan men dat niet, dan onthoude men zich, beschuldigingen te herhalen, welke ieder ernstig gestemd en den heiligen Christus in waarheid liefhebbend gemoed diep moeten kwetsen.

Wat ik, ten bewijze van het Bijbelsche mijner denkbeelden over opvoeding des menschdoms door God, uit de *woorden* van Jezus D. I, bl. 20 bijbreng, behoeft, naar de meening van den heer van Gilse bl. 449, geene ernstige wederlegging. Ik meen ook nu nog, dat het aangenomen of wederlegd moet worden. Dat ik uit de *daden* van Jezus de opvoeding der menschen door Jezus, bl. 21 nog meer afleid, is den heer van Gilse onbegrijpelijk. Had ik vermoed, dat het noodig ware, dan zou ik den grond, waarop ik hier redeneer, hebben aangevoerd. Die is, dat de Heer niets doet, tenzij Hij het den Vader ziet doen, Joh. 5: 19; is dus des Heeren hoofdwerk, menschen op te voeden, dan is dit ook des Vaders hoofdwerk.

Het zou mij te ver afleiden, indien ik wilde bewijzen, dat de Kerkvaders, vooral de Alexandrijnsche, dit denkbeeld veel sterker en duidelijker hebben ontwikkeld, dan de heer van Gilse, volgens bl. 449, 450, meent te mogen erkennen. Wat mij betreft, moet ik echter opmerken, dat ik mijne zienswijze over de opvoeding des menschdoms wel verhelderd, maar niet verkregen heb door die Kerkvaders. Het lezen der Grieksche schrijvers, vooral de godsdienstige

zin van Sophocles, de zedelijke reinheid van Socrates, de hemelsche vlugt van Plato, maakten op mij, als Student, zulk een indruk, dat ik begeerig was uit te vorschen, in welke verhouding zij tot het Evangelie stonden. Daar ik nu zag, dat Clemens van Alexandrië ook met de Grieksche wijsbegeerte zeer was ingenomen, bepaalde ik er mij toe, om over hem *als Christelijk wijsgeer* mijne doctorale Dissertatie te schrijven.

Wat Lessing aangaat, kan het wel zijn, dat de heer van Gilse gelijk heeft, als hij bl. 451—454 beweert, dat ik dezen Schrijver te gunstig heb beoordeeld. Ik meende in de eerste helft zijner Aphorismen over de opvoeding des menschdoms, welke vroeger dan de tweede in 't licht kwam, een anderen en meer edelen geest te bespeuren, dan in de tweede, en kon de tweede noch met de eerste, noch met Lessings Spinozisme rijmen. Doch hoewel ik het eene en andere van Lessing heb gelezen, is hij mij niet zoo bekend, dat 't geen door mij *gewaagd* en *onbestemd* in zijne *Erziehung des Menschengeschlechts* wordt genoemd, misschien niet veel sterkere afkeuring verdient, zoo als de heer van Gilse meent.

Hierna resumeert de heer van Gilse zijn oordeel. Hij schrijft bl. 454—457: »Vraagt men ons echter of wij het eens zijn met den Hooggeleerden schrijver, als hij beweert, dat alle ontwikkeling en beschaving der oude wereld eene stellige en regtstreeksche voorbereiding tot Christus is geweest, of, om de vraag meer concreet en bepaald voor te stellen, dat de Grieksche philosophie eene voorbereiding tot het Evangelie is geweest, gelijk de openbaring des O. Verbonds zulks was? Wij moeten opmerken, dat eigenlijk op dit punt al onze bedenkingen tegen het werk van den Heer de Groot zich vereenigen. Eene stelling, als wij b. v. D. II. bl. 235 lezen: »De wet van Mozes, gelijk algemeen wordt erkend, maar ook de Socratische wijsbegeerte moest het menschdom voorbereiden, om geheel en al de geestelijke godsdienst van Jezus Christus in zich op te nemen," zulk eene stelling kunnen wij op geenerlei wijze laten

gelden. Het bewijs voor de waarheid van die stelling is dan ook niet gegeven. Immers als zulk een bewijs kunnen wij niet aannemen, wat in het werk meestal op zeer juiste en voortreffelijke wijze in het midden wordt gebragt, omtrent de toenadering, hier en daar ook overeenkomst tusschen de Grieksche wijsbegeerte en den inhoud der Bijbelsche openbaring, b. v. in de 10de en 11de voorlezing van het tweede Deel. Zou daarvoor een afdoend bewijs kunnen gegeven worden, men moest in het N. Testament uitspraken vinden, die aan Grieksche, zij het dan ook de Socratische of Platonische of welke andere wijsbegeerte, de strekking toekenden, om den mensch tot de erkentenis en aanneming van het heil in Christus te brengen; of uit de eerste geschiedenis der Christelijke kerk voorbeelden weten bij te brengen van de zoodanige, die door de wijsbegeerte *regtstreeks* tot Christus zijn geleid. Want wat dat eerste betreft, al die hoog geroemde wijsheid of wijsbegeerte, ook die van Socrates, ook die van Plato, zij was mede »die wijsheid der wereld," waarvan Paulus zegt, dat zij »dwaasheid is bij God," die »God dwaas heeft gemaakt." Wat zij op de Heidensche wereld heeft uitgewerkt, of liever, dat zij er geen den minsten invloed op geoefend heeft, is bekend, en de Hoogleeraar heeft het aan 't slot van zijn werk zelf op voldoende wijze aangewezen. En wat werkte die wijsbegeerte bij hare beoefenaars zelve uit? Bij velen van hen, ook in den tijd van de eerste verkondiging des Evangelies, zoo als b. v. bij een Marcus Aurelius, de hoogmoedige overtuiging dat het hem aan niets ontbrak, om tot het leiden van een volmaakt deugdzaam leven (volgens hem een leven overeenkomstig met de natuur) te geraken, zie NITZSCH, *Syst. der Chr. Lehre*, § 22; bij anderen, en dat waren de betergezinden, een verlangen naar iets beters en meer volkomens, dan wat hunne wijsbegeerte hun geven kon. Langs dezen laatsten weg kwamen Justinus, Clemens van Alexandrie, en zeker vele anderen meer, tot de aanneming van het Evangelie. Maar geeft dit nu regt om de wijsbegeerte der Grieken ook maar eenigermate als op ééne lijn te stellen met de wet of de

openbaring des O. Testaments in haar geheel? De wijsbegeerte kon in het gunstigst geval, wegens hetgene zij *niet* had en *niet* gaf, verlangen wekken naar iets beters. Mozes en de Profeten wekten niet alleen dat verlangen, maar gaven de stellige *belofte* van een heil, dat komen zou.

»Men zou ons zeer verkeerd verstaan, wanneer men uit het voorgaande wilde afleiden, dat wij aan de beschaving en ontwikkeling der Heidensche wereld alle kracht ter voorbereiding tot het Christendom ontzeggen. Het tegendeel is waar. Maar dit beweren wij, dat die voorbereiding geheel van negativen aard was; dat zij de menschen drong tot de aanneming des Evangelies, omdat zij niet gaf wat tot de voldoening aan 's menschen behoeften dient. Dit beweren wij, dat in het O. Verbond, en daarin alleen, de eenige positive voorbereiding tot het Christendom gevonden wordt, of, om de woorden van de Groningsche school te bezigen, de opvoeding tot Christus. De Evangelische voorstelling van Gods handelwijze met de Heidenen vóór Christus wordt duidelijk uitgesproken door Paulus, Hand. XIV: 16, als hij zegt: »God heeft in de verledene tijden al de Heidenen laten wandelen in hunne wegen; hoewel Hij zich zelven niet onbetuigd heeft gelaten, goeddoende van den hemel", enz. God gaf den Heidenen zoowel als den Israëliten zijne zegeningen te smaken. Hij leidde en bestierde hunne lotgevallen en maakte door die bestiering Zijner wijze voorzienigheid den toestand der wereld geschikt, om in de volheid der tijds met het licht des Evangelies bestraald te worden. Maar dat Evangelie zelf werd voorbereid door de vroegere *openbaringen* van God in het O. Verbond, openbaringen, die als profetie zich in hare hoogste ontwikkeling vertoonen. Hoezeer ook in het werk van den Heer Hofstede de Groot het eigenaardige en bijzondere der openbaring van het O. Testament is aangewezen, te veel, naar het mij voorkomt, is daarmeê op ééne lijn gesteld, wat door de wijzen onder de Heidenen, een Zoroaster, Pythagoras, Socrates is *geleerd*. Het gevolg daarvan is, dat, aan den eenen kant, de Heidensche wijsheid door hem te hoog wordt gesteld — Mozes, Zoroaster,

Socrates, enz. worden meermalen als in éénen adem genoemd, Socrates wordt zelfs een *Godsman* geheeten — en dat, aan de andere zijde, aan den inhoud van het O. Verbond, bepaaldelijk aan de Profetiën, door den schrijver niet dat regt wedervaart, hetwelk zij verdienen. Men vergelijke eens het betrekkelijk weinige, dat in het werk wordt in het midden gebragt omtrent de Profeten, met de zeer uitvoerige beschouwing van Socrates en zijne wijsbegeerte."

Dusverre de heer van Gilse. Ik heb hierop vele tegenbedenkingen. Vooreerst ontken ik, dat er geen afdoend bewijs voor mijn hoofddenkbeeld is, tenzij men *uitspraken* in het N. T. vindt, die aan de Grieksche wijsbegeerte zulk eene strekking toeschrijven. Ik ontken dit niet, dewijl ze er niet zijn; ze zijn door mij aangevoerd; maar al waren ze er niet, toch zou mijn denkbeeld waar kunnen zijn, want niet de *uitspraken des Nieuwen Verbonds*, maar de *openbaring van God in Jezus Christus* is, mijns inziens, de grondslag, waarop onze Christelijke Godgeleerdheid steunt; ja, niet alleen de openbaring van God in J. C., maar ook de geheele overige openbaring van God. Wat hierin ontwijfelbaar te zien is, is waarheid, ook al kan men er geen letter van vinden in het N. V. Wel verwerpt de Christen als dwaling, al wat met het N. V. strijdt; want de Apostolische schriften zijn de eenige toetssteen der Christelijke waarheid; maar ze zijn niet de eenige bron hiervan. Gods openbaring, zelfs ook die in J. C., welke nu nog altijd voortgaat met meer en meer aan het licht te brengen, is rijker dan het N. V. is of zijn kan. Ik heb hier veel meer over gezegd in mijn boekje, *De berigten omtrent de Groningsche Godgeleerde school van Mr. J. da Costa toegelicht*, *Gron.* 1848, bl. 53—60; waarom het hier niet verder behoeft uiteengezet te worden.

Ten tweede: is die hooggeroemde wijsheid van Socrates en Plato bij Paulus »wijsheid der wereld, welke dwaasheid bij God is," waarom heeft Paulus zich dan te Athene er op beroepen, Hand. 17: 28, gelijk bij de Joden op hunne Profeten? Wel is er bij Paulus eene wijsheid, die

dwaasheid is bij God, namelijk die der wereld, der zondige en ijdele menigte, gelijk die te Corinthe, welke het Evangelie verwierp, en die der Sophisten, welke het Evangelie en alle wijsbegeerte verdraaide; maar om dit misbruik het gebruik der Heidensche wijsbegeerte te verwerpen is even onbillijk, als, om de Pharizesche betweterij, de Sadducesche ligtzinnigheid, den Joodschen trots, nu ook de Israëlietische godsdienst te veroordeelen. Deze blijft hare waarde behouden, niettegenstaande Paulus Rom. 2 en 3 van hare verbastering een afzigtelijk tafereel heeft opgehangen. Zoo blijft dan ook de Heidensche wijsheid en deugd in hare waarde, al is er van dezer verbastering een weinig vroeger, Rom. 1, eene zeer zwarte schilderij gemaald. Maar ik heb hier meer dan Paulus woord; ik heb de daden van God. Ware de Heidensche wijsheid louter dwaasheid bij God, de Vader in de hemelen zou Mozes niet tot wetgever en opvoeder van Israël hebben gevormd, ook door hem eerst te laten onderwijzen in al de wijsheid der Egyptenaren; Stephanus en Paulus niet hebben opgeleid tot predikers van een vrij, onjoodsch Evangelie, door hen ook bekend te maken met Grieksche wijsbegeerte; Erasmus, Luther, Calvijn niet tot Hervormers der Kerke hebben gemaakt, ook door hen eerst de Heidensche Oudheid grondig te leeren kennen en het merg der wijsheid van deze eerst in zich te doen opnemen. Ik ontken dus ook, dat ik zelf zou hebben aangewezen, dat die wijsheid geen den minsten invloed op de Heidensche wereld zou hebben geoefend. De zestiende Voorlezing en de eerste noot op de zeventiende van D. II getuigen iets anders; ofschoon de laatste Voorlezing wel het onvoldoende er van aantoont.

Ten derde: ware die voorbereiding alleen eene negatieve, reeds dan ware zij voorbereiding en wel eene hoogst belangrijke; want die zooverre is voorbereid, dat hij behoefte gevoelt aan hulp van boven, dewijl hij in zich zelven niets is, die is reeds verre gevorderd in vergelijking van hem, welke deze behoefte nog niet gevoelt. Maar zij is veel meer dan eene negatieve. Zijn de denkbeelden, de opwekkingen, de gemoedsgesteldheid, welke in de door

mij aangehaalde *Gulden Spreuken* van Pythagoras, *Apologie* van Socrates, *Hymne* van Cleanthes voorkomen, alleen negatief goed? Is de hooge lof onwaar, welken Erasmus aan Cicero geeft, D. II, bl. 426, 427 (of 431, 432)?

Ten vierde: over het willekeurig toeschrijven van *openbaring* aan den Bijbel alleen, heb ik reeds boven gesproken. Nu voeg ik er nog bij, dat ik, ja, uitvoerig heb gehandeld over Socrates, dewijl hij aan mijne Lezers minder bekend was, maar desniettemin nog niet zoo uitvoerig als over Mozes. Want over Socrates schrijf ik D. II, bl. 176—240 (of bl. 180—244), over Mozes, D. I, bl. 259—353 (of bl. 264—359); terwijl ik over de Profeten gedurig weder handel bij Mozes, bij Samuel, en onder de twee Rijken.

Bl. 457—459 meent de heer van Gilse, dat ik de leer van Zoroaster veel te gunstig heb voorgesteld en veel te grooten invloed op de Israëlieten aan haar heb toegeschreven; terwijl hij geneigd schijnt, allen invloed van Zoroaster op Israël hoegenaamd wel te willen loochenen. Ik had die meening bij een Geleerde in onze dagen niet meer verwacht. Meer ter harer wederlegging zeggen, dan ik gedaan heb, acht ik onnoodig.

Het slot van de redenering van den heer van Gilse is: »Het Evangelie heeft zijne voorbereiding niet in het Judaïsme, zoo als wij dat in de Apocryphen des O. Verbonds vinden, maar in het zuiver Hebraïsme of Israëlisme, zoo als dat in de Kanonische Schriften des O. Verbonds is vervat." Dit is weder eene scheiding en tegenoverstelling zonder grond, even als die van openbaring en opvoeding. Verstaat men onder Judaïsme eene latere denkwijze, die strijdig met het Hebraeïsme is, wie zal haar dan niet toestaan? Maar men heeft geen regt dit onder Judaïsme te verstaan. Het beteekent de denkwijze, die ten deele onzuiver, maar grootendeels juist en goed zich uit het Hebraeïsme verder heeft ontwikkeld. En als deze geene voorbereiding is voor het Evangelie, zoo als de heer van Gilse verzekert, dan had God dit Evangelie vóór en zonder het Judaïsme moeten geven.

Op bl. 454 heeft de heer van Gilse nog aangemerkt, dat zoo de titel ware geweest, »opvoeding des menschdoms *tot* Jezus Christus," in plaats van »*tot op* de komst van Jezus Christus," alle aanleiding tot misverstand ware weggenomen geweest. Zekerlijk ware de titel dan zeer bepaald geweest; maar of ook meer juist, betwijfel ik toch. Dan zou Jezus Christus het doel zijn geweest der opvoeding, en dat is zelfs ook Hij niet. God, of gelijkvormigheid der menschen aan God, is haar doel. Nu dient velerlei, behalve en ook zonder Jezus komst, om het menschdom tot dit doel op te leiden. Mozes wet, Davids poëzij, Socrates wijsbegeerte heeft beteekenis en kracht, ook zonder Jezus komst; zij hebben gediend, om het menschelijk geslacht voor Jezus Christus te bereiden, ja, maar ook om de menschen of de leden van dat groote geheel, die tijdgenooten en nakomelingen van hen waren, te vormen en op te voeden, zonder *hen* te bereiden voor Jezus Christus, die niet voor hen, maar voor veel latere menschen en voor het menschelijk geslacht, als één geheel beschouwd, op aarde zou komen. Mozes, David, Socrates waren dus middelen ter opvoeding des menschdoms geweest, ook zoo er nooit een Jezus Christus op aarde ware verschenen. Een titel als deze: *Opvoeding tot Jezus Christus* zoude echter deze voorname bedoeling van Gods zorg voor de *individuën* in vroegere eeuwen uitsluiten, en alleen die voor het menschdom, als *één geheel* beschouwd, doen uitkomen.

Eindelijk moet ik nog opmerken, dat de heer van Gilse zeer veel spreekt over de Groningsche school, maar in den goeden zin, waarin wij ons dezen naam laten welgevallen; dat zijne bedenkingen, gelijk die van zijnen vriend, den reeds ontslapenen van der Hoeven, ook al kunnen wij ze niet als gegrond toestemmen, evenwel door beschaafden vorm en als slotsom van wetenschappelijke overtuiging, ons hoogst welkom zijn, om onze zienswijze op nieuw te beproeven, te wijzigen en te ontwikkelen; en dat ik daarom hem dank voor de moeite, die hij zich heeft gegeven, mijn hoofddenkbeeld aan humane, maar gestrenge critiek te onderwerpen.

BIJVOEGSELEN EN VERBETERINGEN.

Bij D. I, bl. 51, aan het slot van aanteek. (10).

Er is onlangs over dit onderwerp eene belangrijke Verhandeling geschreven door ABR. NOORDBERGH, *Over de Godsbenaming* Elohim. *Haar vermoedelijke oorsprong. — Overgang in die van* Jehova Elohim *en het gebruik, dat van haar in den Pentateuch gemaakt wordt*, geplaatst in de *Jaarboeken voor wetenschapp. Theologie*, D. VI, vierde St., 1848.

Hieruit is mij gebleken, dat reeds lang vóór Clericus die verklaring van het meervoud *Elohim* is voorgedragen in een Rabbijnsch geschrift, *Liber Cosri, edit.* BUXTORF, p. 256 sq. Voorts meent Noordbergh, dat *Elohim* de algemeene naam zal geweest zijn van hoogere, vooral hemelsche of goddelijke wezens of Engelen, met wie Henoch en Noach, die verhaald worden met de Elohim gewandeld te hebben, dan verkeering hebben gehad, omtrent zoo als ik over den onderrigtenden Engel bl. 35, 39, 40 heb gesproken. Opmerkelijk is vooral de uitlegging welke hij aan 1 Moz. 4: 26 geeft: »Toen (in Enos tijd) begon men den naam van Jehova aan te roepen." Hij meent namelijk, dat zij beteekent, dat er ten tijde van Enos eene groote verandering in de Godsvereering ontstond, dewijl men toen begon een Opperwezen als Jehova, verre boven de overige Elohim verheven, te aanbidden. Hieruit zou dan volgen, dat het eerste gedenktuk, 1 Moz. 1: 1— 2: 3, uit den tijd was, toen men nog onbepaald van *Elohim* sprak, in 't meervoud, terwijl het andere

gedenkstuk, 1 Moz. 2: 4 beginnende, uit den lateren tijd moest zijn, toen men begonnen was de *Elohim*, in *Jehova* zamengevat, te aanbidden. — Kan men hiertegen inbrengen, dat 2 Moz. 6: 2 schijnt aan te duiden, dat de naam van Jehova eerst uit Mozes tijden zou dagteekenen, Noordbergh merkt op, dat uit 2 Moz. 3: 15 het tegendeel blijkt, en men derhalve 2 Moz. 6: 2 dus heeft te verstaan, dat de krachtige beteekenis van den naam Jehova aan de voorouders van Mozes niet was bekend geworden.

Ik heb op dit voortbrengsel van Nederlandsche degelijkheid en omzigtigheid willen wijzen; het is veel beter dan vele vooronderstellingen der Hoogduitsche Geleerden, die met onze Bijbelboeken zeer oneerbiedig, ook zoo men ze alleen als oude geschriften beschouwt, te werk gaan.

Bl. 154. Bij aanteek. (11). Uit RÖTH, *Die ägypt. und zoroastr. Glaubenslehre* (op bl. 246 is de volledige titel aangehaald), Noot 214, bl. 194 en Noot 153, bl. 112, 113 heb ik gezien, dat er nog een veel ouder getuige voor deze meening bestaat, de Egyptenaar MANETHO bij SYNCELLUS, p. 40 *ed. Goar.*

Bl. 255, 256 zijn de aanteekeningen (31) en (32) verwisseld. De woorden bij (31) te vinden behooren bij (32), en die bij deze staan moeten gelezen worden bij (31).

D. II, bl. 20, aant. (14). Toen ik in deze Aanteekening Röth aanhaalde, kon ik zijn boek door een toeval niet opzettelijk raadplegen, gelijk ook niet, toen de Voorlezingen over de Grieken gedrukt werden. Daarom moet ik nu hier ter plaatse nog iets in hetzelve aanwijzen.

Over het leven van Zoroaster vergelijke men bl. 349–352 en 378–387. Zoroaster zal geleefd hebben ongeveer van 590 tot 522 vóór J. C. Hij zal geboren zijn te Urmi in Assyrië en meest geleefd hebben in Bactrië, aan het hof van Hystaspes, Koning van Bactrië, vader van Darius, die later Koning van Perzië werd; terwijl de bijzonderheid, dat Zoroasters leer zoo spoedig werd uitgebreid, dat de Joden haar dadelijk kenden en vele volken haar geheel

overnamen, vooral wordt opgehelderd uit de opmerking bl. 388, 389, dat Darius, die in deze godsdienst was opgegroeid, van zijne onderdanen, gelijk schatting, zoo ook het volgen van de dienst van Ormuzd eischte. De hoofdleer van Zoroaster wordt uiteengezet vooral bl. 418-437, terwijl bl. 401-403, 409, 412-414 wordt opgemerkt, dat men eene ware schepping bij Zoroaster vermeld vindt; waarmede in naauw verband staat, dat de Goden bij hem beginnen zedelijke, vrij handelende wezens of personen te zijn, en niet meer eenvoudige natuurkrachten of zaakbegrippen, zoo als ze in Egypte alleen waren, en bij hem ook nog ten deele zijn; zie bl. 228, 397, 408, 444, 458.

D. II, bl. 66. Aan het slot van aant. (2). Een Engelschman, Austen Layard, die in de omstreken van Ninivé lang heeft vertoefd, en een Franschman, Adrien de Longpérier, die de Assyrische gedenkstukken, nu in het Parijsche Louvre aanwezig, heeft uitgelegd, geven nadere berigten over het oude Ninivé en Assyrië. Ik ken hunne werken dusverre echter alleen uit aankondigingen in Tijdschriften.

Bl. 90. Aan het slot van aant. (12). Het gansche boek van Röth wemelt voorts van bewijzen, dat de geheele godsdienst der Grieken moet afgeleid worden ten deele uit Egypte, door middel van Egyptische volkplanters en van Pheniciërs, die in Egypte geweest waren en zich nu in Griekenland nederzetteden, en ten deele ook uit Azië, vooral van de Arianische volken, wier godsdienst later door Zoroaster is veredeld. Ja zelfs bewijst Röth, dat ook de Grieksche wijsbegeerte oorspronkelijk geene bespiegeling was, maar nadenken over de empirie, en wel in navolging van Egypte en Zoroaster.

Om enkele proeven bij te brengen, wijs ik op de onwrikbare gronden, door Röth bl. 148 aangevoerd, om te toonen, dat de Cabiren der Grieken de magtige Cosmische Goden der Egyptenaren zijn; bl. 154, dat de fabel van den Tianenstrijd tegen de Hemelgoden uit Egypte is gekomen; bl. 55, 56 der Noten, dat de Erinnyen, bl. 56-58 der Noten,

dat Eileithuia, bl. 161, 162 van den tekst, dat het verhaal van Persephone's roof naar de onderwereld, bl. 297, dat de mythe van Aphrodite en Eros uit Egypte in Griekenland zijn overgebragt; terwijl hij bl. 328 aanwijst, dat de stroom- bron- berg- en boom-goden, alsook die der winden en van donder en bliksem uit Azië naar Griekenland zijn verbreid.

Bl. 143. Aan het slot van aanteek. (7). Ook RÖTH, die, in zijne *ägypt. und zoroastr. Glaubenslehre*, de afstamming der Grieksche beschaving en godsdienst uit Egypte en Azië overal heeft bewezen, erkent telkens, dat de Grieken, 'tgeen zij van elders hebben ontvangen, weldra hebben veredeld. Waren ook hunne Goden eerst alleen natuurkrachten of zaakbegrippen, gelijk zij in het Oosten veelal gebleven zijn, en in Griekenland hier en daar b. v. in Arcadië nog in de historische tijden waren; evenwel, gelijk de Grieken alles verbeterden, zoo ook de natuurgodsdienst; zij maakten van zaakbegrippen personen, en wel de verhevenste personen, magtiger en beter menschen, dan wij zijn. En dit deden de Grieken uit zich zelve; want nergens vinden wij geheel menschvormige Goden vroeger dan bij hen.

BLADWIJZER

OP DE BEIDE DEELEN.

A.

E.

F.

G.

J.

K.

L.

M.

N.

O.

P.

R.

S.